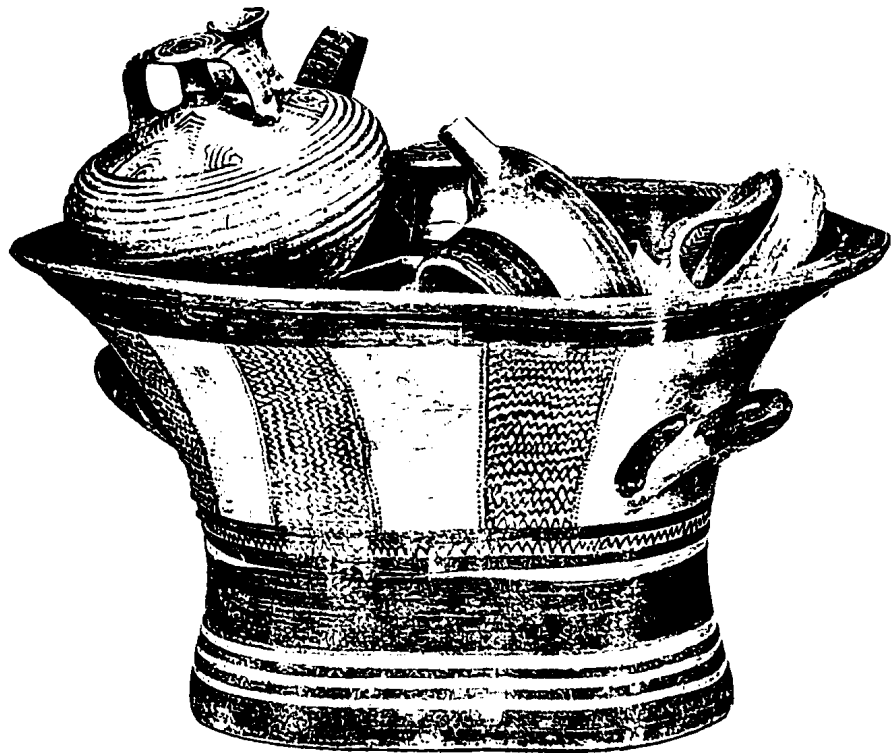

Προϊστορική 'Αρχαιολογία Δυτικής 'Ελλάδας 'Ιόνιων Νησιῶν

Θανάσης Παπαδόπουλος
Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου

*Μυκηναϊκή κερνολεκάνη
περιέχουσα μικρότερα αγγεία,
προσφορά σὲ νεκρό.
ΥΕ Νεκροταφείο Κλάους
Τάφος Β (12ος αἰ. π.Χ.)*

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων - 2003

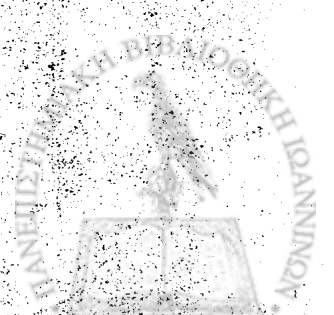
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

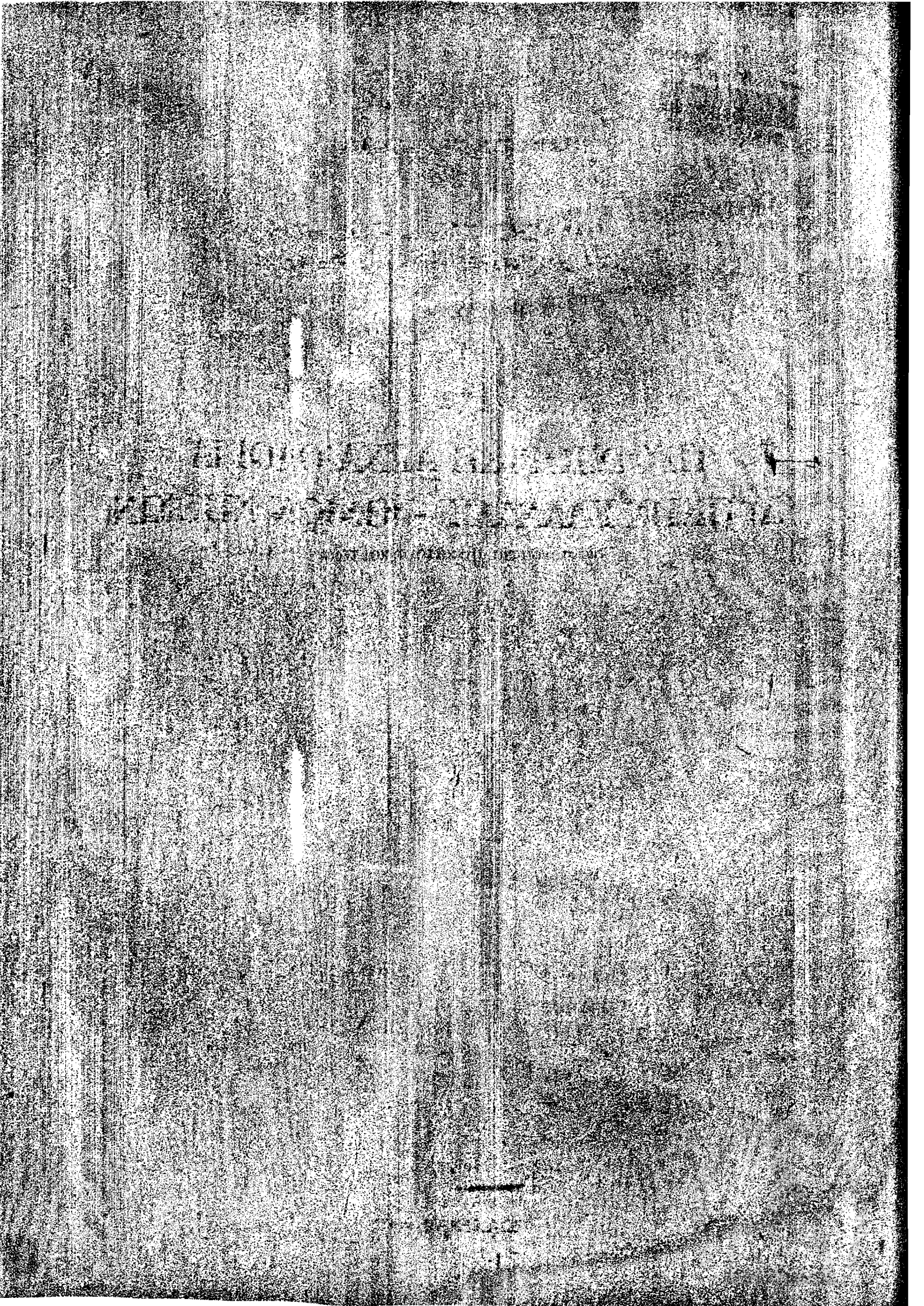
028000117858

538.11

ΠΑΠ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

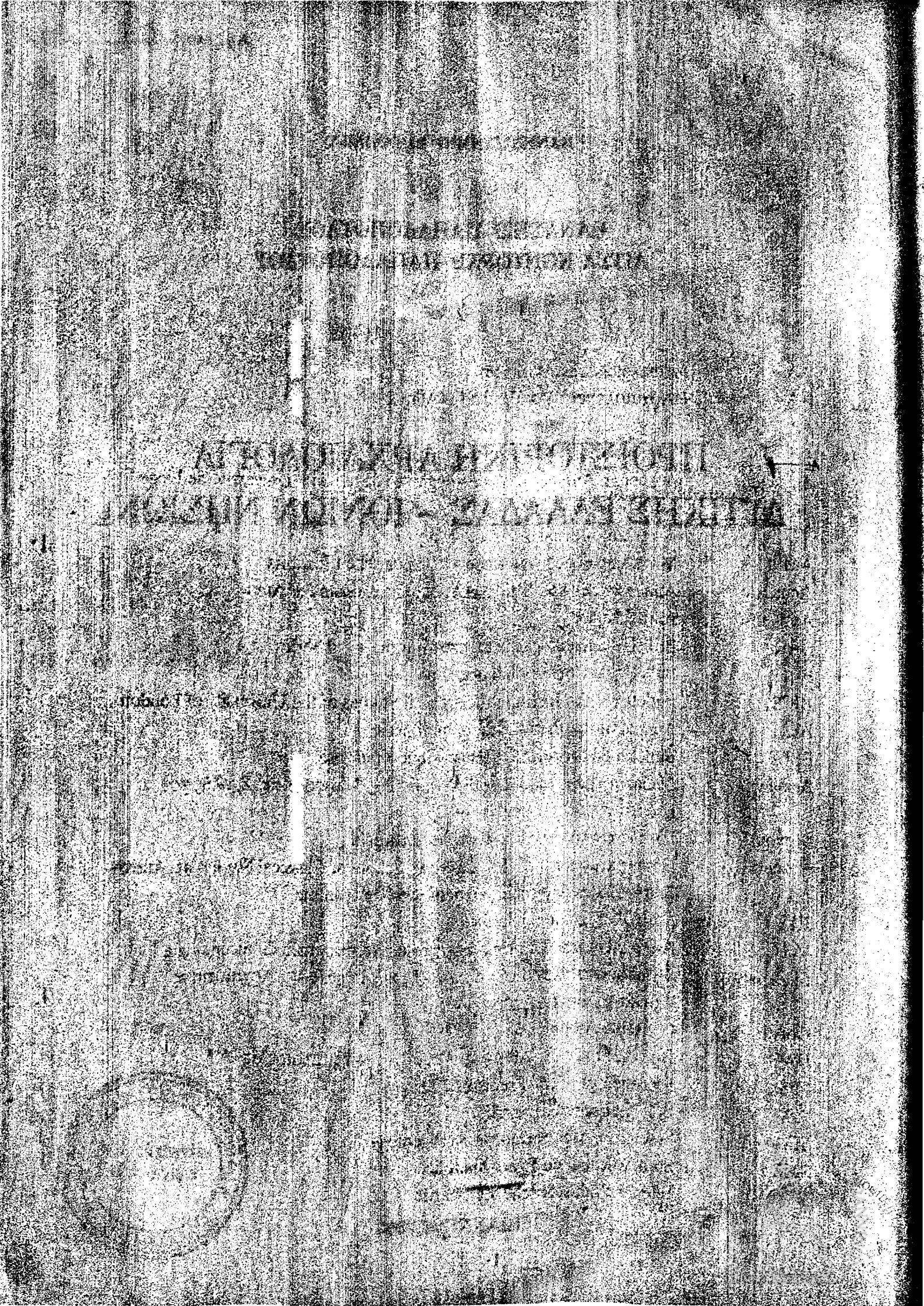
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΛΙΤΣΑ ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ - ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2003

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A. Περιοδικά - Σειρές

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΔ	Ἀρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς
Aegaeum	Aegaeum. Annales d' Archéologie Égéeenne de l' Université de Liège
AGPH	Annales Géologiques des Pays Helléniques
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts
Annuario	Annuario della R. Scuola Archeologica Italiana di Atene
AntKunst	Antike Kunst
BAR	British Archaeological Reports, International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London
BSA	Annual of the British School at Athens
BSPF	Bulletin de la Société Préhistorique Française
Δωδώνη	Δωδώνη. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
Ἔργον	Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JdI	Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
MycCon I	Atti e memorie del primo congresso internazionale di micenologia I
Μελετήματα	Μελετήματα. Κέντρον Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος Ἐθνικόν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν
OpAth	Opuscula Atheniensi
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society
PZ	Prähistorische Zeitschrift
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift

B. Βιβλία

- CAH² Cambridge Ancient History (2nd ed.)
- EMF Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland (SIMA 1 , Lund 1962)
- Epirus N.G.L. Hammond. Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas (Oxford 1967)
- GrBA E. Vermeule, Greece in the Bronze Age (Chicago 1964)
- HdB H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I-IV (München 1974-1980)
- Ἡπειρος Ἡπειρος. 4000 Χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν - Ἀθήνα 1997)
- LBDA Th.Papadopoulos, The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I. The Greek Mainland (Stuttgart 1998)
- LMTS V.R. D' A. Desborough, The Last Mycenaeans and Their Successors (Oxford 1964)
- Νεολιθικός Πολιτισμός Νεολιθικός Πολιτισμός στὴν Ἑλλάδα. Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης-Ἰδρυμα Ν.Π. Γουλανδρῆ (Ἀθήνα 1996)
- Ὀλυμπία Ν. καὶ Ἀ. Γιαλούρη. Ὀλυμπία. Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Ἱεροῦ (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν- Ἀθήνα 1995)
- PDIA Proceedings of the Danish Institute at Athens
- PN C. W. Blegen et al., The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I- III (Princeton 1966-73)
- SME N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition (Lund 1938)
- Φηγός Φηγός. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ.Δάκαρη (Ἰωάννινα 1994)
- TTCF O. Pelon, Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires (Paris 1976)

Γ. Ἀρχαιολογικὲς περιόδοι

- ΠΑ Παλαιολιθική
- ΝΑ Νεολιθική
- ΕΧ Ἐποχὴ Χαλκοῦ
- ΠΕ Πρωτοελλαδική
- ΜΕ Μεσοελλαδική
- ΜΕΧ Μέση Ἐποχὴ Χαλκοῦ
- ΥΕ Ὑστεροελλαδική
- Ἵπομυκ. Ἵπομυκηναϊκή
- ΠΓ Πρωτογεωμετρική

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

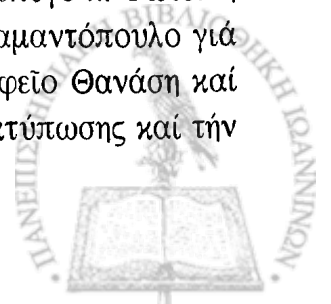
Οι περιοχές της Δυτικής Ελλάδας και τὰ Ἴονια νησιά ἀνήκουν σέ μιά πολιτιστική ἐνότητα μέ πολλά κοινά γνωρίσματα καί χαρακτηριστικά, πού εἶναι ἐκδηλα καί σαφῆ ἀπό τήν ἀπώτερη προϊστορική ἐποχή. Πολλοί παράγοντες συνετέλεσαν στήν δημιουργία καί ἀνάπτυξη κοινῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ γεωμορφολογία, ἡ γειτνίαση μεταξύ τους, οἱ ἐπικοινωνίες καί τό ἐμπόριο μέ τήν Δύση, τήν Ἀδριατική, τὰ Βαλκάνια καί τόν ὑπόλοιπο κόσμο τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου. Ὁμοιότητες ἔχουν συχνά ἐντοπισθεῖ στίς παλαιολιθικές λιθοτεχνίες, στήν ἀρχιτεκτονική οἰκισμῶν καί νεκροταφείων, στά ταφικά ἔθιμα, στήν κεραμική, μεταλλοτεχνία καί μικροτεχνία, ἐνῶ δέν λείπουν ἐπί μέρους διαφορές καί τοπικές ἰδιορρυθμίες, πού χαρακτηρίζουν κάθε περιοχή καί ἀναδεικνύουν τήν ἰδιομορφία καί ἰδιαιτερότητά της.

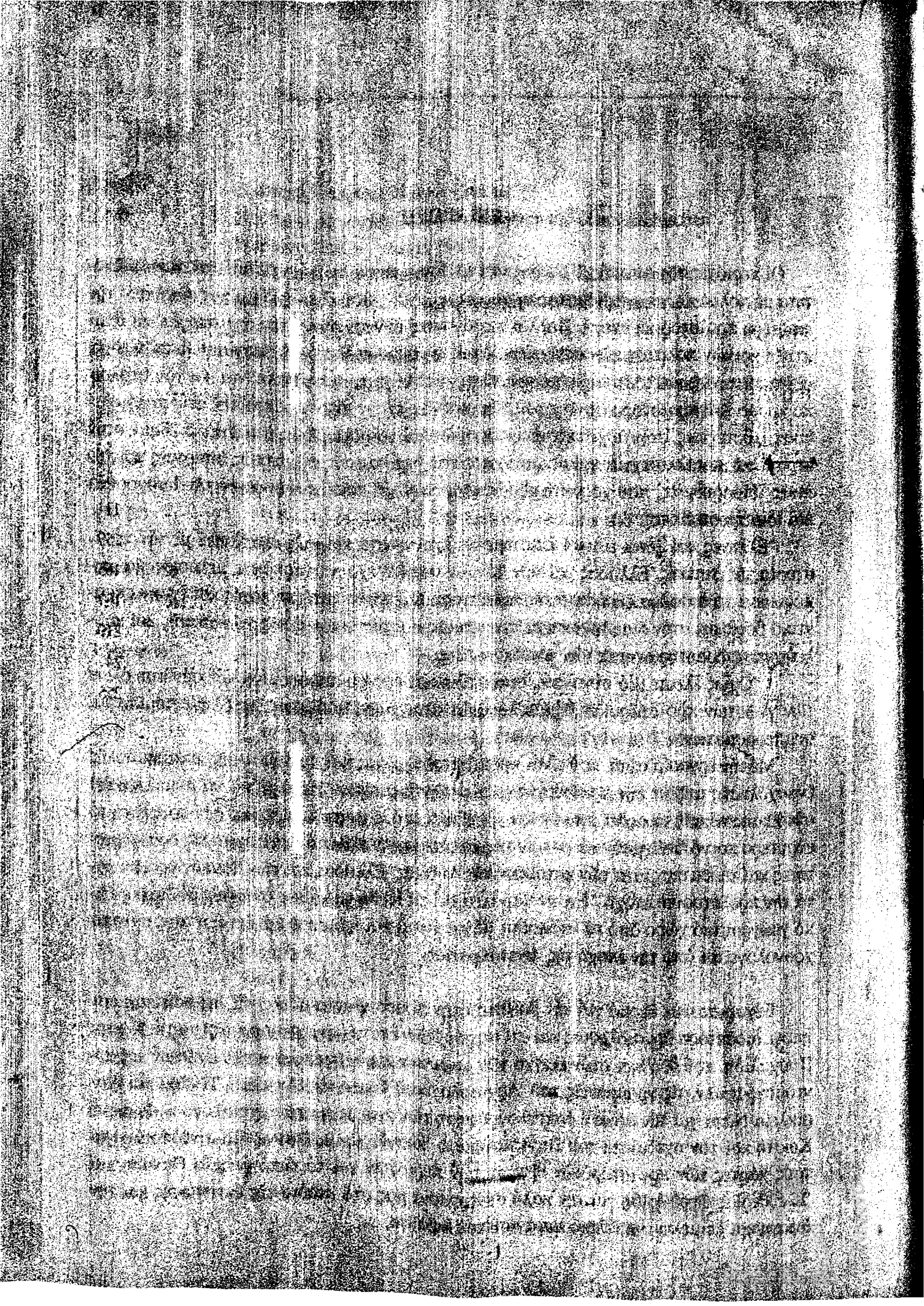
Ἕλληνες καί ξένοι εἰδικοί ἐπιστήμονες ἔχουν κατά καιρούς ἀσχοληθεῖ μέ τήν προϊστορία της Δυτικής Ελλάδας καί τῶν Ἰονίων νησιῶν, ἔχουν ἀνασκάψει, μελετήσῃ καί δημοσιεύσει τὰ διάφορα εὐρήματα της προϊστορικής ἐποχῆς κατά περιοχές καί ἔχουν σημαντικά βοηθήσει στήν διαμόρφωση μιᾶς σχετικῶς σαφοῦς εἰκόνας της κοινωνικῆς καί καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τῶν κατοίκων τους.

Ὅμως ἔλειπε μιά συνολική, συνοπτική καί ἐγκυρη παρουσίαση καί σύνθεση ὅλων τῶν γνωστῶν προϊστορικῶν ἀρχαιολογικῶν στοιχείων, ἀπόψεων, προβληματισμῶν καί συμπερασμάτων.

Μέ τήν ἐργασία αὐτή, πού εἶναι καρπός πολύχρονης καί συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησῃς μας μέ τήν προϊστορία αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἐπιχειρεῖται νά συμπληρωθεῖ αὐτό τό κενό καί νά δοθεῖ ἕνα ἐγκυρο βοήθημα στοὺς φοιτητές μας καί σέ ὄσους ἀπό τό εὐρύτερο κοινό ἐπιθυμοῦν νά γνωρίσουν καλύτερα τήν πολιτιστική πορεία, τίς δραστηριότητες καί τὰ ἐπιτεύγματα τῶν κατοίκων της Δυτικῆς Ελλάδας καί τῶν Ἰονίων νησιῶν κατά τήν προϊστορική ἐποχή. Ἔχουν παραλειφθεῖ τὰ Κύθηρα, καθὼς ἀνήκουν σέ διαφορετικό γεωγραφικό χῶρο ἀπό τὰ ὑπόλοιπα Ἴονια νησιά καί ἡ διοικητική ἔνταξή τους σέ αὐτά χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή της Ἐνετοκρατίας.

Εὐχαριστοῦμε θερμά γιά τήν βοήθεια στήν προετοιμασία αὐτῆς τῆς δημοσίευσης τὸν ὑποφ. διδάκτορα ἀρχαιολογίας καί ἐπί σειράν ἐτῶν ἐπιστημονικό συνεργάτη μας κ. Κώστα Πασχαλίδη, πού βοήθησε στὸν ἔλεγχο τῶν κειμένων καί στήν ἐπιλογή τῶν εἰκόνων καί συντομογραφιῶν, τίς γραμματεῖς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα κκ. Ἀγγελικὴ Τσιάρα καί Χαρίκλεια Νάκα γιά τήν ἀρχική δακτυλογράφηση τῶν κειμένων, τήν ἀρχαιολόγο κ. Φωτεινὴ Κωστή καί τὸν σχεδιαστή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Γιάννη Διαμαντόπουλο γιά τοὺς χάρτες τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῶν περιοχῶν καί τό τυπογραφεῖο Θανάση καί Ἐλευθερίας Θεοδωρίδη γιά τήν καλὴ συνεργασία μας στό στάδιο της ἐκτύπωσης καί τήν ἀψογή καί ἐπιμελημένη τελικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

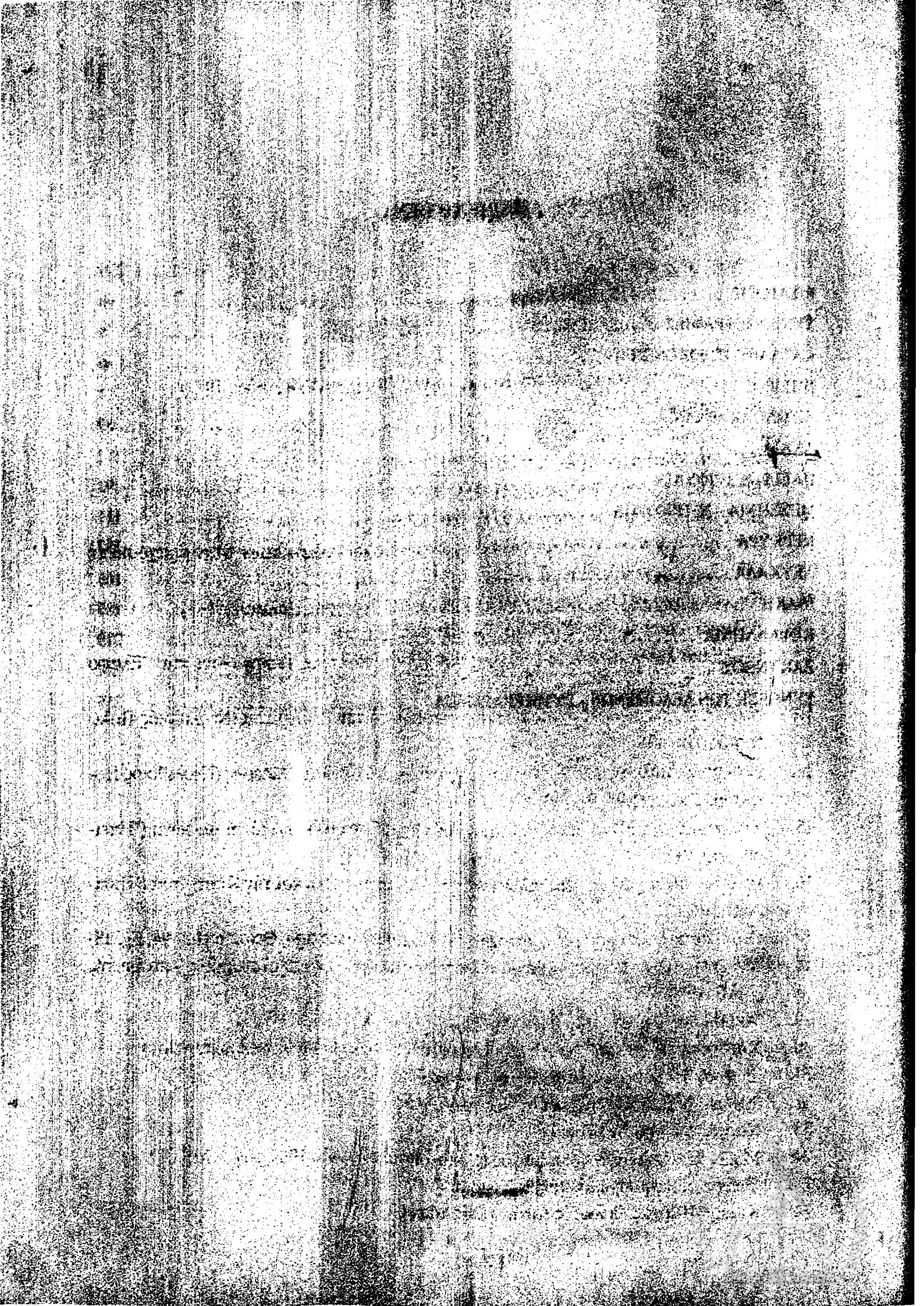

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	vii
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	v
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	xi
ΗΠΕΙΡΟΣ	1
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ	39
ΑΧΑΪΑ	53
ΗΛΕΙΑ- Β. ΤΡΙΦΥΛΙΑ	93
ΜΕΣΣΗΝΙΑ - Ν. ΤΡΙΦΥΛΙΑ	111
ΚΕΡΚΥΡΑ	157
ΛΕΥΚΑΔΑ	165
ΙΘΑΚΗ	187
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ	219
ΖΑΚΥΝΘΟΣ	247
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	255

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Η Π Ε Ι Ρ Ο Σ

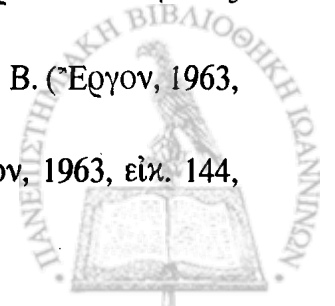
1. Γεωφυσικός χάρτης Ἡπείρου (Ἡπειρος, εἰκ. 1)
2. Προϊστορική Ἡπειρος
3. Λιθινός χειροπέλεκυς ἀπό τόν Κοκκινόπηλο (Runnels-Van Andel, 1993)
4. Κοκκινόπηλος (Ἀρχαιολογία 59, 1996)
5. Ἄσπροχάλικο (Ἀρχαιολογία 59, 1996)
6. Σπήλαιο Καστρίτσας (Ἀρχαιολογία 59, 1996)
7. Βραχοσκεπή Κλειδί (Ἀρχαιολογία 59, 1996)
8. Βραχοσκεπή Μπούϊλα (Ἀρχαιολογία 60, 1996)
9. Στρωματογραφική τομή μέ δήλωση τῶν ραδιοχρονολογήσεων στήν βραχοσκεπή Μπούϊλας (Ἀρχαιολογία, 60, 1996)
10. Πυριτολιθικά καί ὀστέινα ἐργαλεῖα Μέσης καί Ὑστερης Παλαιολιθικῆς
11. Δολιανά Ἰωαννίνων (Νεολιθικός Πολιτισμός, εἰκ. 8)
12. Νεολιθικά λίθινα ἐργαλεῖα (πέλεκυς καί ἀξίνη) ἀπό τοῦς Γεωργάνους καί Ἐλαφο Λάγκας-Σουλίου (Ἡπειρος, εἰκ. 18)
13. Νεολιθικό ἀμφικωνικό χειροποίητο πιθάριο ἀπό τήν Καστρίτσα (Νεολιθικός Πολιτισμός, εἰκ. 90)
14. Νεολιθικές πήλινες φιάλες ἀπό τά Δολιανά καί τό σπήλαιο Σίδερης (Νεολιθικός Πολιτισμός, εἰκ. 92-94, 91, 89)
15. Ὅπισθόμητη πήλινη σφαιρική πρόχους τῆς ΠΕ περιόδου ἀπό τή Δωδώνη (Ἡπειρος, εἰκ. 23)
16. Πήλινοι κάρθοροι τῆς Πης χιλιετίας π.Χ ἀπό τή Δωδώνη καί τήν Καστρίτσα (Ἡπειρος, εἰκ. 20)
17. Θεσπρωτικό, τοπογραφικό, κάτοψη ΥΕ οἰκισμού (Δάκαρη, Θεσπρωτία , 94, fig. 48)
18. Δωδώνη, ἡ πρό τοῦ βουλευτηρίου δωρική στοά μέ ἴχνη προϊστορικῆς κατοίκησης (ΠΑΕ, 1970, 77, εἰκ. 1)
19. Ἀκρόπολη Ἐφύρας ἀπό Ν.
20. Χάρτης περιοχῆς Ἐφύρας- Νεκρομαντείου (ΤΑΠΑ, Ὁδηγός Νεκρομαντείου)
21. Ἐφύρα. Ἡ νότια κύρια πύλη τῆς ἀκρόπολης
22. Ἐφύρα. Μεσαῖος ἀντερεισματικός περίβολος
23. Χάρτης ΥΕ τάφων Ἡπείρου
24. Μαζαράκι, κιβωτιόσχημος τάφος (Βοκοτοπούλου , ΑΕ, 1969, πίν. 27α)
25. Ἐφύρα, κιβωτιόσχημος τάφος Τύμβου Γ
26. Κίπερη-Πάργας, θολωτός μυκηναϊκός τάφος

27. Ἀνασκαφική ομάδα Ἐφύρας
28. Ἐφύρα, Τύμβος Α
- 29α. Ἐφύρα. Σχέδιο τύμβου Α καί ταφῆς κατά χώραν
- 29β. Ἐφύρα. Ταφή καί κτερίσματα κατά χώραν Τύμβου Α
30. Ἐφύρα, εὐρήματα τύμβων Α καί Γ
31. Ἐφύρα, Τύμβος Β
32. Ἐφύρα, Τύμβος Γ
33. Ἐφύρα, Τύμβος Γ. Ταφή γυναίκας μέ παιδί στήν ἀγκαλιά της
34. Μερόπη-Παγωνίου, κατόψεις τύμβων Α, Β, Γ καί Γκλάβας (Φηγός, 262-63, σχ. 2-4)
35. Μερόπη-Παγωνίου, Τύμβος Α (Φηγός, 247, εἰκ. 1)
36. Μερόπη-Παγωνίου, εὐρήματα τύμβων Α καί Β (Ἀρχαιολογία 3,1982)
37. Μερόπη-Παγωνίου καί Ἐφύρα . Δείγματα χειροποίητης κεραμεικῆς
38. Μυκηναῖζουσα δίωτη ὑψίπους κύλιξ ἀπό τή Δωδώνη (Ἡπειρος, εἰκ. 24)
39. Δείγματα ἐπίσασκτης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς
40. Ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ
- 41-42. Λίθινα καί χάλκινα ἐργαλεῖα
43. Χάλκινα μαχαίρια
44. Χάλκινα δπλα
45. Χάλκινα δπλα

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

46. Γεωφυσικός χάρτης Αἰτωλοακαρνανίας
47. Προϊστορική Αἰτωλοακαρνανία
48. Νεολιθικός πέλεκυς ἀπό τήν ἀκρόπολη Ἁγίου Ἡλίας (Ἔργον , 1963, εἰκ. 151)
49. Νεολιθικά δσπρακα ἀπό τήν Κόκκινη Σπηλιά Ἁγ. Ἡλίας (Ἔργον, 1963, εἰκ. 150)
50. Πλατυγιάλι-Ἀστακοῦ, λίθινα ἐργαλεῖα (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, πίν. 6-7α)
51. Πλατυγιάλι-Ἀστακοῦ. Τοπογραφικό διάγραμμα ΠΕ οἰκισμοῦ (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, σχέδ. 1)
52. Πλατυγιάλι-Ἀστακοῦ, ταφικό ἀγγεῖο (μέ τήν ταφή στόν πυθμένα καί μετά τήν συντήρηση (Παπαδήμα, 1988, πίν. 4-5, 11)
53. Πλατυγιάλι-Ἀστακοῦ, ἀγγεῖα ταφῶν 1 καί 3 (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, πίν.4-5)
54. Λόφος Ἁγίας Τριάδας
- 55α-β. Θέρμος. Γενική κάτοψη καί ἀποψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων
56. Ἁγιος Ἡλίας-Ἰθωρίας. Θολωτός τάφος Σερεμέτι ἀπό Ν. καί ἡ ἀκρόπολη στό βάθος (Ἔργον, 1963, εἰκ. 138)
57. Ἁγιος Ἡλίας- Ἰθωρίας. Δρόμος τοῦ θολωτοῦ τάφου Σερεμέτι ἀπό Β. (Ἔργον, 1963, εἰκ. 139)
- 58-60. Ἁγιος Ἡλίας-Ἰθωρίας. Θολωτοί τάφοι Μαραθιά 1, 2, 3 (Ἔργον, 1963, εἰκ. 144, 145, 148)

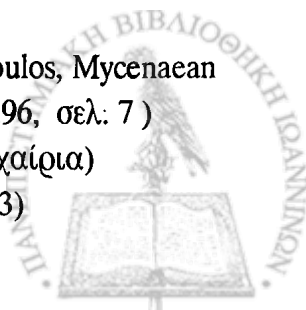
61. Μόσχοβη. Θολωτός τάφος
62. (α) Χειροποίητη ΥΕ κεραμική και (β) μυκηναϊκή από τόν Θέρμο
63. Μυκηναϊκή κεραμική από τόν Θέρμο
64. Μυκηναϊκή κεραμική από τόν Άγιο Ήλία-Ήθωρίας
65. Μαχαίρια από τόν Θέρμο, έγχειρίδιο από τό Λιθοβούνι και σφηκωτῆρες από τόν θολωτό τάφο Σερεμέτι
66. Σκαραβαῖος Ἄμενοφι Γ', σφραγιδόλιθοι, χρυσές χάντρες και γυάλινη πιθηκόμορφη χάντρα από τούς θολωτούς τάφους Ἄγιου Ἁλία-Ήθωρίας (Έργον, 1963, 137, 140-142)

Α Χ Α Ϊ Α

67. Προϊστορική Ἀχαΐα (Paradopoulos, Mycenaean Achaea II, col. pl. 1)
68. Πυριτολιθικά έργαλεία Ὠρινιάκιας λιθοτεχνίας από τό Ἐλαιοχώρι (Ντάρλας, ΑΕ, 1989, 141, εἰκ. 3)
69. Πυριτολιθικά έργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής από(α)τό Καλαμάκι και (β) τή Λακκόπετρα (Ντάρλας, ΑΔ 40, 1985, 201, σχ. 4, L' Anthropologie 98 1994, 318, 320, figs. 7-8)
70. Κεραμική Μέσης Νεολιθικής από τό Κράθιο (Κολώνας, Μουσείο Αἰγίου, ΤΑΠΑ, 1999, εἰκ. 10, 13)
71. Κάτοψη ἀκρόπολης Τείχους Δυμαίων
72. Τείχος Δυμαίων, ἀεροφωτογραφία (Έργον ΥΠΠΟ, 1999)
73. Τείχος Δυμαίων, Μεσαία Πύλη
- 74α-β. Τείχος Δυμαίων, οἰκοδομικά λείψανα
- 75α-β. Ἀκρόπολη Αἰγείρας και ἀνασκαφικά τετράγωνα, ἀποψη από Ν.
76. Ἀκρόπολη Αἰγείρας. Κάτοψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων (Alzinger, Klio 67, 1985)
77. Ἀκρόπολη Αἰγείρας. (α) Στρωματογραφία Ν. τομέα, (β-δ) Κατόψεις διαδοχικῶν κατοικήσεων (Ia, Ib, II) κατά τήν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, (ε) Κεραμικός κλίβανος (Alzinger, Klio 67, 1985)
78. Δείγματα ΠΕ κεραμικής (Alzinger, Klio 67, 1985)
79. Δείγματα χειροποίητης, ἔντριπτης "βαρβαρικής" κεραμικής (Alzinger, Klio 67, 1985)
80. Δείγματα μυκηναϊκής (ΥΕΙΙΙΓ) κεραμικής και ὁ "κροσσωτός" κρατήρας (Alzinger, Klio 67, 1985)
81. Καταρράκτης-Δρακοτρύπα Ἄποψη από Ν. και κάτοψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων
82. Καταρράκτης-Ἅγιος Ἀθανάσιος. Ἄποψη από Ν και κάτοψη οἰκοδομικῶν λειψάνων
83. Χαλανδρίτσα-Σταυρός. (α) Κάτοψη οἰκοδομικῶν λειψάνων, (β) ἀποψη από Α
84. Καλαμάκι-Ἐλαιοχωρίου. Μερική ἀποψη τοῦ ΠΕ-ΥΕ νεκροταφείου (Βασιλογάμβρου (Πυξίδα, 1995, 13)
85. Μίραλι. Τομή ΜΕ τύμβου Β

86. Πόρτες-Κεφαλόβρυσο. Ἐποψη τοῦ τύμβου Α ἀπὸ Α. (Μόσχος, ΡῖΙΑ. III, 2000, fig. 4)
87. (α) Αἶγιο. Τοπογραφικὸ ὙΕ νεκροταφείου, (β) Ἐποψη τοῦ ὙΕ νεκροταφείου Αἶγιου ἀπὸ Α, (γ) Ἀνασκαφὴ θαλαμοειδοῦς τάφου Αἶγιου, (δ) Καλλιθέα-Ραμπαντάνια. Ἐποψη τοῦ ὙΕ νεκροταφείου ἀπὸ Δ, (ε) Ἀνασκαφικὴ ὁμάδα νεκροταφείου Καλλιθέας
88. (α) Καλλιθέα-Λαγανιδιά. Ἐποψη τοῦ ὙΕ νεκροταφείου ἀπὸ Α, (β) Ἀνασκαφὴ θαλαμοειδοῦς τάφου, (γ) Κλάους. Ἐποψη τοῦ ὙΕ νεκροταφείου ἀπὸ Δ, (δ) Ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα θαλαμοειδοῦς τάφου (δρόμος-εἴσοδος), (ε-ζ) Δείγμα θαλαμοειδοῦς τάφου μὲ δικλινῆ ὄροφῆ
- 89α-β. Καταρράκτης. Θολωτοὶ τάφοι Α καὶ Β
90. (α-β) Καλλιθέα-Λαγανιδιά. Θολωτὸς τάφος. Ἐποψη ἀπὸ Β καὶ Ν (γ) Στρωματογραφία θολωτοῦ τάφου, (δ) Λείψανα ἀλογοθυσίας, (ε) Ἀνασκαφὴ θολωτοῦ τάφου
91. Πετρωτό. Θολωτὸς τάφος. Κάτοψη-τομὴ καὶ λεπτομέρειες θόλου καὶ εἰσόδου (Πετρόπουλος, 1990, σχέδ. 1-2, εἰκ. 3-4)
92. (α) Καλλιθέα-Ραμπαντάνια. Τάφος Ε. Καύση, (β) Καλλιθέα-Λαγανιδιά. Τάφος VIII. Ταφὴ καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν, (γ) Κλάους. Τάφος Β. Ταφές καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν, (δ) Καλλιθέα-Ραμπαντάνια Πλακοσκεπτὴς λάκκος καὶ κτερίσματα τάφου Π
93. (α-β) Δείγματα ΠΕ κεραμεικῆς : (σφαιρικὴ πρόχους-ραμφόστομη πρόχους-"σαλτσιέρα", (γ-ζ) Δείγματα ΜΕ κεραμεικῆς (μινυακὸς κἀνθαρος, δίωτη κυαθόμορφη κύλιξ, πιθοειδὴς ἀμφορεὺς, πρόχους)
94. Μυκηναϊκὴ (ὙΕ) κεραμεικὴ : κλειστὰ σχήματα
95. Μυκηναϊκὴ (ὙΕ) κεραμεικὴ: κλειστὰ καὶ ἀνοικτὰ σχήματα
96. Ἀντιπροσωπευτικὰ κλειστὰ σχήματα
97. Ἀντιπροσωπευτικὰ ἀνοικτὰ σχήματα
98. Τοπικὰ ἰδιότυπα σχήματα
99. Ἀντιπροσωπευτικὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ δείγματα εἰκονιστικῆς διακόσμησης
100. Ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια, ζωόμορφο καὶ "θρόνος"
101. Χάλκινα ἀγγεῖα (φιᾶλες, λεκάνη) καὶ ἀργυρὴ φιᾶλη
102. Ἐργαλεῖα καλλωπισμοῦ - κοσμήματα
103. Ἐργαλεῖα καλλωπισμοῦ - κοσμήματα
104. Σύνεργα (μαχαίρια, ξυράφια, λίθινο ἄκονι καὶ σφυρί, μολύβδινα σύρματα)
105. Σύνεργα καὶ ὄπλα (πελέκεις, περικνημίδες καὶ λόγχες)
106. Ὅπλα: ἐγχειρίδια, ξίφη, λόγχες, ἀποτμήματα. ὀδοντόφρακτου κράνου καὶ χάλκινης τιάρας, χάλκινη ἀσπίδα, χάλκινη τιάρα, περικνημίδες. (Papadopoulos, Mycenaean Achaea, figs. 312, 314, 315, 321-22, Πετρόπουλος, Μελετήματα 29, 2000, 90, εἰκ. 42, Κολώνας, Καθημερινή-Ἑπτὰ Ἡμέρες, 28.1.96, σελ.7)
107. Ὅπλα: ἐγχειρίδια, ξίφη, λόγχες καὶ χάλκινες περικνημίδες (Papadopoulos, Mycenaean Achaea, figs. 312, 321-22, Κολώνας, Καθημερινή-Ἑπτὰ Ἡμέρες 28.1.96, σελ. 7)
108. Χάλκινα ἐργαλεῖα (ξυράφι-μαχαίρι ἰταλικοῦ τύπου καὶ ξυράφι, μαχαίρια)
109. Ἀλαβάστρινη πυξίδα ἀπὸ τὸ Κλάους (Μυκηναϊκὸς Κόσμος, εἰκ. 43)

Η Λ Ε Ι Α - Β. Τ Ρ Ι Φ Υ Λ Ι Α

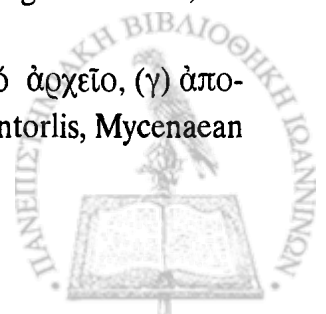
110. Γεωφυσικός χάρτης Ἡλείας-Β. Τριφυλίας
111. Προϊστορική Ἡλεία- Β. Τριφυλία
112. Χάρτης παλαιολιθικῶν θέσεων (J. et N. Chavaillon et F. Hours, 1964)
113. Στρωματογραφία υπαίθριων παλαιολιθικῶν θέσεων (Leroi-Gourhan et J.- N. Chavaillon, 1963)
114. Παλαιολιθικά πυριτολιθικά ἐργαλεῖα (Κατά Leroi-Gourhan)
115. ΠΕ οἰκισμός Ἁγίου Δημητρίου καί δείγματα ΠΕ κεραμεικῆς (Zachos, 1987, figs. 2, 54, 57)
116. Ἄλτις Ὀλυμπίας. Ἀντιπροσωπευτικά δείγματα ΜΕ κεραμεικῆς (Γιαλούρη, Ὀλυμπία, 37)
117. Ἄλτις Ὀλυμπίας. Ἀψιδωτά μέγαρα
118. ΥΕ τάφοι : (α) λακκοειδεῖς τάφοι Καυκανιάς, (β) θαλαμ. τάφος Ζούνη (Παρλαμᾶ, 1974, εἰκ. 4, 2)
119. ΥΕ. τάφοι. (α-β) θαλαμοειδεῖς τάφοι Ἄλποχωρίου καί Καλόσακα (Παρλαμᾶ, 1974, εἰκ. 3)
120. Κακόβατος. Θολωτοὶ τάφοι Α, Β, Γ (Dörpfeld, AM 33, 1908, 300-311, Abteil. 2, 4, 5)
121. Ψάρι Τριφυλίας. Θολωτός τάφος
122. (α-γ) Τύμβος Σαμικοῦ. Κάτοψη τοῦ τύμβου καί ἀποψη τοῦ τάφου ΙΔ καί τοῦ λόφου Κλειδί δεξιά τοῦ ὁποίου ὁ τύμβος (Γιαλούρης, 1965, πίν. 5), (δ-ε) Κάτοψη- τομή καί ἀποψη σωζ. τμήματος τύμβου Μακρουσίων (Θέμελης, 1968, πίν. 121α)
123. Μυκηναϊκή (ΥΕ) κεραμεική (κλειστά σχήματα)
124. Μυκηναϊκή (ΥΕ) κεραμεική (ἀν οικτά σχήματα)
125. Ἀντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα
126. Ἀντιπροσωπευτικά ἀνοικτά σχήματα
127. Ἀντιπροσωπευτικά δ εἴγματα κεραμεικῆς εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ (α)πρόχους ἀπό τόν τύμβο Σαμικοῦ, (β) ἀμφορέας ἀπό τήν Ὀλυμπία, (γ-δ) δοστρακα κρατῆρα καί ἀμφορέα ἀπό Ἁγία Τριάδα (Γιαλούρη, Ὀλυμπία, 41, Βικάτου, 2001, 275, εἰκ. 1)
128. Ἀνθρωπόμορφο Ψ-σχημο εἰδώλιο, κοσμήματα
129. Περιδέραια
130. Ὅπλα (ὀδοντόφρακτο κράνος, ξίφη, ἐγχειρίδιο καί λόγχες)

Μ Ε Σ Σ Η Ν Ι Α - Ν. Τ Ρ Ι Φ Υ Λ Ι Α

131. Γεωφυσικός χάρτης Μεσσηνίας- Ν. Τριφυλίας
132. Προϊστορική Μεσσηνία - Ν. Τριφυλία
133. Νεολιθικοὶ πελέκεις ἀπό Κοτρωνάκια- Χανδρινοῦ (Γ- Θ. Παπαθανασόπουλου, Πύλος- Πυλία, εἰκ. 8)
134. Νεολιθικό εἰδώλιο ἀπό Μάλθη (Valmin, SME, pl. 1: 2c-d)

135. Βοΐδοκοιλιά. (α) Τό ΒΔ. ΠΕ II κτήριο, (β-γ) ἼΑν. οἰκία : Λίθινη και πήλινη ἑστία (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1978, 1983)
136. Βοΐδοκοιλιά. ΠΕ κεραμεική και ὀστέινα ἔργαλεια
137. ἼΑκοβίτικα. Κατόψεις τοῦ ΠΕ μεγάρου και τοῦ συνόλου τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων (Θέμελης, ΑΑΑ 3: 1970, σχέδ. 1-2)
138. ἼΑκοβίτικα. (α) Ὁ Α. "διάδρομος" τοῦ μεγάρου, (β) λείψανα προθύρου και προδόμου (Θέμελης, ὀ. π., εἰκ. 2, 4)
139. Νιχώρια. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο τῆς θέσης (McDonald-Wilkie, Nichoria II, fig. A-2.)
140. Νιχώρια. Κάτοψη τοῦ τομέα IV τῆς ἀνασκαφῆς (McDonald-Wilkie, Nichoria II, fig. 5-59)
141. Μάλθη. Κάτοψη ΜΕ οἰκοδομικῶν λειψάνων (Valmin, SME, plan III)
142. (α-β) κάτοψη και ἀεροφωτογραφία τοῦ ΜΕ τύμβου Βοΐδοκοιλιάς (γ-δ) κάτοψη και ἀεροφωτογραφία ΜΕ τύμβου ἼΑγ. Ἴωάννη-Παπουλίων (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1978)
143. Μάλθη. ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι (Valmin, SME, fig. 34)
144. Καμίνια-Κρεμμυδίων. (α) ἼΑεροφωτογραφία, (β) κάτοψη και τομή τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος (Κορρές, ΠΑΕ, 1980, πίν. 103, ΣΤ)
145. ΜΕ κεραμεική ἀπό Μάλθη και Βοΐδοκοιλιά : (α) μελανή μινυακή, (β) "ἀδριατική", (γ) μελανή ἔντριπτη, (δ) "δέπας ἀμφικύπελλον"
146. Περιστεριά. ἼΑποψη ἀπό ΝΔ
147. (α) Χάρτης Δ. Μεσσηνίας, (β) Τοπογραφικό διάγραμμα ἀνακτορικοῦ λόφου ἼΕγκλιανοῦ, (γ) Κάτοψη τῆς ἀκρόπολης τῆς Πύλου (Λῶλος, Πύλος ἼΗμαθόεις, 6, Blegen-Rawson, PN III, fig. 301, I, fig. 416)
148. C.W. Blegen (1887-1971)
149. ἼΑποψη τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνακτορικοῦ λόφου τοῦ ἼΕγκλιανοῦ (Kontorlis, Mycenaean Civilization, 70)
150. ἼΑναπαράσταση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος
151. ἼΑποθήκη οἴνου ἀπό ΝΔ (Blegen-Rawson, PN I, fig. 254)
152. Βορειοανατολικό Κτήριο ἀπό ΝΔ (Blegen-Rawson, PN I, fig. 223)
153. Κάτοψη ἀνακτόρου Νέστορος. ἼΥπόμνημα (Blegen-Rawson et al. PN III, fig. 303)
154. ἼΑνάκτορο Νέστορος. ἼΑποψη τοῦ μεγάρου ἀπό ΝΑ (Blegen-Rawson, PN I:2, fig. 9)
155. ἼΑνάκτορο Νέστορος. ἼΑποψη τοῦ ΝΔ κτηρίου ἀπό ΝΑ (Blegen-Rawson, PN I, fig. 207)
156. ἼΑνάκτορο Νέστορος. ἼΑναπαράσταση τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς (Blegen-Rawson, PN I: 2, Frontispieces)
157. ἼΑνάκτορο Νέστορος. ἼΑναπαράσταση τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου (Blegen-Rawson, PN I: 1, Frontispieces)
158. ἼΑνάκτορο Νέστορος. (α) ἼΗ ἑστία τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου, (β) τό ἀρχεῖο, (γ) ἀποθήκη ἔλαιου, (δ) ΒΑ κλιμακοστάσιο, (ε) λουτρό ((IEE. A, 303β, Kontorlis, Mycenaean Civilization, 75)

- 159.(α) Μεγάλοι τρίωτοι γραπτοί πιθαμοφορεῖς ἀπό τό ἀνάκτορο (β) Κύλικες καί ἄλλα ἀγγεῖα ἀπό τό δωμάτιο 20 τοῦ ἀνακτόρου (Blegen-Rawson, PN I.2, figs. 379, 328), (γ-δ) Πήλινες πινακίδες Γραμμικῆς γραφῆς Β: Jn 829 (εἰσφορές χάλκινων εἰδῶν), Jn 641 ("πινακίδα τῶν τριπόδων") (Γ-Θ. Παπαθανασόπουλος, Πύλος-Πυλία, εἰκ. 34-36)
160. (α) Βολιμίδια. Ἄποψη τοῦ ΥΕ νεκροταφείου ἀπό Δ, (β) Κάτοψη καί τομή θαλαμοειδοῦς τάφου Α8, (γ) Θολωτός τάφος Βοῖδοκοιλιάς (Σ. Ἰακωβίδης, Χαριστήριον εἰς Ἄ.Κ. Ὁρλάνδον, Β', 99, σχ.1, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1976, πίν. 170α)
161. Θολωτοὶ τάφοι (α) Ρούτση 2 καί (β) Νιχωρίων (Pelon, TTCF, pl. XC, N.C. Wilkie, *Hesperia* 44, 1975, 74, fig.2)
162. (α) Πύλος. "Ταφικός κύκλος" Βαγενᾶ (β) Θολωτός τάφος III Κ. Ἐγκλιανοῦ, (γ) Περιστεριά. Τοπογραφικό τῆς περιοχῆς καί κάτοψη τοῦ τάφου 3, (δ) Περιστεριάς "ταφικός κύκλος" καί οἱ θολωτοὶ τάφοι 2, 3 σέ σχέδιο τομῆς (Blegen-Rawson et al., PN III, figs. 327, 319, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1977, 326, εἰκ. 3)
163. Κ. Κουρουνιώτης (1872-1945)
164. Σ. Μαρινᾶτος (1901-1974)
165. (α-β) Θολωτός τάφος IV Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ πρὶν καί μετὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ 1957, (γ) Περιστεριά, θολωτός τάφος, (δ) Θολωτός τάφος Κορυφασίου-Πύλου (ΙΕΕ. Α', 306)
166. (α-γ) Βιγλίτσα-Τραγάνας. Τοπογραφικό σχέδιο τῆς περιοχῆς μέ ἐνδείξεις τῶν θολωτῶν τάφων 1 καί 2 καί ἄποψη τῶν ταφικῶν θαλάμων τους, (δ-ε) Τραγάνα, θολωτός τάφος 1. Δρόμος, εἰσοδος καί αὐλακες τοῦ στομίου, (ζ) Βασιλικό. Θολωτός τάφος, τομή καί κάτοψη (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1977, 237, εἰκ. 2, πίν. 142, 1976, πίν. 174α, 175, Pelon, TTCF, pl. XCIX)
167. (α-β) Μάλθη. Θολωτός τάφος I, δρόμος, στόμιο καί κορυφή θόλου, (γ-δ) Μάλθη. Θολωτοὶ τάφοι I καί II, κατόψεις καί τομές, (ε) Θολωτός τάφος Κουκουνάρας-Γουβαλάρη α4 (Valmin, SME, fig. 36, 39, plans V, VI, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1975, πίν. 306α)
168. (α-β) Εἰσοδος καί στόμιο θολωτοῦ τάφου Ἄνθειας, (γ) Κάτοψη καί τομή θολωτοῦ τάφου Ἀκόνας, (δ) Κατόψεις θολωτῶν τάφων Καρποφόρας, (ε) Τουρκοκίβουρα-Καρποφόρας. Τοπογραφικό σχέδιο τοῦ νεκροταφείου (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1976, πίν. 327, Pelon, TTCF pl. XCI, CXXXIX. 2, LXXXV. 2)
169. Μάλθη. ΥΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι (Valmin, SME, fig. 48)
170. Δείγματα μυκηναϊκῆς (ΥΕ) κεραμεικῆς καί εἰδωλίων
171. Δείγματα εἰκονιστικῆς ΥΕ κεραμεικῆς
172. Δείγματα οἰκιακῆς ΥΕ κεραμεικῆς
173. Ἀντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα
174. Ἀντιπροσωπευτικά ἀνοικτά σχήματα
175. Κοσμήματα: (α) χρυσᾶ διαδήματα καί (β) ἐλάσματα σέ σχῆμα ἀντωπῶν ψυχῶν ἀπὸ Περιστεριά, (γ) χρυσὸ περιδέραιο ἀπὸ Ἑλληνικά Ἄνθειας, (δ) περιδέραιο ἀπὸ ἀμέθυστο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο IV Ἐγκλιανοῦ, (ε) χρυσῆ χάντρα σχήματος κρανοφό-

- ρου άνδρός από άνάκτορο Νέστορος, (ζ) σφραγιδόλιθος με λατρευτική παράσταση από τόν θολωτό τάφο 2 Ρούτση, (η-θ) χρυσά γλαυκόσχημα κοσμήματα και χρυσή χάντρα-σφραγίδα από τό άνάκτορο Νέστορος και τόν θολωτό τάφο IV Έγκλιανού, (ι-κ) χρυσόδετος σφραγιδοκύλινδρος και σφραγιδόλιθος από θολωτούς τάφους Ρούτση και Νιχωρίων, (λ) χρυσό δαχτυλίδι από τόν θολωτό τάφο Άνθείας
176. Κοσμήματα: (α-γ) χρυσά δαχτυλίδια από θολωτό τάφο IV Έγκλιανού και θαλαμοειδή Έλληνικών-Άνθείας, (δ-ε) χρυσή χάντρα και γυάλινο περίοπτο από θολωτούς τάφους Καρποφόρας και Δάρα, (ζ-η) άργυρό έλασμα διαδήματος και γενειοφόρες άνδρικές κεφαλές από χρυσό και νιέλλο, πού διακοσμούσαν άργυρό κύπελλο από τόν "ταφικό κύκλο" Βαγενά και τό άνάκτορο Νέστορος, (θ) χρυσά κύπελλα από Περιστεριά, (ι-κ) λίθινο άγγείο και μαρμάρινος λύχνος από Έλληνικά-Άνθείας και τό άνάκτορο Νέστορος
177. (α) Χάλκινα άγγεία, (β) Όπλα (Ξίφη, μαχαίρια μάχης, έγχειρίδιο, λόγχη, αίχμές βελών, έγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση χρυσοϋ, άργυρου και νιέλλου, από τάφους Έγκλιανού, άνάκτορο Νέστορος και θολωτούς τάφους Ρούτση (Blegen-Rawson, PN I, fig. 295, Müller-Karpe, HdB, IV: 1, Taf. 237B, , Papadopoulos, LBAD, pl. A: 31-132)
178. Είδη καλλωπισμοϋ (καθρέπτης, έλεφάντινο χτένι, έλεφάντινα πλακίδια, από θολωτούς τάφους Ρούτση και θολωτό τάφο III Έγκλιανού (Blegen-Rawson, PN III, figs. 228:5, 170)
179. Άντιπροσωπευτικά δείγματα τοιχογραφιών από τό άνάκτορο Νέστορος (Lang, PN. II, pl. R)
180. Άντιπροσωπευτικά δείγματα τοιχογραφιών από τό άνάκτορο Νέστορος (Lang, PN. II, pls. M, N, O)

Κ Ε Ρ Κ Υ Ρ Α

181. Γεωφυσικός χάρτης
182. Κόλπος Παλαιοκαστρίτσας με τούς δρμους του. Ό βράχος στή θάλασσα είναι σύμφωνα με τόν θρύλο τής Όδύσσειας τό πετρωμένο καράβι (Πρέκα-Άλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 64)
183. Προϊστορική Κέρκυρα. Παλαιολιθική έποχή. Νεολιθική έποχή. Εποχή Χαλκού.
184. Παλαιολιθικά πυριτολιθικά εργαλεία (Σορδίνας, 1965)
185. Είσοδος ΠΛ σπηλαιώδους βραχοσκεπῆς Γράβας-Γαρδικίου (Πρέκα- Άλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 70)
186. Σιδάρι, Canal d' Amour (λεπτομέρεια νεολιθικής στρωματογραφίας) (Πρέκα-Άλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 68)
187. (α) Δείγματα νεολιθικής κεραμεικής και (β) πυριτολιθικά εργαλεία από τό Σιδάρι ("Canal d' Amour"), (Σουέρεφ, 1976)
188. Φιάλη από τόν Άφιώνα (Σουέρεφ, 1976)

189. Ο αρχαιολογικός χώρος των Έρμώνων.
190. Έρμωνες. Χειροποίητος μελανότεφρος άβαθής ΜΕ κύαθος (Πρέκα-Άλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 17)
191. Έρμωνες. Χάλκινη σμίλη (Σουέρεφ, 1976)
192. Έρμωνες. Χάλκινος διπλός πέλεκυς (Σουέρεφ, 1976)
193. (α) Κεραμεική τῶν Έρμώνων.(β) Τμήμα από στόμιο πιθαριού με ανάγλυφη παράσταση πιθανῶς ανθρώπου σε διασκελισμό, ακριβῶς κάτω από τὸ χεῖλος, από τὴν ἴδια θέση.
194. Δείγματα γραπτῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς από τούς Έρμωνες (Πρέκα-Άλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 19)
195. Δείγματα ΜΕ ΙΙΙ/ ΥΕ χειροποίητης κεραμεικῆς από τὸ ἀκρωτήρι Κεφάλι (Σουέρεφ, 1976)
196. Κεφάλι, λείψανα ΜΕΙΙΙ/ΥΕ οἰκισμοῦ (Σουέρεφ, 1976)
197. Ἀπότμημα ἀγγείου με διχαλωτή (wishbone) λαβή από τούς Έρμωνες.

Λ Ε Υ Κ ᾶ Δ Α

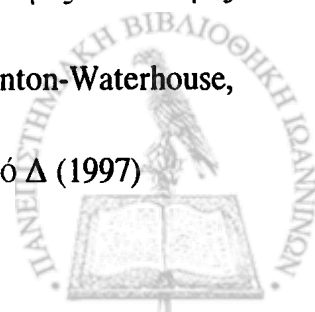
198. Γεωφυσικός χάρτης
199. Προϊστορική Λευκάδα
200. Σπασμένη Βρύση Καρυωτῶν
201. Παλαιολιθικά ἐργαλεῖα από τούς Καρυῶτες καὶ τὸν Λευκάτα (Ντούζουγλη, 1997)
202. Δείγματα ΜΝΛ καὶ ΝΝΛ από τὴν Χοιροσπηλιά (Νεολιθικός Πολιτισμός, εἰκ. 96-98)
203. Λεπίδες ὀψιανοῦ από τὸ Νυδρί (Renfrew, Emergence, fig. 18.2: 5)
204. Ἐσωτερικό Χοιροσπηλιάς (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil.18)
205. Δείγμα προϊστορικοῦ τύμβου στό Στενό- Νυδρί
206. (α) Χάρτης τῆς περιοχῆς Σκάρου-Νυδρίου, (β) Τοπογραφικό σχέδιο ἀνασκαφῶν στό Στενό (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Taf.10, 12)
207. Νυδρί. Οἰκογενειακό νεκροταφεῖο, (Familiengrab F), (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 34)
208. Κυκλικός περίβολος καὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι οἰκογενειακοῦ νεκροταφείου S Σκάρου (Familiengrab S), (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 33)
209. Στενό. Τὸ νεκροταφεῖο τῶν βασιλικῶν τύμβων (R-tumuli 1-7)) από Δ (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 37)
210. R-tumuli 1, 3, 12 (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 36)
211. Ταφές σε πιθάρια (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 42-43)
212. Τοπογραφικό σχέδιο τῶν βασιλικῶν τύμβων (Dörpfeld, Alt-Ithaka, 218, Beil. 17)
213. Λεπτομερές τοπογραφικό σχέδιο τῶν βασιλικῶν τύμβων (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Taf. 13)
214. Σχέδιο κατανομῆς τῶν βασιλικῶν τάφων ἀνάλογα με τὴν χρήση τους (πλούσιοι γυναικεῖοι, ἀρχηγῶν καὶ ἀκολούθων) (Branigan, 1975,fig.1)

215. Κάτοψη τῶν τάφων R26, 27 καί τομές τῶν τάφων R 26 καί 1 (Dörpfeld, Alt-Ithaka, 244-5, Beil. 20-21)
216. (α) Οἰκογενειακό νεκροταφεῖο, (β) Οἰκογενειακό νεκροταφεῖο S (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Taf. 15, 14)
217. ΠΕ κεραμεική ἀπό τό νεκροταφεῖο τῶν βασιλικῶν τάφων (Renfrew, Emergence, figs. 18.2, 18.3)
218. ΜΕ ἀμαυρόχρωμη κεραμεική ἀπό τό σπήλαιο Κάρου (Souyoudtzoglou, 1999, pl.1: D141/1)
219. Κεραμεική ἀπό τά οἰκογενειακά νεκροταφεῖα S καί F (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 72-73)
220. Ἀντιπροσωπευτικά δείγματα ΜΕ κεραμεικῆς ἀπό τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους S καί F (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Beil. 71b, 74b) καί τό σπήλαιο Κάρου (Souyoudtzoglou, 1999, pl. 1)
221. Χάλκινα ὄπλα καί ἐργαλεῖα ἀπό Νυδρί (Branigan, Metalwork, nos. 130, 257, 158, 157, 406, 450, 782, 781, 633, 1161, 3341-2)
222. Κοσμήματα ἀπό τό Νυδρί (Branigan, Metalwork, nos. 2574, 2550, 2575, 2918-20, 2915-17, 2726)
223. Πηνίο, σφονδύλι καί χάντρα ἀπό τό Νυδρί

I Θ Α Κ Η

224. Ἀεροφωτογραφία Ἰθάκης
225. Προϊστορική Ἰθάκη
226. Πηλικάτα. (α) τοπογραφικό τῆς ἀγγλικῆς ἀνακαφῆς μέ δήλωση τῶν τομέων (I-VI) καί τῶν λειψάνων τοῦ προϊστορικοῦ τείχους (X), (β) σχέδιο τομῆς IV (Heurtley, BSA 35, 1934-35, 10, pl. I, fig. 7)
227. Πηλικάτα. Ἀνασκαφή Παν/μίου Ἰωαννίνων 1994
228. Πηλικάτα. Δοκιμαστική τομή στά θεμέλια τοῦ ΠΕ τείχους (1994)
229. Πηλικάτα. Δοκιμαστική τομή καί τμήμα τοῦ τείχους (1994)
230. Πηλικάτα. Θεμέλια ὄχρωματικοῦ πύργου τοῦ ΠΕ τείχους στό οἰκόπεδο Σ. Ραφτόπουλου (1995)
231. Πηλικάτα. Θεμέλια ΠΕ ἀψιδωτῆς οἰκίας στό οἰκόπεδο Ἀ. Σόμπολα (1994)
232. Σταυρός καί ὁ λόφος τῶν Πηλικάτων ἀπό Ν
233. Ἡ ἀρχαιολογική ἀποστολή τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων
234. Τρεῖς Λαγκάδες: (α) Ἀποψη τῆς θέσης ἀπό ΒΔ, (β-δ) δοκιμαστικές τομές ἀνασκαφῆς Παν/μίου Ἰωαννίνων (1995)
235. Τρεῖς Λαγκάδες. Τομέας L, λείψανα ΥΕ III ἀψιδωτῶν οἰκιῶν (Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, 16, fig. 9)
236. Σταυρός. Ἀποψη τοῦ προϊστορικοῦ τείχους μέ τίς δύο πυλίδες ἀπό Δ (1997)

237. Ἄετός. Ἐξοψη ἀπό Α
238. Σχολή Ὀμήρου- Ἅγιος Ἀθανάσιος ἀπό Α
239. Σχολή Ὀμήρου. Ἀεροφωτογραφία ἄνω ἀνδῆρου (ἐρείπια ἐλληνιστικοῦ πύργου, ναῖδριου Ἁγίου Ἀθανασίου καί οἰκιῶν Βρεττοῦ)
240. Σχολή Ὀμήρου. Ἐξοψη ἀνδῆρου καί ἐλληνιστικός πύργος ἀπό ΒΔ
241. Σχολή Ὀμήρου. Κατώτερο τμήμα τοῦ Ν. κλιμακοστασίου
242. Σχολή Ὀμήρου. Κλιμακοστάσιο Ν. ἐλληνιστικῆς εἰσόδου ὀρθογωνίου κτηρίου
243. Σχολή Ὀμήρου. Κυκλώπειο τεῖχος ἄνω ἀνδῆρου
244. Σχολή Ὀμήρου. Τό μεγάλο Δ. κλιμακοστάσιο ἀπό Α
245. Σχολή Ὀμήρου. Ἐξοψη τμήμα τοῦ Ν. κλιμακοστασίου
246. Σχολή Ὀμήρου. Ὀρθογώνιο κτήριο ἀπό Δ.
247. Σχολή Ὀμήρου. Κάτοψη ὀρθογωνίου κτηρίου καί κλιμακοστασίων
248. Σχολή Ὀμήρου. Ἀνατολική πρόσοψη ὀρθογωνίου κτηρίου
249. Σχολή Ὀμήρου. Κάθετο λάξευμα στό βράχο τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου κτηρίου γιά ὑποδοχή ξύλινου καθίσματος(;))
250. Σχολή Ὀμήρου. Ὀρθογώνιο κτήριο: δάπεδο μέ κονίαμα ἐλληνιστικῆς αἴθουσας
251. Σχολή Ὀμήρου. Ὀρθογώνιο κτήριο: τμήμα τῶν βόρειων ἀποθηκῶν, ἄνοιγμα τοῦ ὑπόγειου σπηλαίου καί μικρῆ ἐσωτερικῆ κλίμακα
252. Σχολή Ὀμήρου. Ὀρθογώνιο κτήριο: πιθάρια καί ἀμφορέας κατά χώραν στίς Β. ἀποθήκες
253. Εἰσοδος καί ἐσωτερικό ὑπόγειας προϊστορικῆς κρήνης
254. Κατόψεις καί τομές προϊστορικῆς κρήνης
255. Σχολή Ὀμήρου. Ταφικός περιβόλος ἀπό Ν.
256. Σχολή Ὀμήρου. Ἐσωτερικό ταφικοῦ περιβόλου, μονολιθικές παραστάδες καί κιβωτιόσχημος τάφος
257. Κυκλοτερές οἰκοδόμημα. Ἐξοψη ἀπό Α.
258. Κυκλοτερές οἰκοδόμημα. Τομές ἀνασκαφικῆς περιόδου 2001
259. Κλιμακωτή εἰσοδος κυκλοτεροῦς κτηρίου φραγμένη μέ ξηρολιθία
260. Λιμάνι Πόλης
261. Τοπογραφικό σχέδιο περιοχῆς σπηλαίου Πόλης (Λοῖζου)
262. Σχέδια τοῦ σπηλαίου Πόλης (Λοῖζου), (Benton, BSA 35, 1934-35, figs. 3-4)
263. Τό Β. τμήμα τοῦ κόλπου τῆς Πόλης, ὅπου ὑπῆρχε τό σπήλαιο
264. Ἀνασκαφή σπηλαίου Πόλης τό 1932 (Benton, BSA 35, 1934-35, 50, fig.5)
265. Ἀπότμημα πήλινου προσώπειου (μάσκας) μέ τήν ἐπιγραφή ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ (Benton, BSA 35, 1934-35, 55, fig. 7)
266. Ἀποτμήματα καί σχέδια χάλκινων τριπόδων (Benton, BSA 35, 1934-35, 50, 60, 64, figs. 6, 10, 14)
267. Δείγματα χειροποίητης ἀτεχνῆς κεραμεικῆς ἀπό Τρεῖς Λαγκάδες (Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, figs. 7)
268. Δείγματα μυκηναϊκῆς (ΥΕΙΙΑ-Β) κεραμεικῆς ἀπό Τρεῖς Λαγκάδες Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, 4, figs. 3, 5, 6)

269. Δείγματα κεραμεικής ΥΕΙΠΓ-Σκοτεινῶν Αἰώνων ἀπό τό σπήλαιο Πόλης
 270. Χάλκινα ἐργαλεῖα καί ὄπλα ἀπό τό σπήλαιο Πόλης (Benton, BSA 35, 1934o35, 75, fig. 20)
 271. Τά βασίλεια τοῦ Ὀδυσσεά καί Μέγη, σύμφωνα μέ τήν Ἰλιάδα (Luce, Homer's Landscapes, map 8)
 272. Το πλύσιμο τῶν ποδιῶν τοῦ Ὀδυσσεά. Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος σκύφος. π. 440 π.Χ. Ἐθνικὸ Μουσεῖο Chiusi (ἀρ. 1831).

Κ Ε Φ Α Λ Λ Η Ν Ι Α

273. Χάρτης Κεφαλληνίας
 274. Προϊστορική Κεφαλληνία
 275. Λίθινα ἐργαλεῖα (ΑΔ 16, 1960)
 276. Σταροχώραφα Κρανιάς. ΥΕ οἰκία (ΑΕ, 1932, 15, εἰκ. 17)
 277. Μεταξᾶτα, λαξεύματα στήν ἀρχή τοῦ δρόμου θαλαμοειδοῦς τάφου (ΑΑΑ. VII: 2, 1974, 188, εἰκ. 1)
 278. Καγκέλισσες-Κοκκολάτα. Τό νεκροταφεῖο τῶν ΜΕ κιβωτιόσχημων καί ΥΕ θολωτῶν τάφων (Καββαδίας, ΠΑΕ, 1912, 247, πίν. 1)
 279. (α-β) Κοντογενάδα, τάφοι Α, Γ, (γ-δ) Μεταξᾶτα, τάφοι Γ, Α, (ε) Λίθινη λάρναξ τάφου Α Κοντογενάδας (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1933, 71,74 , 76,79, εἰκ. 7, 12, 20, 14, 22)
 280. (α-γ) Λακκίθρα, τάφος Δ, (δ) τάφος Γ, ((ε) τάφος Α, (ζ) δύο σκελετοὶ στὸν λάκκο 12 τοῦ τάφου Δ (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, 21, 22, 26, 45, εἰκ.27, 39, 28, 25, 31, Souyoudzoglou, pl. 54c)
 281. (α-β, η) Λακκίθρα, τάφος Α, (γ) τάφος Β, (δ) τάφος Γ, (ε) τάφος Δ, Μεταξᾶτα, τάφος Α, (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, 17, 18, 19. 20, εἰκ. 24, 19, 20, 22, πίν. 2, 1933, 75, εἰκ. 13)
 282. (α) Νεκροταφεῖο Μαζαρακάτων (β) Κοντογενάδας, τάφος Α, (γ) νεκροταφεῖο Διακάτων, (δ-ε) Μεταξᾶτα, τάφοι Β, Γ (Καββαδίας, Προϊστορική Ἀρχαιολογία , εἰκ. 440, Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1933, 71, 77, 78, εἰκ. 6, 17, 18, Κυπαρίσσης, ΑΔ 5, 1919, 95, εἰκ. 11)
 283. Μαζαρακάτα. (α) Ἐπάλληλες ταφές σέ λάκκο τοῦ τάφου Δ, (β) Νεκρὸς τάφος Β (Καββαδίας, Προϊστορική Ἀρχαιολογία, εἰκ. 451-3)
 284. Μαυράτα. Θολωτὸς τάφος (Souyoudzoglou, pl. 52c)
 285. (α-β) Θολωτὸς τάφος Τζανάτων-Πόρου (Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, Νησιά τοῦ Ἰονίου, 1996, 95-96, (γ) Κοκκολάτα, κατοψεῖς καί τομές θολωτῶν τάφων Α καί Β (Pelon, ΤΤCF, pl. CXXVI)
 286. Χειροποίητη κεραμεικὴ ἀπό (α) τὸν τάφο Οἰκοπέδων καί (β-δ) τοὺς τάφους Α καί Β Μεταξᾶτων (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, 13, εἰκ. 14, 1933, 88, εἰκ. 35-37)
 287. Δείγματα μυκηναϊκῆς (ΥΕ ΙΠΓ) κεραμεικῆς
 288. Ἀντιπροσωπευτικὰ κλειστὰ σχήματα
 289. Ἀντιπροσωπευτικὰ ἀνοικτὰ σχήματα

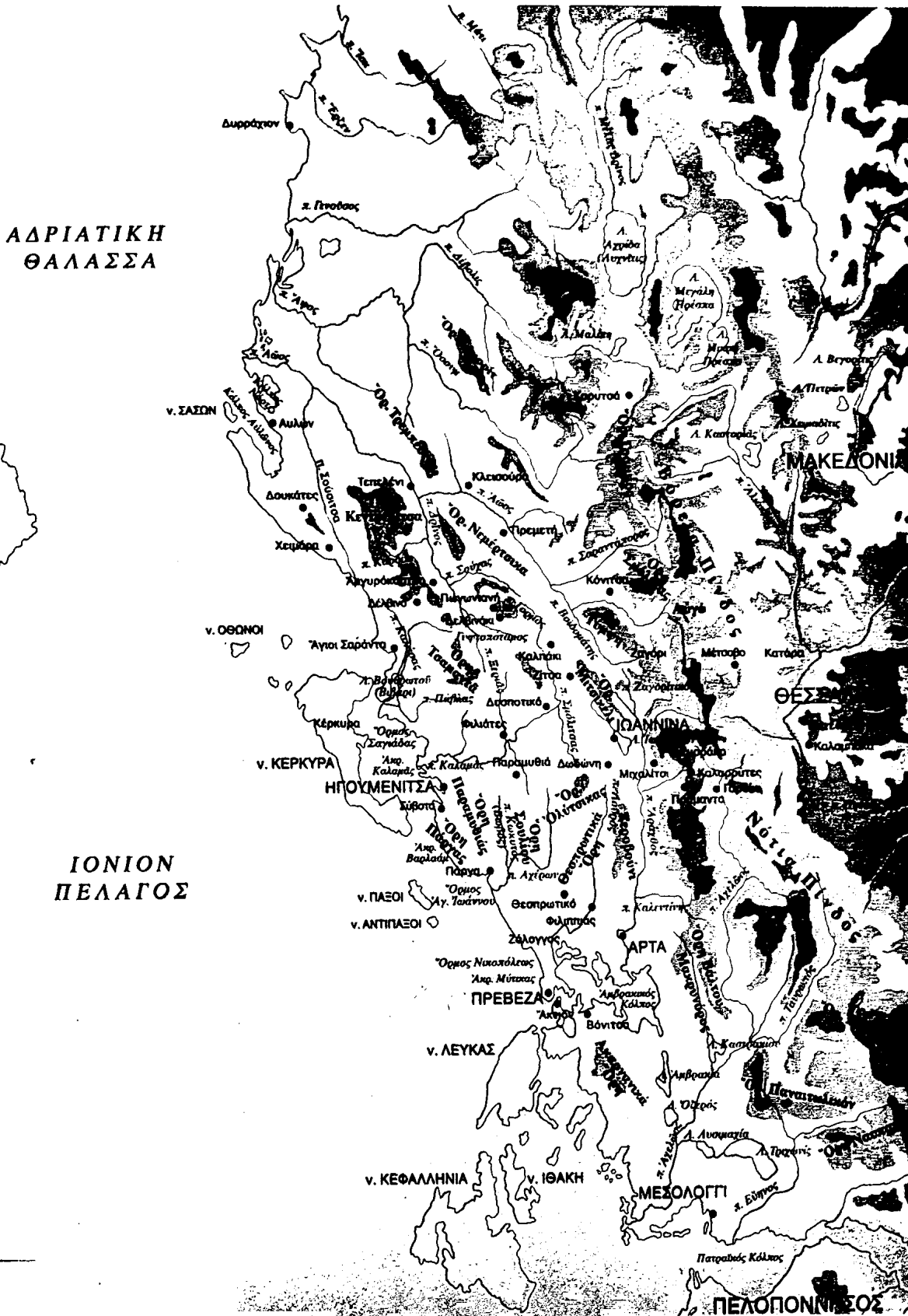

290. Μυκηναϊκή κεραμεική σέ προθήκη τοῦ μουσείου Ἀργοστολίου
 291. Μυκηναϊκά ἀγγεῖα (ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο, δακτυλιόσχημο, σύνθετο ἀγγεῖο, ψευδόστομος ἀμφορέϊκος)
 292. Ὅπλα
 293. Ἐργαλεῖα
 294. Ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, 14, 17, 18, καί 1933, 90, εἰκ. 38-39, Κυπαρίσσης, ΑΔ 5, 1919, 118, εἰκ. 33)
 295. Χρυσᾶ κοσμήματα ἀπό τήν Λακκίθρα καί τόν θολωτό τάφο Τζανάτων (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, πίν. 18, Κολώνας, Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, 26. 1. 97, σελ. 27)

Ζ Α Κ Υ Ν Θ Ο Σ

296. Γεωφυσικός χάρτης Ζακύνθου
 297. Προϊστορική Ζάκυνθος
 298. Καστέλο Λίμνης Κεριοῦ (Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, τόμ. Ε' , 143)
 299. Χερσόνησος Βασιλικοῦ (Κουρτέση-Φιλιππάκη, Ἀρχαιολογία, 60, 1996, 77, εἰκ. 1)
 300. Παλαιολιθική στρωματογραφική ἀκολουθία στή ΝΑ. Ζάκυνθο (κατά D. Sorel)
 301. Παλαιολιθικά ἐργαλεῖα ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο καί Γέρακα (κατά Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1993)
 302. Ἐργαλειακά σύνολα Μέσης Παλαιολιθικῆς ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο (Κουρτέση-Φιλιππάκη, Ἀρχαιολογία 60, 1996, 79, εἰκ. 3)
 303. Χερσόνησος Γέρακα (Κουρτέση-Φιλιππάκη, Ἀρχαιολογία 59, 1996, 28, εἰκ. 35)
 304. Ἅγιος Νικόλαος (Κουρτέση-Φιλιππάκη, Ἀρχαιολογία 60, 1996, 78, εἰκ. 2)
 305. Κερί. Πρόσοψη θολωτοῦ τάφου (Souyoudzoglou, 1999, pl. 73c)
 306. Καμπί. Λαξευτός λακκοειδῆς τάφος (Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, Ε' , 144)
 307. Καμπί. Τοπογραφικό σχέδιο νεκροταφείου (Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, 200, σχέδ. 1)
 308. Καμπί. Τάφοι I, II, IX (Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 103α)
 309. Καμπί. Τάφος IV ἀπό ΝΔ (Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 104β)
 310. Καμπί. Τάφος I (Ἀγαλλοπούλου, ΑΑΑ V:1, 1972, 63, εἰκ. 1)
 311. Καμπί. Μυκηναϊκή κεραμεική (Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 106, 108, 110α)
 312. Καμπί. Μυκηναϊκή κεραμεική (Μουπτήου, RMDP, 481, fig. 176)
 313. Καμπί. Πήλινο καί στεάτινα σφονδύλια καί χάλκινο μαχαίρι (Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 111α-β)

Εἰκ. 1. Γεωφυσικός Χάρτης Ἠπείρου (Ἠπειρος, εἰκ. 1).

Η Π Ε Ι Ρ Ο Σ

Ἡ Ἡπειρος, εὐρισκόμενη στό ΒΔ τμήμα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καί ἔχοντας στά δυτικά τό Ἰόνιο Πέλαγος, κατέχει καίρια καί προνομιακή θέση γιά τήν ἐπικοινωνία τῆς Εὐρώπης μέ τήν Ἀνατολική Μεσόγειο. Ἡ περιοχή ὁμως στερεῖται συνθηκῶν εὐνοϊκῶν γιά τήν ἐντατική οἰκονομική ἀνάπτυξή της. Τό ἔδαφος εἶναι βραχῶδες καί ὀρεινό στό ἐσωτερικό, δυσχεραίνοντας τήν ἐπικοινωνία ἀπό τά δυτικά πρός τά ἀνατολικά, ἐνῶ οἱ στενές κοιλάδες της διαφέρουν αἰσθητά ἀπό τίς μεγάλες κοιλάδες καί πεδιάδες τῶν γειτονικῶν περιοχῶν τῆς Θεσσαλίας καί Δ.Μακεδονίας. Ὑπάρχουν ἐντούτοις ἐκτεταμένα βοσκοτόπια καί δάση καί τά δυτικά παράλια εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καί τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου. Ὁ συνδυασμός ἠπειρωτικῶν καί θαλάσσιων κλιματολογικῶν συνθηκῶν εὐνοεῖ τήν παραγωγή μεγάλης ποικιλίας κτηνοτροφικῶν, ὑλοτομικῶν καί γεωργικῶν προϊόντων. Σέ αὐτό τό γεωγραφικό καί φυσικό περιβάλλον καί μέ αὐτές τίς συνθήκες ἔζησαν καί ἀναπτύχθηκαν οἱ κάτοικοι τῆς προϊστορικῆς Ἡπείρου (εἰκ. 1).

Δυστυχῶς στόν τομέα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας παραμένει μιά ἀπό τίς πῶ παραμελημένες περιοχές καί ἡ εἰκόνα αὐτή δέν ἔχει ἀλλάξει μέ τίς σωστικές καί τίς ἐλάχιστες κατά καιρούς συστηματικές ἀνασκαφές καί δημοσιεύσεις. Αὐτό ὀφείλεται μερικῶς στό γεγονός ὅτι, μέ ἐξαίρεση τήν Δωδώνη, τά μνημεῖα καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα τῆς Ἡπείρου δέν ἦσαν θεαματικά καί "ἐκπληκτικά", γιά νά τραβήξουν τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν καί τῆς πολιτείας καί νά συμβάλουν στήν προβολή τους.

Ἡ προϊστορική ἐποχή ἦταν ἐλάχιστα

γνωστή ὡς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1930-40. Στό χρονικό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τότε ὡς σήμερα ἡ γνώση μας ἔχει ἀρκετά ἐμπλουτισθεῖ μέ ἔρευνες, ἀνασκαφές καί μελέτες προϊστορικῶν θέσεων καί εὐρημάτων ἀπό Ἕλληνες καί ξένους ἀρχαιολόγους, ἱστορικούς καί εἰδικούς ἐπιστήμονες τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν.

Πρωτοπόροι στήν ἔρευνα καί μελέτη τῆς προϊστορικῆς Ἡπείρου ἦσαν οἱ Δάκαρης, Hammond, Higgs καί ο γράφων.

Οἱ Hope-Simpson καί Dickinson θεωροῦν ἐσφαλμένα τήν περιοχή ὡς κείμενη ἐκτός τῶν ὁρίων τοῦ ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ καί ἀναφέρουν μόνο 11 προϊστορικές θέσεις. Νεώτερες ἔρευνες καί μελέτες τῶν Ἀ. Παπαδόπουλου, Ἡ. Ἀνδρέου, Κ. Ζάχου-Ἀ. Ντούζουγλη καί Τ. Tartaron (1976-1996) διορθώνουν αὐτή τήν εἰκόνα καί ὑπολογίζουν τίς προϊστορικές θέσεις τῆς Ἡπείρου σέ 80-100 περίπου (εἰκ. 2).

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Ἡ Παλαιολιθική ἐποχή εἶναι, συγκρινόμενη μέ ἄλλες περιοχές, καλύτερα γνωστή στήν Ἡπειρο καί αὐτό ὀφείλεται στίς συστηματικές ἔρευνες καί μελέτες στό διάστημα τῆς τελευταίας τριακονταετίας ἀπό Ἕλληνες ἀρχαιολόγους καί Βρετανικές ἀποστολές προϊστοριολόγων τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge.

Λείψανα τῆς ἀρχαιότερης παλαιολιθικῆς εἶναι λίγα (ἓνας πυριτολιθικός χειροπέλεκυς τῆς Ἀχελείας φάσης ἀπό τόν Κοκκινόπηλο (εἰκ. 3) καί λίθινα ἐργαλεῖα ἀπό τό Ἀλωνάκι-Ἀχέροντα) ἐνῶ ἔχουν ἐπισημανθεῖ 50 περίπου θέσεις τῆς μέσης καί ὕστερης παλαιολιθικῆς. Οἱ περισσότερες

Υ Π Ο Μ Η Μ Α

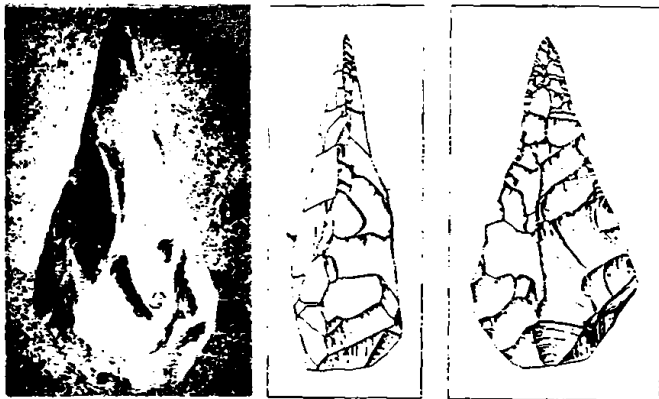
▲ Ευρήματα	⊙ Θαλάσσιος τάφος
● Οικισμοί	⊠ Τύμβοι
○ Αμφίβολοι οικισμοί	⊡ Σπήλαια
⊙ Υπαίθριες θέσεις - οικισμοί	○ Βραχοσκεπές
⊙ Νεκροταφείο	⊠ Θαλάσσιες αποθέσεις
□ Τάφοι	⊡ Αποθέσεις ερυθρούχης

2. Προϊστορική Ήπειρος

Είκ. 4. Κοκκινόπηλος (Αρχαιολογία 59, 1996)

Είκ. 3. Λιθινος χειροπέλεκυς από τόν Κοκκινόπηλο (Runnels-Van Andel, 1993)

από αυτές τις θέσεις είναι υπαίθριες. Τα σπήλαια και βραχοσκεπές είναι λίγα. Κοινό γνώρισμα όλων σχεδόν τών θέσεων είναι η φύση και σύσταση του εδάφους από έρημ θρογή. Τά πίο πολλά και ένδιαφέροντα εύρήματα προέρχονται από τις θέσεις του λεκανοπεδίου Ίωαννίνων και τών κοιλάδων Καλαμά, Κωκυτοῦ-Άχέροντα, Λούρου, Άώου και τής περιοχής Πρεβέζης.

Όμως μόνο για 6-7 θέσεις (Κοκκινόπηλος, Άσπροχάλικο, Καστροίτσα, Κλειδί Μπόιλα, Μεγαλάκκος, Πρεβέζα) (είκ.4-9) από τις όποιες άρχισαν ή συνεχίζονται ο παλαιολιθικές έρευνες στην Ήπειρο, υπάρχουν άσφαλή άνασκαφικά στοιχεία και πορατηρήσεις χρήσιμες και σημαντικές.

Μέ βάση τά υπάρχοντα στοιχεία ό C Runnels ύποστήριξε ότι στην Ήπειρο ή παρουσία του "άρχαίκοῦ" Homo Sapiens άνχνεύεται από τό τέλος τής Άρχαιότερη παλαιολιθικής (250.000π.Χ). Για τις μέσο παλαιολιθικές και ύστερο-παλαιολιθικές

Εικ. 6. Σπήλαιο Καστροίτσας (Αρχαιολογία 59, 1996)

Εικ. 7. Βραχοσκεπή Κλειδί (Αρχαιολογία 59, 1996).

θέσεις ό Ε. Higgs υπόθεσε ότι χρησιμοποιήθηκαν έποχιακά από μικρές τροφοσυλλεκτικές και κυνηγετικές ομάδες (25 περίπου ατόμων) της περιοχής, που ακολουθούσαν τις μετακινήσεις των θηραμάτων τους (κόκκινο έλάφι, άρκοϋδες, ρινόκερους κ.ά.), όπως οί σημερινοί βοσκοί Βλάχοι και Σαρακατσάνοι του Ζαγορίου. Η υπόθεση αυτή και τό μοντέλο διακίνησης των παλαιολιθικών κυνηγών μεταξύ των όρεινών και πεδινών θέσεων (π.χ. από σπήλαιο Καστροίτσας προς βραχοσκεπή Άσπρογάλικου) άμφισβητήθηκαν άργότερα, καθώς δέν επιβεβαιώθηκαν από την μελέτη των λιθοτεχνιών και της πανίδας.

Τά εύρήματα ανήκουν σε τρεις βασικές κατηγορίες : 1) λίθινα και όστέινα έργαλεία, 2) άπολιθωμένα όστᾶ ζώων και 3) λείψανα τροφών.

Τά λίθινα έργαλεία από ντόπιο πυριτόλιθο διαφόρων άποχρώσεων και σχημάτων (1 χειροπέλεκυς, ξέστρα, αίχμές, πυρήνες, φολίδες, λεπίδες κ.ά.) (εικ. 10) είναι μοναδικά από άπόψεως ποιότητας, τέχνης και διατήρησης και ανήκουν στις γνωστές παλαιολιθικές τεχνικές (Άχελαία, Μουστέρια, Λεβαλλο-Μουστέρια, Μικρο-Μουστέρια, Γκραβέττια και Έπιγκραβέττια). Παρά τόν έντονο τοπικό χαρακτήρα τους οί λιθοτεχνίες της Ηπείρου έχουν κάποιες όμοιότητες μέ εκείνες της Κέρκυρας, της Ίταλίας (σπήλαιο Ρομανέλλι), Θεσσαλίας και Δ. Πελοποννήσου.

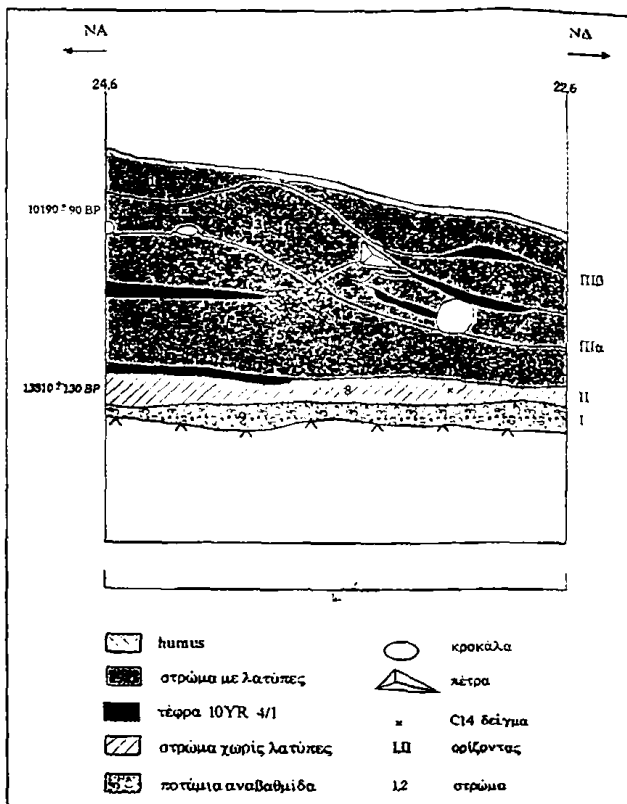
Όστέινα έργαλεία (αίχμές, όπεις, περόνες, χάντρες κ.ά.) είναι πολύ λίγα και έχουν βρεθεί στό σπήλαιο Καστροίτσας, και στις βραχοσκεπές Κλειδιού και Μπόϊλας.

Άπολιθωμένα όστᾶ ζώων (έλαφοειδών, αίγοπροβατοειδών, βοοειδών, ίππου, άρκούδας και ρινόκερου) βρέθηκαν

Είχ. 8. Βραχοσκεπή Μπόιλα (Αρχαιολογία 60, 1996)

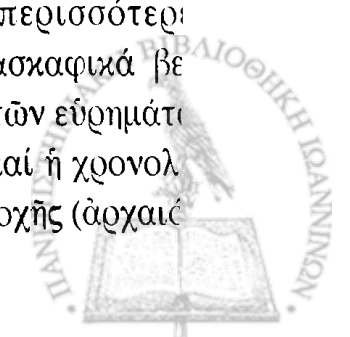
Είχ. 9. Στρωματογραφική τομή με δήλωση των ραδιοχρονολογήσεων στην βραχοσκεπή Μπόιλας (Αρχαιολογία, 60, 1996)

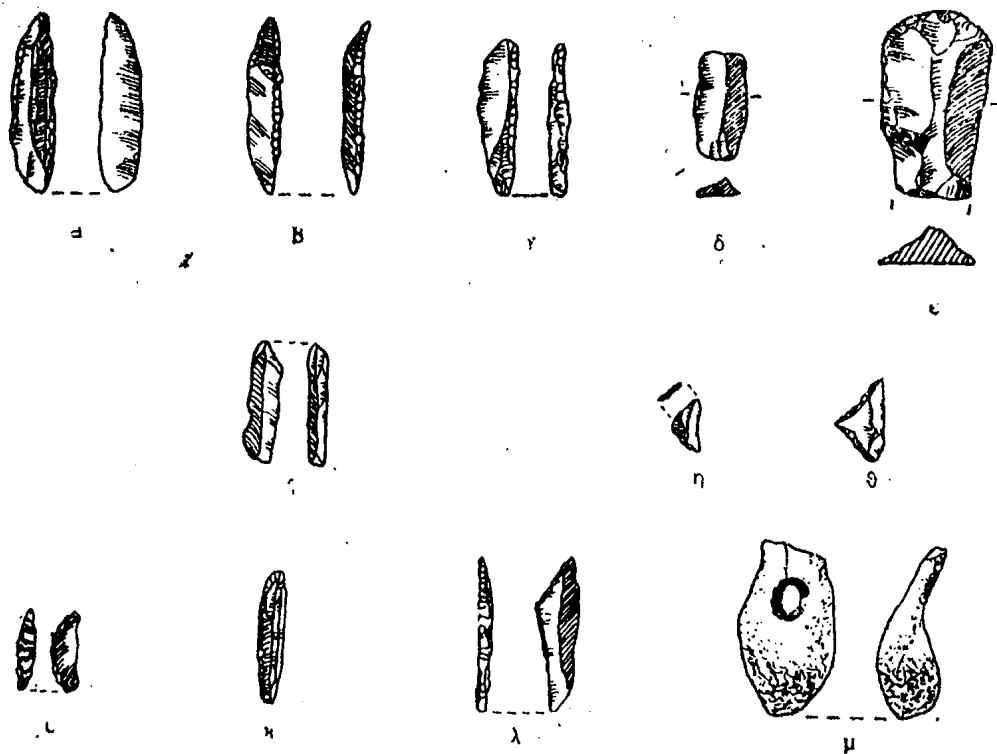
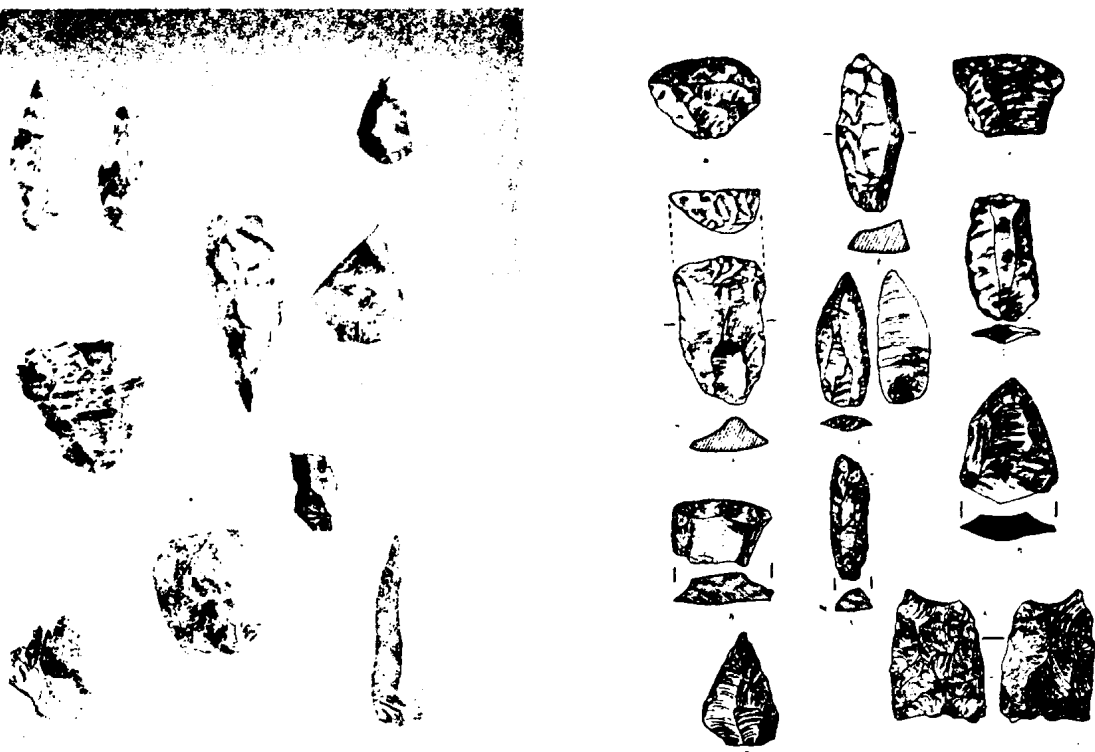
στό Άσπροχάλικο, Καστρίτσα κκ και λείψανα τροφών στό Ραχού) βραχοσκεπές Κλειδιού και (όστρεα, ψάρια, σαλιγκάρια, λαγκ και τρωκτικά).

Τέλος σημαντική είναι ή άνεύει δειγμάτων πασσαλοοπών στό σπ στρίτσας, πού ύποδηλώνουν Higgs παλαιολιθικές κατασκευές, σημαντικό, άφου κατασκευές ο είδους είναι σπανιότατες σ' αυτή δο.

Συνέχεια κατοίκησης της Ήπ την Ύστερο-Παλαιολιθική στην κή, άν και δέν είναι άκόμη γνωται πιθανή και έλπίζεται νά άνε από μελλοντικές έρευνες.

Ή Νεολιθική έποχή άντιπρο από 19 θέσεις, οί περισσότερες όποιες δέν είναι άνασκαφικά βε με συνέπεια ή άξία των εύρηματά σχετικά μειωμένη και ή χρονολοσέ περιόδους της έποχής (άρχαιέ

Εικ. 10. Πυριτολιθικά και οστέινα εργαλεία Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής

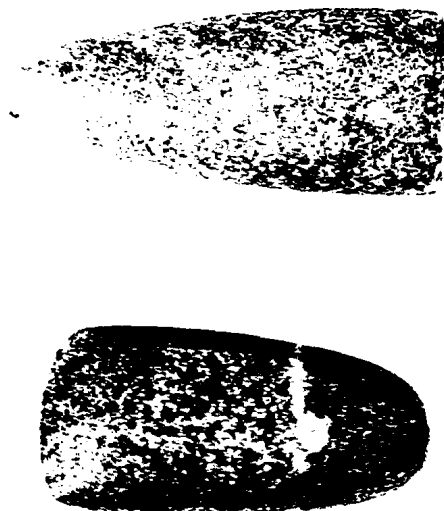
νεώτερη-τελική, χαλκολιθική) έπισφαλής.

Φαίνεται όμως ότι τουλάχιστον μία θέση (Άσφακα) ανήκει στην αρχαιότερη νεολιθική, με βάση ραδιοχρονολόγηση εύρημάτων στα 7.380 ± 240 από σήμερα, που μπορεί να θεωρηθεί ως χρονική άφετηρία του νεολιθικού πολιτισμού στην Ήπειρο. Πέντε άλλες θέσεις (Δολιανά, Γουΐβες, Παλιουριά-Παληοπύργου, σπήλαια Καστρίτσας και Σίδερης) χρονολογούνται στην νεώτερη ή τελική νεολιθική, ενώ η χρονολόγηση των υπόλοιπων 13 θέσεων (Γεωργάνοι, Γρεβενίτι, Έλαφος, Χρυσοβίτσα, Λάκκα-Σουλίου, Καστρίτσα-άποστραγγιστική τάφρος, Παραμυθιά-θέσεις 4,6, Λούρος, Ψάκα, Παληορόφορο, Μπαρλέτα-Ωρωπού και Αμμότοπος) παραμένει άβεβαιη.

Τρεις απ' αυτές τις θέσεις είναι σπήλαια (Σίδηρη, Καστρίτσα, Ψάκα), ενώ οι υπόλοιπες υπαίθριες.

Τα εύρηματα είναι λείψανα οικισμού, λίθινα εργαλεία, κεραμική, όστρα ανθρώπου και ζώων.

Ειδικότερα, στα Δολιανά (εικ. 11) πρόσφατα βρέθηκαν λείψανα δαπέδου δύο δια-

Εικ. 12. Νεολιθικά λίθινα εργαλεία (πέλεκυς και άξίνη) από τους Γεωργάνους και Έλαφο Λάκκας-Σουλίου (Ήπειρος, εικ. 18).

δοχικών φάσεων μιās καλύβας (διαστ. 4,50X3,50μ.) έπιστρωμένου με μεγάλα όστρακα άγγείων και μικρές πλάκες, με ενδιάμεσες έστιές και διάσπαρτα όστρα ζώων. Η καλύβα, που ραδιοχρονολογήθηκε στην τελική νεολιθική ή χαλκολιθική περίοδο, χρησίμευε, κατά τους άνασκαφείς

Εικ. 11. Δολιανά Ιωαννίνων (Νεολιθικός Πολιτισμός, εικ. 18).

για και σέ μεγαλύτερο βαθμό με την κτηνοτροφία, όπου οι ιδιομορφίες του τοπικού οικοσυστήματος τό επέτρεπαν. (3) Ἄν και κάποιος συντηρητισμός είναι φανερός στον νεολιθικό πολιτισμό τῆς Ἡπειρου, ὅμως ἄρκετά εὐρήματα (λίθινα ἐργαλεῖα, κεραμική) δηλώνουν ἐπικοινωνία και σχέσεις με γειτονικές περιοχές (Ἀδριατική, Ν. Ἀλβανία, Ἴονια νησιά, Θεσσαλία, Μακεδονία).

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Συγκριτικά με ἄλλες περιοχές, ἡ γνώση μας για τὴν Ἐποχή του Χαλκού στην Ἡπειρο είναι ἐλλιπής και περιορισμένη. Εἰδικότερα για τὶς ΠΕ και ΜΕ περιόδους τὰ ἀρχαιολογικά στοιχεία είναι ἐλάχιστα, ἀποσπασματικά και ἐπισηφαλῆ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς **Πρωτοελλαδικῆς περιόδου** ἀπὸ 8 μόνο θέσεις (Ἀετός, Δωδώνη, Ἐφύρα, Καστρίτσα, Κουτσελιό, Μεγάλη Γορίτσα, Σκάλα-Φιλιππῶν και Κρύα) είναι ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων με πλαστική διακόσμηση (Κ.ΙΙ), και μόνο ἓνα ὀλόκληρο ἀγγεῖο είναι ὡς τώρα γνωστό ἀπὸ τὴν Δωδώνη (“χειροποίητος πρόχους μετὰ καθέτως τετμημένου λαίμου”) (εἰκ. 15).

Τὰ λίγα αὐτὰ εὐρήματα δέν ἐπιτρέπουν ἀκόμη διάκριση φάσεων τῆς ΠΕ ἀνάλογη με ἐκείνη ἄλλων περιοχῶν. Πρὸς τό τέλος τῆς περιόδου (ΠΕΙΙ) ἐμφανίζονται μελανά μονόχρωμα ἀγγεῖα με σαφῆ μινύεια στοιχεία (Κ.ΙΙΙ), πρόδρομοι τῆς ΜΕ κεραμικῆς και προϊόντα τῶν πρώτων, ἴσως, Ἑλλήνων στην Ἡπειρο.

Ἀνάλογα, πτωχῆ είναι ἡ εἰκόνα και για τὴν **Μεσοελλαδική περίοδο**, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται ἐπίσης ἀπὸ 8 θέσεις (Γιαννιώτιο-Ἄρτας, Δωδώνη, Ἐφύρα, Καστρίτσα, Κουτσελιό, Ρίζιανη, Κοπάνη και Σκαφιδάκι-Πρεβέζας) με διάφορα εὐρήματα:

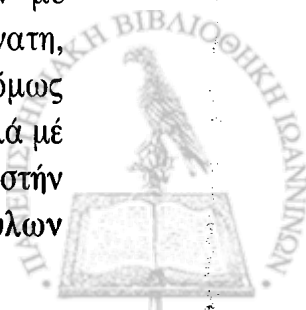

Εἰκ. 15. Ὀπισθότμητη πήλινη σφαιρική πρόχους τῆς ΠΕ περιόδου ἀπὸ τὴ Δωδώνη (Ἡπειρος, εἰκ. 23)

δύο (ἴσως και περισσότερους καθὼς οι σχετικές ἀναφορές είναι ἀσαφείς) κιβωτιόσημους τάφους στό Γιαννιώτιο-Ἄρτας και Σκαφιδάκι Πρεβέζης, πού περιεῖχαν ταφές κτερισμένες με δύο ἀποτμήματα ἀγγείων και ἓνα χάλκινο μονόστομο μαχαιρίδιο (Γιαννιώτιο) και τρία ὀλόκληρα ἀγγεῖα, πήλινα σφονδύλια και πηνία, ὀκτώ χάλκινους κρίκους, χάλκινο ἐργαλεῖο και δύο χάλκινες περόνες με ἀμφικωνική κεφαλή και ἐγχάρακτη γραμμική διακόσμηση (Σκαφιδάκι).

Στη Δωδώνη (εἰκ. 16) βρέθηκαν ἐπίσης ὀκτώ χάλκινα μαχαίρια, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες θέσεις είναι ὄστρακα χειροποίητης κεραμικῆς, τὰ περισσότερα τῆς κατηγορίας ΙΙΙ, πού χαρακτηρίζει τὴν ΜΕ περίοδο στην Ἡπειρο.

Διάκριση φάσεων ἀντίστοιχων με ἐκείνες ἄλλων περιοχῶν είναι ἀδύνατη, λόγω ἐλλιπῶν στοιχείων, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐγινε ὁμαλά με τὴν ἀφιξη και εἰρηνική ἐγκατάσταση στην περιοχή τῶν πρώτων ἐλληνικῶν φύλων

Εικ. 16. Πήλινοι κάρφαροι της Πηχ χιλιετίας π.Χ από τή Δωδώνη καί τήν Καστρίτσα (Ήπειρος, εικ. 20)

(Θεσπρωτῶν;) καί ἡ χρονική διάρκεια τῆς περιόδου ἀντιστοιχεῖ μέ ἐκείνη τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας (2100/1900-1600 π.Χ).

Ἡ Ὑστεροελλαδική περίοδος ἀντιπροσωπεύεται πληρέστερα, σέ σύγκριση μέ τίς δύο προηγούμενες, μέ εὐρήματα ἀπό 50 περίπου θέσεις (27 οἰκισμούς, 20 νεκροταφεῖα + ἐπιφανειακά εὐρήματα).

Τά εὐρήματα ἀνήκουν στίς ἑξῆς κατηγορίες:

1) Ἀρχιτεκτονικά λείψανα-οἰκισμοί, 2) Τάφοι, 3) Κεραμική καί 4) Μικροευρήματα (ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ, ἐργαλεῖα, ὄπλα).

1. Οἰκισμοί - Ἀρχιτεκτονικά λείψανα

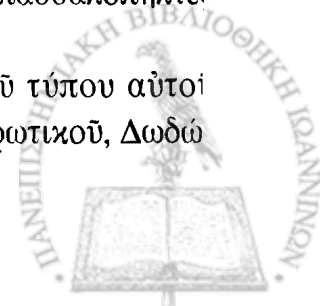
Σύμφωνα μέ τά γνωστά στοιχεῖα ἀπό ἀνασκαφές καί ἐπιφανειακές ἐρευνες οἰκισμοί καί ἀρχιτεκτονικά λείψανα ἔχουν ἐπισημανθεῖ σέ περισσότερες ἀπό 13 θέσεις (Δωδώνη, Ἐφύρα, Κίπερη, Θεσπρωτικό, Ἀρίστη, Κρύα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Στεφάνη καί Ἅγιο Γεώργιο, Παλιουριά, Περβανᾶς, Πλάσι-Παληοπούργου καί Γκλάβα-Κ.

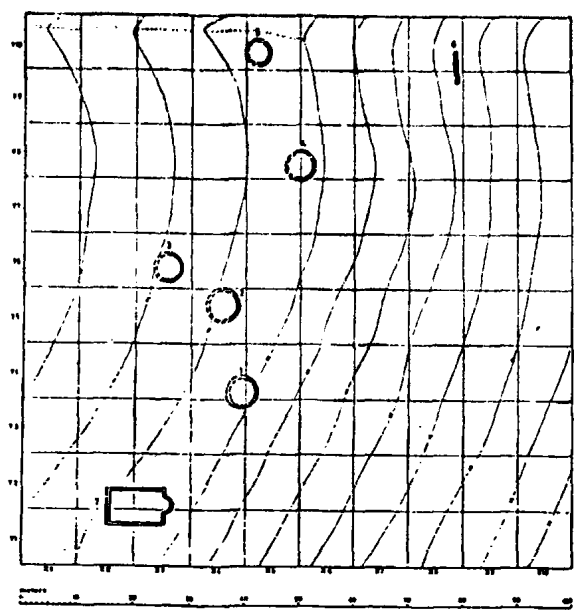
Μερόπης), ἐνώ σέ 19 ἄλλες θέσεις ἡ ὑπαρξη οἰκισμοῦ εἶναι πιθανή (Βραχανᾶς, Δράγανη, Καστρίτσα, Παραμυθιά-Τσαρδάκια, Ρίζιανη, Χειμέριο-Κιοτέτι) ἡ ὑποθετική (Ἀσπροχάλικο, Βουχέτιο, Ἐλαφος, Καστρί, Καταμάχη, Κοκκινόπηλος, Παλιορόφορο, Τόσκεσι, Τρίκαστρο, Κασσώπη, Κουτσελιό, Δουρούτη, Θέμελο).

Διακρίνονται δύο τύποι οἰκισμῶν: α) ἀνοικτοί καί β) τειχισμένοι.

Οἱ ἀνοικτοί οἰκισμοί εἶναι περισσότεροι καί πιθανῶς συνεχίζουν τήν Νεολιθική παράδοση, ἐξυπηρετῶντας τούς γεωργοκτηνοτρόφους τῆς Ἠπείρου. Οἱ γεωργοί ζοῦσαν σέ μόνιμους πεδινούς ἀλλά ἀτείχιστους οἰκισμούς, ἐνώ οἱ κτηνοτρόφοι, πού ἀναγκάζονταν νά μετακινοῦνται κατά ἐποχές σέ ἡμιμόνιμους μικρότερους ὄρεινους οἰκισμούς ἀπό ἀχυρόπλεκτες ἢ πασσαλόπηκτες καλύβες (π.χ. Δωδώνη).

Ἀντιπροσωπευτικοί τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι οἱ οἰκισμοί τοῦ Θεσπρωτικοῦ, Δωδώ

Εικ. 17. Θεσπρωτικό, τοπογραφικό, κάτοψη ΥΕ οικισμού (Δάκαρη, Θεσπρωτία, 94, fig. 48)

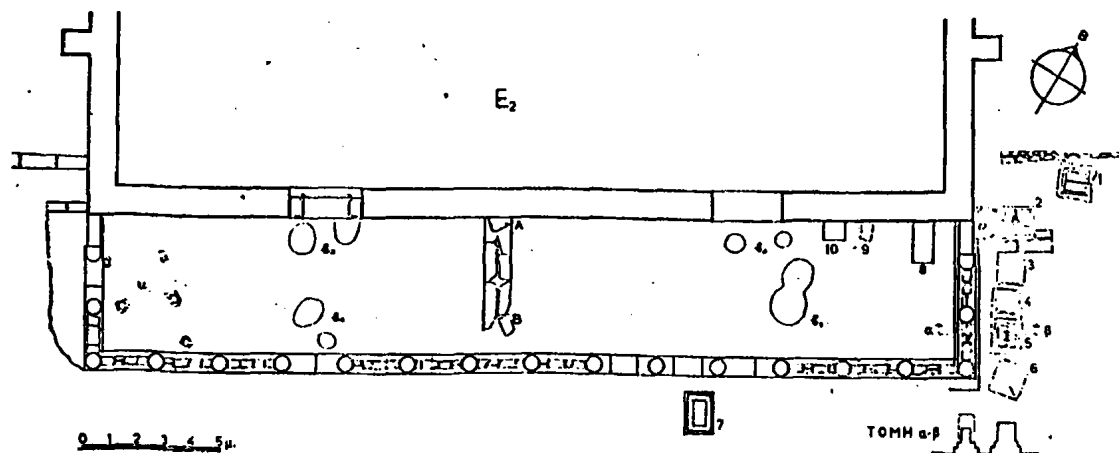
νης και περιοχής Κ. Μερόπης Ζαγορίου.

Σύμφωνα με τις περιγραφές του Δάκαρη ο οικισμός του Θεσπρωτικού (εικ.17), χτισμένος σ' ένα λοφίσκο Β. του χωριού, αποτελείται από άγνωστο αριθμό κυκλικών (και ορθογωνίων;) καλυβών (διαμ. 6μ. περίπου και πάχ. 0,50-0,70μ.), με λίθινη κρηπίδα από πλάκες, που περιορίζεται μόνο στην ανατολική, κατηφορική πλευρά τους και χρησίμευε ως ανάλημμα για την ισοπέδωση του κυκλικού χώρου τους, και ανωδομία

από ξύλο και άχυρο. Μέσα στα οικήματα βρέθηκε ντόπια χειροποίητη κεραμική και τμήμα διάτρητης λίθινης άξινας της Έποχής του Χαλκού.

Στή Δωδώνη, όπου τό ομώνυμο αρχαίο Μαντείο, ο Δάκαρης αποκάλυψε κάτω από τό Έλληνιστικό Βουλευτήριο και την Στοά (E2) ένα μακρόστενο τοίχο άψιδωτού ή έλλειψοειδούς (;) κτηρίου, μερικούς βόθρους, από τούς όποιους ένας ίσως χρησίμευε ως κλίβανος και μερικές πακτωμένες με πέτρες όπες, που ύποδηλώνουν ύπαρξη πασσαλόπηκτης οικίας (εικ.18). Βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, χειροποίητη και άμαυρόχρωμη ντόπια κεραμική και μικρός αριθμός μυκηναϊκών (ΥΕΙΙΒ) όστράκων. Οί Hope-Simpson και Dickinson ίσως έχουν δίκιο, απορρίπτοντας την θεωρία του Δάκαρη και ύποστηρίζοντας ότι "δέν ύπάρχει προς τό παρόν κανένα στοιχείο δηλωτικό ιερότητας του χώρου κατά την έποχή του Χαλκού". Από την άλλη πλευρά δέν μπορεί νά αποκλεισθεί ή ύπόθεση του Wardle ότι ή Δωδώνη μπορεί νά ήταν ένας τειχισμένος με άκρόπολη οικισμός.

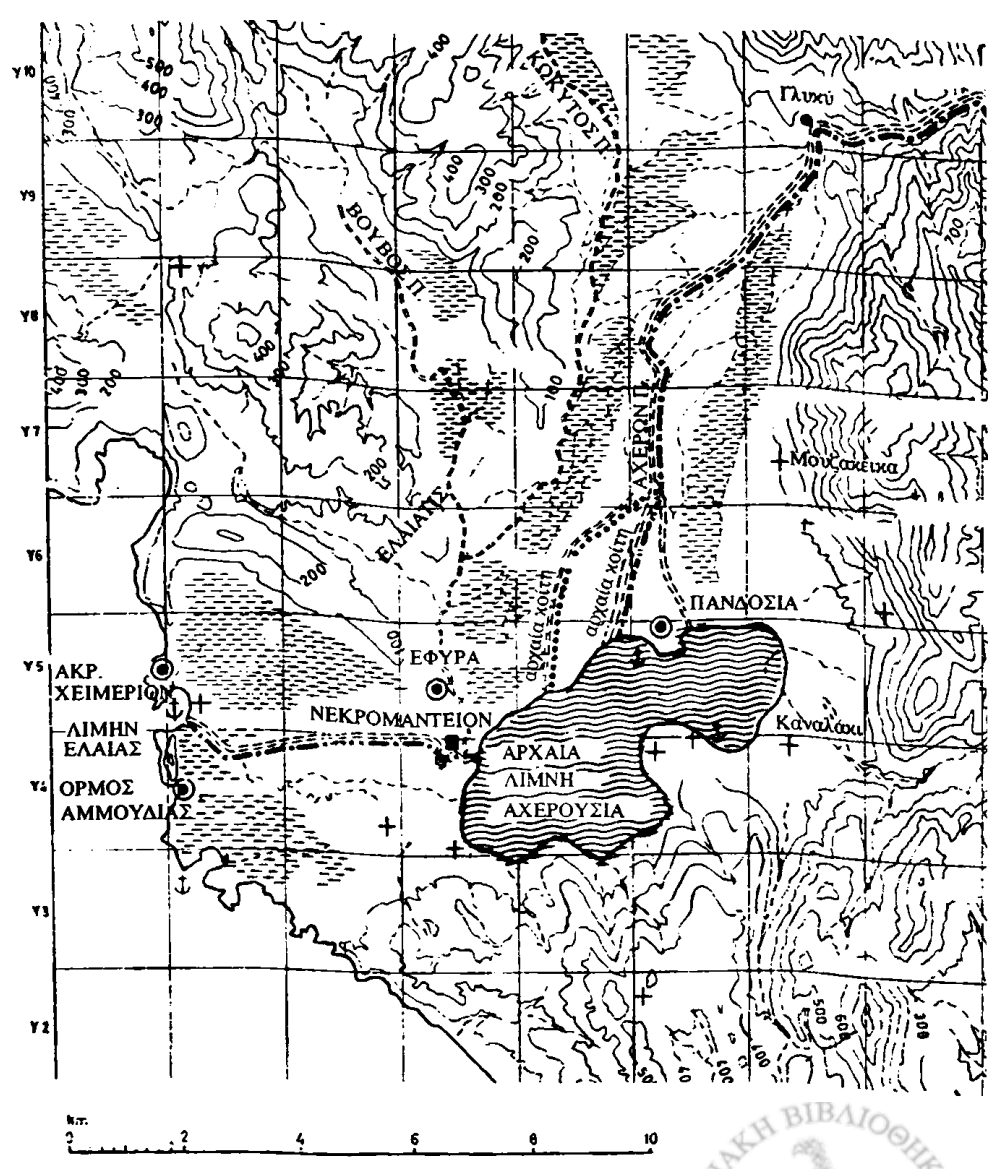
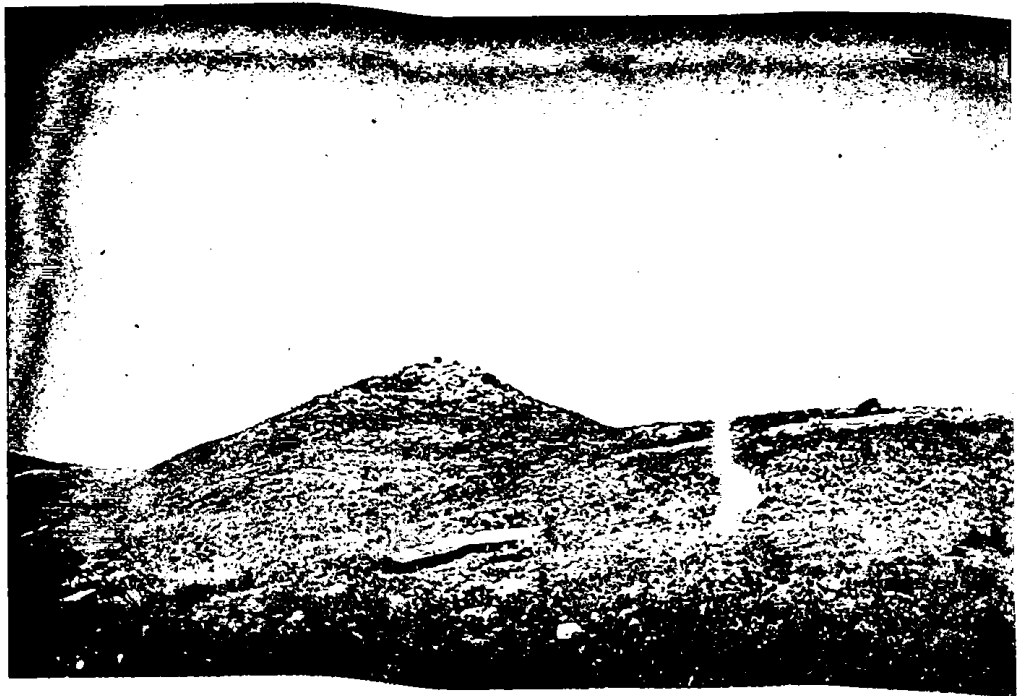
Θεμέλια κυκλικών, πεταλόσχημων και ορθογώνιων κτηρίων έχουν αναγνωρισθεί στις θέσεις "Αγ. Γεώργιος, Παλιουριά, Περβανās, Πλάσι-Παληοτύργου και Γκλάβα Κ.

Εικ. 18. Δωδώνη, ή πρό του βουλευτηρίου δωρική στοά με ίχνη προϊστορικής κατοίκησης (ΠΑΕ, 1970, 77, εικ. 1)

Είκ. 19. Ἀκρόπολη Ἐφύρας ἀπό Ν.

Είκ. 20. Χάρτης περιοχής Ἐφύρας- Νεκρομαντείου (ΤΑΠΑ, Ὀδηγός Νεκρομαντείου).

Εἰκ. 21. Ἐφύρα. Ἡ νότια κύρια πύλη τῆς ἀκρόπολης.

Εἰκ. 22. Ἐφύρα. Μεσαῖος ἀντερείσματικός περιβόλος.

Μερόπης καθώς και στην Ἀρίστη-Ζαγορίου, Μαζαράκι (;), Κρύα, Ἄγ. Ἀνάργυροι, Κοπάνη, Θέμελο, Ὠρωπό-Πρεβέζης και Στεφάνη.

Σέ ὅλες τις παραπάνω θέσεις παραμένει ἄγνωστη ἡ ἔκταση τῶν οἰκισμῶν καθώς και ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους στίς ὑποδιαίρεσεις τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, φαίνεται ὁμως ὅτι οἱ περισσότεροι ἀνήκουν στό τέλος τῆς ΥΕΙΙ ἔποχῆς και στή μεταβατική περίοδο πρὸς τήν ἔποχῆ τοῦ Σιδήρου (12-10ος αἰ. π.Χ.).

Ὁ τύπος τοῦ **τειχισμένου** οἰκισμοῦ ἀντιπροσωπεύεται ἀπό μία ἀσφαλῆ (Ἐφύρα) και μία πιθανή (Κίπερη-Πάργας) θέση, ἐνῶ γιά τέσσερις ἄλλες θέσεις ἡ ὑπαρξη τέτοιου οἰκισμοῦ εἶναι ὑποθετική (Χειμέριο, Βουχέτιο-Ρωγοί) ἢ ἡ χρονολόγησή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τους ἀμφίβολη (Βραχανᾶς, Παραμυθιά-Τσαρδάκια).

Ὁ **οἰκισμός-ἀκρόπολη** τῆς Ἐφύρας βρίσκεται Β. τοῦ χωριοῦ Μεσοπόταμος στό χαμηλό λόφο Ἐυλοκάστρα (ὑψ.83.30μ.) (εἰκ.19-20). Ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς ἐπάλληλους περιβόλους τειχῶν. Ὁ ἀνώτερος και πιό ἐσωτερικός περικλείει τή βραχῶδη και ἀνώμαλη κορυφή και εἶναι πολυγωνι-

κός Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οἱ ἄλλοι δύο εἶναι κυκλώπειοι, ὁ χαμηλότερος-ἐξωτερικός μέ περίμετρο 1120μ. περικλείει ἔκταση ἔμβαδοῦ 4,24 ἑκταρίων. Στή Ν. πλευρά του βρίσκεται ἡ κύρια πύλη τῆς ἀκρόπολης (πλ. 2,30μ.,) πλαισιωμένη ἀπό δύο ἐξέχοντα κάθετα σκέλη και πυργοειδή προεξοχή στή δεξιά γωνία τοῦ τείχους(εἰκ. 21). Ἡ πύλη καθώς και μερικά λείψανα κτηρίων πού ἐρευνηθήκαν στό ἐσωτερικό της ἀνάγονται στή ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο, ἐνῶ ἀμφίβολη εἶναι ἡ χρονολόγησή μερικῶν ἄλλων κτηρίων μεταξύ τοῦ ἐξωτερικοῦ και μεσαίου περιβόλου.

Τμήμα τοῦ μεσαίου περιβόλου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀντέρεισμα τοῦ νεκροταφείου τῶν ταφικῶν τύμβων (εἰκ. 22), πού βρέθηκε ἐκεῖ στή δεκετία τοῦ ἴ70. Βόρεια του νεκροταφείου ἐρευνηθήκε συγκρότημα κτηρίων τῶν ιστορικῶν χρόνων, τά θεμέλια τῶν ὁποίων ἐπικάθηνται ἐπί ΥΕ στρώματος.

Πλησίον και Β. του νεκροταφείου τῶν τύμβων εἶχαν βρεθεῖ τό 1958 ταφές σέ μεγάλα χειροποίητα ἀγγεῖα, πιθανῶς ἀνήκουσες σέ τύμβο, πού δέν ἀναγνωρίσθηκε ἐγκαίρως και καταστράφηκε.

(12)

Ἐχει υποστηριχθεῖ ἀπό τόν Δάκαρη ὅτι στήν προμυκηναϊκή ἐποχή ὁ οἰκισμός τῆς Ἐφύρας πρέπει νά ἦταν ἀτειχιστος καί γνωστός μέ τό τοπικό προελληνικό του ὄνομα *Κίχυρος*, τειχίστηκε δέ καί μετονομάστηκε σέ Ἐφύρη ἀπό τούς μυκηναίους Ἡλείους ἀποίκους τοῦ 14-13ου αἰ. π.Χ.

Ὁ Hammond ὑποθέτει, κρίνοντας ἀπό τήν πρόχειρη κατασκευή τῶν τύμβων, ὅτι κατασκευάστηκαν μετά τήν καταστροφή τῆς μυκηναϊκῆς Ἐφύρας, ἀπό κτηνοτρόφους πού ἔφτασαν ἐκεῖ ἀπό τό βορρά. Χωρίς νά αποκλείεται αὐτή ἡ ἐκδοχή, εἶναι πιθανότερο ὅτι ἡ ἀκρόπολη ἐκατοικεῖτο ἀπό μόνιμο πληθυσμό σ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς ΥΕΙΙΙ περιόδου, ἦταν δηλ. ἕνα μυκηναϊκό ὄχυρό στήν Δ. Ἡπειρο, κατά τά νοτιοελλαδικά πρότυπα, ὄχι ἀπομονωμένο ἀπό τούς ντόπιους κατοίκους, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἀνεύρεση “βαρβαρικῆς” χειροποίητης κεραμεικῆς, ἡ ἕνας ἐμπορικός σταθμός, πού ἤλεγχε τήν διακίνηση ἀγαθῶν καί πρώτων ὑλῶν (π.χ. ἤλεκτρου) κατά μήκος τῆς Δ. ἀκτῆς τῆς Ἡπείρου καί τῆς Ἀδριατικῆς. Ἴσως εἶναι ἡ Ὀμηρικῆ Ἐφύρα.

Μερικά ἀχρονολόγητα ἀκόμη λείψανα τείχους (πάχ. 2μ. περίπου) καί θεμέλια κυκλικῶν κτηρίων στή θέση *Κίπερη-Πάργας*, Α. τοῦ μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ, ὑποδηλώνουν τήν ὑπάρξη μυκηναϊκοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ, ἀγνωστῆς ἔκτασης, πού ἀνήκει πιθανῶς στήν ἀρχαία Τορύνη. Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν φυσική ὄχυρή θέση τῆς περιοχῆς, τόν θολωτό τάφο καί τήν γλωσσική παράδοση (Τορύνη: ΜΕ-ΥΕ ὄνομα).

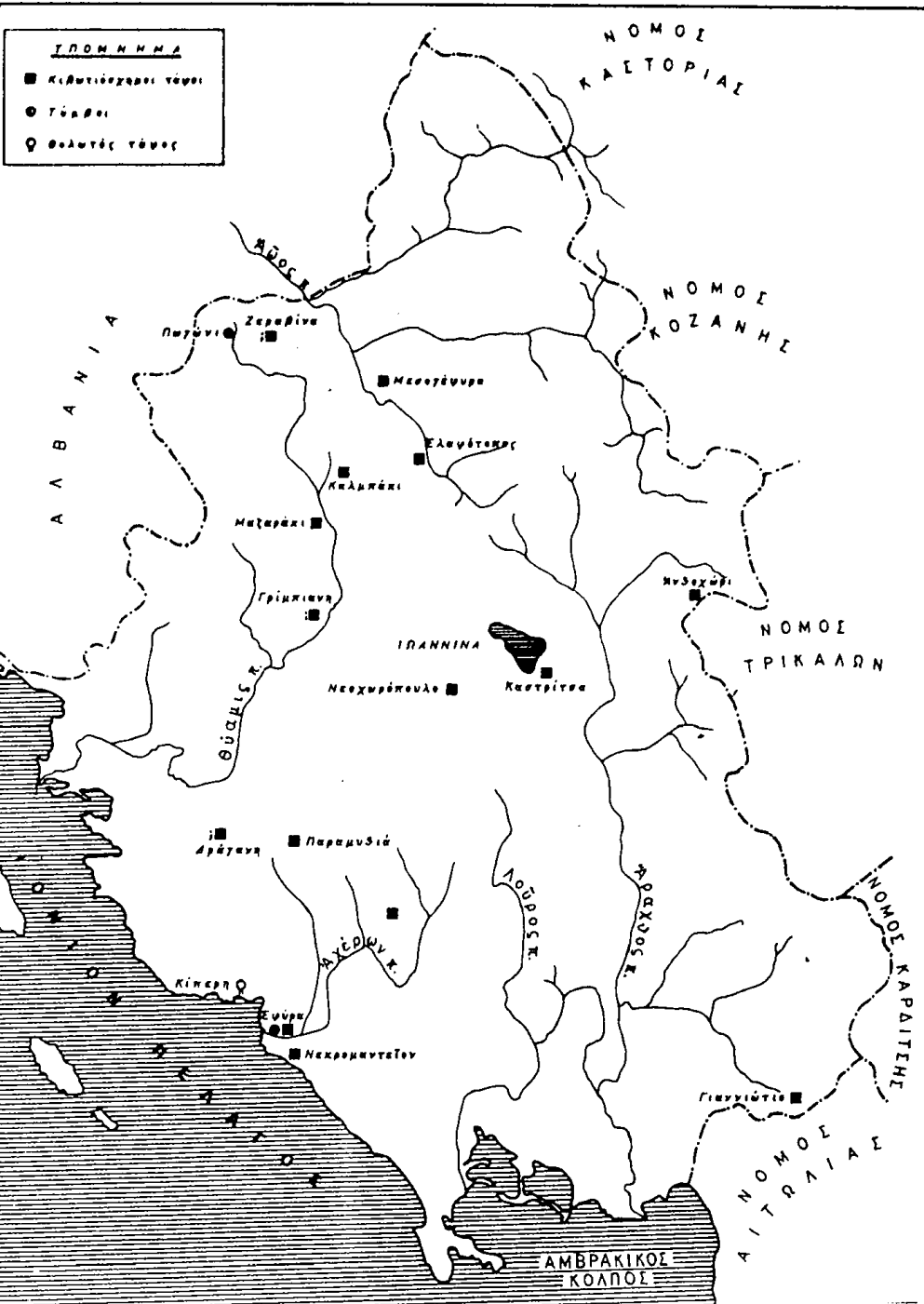
Τέλος, στήν κατηγορία τῶν τειχισμένων οἰκισμῶν θά μπορούσε νά ὑπαχθεῖ μέ ἀρκετή ἐπιφύλαξη καί ἡ *Καστρίτσα*, καθῶς ἡ θέση δεσπόζει στό λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννί-

νων, κατοικεῖται ἀπό τήν Παλαιολιθική ἐποχή, ἔχει δώσει σποραδικά μυκηναϊκά εὐρήματα (ἕνα ΥΕΙΙΙΓ ψευδόστομο ἀμφορίσκο καί ἕνα ξίφος τύπου F) καί σέ μεταγενέστερες περιόδους ἦταν τειχισμένη. Ἀπαιτεῖται ὅμως συστηματικῆ ἔρευνά της.

Συνοψίζοντας, εἶναι δυνατό νά υποστηριχθεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῶν σωζομένων οἰκιστικῶν καί ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, πού εἶναι περισσότερα σέ σύγκριση μέ προηγουμένες περιόδους, ὑποδηλώνει βαθμιαία αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί ἀνοδο τοῦ βιοτικού του ἐπιπέδου. Λείψανα οἰκισμῶν δέν ἔχουν βρεθεῖ μόνο στίς προνομιοῦχες δυτικές ἀκτές, ἀλλά καί στήν εὐρύτερη ἐνδοχώρα. Δυστυχῶς, οἱ μέχρι τώρα ἔρευνες εἶναι ἀποσπασματικές καί ἀνεπαρκεῖς γιά νά δείξουν τόν ἀκριβή τύπο τῶν οἰκισμῶν, τήν ἔκταση καί τόν τρόπο κατασκευῆς καί ὀργάνωσῆς τους. Μέ βάση ὅμως τά γνωστά στοιχεῖα μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι τά σπίτια ἦσαν κυκλικές καλύβες ἡ ὀρθογώνιου καί ἀψιδωτοῦ τύπου μέ ἕνα ἢ περισσότερα δωμάτια, ἐστῆς καί βοηθητικούς χώρους (βόθρους, φούρνους κ.λ.π.)

Ἡ ἀνασφάλεια, πού προκάλεσαν οἱ διάφορες ἀναταραχές πρὸς τό τέλος τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἴσως ἀνάγκασε τούς μέν κατοίκους τῆς ἐνδοχώρας νά ἀποτραβηχτοῦν σέ φυσικά ὄχυρωμένες θέσεις (Καστρίτσα, Δωδώνη;), τούς δέ μυκηναίους ἀποίκους καί ἐμπόρους τῶν ΝΔ περιοχῶν τῆς Ἡπείρου νά ὄχυρώσουν, σύμφωνα μέ τά νοτιοελλαδικά πρότυπα, τούς οἰκισμούς τους μέ ἰσχυρά κυκλώπεια τείχη γιά νά προστατευθοῦν ἀπό ἐπιδρομές ἀλλά καί γιά νά ἐλέγχουν ἀποτελεσματικότερα τό ἐμπόριο μέ τήν Ἀδριατική καί τήν Δύση.

Είχ. 23. Χώτης ΥΕ τάφον Ηλείου.

Είχ. 24.
Μαζαράκι,
κιβωτιόσχημος τά-
φος (Βοκοτοπού-
λου, ΑΕ, 1969, πίν.
27α)

Είχ. 25. Εφύρα, κιβωτιόσχημος τάφος Τύμβου Γ

2. Τάφοι -ταφικά ἔθιμα

Σέ 25 περίπου θέσεις (Ανθοχώρι, Γρίμπιανη, Ἐλαφότοπος, Καλμπάκι, Καστρίτσα, Κίπερη, Μαζαράκι, Μεσογέφυρα, Νεκρομαντεῖο, Ἐφύρα, Νεοχωρόπουλο, Παραμυθιά, Ζεραβίνα, Μερόπη-, Κτίσματα καί Βήσσανη-Πωγωνίου, Ἀρίστη, Κ. Πεδινά, Δεσποτικό, Ἄγ. Ἀνάργυροι, Θεριακίσιο, Κοπάνη, Ρωμανό, Ὁρωπός-Πρεβέζης, Θεσπρωτικό) (εἰκ. 23) ἔχουν βρεθεῖ περισσότεροι ἀπό 35 ΥΕ τάφοι. Συνήθως ἦσαν μεμονωμένοι καί μόνο λίγα νεκροταφεῖα, μέ 2-4 τάφους ἕκαστο, ἔχουν ἐντοπισθεῖ (π.χ. Ἐλαφότοπος, Καλμπάκι, Βήσσανη).

Δυστυχῶς, γιά ἐλάχιστα ἀπ' αὐτά ὑπάρχουν τελικές δημοσιεύσεις (Καλμπακίου, Ἐλαφοτόπου) ἢ ἔστω προκαταρκτικές ἀνασκαφικές ἐκθέσεις (Ἐφύρα, Μερόπη), μέ ἀποτέλεσμα νά δυσχεραίνεται ἡ συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιά τήν ταφική ἀρχιτεκτονική, τήν χρονολόγηση καί τά ταφικά ἔθιμα.

Τρεῖς κύριοι τύποι τάφων εἶναι γνωστοί: (α) **κιβωτιόσχημοι**, (β) **θολωτοί** καί (γ) **τύμβοι**, ἐνῶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπουσία θαλαμοειδῶν λαξευτῶν τάφων καί ἡ χρήση σέ μία τουλάχιστον περίπτωση (Ἐφύρα) μεγάλων χειροποίητων ἀγγείων γιά ταφές βρεφῶν, πού φαίνεται νά συνεχίζει ΜΕ παράδοση.

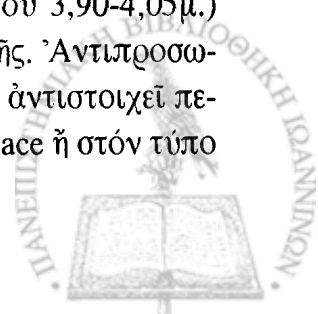
Οἱ **κιβωτιόσχημοι** ἀποτελοῦν τήν συντριπτική πλειονότητα, μέ παραδείγματα σέ ὅλες σχεδόν τίς ΥΕ θέσεις. Εἶναι ὀρθογώνιοι (διαστ. 0,96X0,45X0,55μ.-1,95X 0,47X0,50μ.), σκαμμένοι στό ἔδαφος ἢ στό βράχο, ἐπενδυμένοι (εἰκ. 24) ἢ κτιστοί (εἰκ. 25) ἐσωτερικά μέ σχιστολιθικές ἢ ἀσβεστολιθικές πλάκες καί σκεπασμένοι μέ καλυπτήριες πλάκες. Ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν σέ κάθε τάφο κυμαίνονταν ἀπό 1-3, χωρίς σταθερό προσανατολι-

σμό, συνήθως ἓνας ἢ δύο στήν ἀρχική τους θέση καί οἱ ὑπόλοιποι (παλαιότεροι) παραμερισμένοι στά πλάγια ἢ στή μιᾶ στενή πλευρά του τάφου. Οἱ νεκροί θάπτονταν σέ συνεσταλμένη στάση, ἢ “εἰς στάσιν μᾶλλον καθημένου” (Καλμπάκι, T.B.), ἢ ὑπτιοί σέ ἀντιθετικές στάσεις μεταξύ τους στόν ἴδιο τάφο, συνοδεύονταν δέ συνήθως ἀπό λίγα καί εὐτελῆ κτερίσματα (χειροποίητα ἀγγεῖα, φθηνά κοσμήματα) καί σπανιότερα χάλκινα ὄπλα καί ἐργαλεῖα καί ὀστᾶ ζώων. Ἡ χρονολόγηση τῶν κιβωτιόσχημων τάφων δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλη, ἂν καί οἱ περισσότεροι ἀνήκουν στήν ΥΕΠΙΒ-Γ περίοδο.

Σχετικό μέ αὐτούς τούς τάφους εἶναι τό πρόβλημα προέλευσης καί ἐπανεμφάνισης τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου στήν Ἑλλάδα πρός τό τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Desborough χρησιμοποίησε τά ἡπειρωτικά δείγματα καί ἰδιαίτερα τούς κιβωτιόσχημους τοῦ Καλμπακίου ὡς ἐνισχυτικά τῆς θεωρίας του γιά ἐξωτερική ἐπέμβαση καί ἐπίδραση ἐπήλυδων ἀπό τήν Ἥπειρο. Ὅμως, οἱ Styrenius καί Snodgrass δέν συμφώνησαν καί προτείνουν προέλευση καί συνέχεια τοῦ κιβωτιόσχημου ἀπό τήν ΜΕ περίοδο, ἄποψη πού φαίνεται πιό πιθανή καί σωστή.

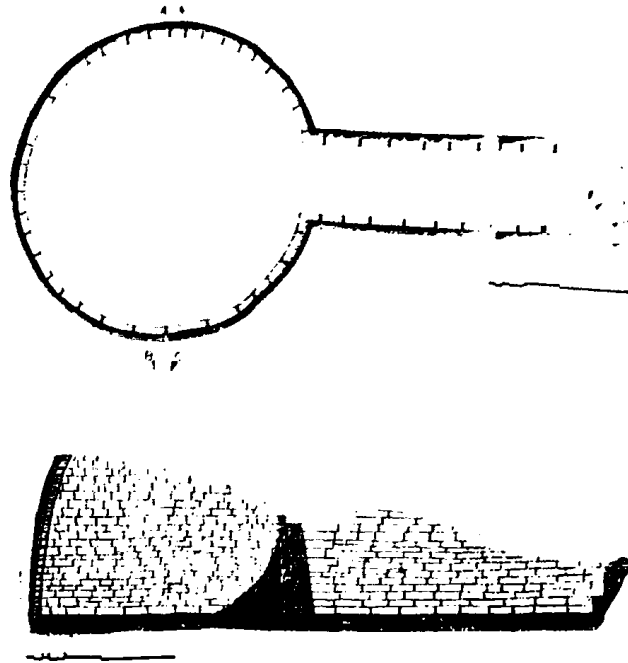
Ὁ μοναδικός ὡς τώρα **θολωτός** τάφος τῆς Κίπερης-Πάργας, γνωστός ἀπό τό 1937, ἐρευνήθηκε ἀπό τόν Δάκαρη καί δημοσιεύτηκε τόν γράφοντα [AM, 96(1981)7-24, Taf.1-6] (εἰκ. 26).

Θεωρεῖται ἐπέισακτο μυκηναϊκό στοιχεῖο στήν Ἥπειρο, βρέθηκε μισοκατεστραμμένος καί συλημένος ἀπό παλιά. Εἶναι μετρίου μεγέθους (διαμ. θόλου 3,90-4,05μ.) καί ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Ἀντιπροσωπεύει ἓνα ντόπιο τύπο, πού ἀντιστοιχεῖ περίπου στήν ὁμάδα Β τοῦ Wace ἢ στόν τύπο

ικ. 26. Κίπερη-Πάργας, θολωτός μυκηναϊκός τάφος

II του Pelop.

Οι κατασκευαστικές και αρχιτεκτονικές μοιότητες του μέ τούς θολωτούς τάφους της γειτονικής Αιτωλοακαρνανίας είναι τό-ες πολλές, ώστε θά μπορούσε νά υποτεθει άσισμα ότι κατασκευάστηκε από τούς ίδι-ους τεχνίτες.

Ο τάφος πρέπει νά είχε χρησιμοποιηθεί διά περισσότερες από μία ταφές, αλλά, λόγω τής σύλησής του, μόνο μερικά όστᾶ μιᾶς

γυναίκας πού πέθανε κατά τόν τοκετό ἢ ἐπίτοκης καί μερικά όστρακα ντόπιας χειροποίητης κεραμεικῆς III καί μυκηναϊκά IIIA-B καθώς καί μία χάλκινη φλογόσχημη λόγχη ἔχουν βρεθεῖ.

Εἶναι δύσκολο νά προσδιορισθοῦν ἀσφαλῶς ἡ χρονολόγηση κατασκευῆς τοῦ τάφου καί ἡ διάρκεια χρήσης του. Εἶναι ὁμως πολύ πιθανό, μέ βάση τήν ἐπέισακτη μυκηναϊκή κεραμεική καί τήν φλογόσχημη

ικ. 27. Ἀνασκαφική ομάδα Ἐφύρας

Εικ. 28. Έφύρα, Τύμβος Α

Εικ. 29α. Έφύρα, Σχέδιο τύμβου Α, και ταφής κατά χώραν.

Εικ. 29 β. Ἐφύρα. Ταφή και κτερίσματα κατά χώραν τύμβου Α.

λόγη, νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι κατασκευάσθηκε κατά τήν ΥΕΠΙΑ1 (ἢ και νωρίτερα) και χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, δηλ. ὡς τό τέλος τοῦ 13ου αἱ. π.Χ.

Τύμβοι ἔχουν βρεθεῖ στήν ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας (3) και στήν περιοχή Μερόπης-Πωγωνίου (8+). Οἱ τύμβοι τῆς Ἐφύρας (εἰκ. 27-33) ἦσαν πολύ κατεστραμμένοι και μόνο τμήματα τῶν περιβόλων τους διατηροῦνταν. Αυτό ὀφείλεται στήν ἔντονη κατωφέρεια τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου, πού προκάλεσε τήν βαθμιαία ἀπογύμνωση τοῦ ἐδάφους και τήν ἀποχωμάτωση και τήν σχετική ἀλλοίωση τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τῶν τύμβων.

Κρίνοντας ἀπό τά σωζόμενα λείψανα, μπορεῖ να ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ περιβολοὶ ἦσαν περίπου ὠοειδεῖς μέ διάμετρο κυμαινόμενη ἀπό 9μ. (τύμβος Β) ὡς 13,50μ. (τύμβοι Α,Γ), πάχος 1-1,50μ. και σωζ. ὕψ.0,30μ. περίπου. Ἦσαν χτισμένοι μέ ἀκανόνιστες πέτρες και ὁ περικλειόμενος χώρος εἶχε γεμισθεῖ μέ ἐρυθρομέλανο χῶμα και πέτρες.

Εἰδικότερα, ὁ τύμβος Α περιεῖχε τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές ἐνηλίκων και μερικά ἐπιμελῶς παραμερισμένα και τοποθετημένα σέ βραχώδη κοιλότητα ὁστᾶ τέταρτης-δευτερογενοῦς ταφῆς. Οἱ δύο ἀπό τίς πρωτογε-

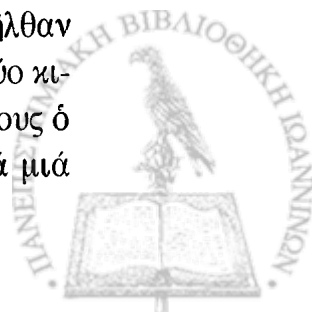

Εικ. 30. Ἐφύρα, εὑρήματα τύμβων Α και Γ

νεῖς ταφές συνοδεύονταν ἀπό φτωχά κτερίσματα (χειροποίητη και ἐπέισακτη μυκηναϊκή κεραμική, γυάλινες χάντρες, πῆλινα και στεάτινα σφονδύλια και μία σπασμένη χάλκινη περόνη) τῆς ΥΕΠΙΓ περιόδου, ἐνῶ ἡ τρίτη ἦταν ἀκτέριστη (εἰκ. 29-30).

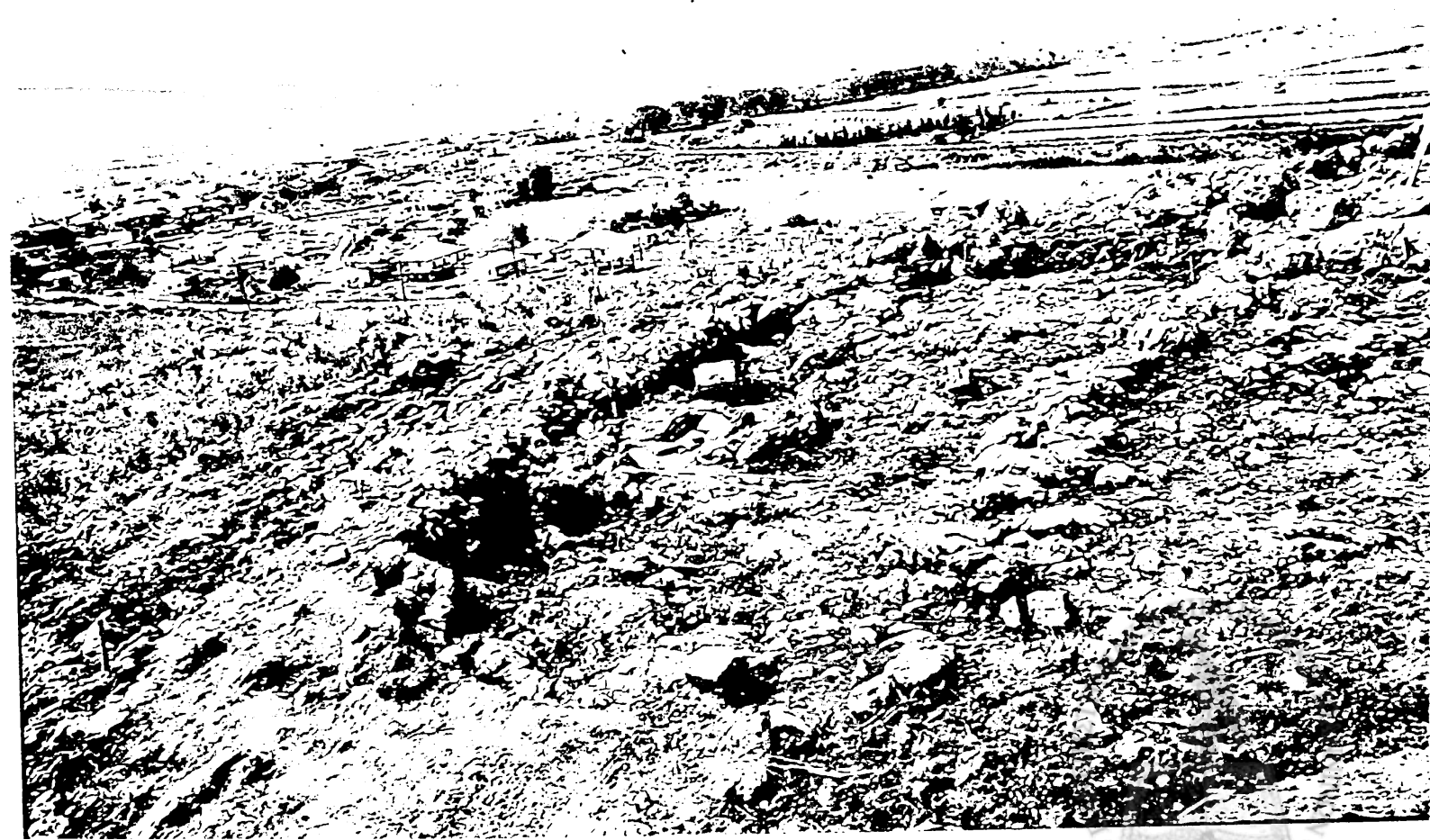
Ἡ μοναδική ταφή ἐνηλίκου, τοῦ τύμβου Β (εἰκ. 31), ἦταν τοποθετημένη σέ μιά βραχώδη κοιλότητα στό κέντρο, σέ ἐκτεταμένη στάση και χωρίς κτερίσματα, πράγμα πού δυσκολεύει τήν χρονολόγησή της.

Τά πῖο σημαντικά εὑρήματα προήλθαν ἀπό τόν τύμβο Γ. (εἰκ.32). Περιεῖχε δύο κβωτιόσχημους τάφους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ μικρότερος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ για μιά

Εικ. 31. Έφύρα, Τύμβος Β

Εικ. 33. Ἐφύρα, Τύμβος Γ. Ταφή γυναίκας με παιδί στην ἀγκαλιά της

ἀκτέριστη βρεφική ταφή, ἐνῶ ὁ μεγαλύτερος (διαστ. 2,05X0,95X0,41μ.) γιὰ τὴν ταφή ἑνὸς ἐνηλίκου καὶ τὴν ἐναπόθεση στὰ κατώτερα στρώματά του 13 δευτερογενῶν ταφῶν ἀνάμεικτων με διάφορα κτερίσματα (χειροποίητη καὶ ἐπίεσακτη μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ ἠλεκτρο, πῆλινα καὶ στεάτινα κομβία, ἓνα δαχτυλίδι καὶ μερικά ἐργαλεῖα). Ἦταν δηλ. ἓνας τάφος καὶ παράλληλα ὀστεοφυλάκιο. Δίπλα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο αὐτὸν βρέθηκαν δύο ἀκόμη ταφές, ἑνὸς ἐνηλίκου καὶ ἑνὸς παιδιοῦ, ἐνῶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ

Α. δίδυμη ταφή, γυναίκας -μητέρας σὲ ἐλαφρῶς συνεσταλμένη στάση με τὸ παιδί στὴν ἀγκαλιά της (εἰκ. 33) - σχετικῶς σπάνια καὶ με ἐλάχιστα παράλληλα ἀπὸ ἄλλα προϊστορικὰ νεκροταφεῖα- κτερισμένη με δύο σπασμένα ντόπια χειροποίητα ἀγγεῖα. Με βάση τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ ἄλλα εὑρήματα ὁ τύμβος Γ χρονολογεῖται στὴν ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ἡ παρουσία ἐπίεσακτης μυκηναϊκῆς (ΥΕΙΙΑ-Γ) κεραμεικῆς καὶ μικροεουρημάτων ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ τύμβοι τῆς Ἐφύρας ἀνάγονται στοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ ὄχι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς μυκηναϊκῆς Ἐφύρας, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Hammond, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν τύμβων. Ἡ προχειρότητα καὶ τὸ ἄτεχνο τῶν περιβόλων καθὼς καὶ ἡ φτώχεια τῶν κτερισμάτων ὑποδηλώνουν, ὅμως, ὅτι κατασκευάστηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ ντόπιους κτηνοτρόφους.

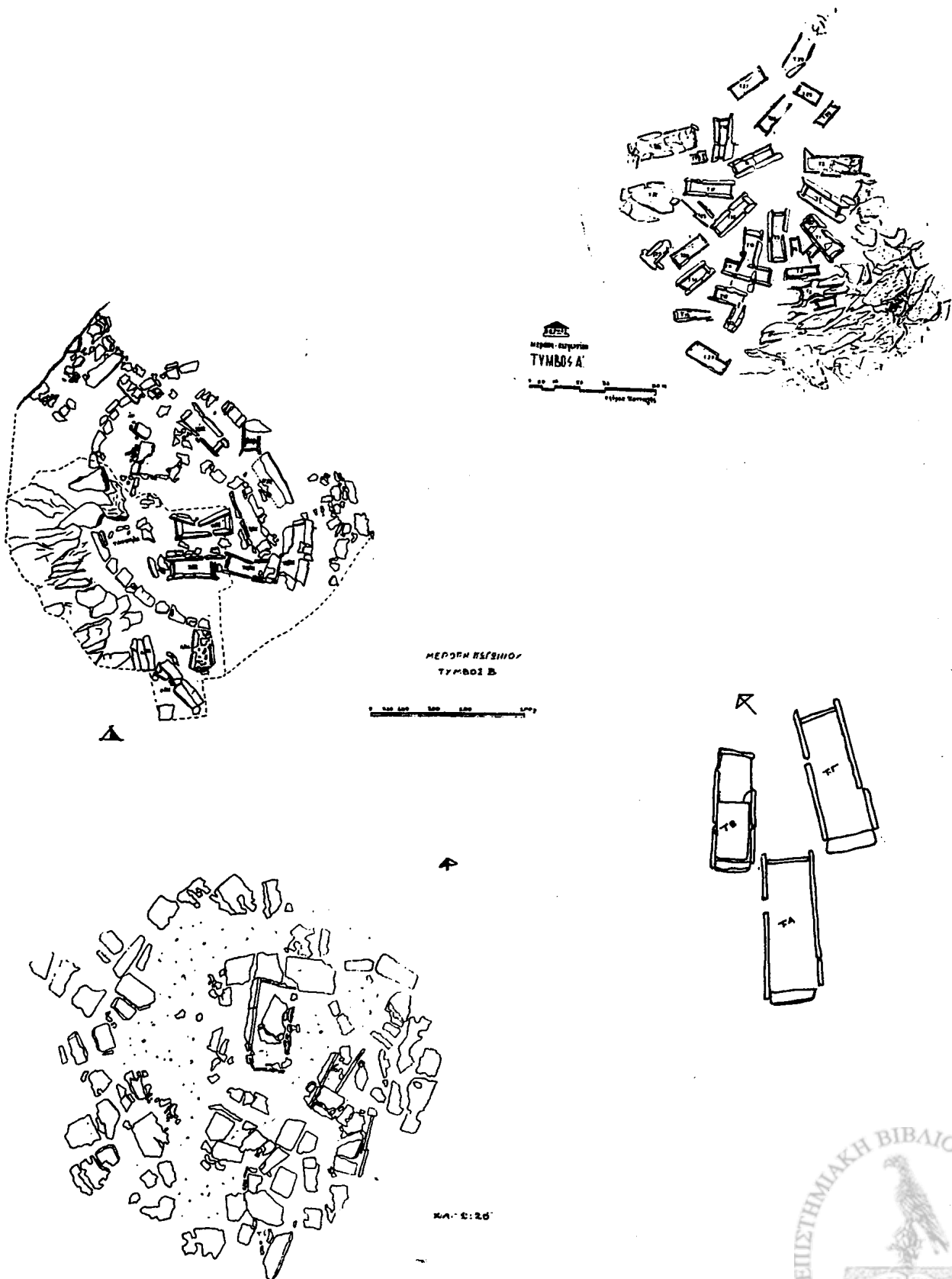
Ἡ ἀνεύρεση νεκροταφείου τύμβων σὲ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη δὲν εἶναι παράδοξη, ἀφοῦ τάφοι καὶ ταφές μέσα σὲ ἀκροπόλεις ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες περιοχές (π.χ. Μυκῆνες, Τίρυνθα, Τεῖχος Δυμαίων).

Στὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Γορμοῦ, ἀνάμεσα στὶς ὑπώρειες τῆς *Μερόπης-Πωγωνίου* καὶ τοῦ βουνοῦ Κουτσόκρανο, ἐντοπίσθηκαν σὲ διάφορες θέσεις “συστάδες δεκάδων τύμβων”, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ἐρεῦνησε (1979-81) μόνο ὀκτώ (εἰκ. 34).

Οἱ τύμβοι αὐτοί, διαφόρων διαστάσεων (διάμ. 5-12μ.) εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ χῶμα ἢ λιθοσωρούς καὶ περιέκλειαν ἀρκετοὺς τάφους (2-30) κιβωτιόσχημους ἢ ἀπλούς λακκοειδεῖς με συνεχὴ χρήση, σὲ ἀρκετές περιπτώσεις ἀπὸ τὴν ΥΕ ἐποχὴ με-

Εικ. 34 Μερόπη-Παγωνίου, κατόψεις τύμβων Α, Β, Γ και Γκλάβας (Φηγός, 262-63, σχ. 2-4)

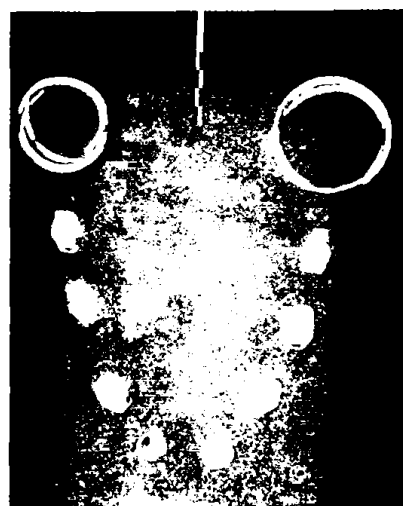

Εικ. 35. Μερόπη-Πωγωνίου, Τύμβος Α (Φηγός, 247, εικ. 1)

Εικ. 36. Μερόπη-Πωγωνίου, εύρηματα τύμβων Α και Β (Αρχαιολογία 3, 1982)

χοι τήν ἑλληνιστική ἢ καί τήν πρωτοχριστιανική.

Ἐκ τούτων ἔρευνημένους τύμβους σημαντικότεροι εἶναι τέσσερες (Α,Β,Γ καί Γκλάβας - Κ. Μερόπης), (εἰκ. 34-35). Περιείχαν κιβωτιόσχημους τάφους, κατασκευασμένους ἀπό τέσσερες ὄρθιες ἀββεστολιθικές πλάκες, σέ ἀκτινωτή διάταξη. Εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιά ταφές ἐνηλίκων πού συνοδεύονταν ἀπό διάφορα καί σημαντικά κτερίσματα (ντόπια χειροποίητα καί ἐπίσασκη κεραμική, μεταλλικά καί ὀστέϊνα κοσμήματα κ.ἄ.) (εἰκ. 36), τά ὅποια περιγράφονται καί εἰκονίζονται, ὅπως καί οἱ τύμβοι, ἀπό τόν ἀνασκαφέα, Ἡ. Ἀνδρέου (Φηγός, 234-37).

Ὁ Ἀνδρέου ὑποστηρίζει, κρίνοντας ἀπό τοὺς τύπους καί τήν ποικιλία τῶν εὐρημάτων, ὅτι ἀνιχνεύονται ἐπαφές μέ τήν Κ. Βαλκανική καί τήν Ν. Ἑλλάδα καθώς καί δυνατότητες ντόπιας παραγωγῆς, ὅπως ὑποδηλώνουν κατάλοιπα κεραμικοῦ κλιβάνου τῆς ΥΕ ἐποχῆς μεταξύ συστάδας τάφων καί θεμελίων κτηρίων στήν Γκλάβα Κ. Μερόπης. Θεωρεῖ, ἐπίσης, ὅτι οἱ τύμβοι αὐτοί ἀνήκουν καί ἐντάσσονται στήν ἴδια εὐρύτερη ἐνότητα μέ τοὺς “Ἰλλυρικούς” τῆς κοιλάδας τοῦ Δρίνου, στά σύνορα Ἑλλάδας-Ἀλβανίας, γιά τοὺς ὁποίους προτείνει βόρεια προέλευση μέ ἐπιδράσεις τοῦ πολιτισμοῦ Kurgan.

Ἡ ἀνεύρεση νεκροταφείων ταφικῶν τύμβων σέ δύο θέσεις τῆς Ἡπείρου (Ἐφύρα, περιοχή Μερόπης-Πωγωνίου) εἶναι σημαντική, γιατί συμπληρώνουν τό κενό πού ὑπῆρχε στή συνέχεια αὐτῆς τῆς παράδοσης στήν Δ. Ἑλλάδα. Ὡς τώρα ταφικοί τύμβοι ἦσαν γνωστοί ἀπό τήν Μεσσηνία, Ἡλεία, Λευκάδα, Ἀλβανία καί Δαλματικές ἀκτές, ἐνῶ ἡ ὑπαρξή τους στήν Ἡπειρο εἶχε προταθεῖ στό

παρελθόν ἀπό διάφορους μελετητές καί ἀπό τόν γράφοντα καί ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τήν πρόσφατη ἀνεύρεσή τους. Μαζί μέ ἐκείνους ἀπό ἄλλες περιοχές, ἐλπίζεται ὅτι θά βοηθήσουν στήν καλύτερη καί πληρέστερη γνώση τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς Ἡπείρου.

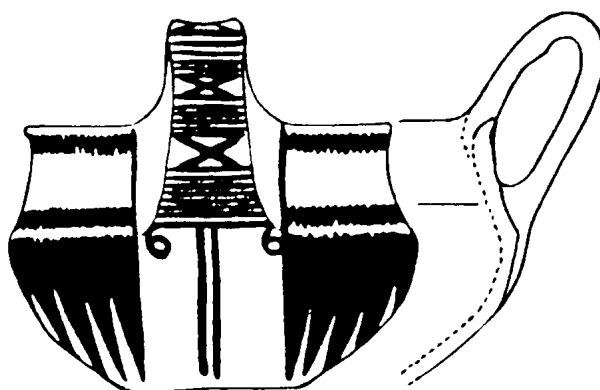
Ἄν καί ἡ χρήση τους προδίδει πιθανή ἐπίδραση ἀπό τὸ βορρά, ὅπως υποστηρίζουν ὀρισμένοι μελετητές (Δάκαρης, Desborough, Prendi, Hammond. Ἀντίθετη ἄποψη ἔχουν οἱ Μυλωνᾶς καί Pelon), πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι ἀπαιτεῖται προσοχή καί ἐπιφυλακτικότης στήν διατύπωση γνώμης γιά τήν ταυτότητα καί προέλευση τῶν ἀνθρώπων πού ἔχτισαν καί χρησιμοποίησαν αὐτοὺς τοὺς τύμβους (Kurgans?), καθώς δέν ὑπάρχει καμιὰ σαφῆς καί ἀσφαλῆς μαρτυρία γιά τήν στήριξη τῆς θεωρίας χρήσης τους ἀπό ἐπήλυδες ἢ ἐπιδρομεῖς.

3. Κεραμική

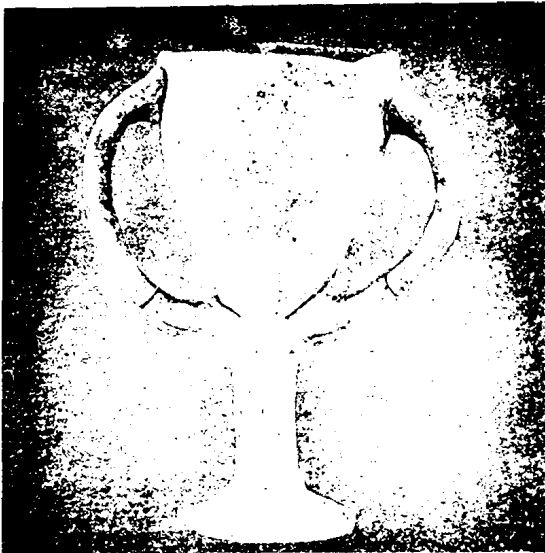
Κεραμική ἔχει βρεθεῖ σέ ὅλες σχεδόν τίς θέσεις τῆς ΥΕ ἐποχῆς. Ὁλόκληρα ἀγγεῖα εἶναι λίγα (περίπου 50), προερχόμενα κυρίως ἀπό τάφους. Τά περισσότερα εἶναι ντόπια, ἐνῶ τά ἐπίσασκα μυκηναϊκά εἶναι ἐλάχιστα.

Μέ κριτήριον τήν τεχνική κατασκευῆς τους διακρίνονται σέ δύο κατηγορίες: α) **χειροποίητα** καί β) **τροχήλατα**.

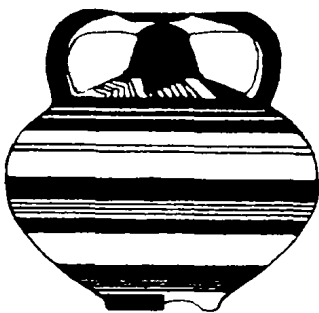
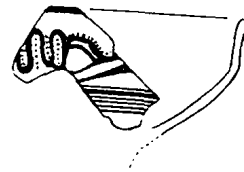
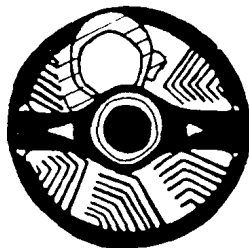
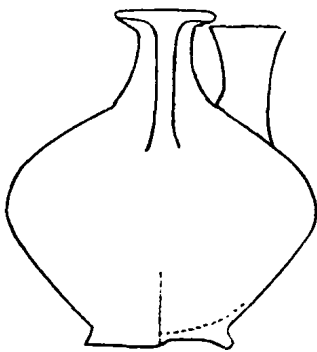
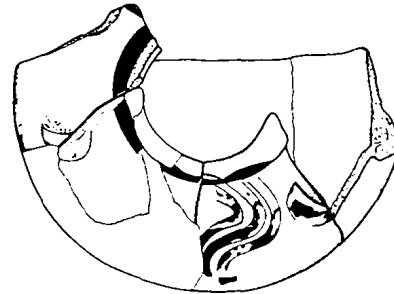
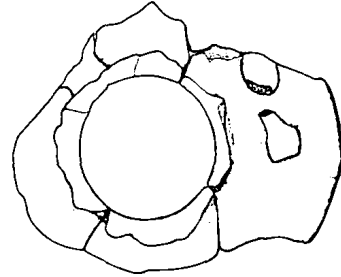
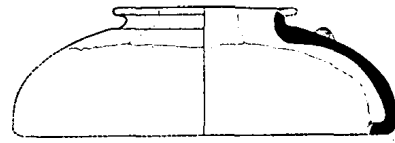
Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκει τό σύνολο σχεδόν τῶν ἀγγείων, ἐνῶ στή δεύτερη πολύ λίγα. Εἰδικότερα τά *χειροποίητα* ἀγγεῖα, πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ντόπια κεραμική, εἶναι πρόχειρα καί συχνά ἀπρόσεκτα κατασκευασμένα ἀπό ἀκάθαρτο τεφροκάστανο ἢ καστανέρυθρο πηλό μέ μελανά στίγματα στήν ἐπιφάνεια, πού ἀπολεπίζε-ται εὐκόλα λόγω τῆς κακῆς καί ἀνομοιομεροῦς ὀπτησης (Παβλ. Τυπολογία Κ.Π, ΙΙΙ,

κ. 37. Μερόπη-Παγωνίου, καί Έφύρα. Δείγματα χειροποίητης κεραμεικής.

Εικ. 38. Μυκηναϊζουσα δίωτη ύψιπους κύλιξ από τη Δωδώνη (Ήπειρος, εικ. 24)

Εικ. 39. Δείγματα επέισακτης μυκηναϊκής κεραμεικής

IV Δάκαρη στά ΠΑΕ. 1951).

Τό **σχηματολόγιο** είναι φτωχό (περίπου 15 σχήματα) (εικ. 37-39) με επικρατέστερο σχήμα τόν ήμισφαιρικό κύαθο με υπερυψωμένη λαβή, ενώ άλλα σχήματα (κύπελλο, κάνθαρος, αμφορέας, φιάλη, πρόχους, αρύταινα, άωτο άγγείο, λεκάνη, κύλικα κ. ά.) είναι σπάνια, αντιπροσωπευόμενα από 1-3 παραδείγματα τό καθένα.

Ό τύπος του κύαθου με υπερυψωμένη λαβή (κατηγορία III μελανότεφρων άγγείων) άπαντά και σε άλλες γειτονικές περιοχές (Μακεδονία, Θεσσαλία, Κέρκυρα) και στην Άδριατική, άπ' όπου ίσως και κατάγεται.

Μερικά από τά άλλα σχήματα (αρύταινα, άωτο άγγείο, ένας κύαθος από τό Μαζαράκι και μία κύλικα από τή Δωδώνη), (εικ 38) άπομιμοϋνται με σχετική επιτυχία μυκηναϊκά πρότυπα της ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου.

Άρκετά άγγεία είναι άδιακόσμητα. Τά υπόλοιπα φέρουν **διακόσμηση**: (α) **πλαστική** (κατηγορία II) από πλαστικές ή μαστοειδείς άποφύσεις, άλυσσοειδή ταινία και δισκάρια και έμπιεστες στιγμές, (β), **μόνοχρωμη** (κατηγορία III) μελανή, μελανότεφρη ή καστανομέλανη, (γ) **άμαυρόχρωμη γραπτή** (κατηγορία VIα-β) με γεωμετρικά θέματα (τρίγωνα, κυματοειδείς ή παράλληλες γραμμές, άγκιστροειδείς σπειρες, ρόμβοι, άβακωτό κ.ά.), πού συχνά κοσμοϋν και τήν έσωτερική επιφάνεια του άγγείου και (δ) **έγχάρακτη** σπειροειδή με γέμισμα από λευκή πάστα (incrustation) από τά Δολιανά.

Οί δύο πρώτοι τύποι διακόσμησης άπαντοϋν στην Ήπειρο από τήν ΠΕ περίοδο και επιβιώνουν ως τό τέλος της ΥΕ, ενώ ό τρίτος, τύπου Μπουμπούστι, άποτελεί τοπική ιδιορρυθμία του ΒΔ. έλλαδικου χώρου (Ήπειρου, Δ. Μακεδονίας, Άλβανίας), άπ' όπου πιθανώς κατάγεται και ανήκει στην

ΥΕΙΙΙ περίοδο.

Ή χειροποίητη κεραμεική με πλαστική διακόσμηση της Ήπειρου έχει πολλές όμοιότητες με εκείνη από άλλες περιοχές της Β. Ελλάδας, των Ιονίων νησιών, της Άδριατικής και της Άλβανίας, αλλά έχει βρεθεί και σε νοτιοελλαδικές θέσεις (άκροπόλεις Τίρυνθας και Αίγειρας, Άγιο Στέφανο Λακωνίας κ.ά.). Είναι γνωστή ως "βαρβαρική" (barbarian ware) και χρονολογείται στις περισσότερες περιπτώσεις στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο. Οί γνώμες των ειδικών διαφέρουν ως προς τήν καταγωγή και τους ανθρώπους πού τήν κατασκεύαζαν και τήν χρησιμοποιϋσαν. Ή άποψη του Catling ότι "άπαιτείται νά μάθουμε πολλά άκόμη για αυτή τήν βαρβαρική κεραμεική" είναι όρθή και προς αυτή τήν κατεύθυνση ή μελέτη και δημοσίευση του ύλικου από τήν Ήπειρο θά βοηθοϋσε σημαντικά.

Τά τρία όλόκληρα **τροχήλατα** άγγεία (δύο ψευδόστομοι άμφορίσκοι και ένα άρτόσχημο άλάβαστρο) και τά όστρακα από διάφορα άλλα θεωροϋνται έπίεσακτα νοτιοελλαδικά-μυκηναϊκά ή έπτανησιακά προϊόντα. Είναι κατασκευασμένα από κίτρινο, καθαρό και καλοψημένο πηλό με βαφή και διακόσμηση συχνά έξίτηλη.

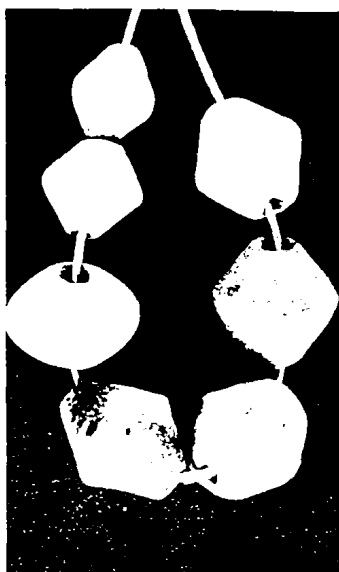
Έχουν άναγνωρισθεί μόνο πέντε **σχήματα** [ψευδόστομος άμφορίσκος, κύλικα (με ψηλό ή ταπεινό στέλεχος), κύπελλο, άλάβαστρο και τρίωτος σταμνίσκος] (εικ.39), ενώ μερικά άλλα ίσως δέν έχουν άκόμη ταυτισθεί.

Ή γραπτή διακόσμηση-όπου διατηρείται και άναφέρεται- άποτελείται από τυπικά κυρίως μυκηναϊκά θέματα (όμάδες ταινιών, έπάλληλες γωνίες, όμόκεντροι κύκλοι, σπειρες, τεθλασμένες και κυματοειδείς γραμμές και ναυτίλοι) της ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου.

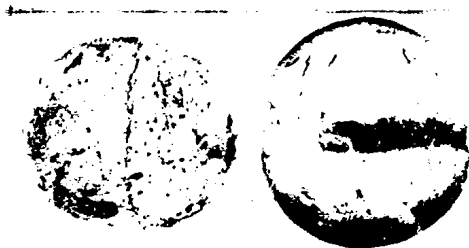
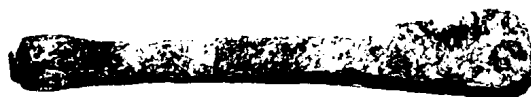
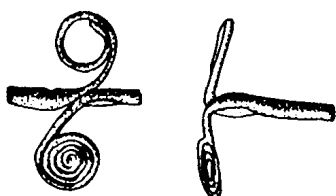
Ἡ ἀνεύρεση-ἔστω καί σέ περιορισμένη ποσότητα-ἐπείσακτης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς σαφῶς δείχνει σχέσεις τῆς Ἠπείρου μέ τόν μυκηναϊκό κόσμο καί ἐνισχύει τήν μαρτυρία πού προσφέρουν ὁ θολωτός τάφος τῆς Κίπερης, ἡ ὄχυρωμένη ἀκρόπολις τῆς Ἐφύρας καί διάφορα ἄλλα μικροευρήματα τῆς περιοχῆς.

4. Μικροευρήματα

Προέρχονται ἀπό οἰκισμούς, τάφους, “θησαυρούς” καί ἐπιφανειακή ἔρευνα ἢ τυχαία ἀνεύρεση καί παράδοση ἀπό ἰδιῶτες. Ὅλα σχεδόν εἶναι τῶν γνωστῶν τύπων καί διακρίνονται σέ (α) ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ [κουμπιά ἢ σφονδύλια, τριχολαβίδες, δαχτυλίδια, ψέλια, περόνες, ἐνώτια, ταινίες (μία χρυσή καί μία χάλκινη) καί χάντρες περιδεραίων ἀπό διάφορα ὑλικά καί ποικίλων σχημάτων] (εἰκ. 40). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία σέ μεγάλο ἀριθμό, συγκριτικά μέ

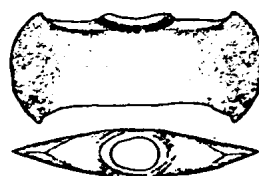
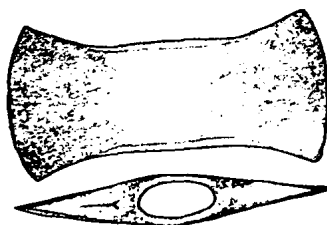
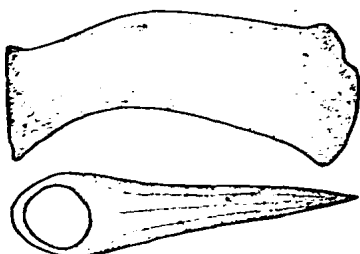
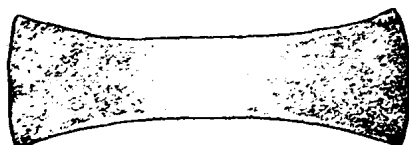
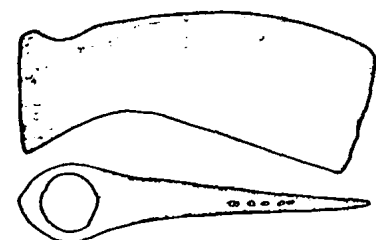
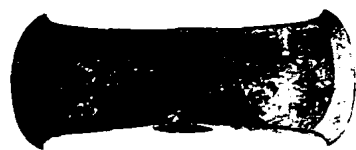

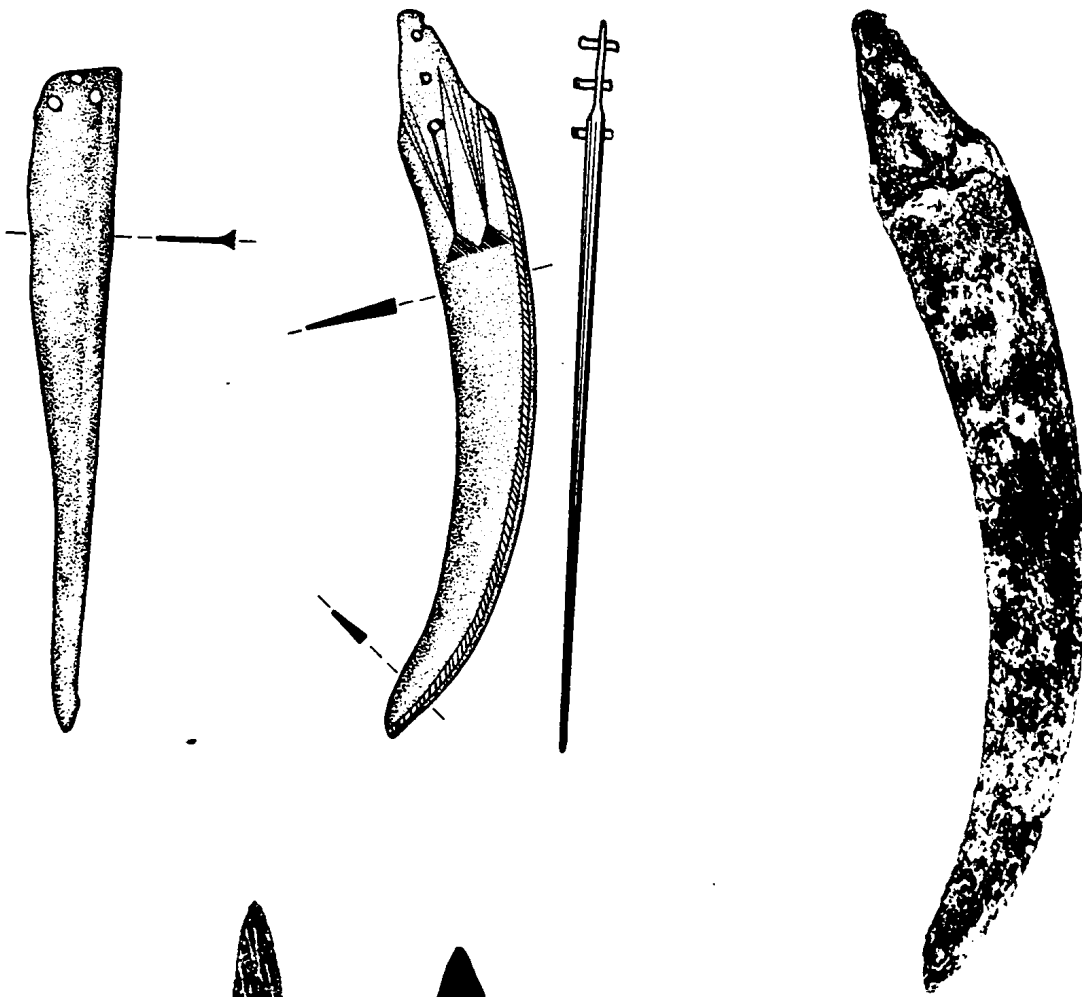
Εἰκ. 40. Ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ

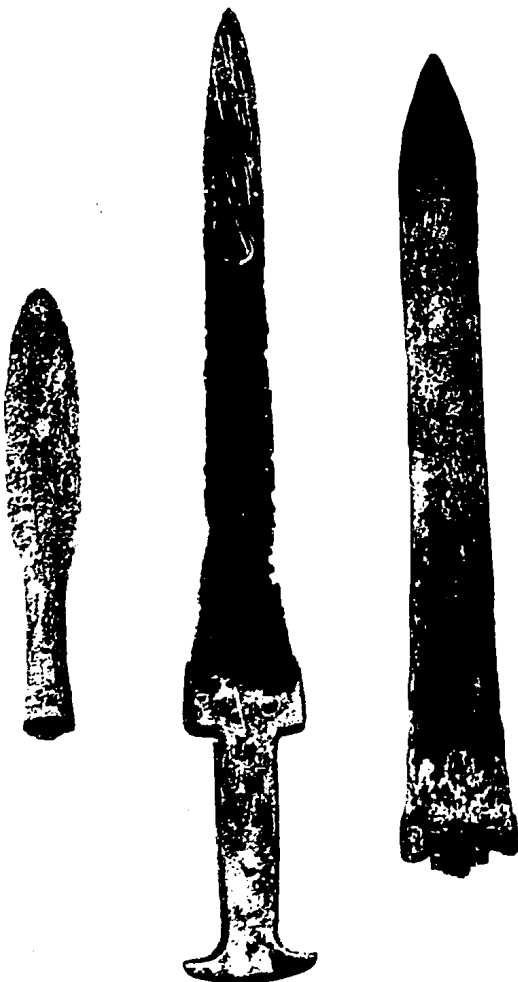

Εικ. 41-42. Λίθινα και
χάλκινα εργαλεία.

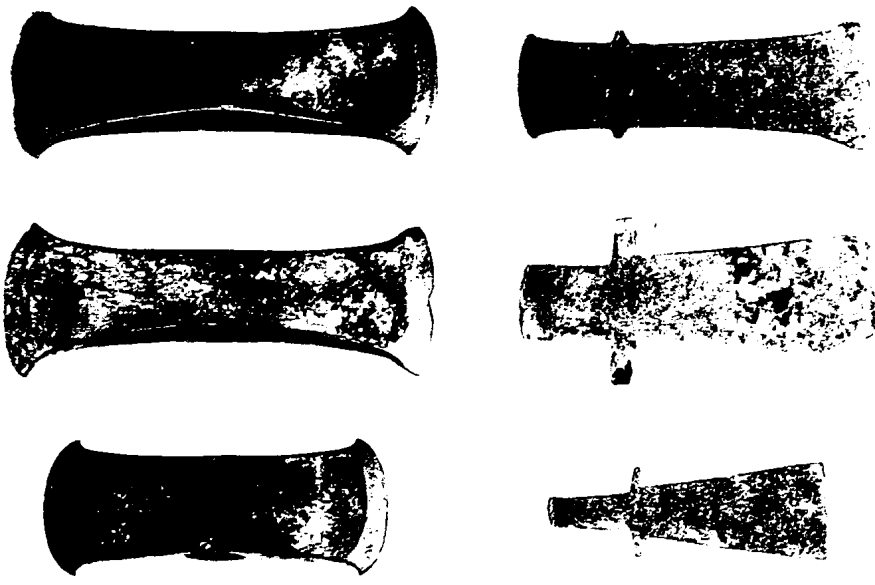

Εικ. 43. Χάλκινα μαχαίρια

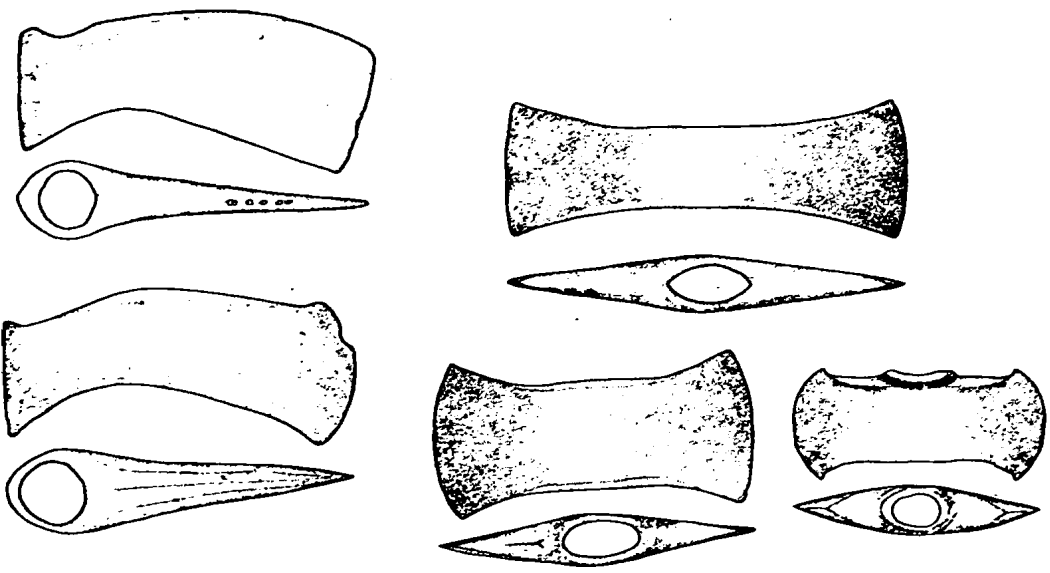

Εικ. 44. Χάλκινα όπλα

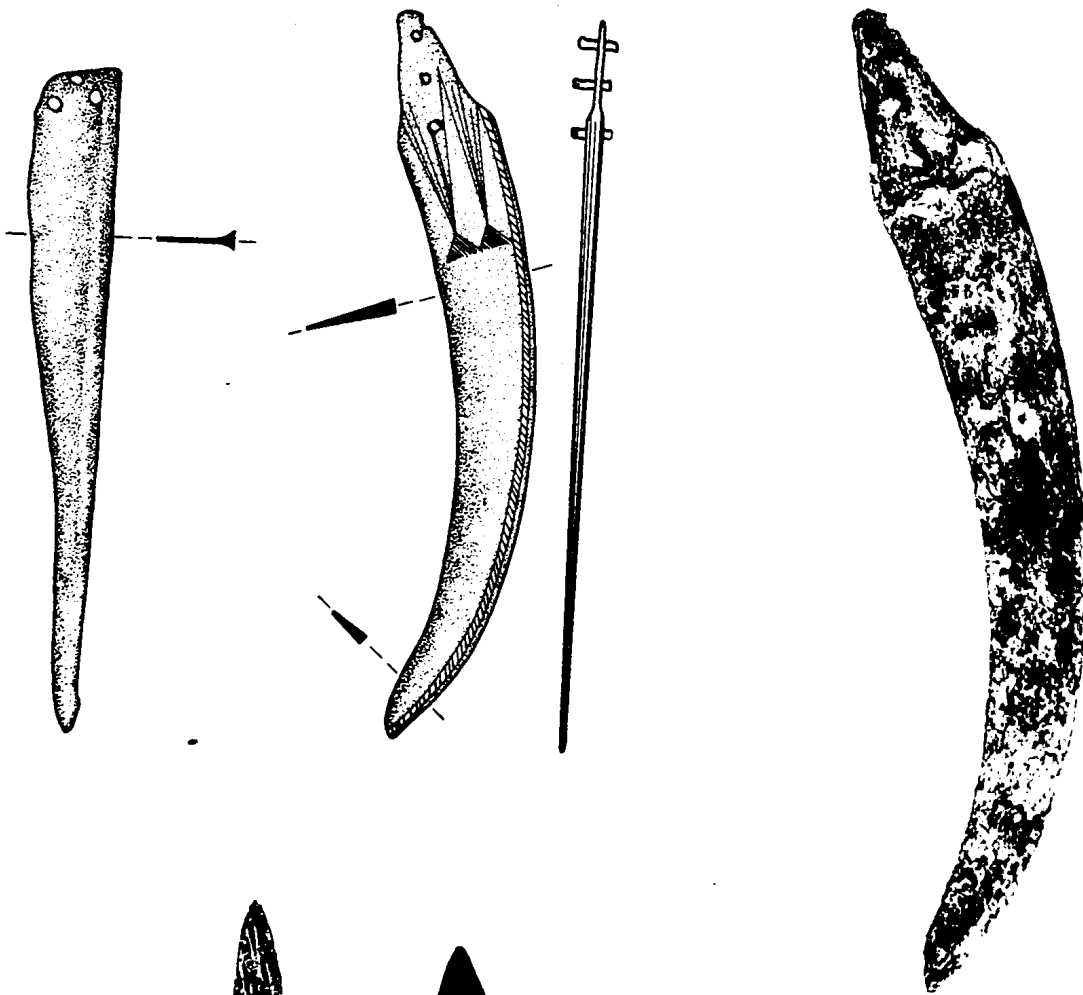

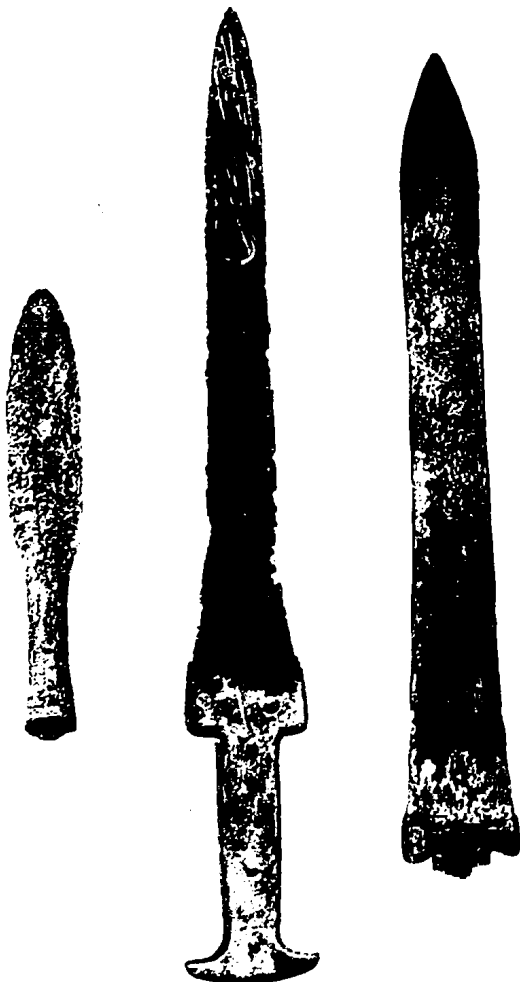
Είκ. 41-42. Λίθινα και χάλκινα εργαλεία.

Εικ. 43. Χάλκινα μαχαίρια

Εικ. 44. Χάλκινα δπλα

άλλες περιοχές, χάλκινων και ήλεκτρινων χαντρῶν, ἢ ὅποια δὲν εἶναι συμπτωματική, ἀλλὰ συνδυαζομένη μέ τόν ἐπίσης μεγάλο σχετικά ἀριθμό χάλκινων ὄπλων καί κοσμημάτων βόρειας καταγωγῆς, ἐνισχύει τήν ὑπόθεση γιά ἐπικοινωνία τῆς Ἡπείρου μέ τό βορρᾶ κατά τούς ὑστερομυκηναϊκούς χρόνους.

(β) ἐργαλεῖα (λίθινες ἀξίνες, μία λίθινη ἀκόνη, χάλκινα μαχαίρια εὐθύγραμμα, δρεπανοειδῆ καί σταυρόσχημα, ἕνα ὀρειχάλκινο ἀμόνι, μία σμίλη, πελέκεις μονόστομοι, διπλοῖ καί σταυροπελέκεις καί πήλινες κουβαρίστρες) (εἰκ. 41-43).

(γ) ὄπλα (ἐγχειρίδια μαχαιρόσχημα καί σταυρόσχημα, ξίφη σταυρόσχημα, κερατόσχημα καί Τύπου Naue II, αἰχμές δοράτων φυλλόσχημες καί φλογόσχημες καί πυριτολιθικές αἰχμές βελῶν) (εἰκ. 44-45). Ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ μέγανος ἀριθμός ὄπλων - ἰδιαίτερα αἰχμῶν δοράτων - στήν Ἡπειρο, πολλά ἀπό τά ὅποια θεωροῦνται ἐπέισακτα ἀπό τό βορρᾶ ἢ τήν μυκηναϊκή Ἑλλάδα. Ἴσως ὑποδηλώνονται ὁ φιλοπόλεμος χαρακτήρας τῶν κατοίκων ἢ καταστάσεις καί συνθήκες ζωῆς ταραγμένες καί ἐπικίνδυνες. Κατά μία ἄλλη ἄποψη (Feuer), τά ὄπλα τῆς Ἡπείρου, πού βρέθηκαν σέ τάφους ἢ σέ "θησαυρούς", ἀνήκαν σέ κτηνοτρόφους- ὀρεσίβιους πολεμιστές ἢ ἀρχηγούς, πού ἐκτιμοῦσαν πολύ τήν ἀξία τους καί τά ἀπέκτησαν μέ τίς διασυνδέσεις καί ἐπαφές τους μέ τά μεγάλα κέντρα παραγωγῆς τους. Ὁ Wardle ὑποστήριξε κάποτε, χωρίς νά ἐπιμείνει ἀργότερα, ντόπια κατασκευή ὀρισμένων τύπων ὄπλων.

Ἡ ἐξέταση ὄλων τῶν παραπάνω ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ὀδηγεῖ στά ἐξῆς προσωρινά συμπερά-

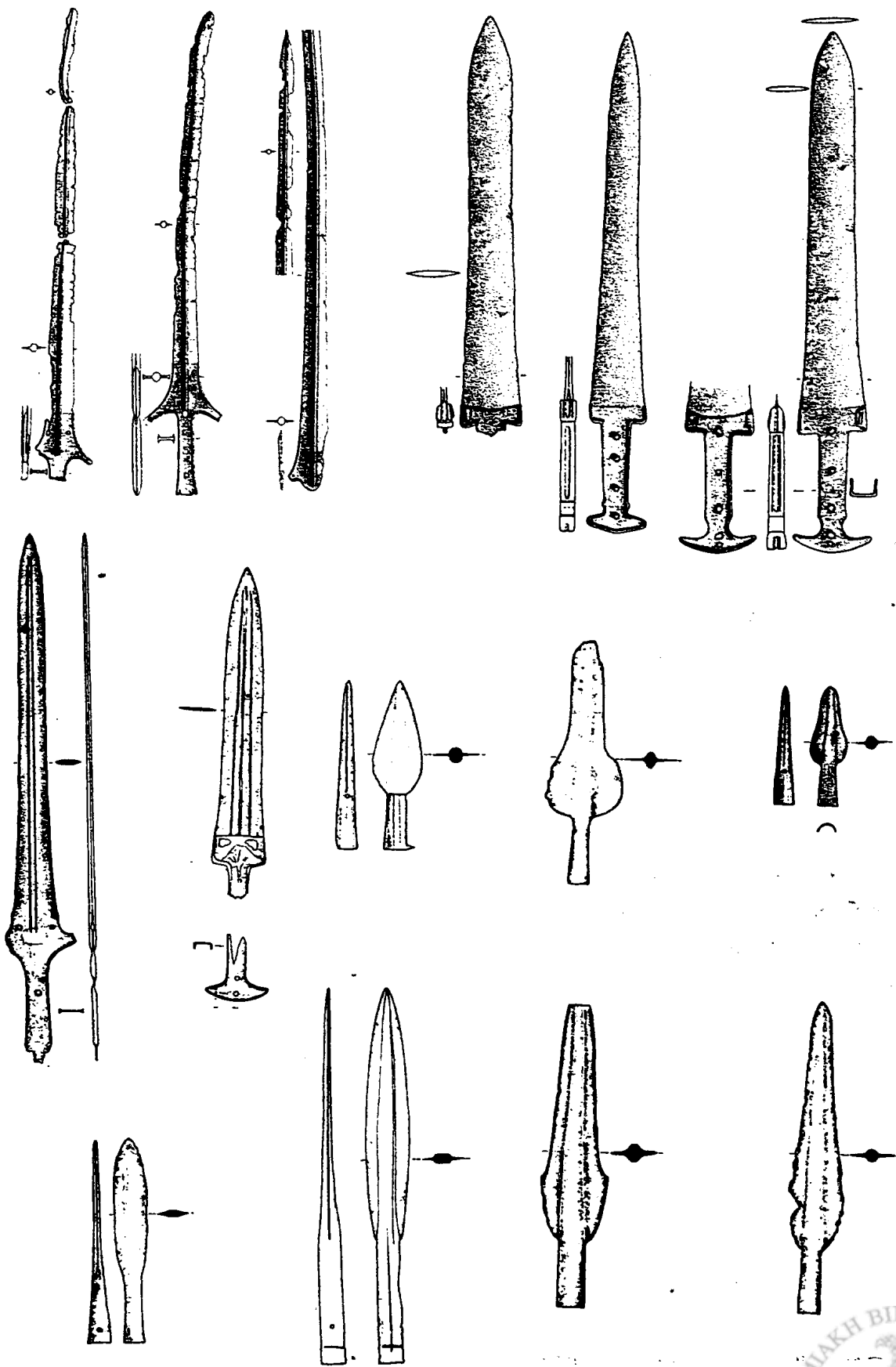
σματα:

1. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός θέσεων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ συγκριτικά μέ τήν Ἐποχή τοῦ Λίθου, ὑποδηλώνει αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού πιθανῶς ὀφείλεται ἀφ' ἑνός μέν στήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς, στήν καλύτερη κοινωνική ὀργάνωση καί στήν ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν πόρων τῆς περιοχῆς καί τῶν δυνατοτήτων τῶν κατοίκων, ἀφ' ἑτέρου δέ στόν ἀποικισμό τῆς περιοχῆς ἀπό τήν Ν. Ἑλλάδα καί τήν ἀφιξη ἐπὶ πλῆθους ἀπό τό βορρᾶ κατά τούς τελευταίους ΥΕ χρόνους.

2. Οἱ λίγες θέσεις καί τά φτωχά εὐρήματα τῶν ΠΕ καί ΜΕ περιόδων δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τή διαμόρφωση σαφοῦς εἰκόνας γιά τήν κατάσταση καί τόν πολιτισμό τῆς περιοχῆς σ' αὐτούς τούς χρόνους, πολύ δέ περισσότερο συσχέτιση μέ ἄλλες καλύτερα ἐρευνημένες περιοχές.

3. Ἡ ΥΕ περίοδος εἶναι καλύτερα καί πληρέστερα γνωστή καί τά εὐρήματα περισσότερα καί ἀκριβέστερα χρονολογημένα. Πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ὄλα σχεδόν τά εὐρήματα ἀνήκουν στήν ΥΕΙΙΙ καί τά περισσότερα στίς ΥΕΙΙΒ καί Γ φάσεις, ἐνῶ οἱ πρώιμες ΥΕΙ καί ΥΕΙΙ, εἶναι σχεδόν ἀγνωστες. Ἐπίσης τά περισσότερα εὐρήματα εἶναι χάλκινα ὄπλα καί ἐργαλεῖα, ἐνῶ τά ἀγγεῖα εἶναι λίγα καί τά κοσμήματα σπάνια.

Μέ βάση αὐτά τά εὐρήματα μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι α) οἱ κάτοικοι, ἔντονα συντηρητικοί καί αὐστηρά προσκολλημένοι στόν παραδοσιακό τρόπο ζωῆς, συνεχίζουν νά ζοῦν σέ ἀντίστοιχους γεωργοκτηνοτροφικούς ἡμιμόνιμους ἢ μόνιμους οἰκισμούς ἀποτελούμενους ἀπό λίγες ἀχυρόπλεκτες ἢ πασσαλόπηκτες καλύβες, χτισμένες σέ λόφους ἢ σέ βουνοπλαγιές κοντά σέ πηγές καί

Είχ. 45. Χάλκινα όπλα

σέ βοσκοτόπια, ὅπως καί οἱ σημερινοί Βλάχοι κτηνοτρόφοι τῆς περιοχῆς. Καθώς δέν ἀντιμετωπίζουν κίνδυνο ἐχθρικής ἐπιδρομῆς καί ζοῦν εἰρηνικά μεταξύ τους, δέν νιώθουν τήν ἀνάγκη νά ὀχυρώσουν μέ τείχη τοὺς μικροὺς οἰκισμοὺς τους νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ΥΕΙΙΙ χρόνους, χρησιμοποιοῦν χειροποίητα πήλινα ἀγγεῖα, ὅπως ἐπίσης ξύλινα, λίθινα καί χάλκινα σκεύη, ἐργαλεῖα καί ὄπλα κυνηγιοῦ.

Ἡ ἐμφάνιση τειχισμένων οἰκισμῶν μέ ἀκρόπολη-μίμηση μυκηναϊκῶν προτύπων καί ἡ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ χάλκινων ἐργαλείων καί ὄπλων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα θεωροῦνται ὡς νοτιοελλαδικά, ἄλλα ὡς κεντροευρωπαϊκά καί ἄλλα ὡς ντόπια προϊόντα κατά τὴν ΥΕΙΙΙ καί ἰδιαίτερα τὴν ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο, ἐρμηνεύονται ὡς ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ καί ἀντιμετώπισης νέων συνθηκῶν καί ὄρων διαβίωσης τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἡ ἀσφάλειά τους δηλ. στὴν ταραγμένη αὐτὴ ἐποχὴ ἀπαιτοῦσε ὀχύρωση τῶν οἰκισμῶν καί προσαρμογὴ στὰ νέα μέσα πολεμικῆς τέχνης πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ στὸν Αἰγαϊακό καί τὸν κεντροευρωπαϊκὸ χῶρο.

β) σέ ἀντίθεση μέ ὅ,τι συνηθιζόταν στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου συνέχισαν νά θάβουν τοὺς νεκροὺς τους σέ μικροὺς κιβωτιόσχημους τάφους ἢ σέ τύμβους, μέ μόνη ἐξαίρεση τὸ θολωτὸ τάφο τῆς Κίπερης, πού θεωρεῖται ὡς νοτιοελλαδικό στοιχεῖο τῶν Μυκηναίων ἀποίκων.

γ) οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις καί ἐπαφές τῆς περιοχῆς ἦσαν σημαντικὲς, ἀλλὰ ἀσταθεῖς καί χρονικά περιορισμένες στό τέλος τῆς ΥΕ ἐποχῆς (14-13ος αἰ. π.Χ.). Τὰ παράλια τῆς ΝΔ Ἠπείρου μέ τοὺς ὄρμους καί τίς ἐκβολές τῶν πλωτῶν στὸν κάτω ροῦ ποταμῶν Ἀράχθου, Λούρου, Ἀχέροντα καί Καλαμᾶ, εὐνοοῦσαν τὴν ἐγκατάσταση ναυ-

τικῶν βάσεων καί τὴν ἵδρυση ἀποικιῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου (π.χ. Ἐφύρα, Τορύνη), πού διευκόλυναν τίς ἐμπορικὲς συναλλαγές ἀλλὰ καί ἐξασφάλιζαν τὸν ἔλεγχο τῆς σημαντικῆς θαλάσσιας ὁδοῦ τῆς Ἀδριατικῆς πρὸς τὴν Δύση καί τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Παράλληλα οἱ χερσαῖες διαβάσεις τῶν κοιλάδων Λούρου, Ἰωαννίνων, Ἀώου καί τῆς Πίνδου (Μετσόβου-Ζυγοῦ) διευκόλυναν πιθανῶς τὴν ἐπικοινωνία τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Ἠπείρου μέ τίς γειτονικὲς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀλβανίας, Αἰτωλοακαρνανίας, Θεσσαλίας καί Μακεδονίας. Οἱ Ἠπειρωτὲς ἀντάλασσαν τὰ ἐγγώρια προϊόντα τους (κτηνοτροφικά, ξυλεία, πυριτολιθικά ἐργαλεῖα) μέ προϊόντα ἐνίοτε ἐξελιγμένης τεχνικῆς ἀπὸ τίς παραπάνω περιοχῆς.

Οἱ σχέσεις αὐτὲς τῆς περιοχῆς, φαίνεται ὅτι δέν περιορίζονταν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ ἐκτείνονταν εὐρύτερα στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καί τὴν Δύση. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔφθαναν μέσω τῆς Ἀδριατικῆς καί τῶν χερσαίων διαβάσεων τῆς Ἰλλυρίας, Σερβίας καί Δ. Μακεδονίας διάφορα προϊόντα (κυρίως χάλκινα ἐργαλεῖα, ὄπλα καί κοσμήματα, π.χ. πελέκει, δρεπανοειδῆ μαχαίρια, φλογόσχημες αἰχμές, ξίφη τύπου Naue II, σπειροειδῆ κοσμήματα καί χάντρες ἀπὸ ἤλεκτρο).

Ὁ χαρακτῆρας, ἐπομένως τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Ἠπείρου στὴν ΥΕ ἐποχὴ εἶναι ιδιόμορφος, καθὼς συναντῶνται διάφορα ξένα ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα (μυκηναϊκά-κεντροευρωπαϊκά) μέ τὰ παραδοσιακά ἐγγώρια, δίνοντας ἔτσι τὸ μέτρο δραστηριότητος τῶν κατοίκων τῆς.

Ἡ ἐμπορικὴ διακίνηση ἀγαθῶν ἀσφαλῶς θά συνετέλεσε καί στὴν βαθμιαία πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας θά δέχτηκαν ἐπιδράσεις, πού θά

ἀξιοποίησαν και προσάρμοσαν στις τοπικές βιοτικές ανάγκες τους με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία (π.χ. οχύρωση οικισμών, ταφή νεκρών με κτερίσματα, βελτίωση όπλισμού, απομιμήσεις μυκηναϊκών αγγείων). Πρέπει, πάντως να σημειωθεί ή συντηρητικότητα που συνοδεύει τον πολιτισμό της περιοχής σ' όλα του τά στάδια και επιβιώνει στην ιστορική εποχή (π.χ. χειροποίητη κεραμική).

Τέλος, σχετικά με τή λεγόμενη "Δωρική εισβολή" γύρω στό 1200 π.Χ. και τό πρόβλημα αν τά βόρεια και τά βορειοδυτικά φύλα ἀφορμήθηκαν από τήν Ἡπειρο ή όχι, οί γνῶμες τῶν μελετητῶν διαφέρουν. Ἔτσι, οί Δάκαρης, Hammond, Desborough και Sandars, στηριζόμενοι κυρίως στή μαρτυρία τῶν κιβωτιόσχημων τάφων και τῶν κεντροευρωπαϊκής καταγωγής ὄπλων και ἐργαλείων, ὑποστηρίζουν τήν ἄποψη ὅτι οί βόρειοι εισβολεῖς χρησιμοποίησαν ὡς ἐνδιάμεσο σταθμό και ὄρμητήριο τους τήν Ἡπειρο, στήν ὁποία και ἐπέστρεψαν (Sandars, Desborough) μετά τήν πυρπόληση και λεηλασία τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων.

Ἀντίθετα ή Βοκοτοπούλου διστάζει νά ἀποδεχθεῖ αὐτήν τήν ἄποψη, ἀφοῦ, ὅπως σωστά ὑποστηρίζει, δείγματα τῶν χαρακτηριστικῶν Ἡπειρωτικῶν χειροποίητων κυάθων δέν ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη στή Ν. Ἑλλάδα και ὁ τύπος τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου ἀμφισβητεῖται ὡς ἀποδεικτικό στοιχεῖο μετακίνησης ΒΔ φύλων ἀπό τήν Ἡπειρο στό Νότο.

Γενικά, ἀπαιτεῖται μεγάλη προσοχή στήν μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, που παρουσιάζουν πολυμορφία και πολλές ιδιαιτερότητες, και μεγαλύτερη ἐπιφυλακτικότητα στήν ἀποδοχή και υἱοθέτηση διαφόρων θεωριῶν (π.χ. Δωρική εισβολή, Kurgans),

πού ἔχουν κατά καιρούς διατυπωθεῖ ἀβασάνιστα και χωρίς ἐρείσματα σέ ἀσφαλεῖς ἀρχαιολογικές μαρτυρίες. Μέ ἄλλα λόγια, ή ἐμφάνιση τύπων κεραμεικής, ὄπλων, ἐργαλείων κοσμημάτων ή τάφων που θεωροῦνται "βόρειοι", δέν σημαίνει ἀπαραιτήτως τήν ἀφιξη ή εἰσβολή νέων κατοίκων στήν Ἡπειρο, ἀφοῦ μπορεῖ κάλλιστα νά ἀποδοθεῖ σέ ἐξωτερικές ἐπιδράσεις, ἀλλαγὴ μόδας και τρόπου ζωῆς ή σέ ντόπια τεχνολογική ἐξέλιξη και ἀνάπτυξη.

Ἡ περαιτέρω συστηματική ἐρευνα τῆς περιοχής ὑπόσχεται πολλά και σημαντικά εὑρήματα, που ἀσφαλῶς θά βοηθήσουν στήν ἐπίλυση διαφόρων προβλημάτων, που ἀπασχολοῦν τούς μελετητές.

Θ.Π

Βασική Βιβλιογραφία

- Adam E., *A Technological and Typological Analysis of Upper Palaeolithic Stone Industries of Epirus, Northwestern Greece*, BAR 512 (Oxford, 1989)
- Ἀδάμ Ε., "Οἱ ἀνώτερες παλαιολιθικές λιθοτεχνίες τῆς Ἡπείρου", *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου "Ἡ Παλαιολιθική Ἐποχή στήν Ἑλλάδα και στίς γειτονικές περιοχές"* Ἰωάννινα 6-11.9.1994 (ὑπό ἐκτύπωση)
- Ἀδάμ Ε. - Bailey G. N., "1962-1992: Τριάντα χρόνια Παλαιολιθικής ἐρευνας στήν Ἡπειρο" *Φηγός*, 305-319.
- Ἀνδρέου Ἡ. "Νέες προϊστορικές θέσεις στήν Ἡπειρο" *Φηγός*, 233-265
- Ἀνδρέου Ἡ. - Ἀνδρέου Ἰ., "Ἡ κοιλάδα τοῦ Γορμού στό Πωγῶνι τῆς Ἡπείρου, κέντρο ζωῆς και ἀνάπτυξης κατά τήν πρώτη Ἐποχή τοῦ Σιδήρου" στό *Ἡ Περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου. Ἀ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*. Λαμία 1994 (ΥΠΠΟ 1999) 77-90
- Andreou St. et al., "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", *AJA* 100 (1996)537-97. (Γιά Ἡπειρο, σελ. 593-96)
- Bailey G.N. et al., "Palaeolithic Investigations in Epirus: the results of the first season's

- excavations at Klithi, 1983", *BSA* 79(1984)7-22
- Bailey G.N., "Palaeolithic Investigations at Klithi. Preliminary Results of the 1984 and 1985 Field Seasons", *BSA* 81(1986)7-35.
- _____, "The Palaeolithic of Klithi in its wider context", *BSA* 87(1992)1-28
- Carapanos C., *Dodone et ses ruines* (Paris, 1878)
- Δάκαρης Σ., "Προϊστορικοί τάφοι παρά τό Καλμπάκι-Ίωαννίνων", *ΑΕ* (1956)114-53
- _____, *Θεσπρωτία* (1972)
- Dakaris S., "Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra", *Ant Kunst Beiheft* 1 (1963)35-56
- _____, "A Mycenaean IIIB Dagger from the Palaeolithic site of Kastritsa, Epirus, Greece" *PPS* 33(1967)30-36.
- _____, *Cassopaia and the Elean Colonies* (1971)
- Έκδοτική Άθηνών, *Ίστορικοί Ελληνικοί Χώροι. Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμοῦ* (1997)34-45
- Ζάχος Κ., "Τοπογραφικά Έλοπίας. Τό λεκανοπέδιο τῶν Ίωαννίνων κατά τήν Ύστερη Χαλκοκρατία καί τήν Πρώιμη Έποχή τοῦ Σιδήρου", *Άφιέρωμα στόν Ν.Γ. Λ. Hammond, Έταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν (έκδ.), Παράρτημα Μακεδονικῶν, ἀριθ. 7, 1997, 153-167*
- Hammond N.G.L., *Epirus* (1967), εἰδικά τό Part II
- Higgs E.S. et. al., "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part I-III", *PPS* [(1964)199-244, (1966)1-29, (1967)1-36]
- _____, "Further information concerning the environment of Palaeolithic Man in Epirus", *PPS* (1971)367-380
- Hope- Simpson R. - Dickinson O. T. P. K. , *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age vol. I: The Mainland and Islands* (1979)299-303 (K1-11)
- Kilian K., "Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit". *Geschichte des 13 und 12 Jahrhunderts v. Christ.* H. Müller-Karpe (ed.) (*Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main* 1976) München 1977, 112-129.
- _____, "Il confine settentrionale della civiltà Micenea nello tarda età del Bronzo", *Traffici Micenei nel Mediterraneo*, 283-302
- Κοτζαμποπούλου Ε., Παναγοπούλου Ε., Άδάμ Ε., "Η Παλαιολιθική έρευνα στην Μπόϊλα (Κοιλιάδα Βοΐδομάτη, Ν. Ίωαννίνων)", *Άρχαιολογία* 60(1996)30-35
- Κουρτέση-Φιλίππακη Γ., "Η διερεύνηση τῆς Παλαιολιθικής Έποχῆς στην Έλλάδα", *Άρχαιολογία* 59(1996)13
- Kourtessi-Philippakis G., *Le Paléolithique de la Grèce Continentale* (Paris, 1986)51-80
- _____, "Les plus anciennes occupations humaines dans le territoire épirote et aux confins de l' Illyrie méridionale" στο P. Cabanes ed. *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans l' antiquité II*, (Paris 1993) 11-16.
- Ντούζουγλη Α., *Νεολιθικός πολιτισμός στην Έλλάδα (όδηγός Μουσείου Ν. Γουλανδρή, 1996)46-48, 117-119 και 251-253*
- Ντούζουγλη Α., -Ζάχος Κ., "Άρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο καί τήν Λευκάδα: 1989-1990", *Ήπειρωτικά Χρονικά* 31(1994)14-17
- Παπαδόπουλος Θ., "Η έποχή τοῦ Λίθου στην Ήπειρο", *Δωδώνη* 3(1974)105-142
- _____, "Η έποχή τοῦ Χαλκοῦ στην Ήπειρο", *Δωδώνη* 5(1976)272-338
- _____, "Άνασκαφή Έφύρας" *ΠΑΕ* (1976-81, 1983-86) (άνασκαφικές εκθέσεις)
- _____, "Τό πρόβλημα τῶν έξωτερικῶν σχέσεων τῆς προϊστορικής Ήπείρου στή 2η χιλιετία π.Χ.", *Δωδώνη* 16(1987)159-63
- Papadopoulou Th., "Das mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epiros)", *AM* (1981)7-24
- _____, "Zum stand der Bronzezeitforschung in Epeiros" στό H.G.Buchholz (ed.) *Ägäische Bronzezeit*, 1987, 359-378
- _____, "Settlement-types in Prehistoric Epirus", *BCH Suppl. XIX* (1990) 359-367
- _____, "Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus", *Aegaeum* 1 (1987) 137-143
- Papakonstantinou E., *Micromousterien: les idées et les pierres. Le micromousterien d' Asprochaliko (Grèce) et le probleme des industries microlithiques du Mousterien* (διδ. διατριβή Paris, 1989)
- Runnels C., "Review of Aegean Prehistory IV: The stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic", *AJA* 99(1995)699-728
- Tartaron T., *Bronze Age Settlement and Subsistence in Southwestern Epirus, Greece* (διδ. διατριβή, Boston Univ. 1996)
- Tartaron T. - Zachos K., "The Mycenaean and Epirus" στό *Η Περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ*

Κόσμου. Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο.

Λαμία 1994 (ΥΠΠΟ, 1999), 57-76

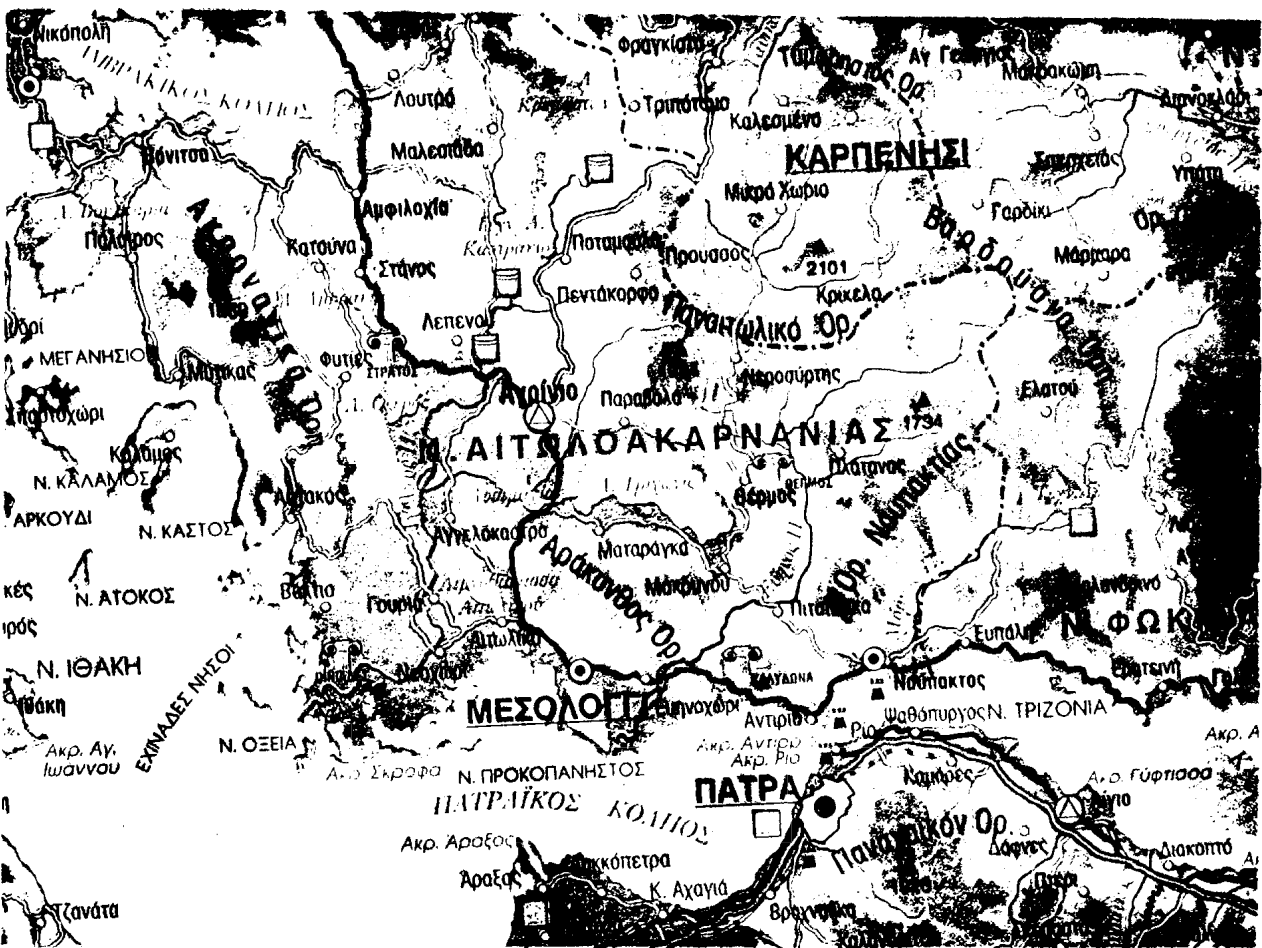
Wardle K., *The Greek Bronze Age West of the Pindus*

...(άδημοσ. διδ. διατριβή, London, 1972)

_____, "The Northern Frontier of Mycenaean
Greece, *BICS* 22 (1975) 206-212

_____, "The prehistory of Northern Greece: A
geographical perspective from the Ionian sea to
the Drama plain", *Άφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ.
Hammond*, Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
(έκδ.), Παράρτημα Μακεδονικών, άριθ. 7,
1997, 509-541

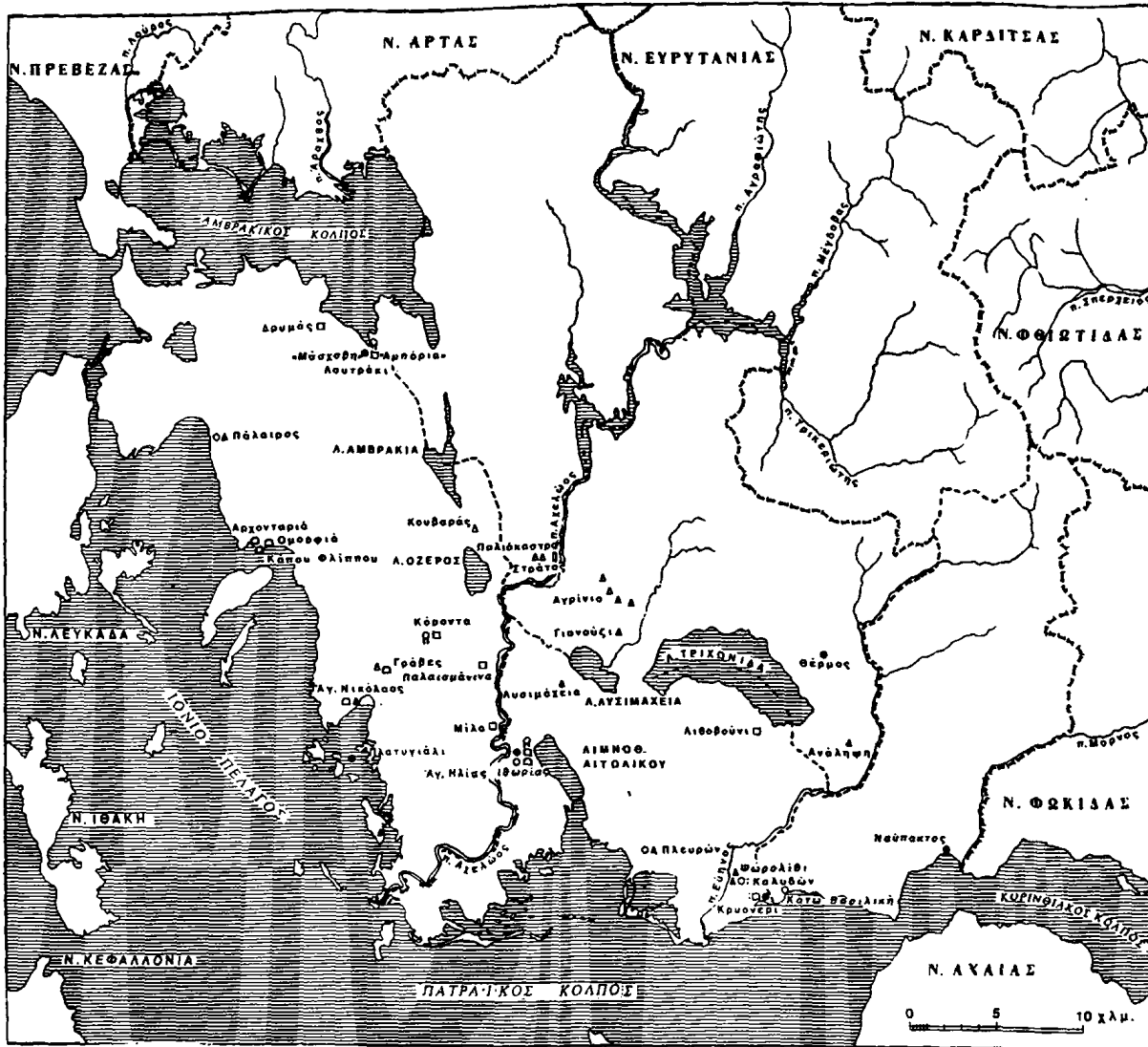

Εικ. 46. Γεωφυσικός χάρτης, Αιτωλοακαρνανίας.

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α	● οικισμός
Δ λιθοτεχνία	□ τάφοι
◻ σπήλαιο	○ Ακρόπολη
▲ ευρήματα	⊙ θολωτός τάφος

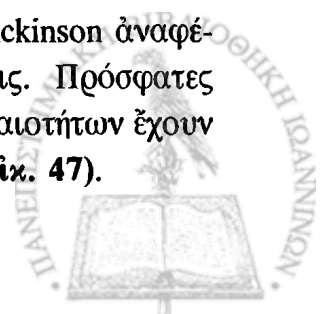
Εικ. 47. Προϊστορική Αιτωλοακαρνανία

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

Ἡ μεγάλη καί σχετικά πλούσια αὐτή περιοχή κατέχει καιρία καί στρατηγική θέση στόν ἑλλαδικό χῶρο (εἰκ. 46) καί γι' αὐτό ἐπαιξε σημαντικό ρόλο στήν πολιτιστική καί ἱστορική ἐξέλιξη τῆς χώρας μας ἀπό τήν

ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Οἱ Hope-Simpson καί Dickinson ἀναφέρουν 15 προϊστορικές θέσεις. Πρόσφατες ἐρευνες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἔχουν προσθέσει μερικές ἀκόμη (εἰκ. 47).

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Για την Παλαιολιθική εποχή χρήσιμη είναι η πρόσφατη εργασία του Ε. Παπακωνσταντίνου, όπου αναφέρονται νέες θέσεις (περιοχή Εϋήνου, σπηλιά Γαλατά, Γιαννούζι, "Αγ. Χριστόφορος, Δύο Ρέματα, "Αγία Τριάδα, "Αγιος Κων/νος, Διαμαντέϊκα-Αγρινίου, Μουστιάνου-Λυσιμάχειας, Κουβαράς-Αμβρακίας, "Αχελῶς, Ξηρόμερο και άκτές "Ακαρνανίας) με μεγάλο αριθμό λιθοτεχνιῶν (άπό πυριτόλιθους και ιάσπιδες) τῆς Λεβαλλο-Μουστέριας τεχνικῆς τῆς Μέσης και "Ανώτερης Παλαιολιθικῆς περιόδου (ξέστρα, αϊχμές, λεπίδες, και μία φυλλόσχημη αϊχμή παρόμοια μ' αυτές άπό τήν "Ηπειρο και Θεσσαλία).

Νεολιθικά εϋρήματα προέρχονται άπό τρεις θέσεις: Κρουονέρι, "Αγιος "Ηλίας, "Ιθωρίας (εϊκ.48-49) και "Αγιος Νικόλαος "Αστακοῦ.

Εϊκ. 48. Νεολιθικός πέλεκυς άπό τήν άκρόπολη "Αγίου "Ηλίας ("Εργον, 1963, εϊκ. 151)

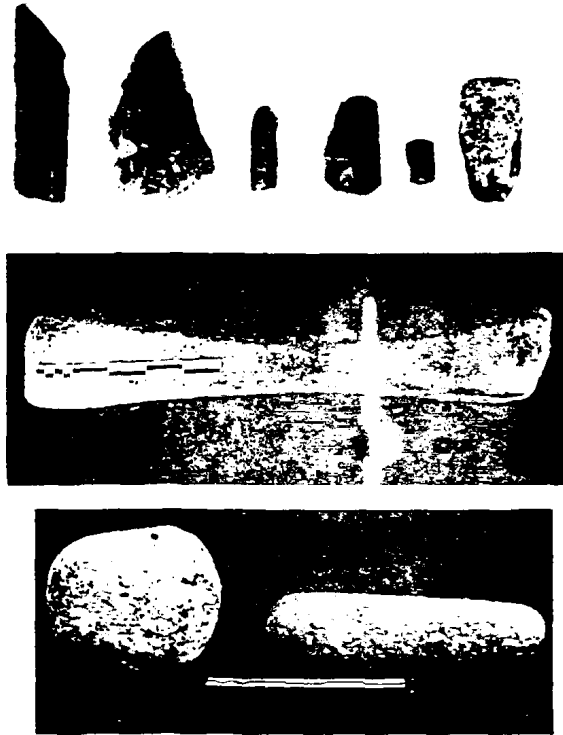
Εϊκ. 49. Νεολιθικά δοτράκια άπό τήν Κόκκινη Σπηλιά "Αγ. "Ηλίας ("Εργον, 1963, εϊκ. 150)

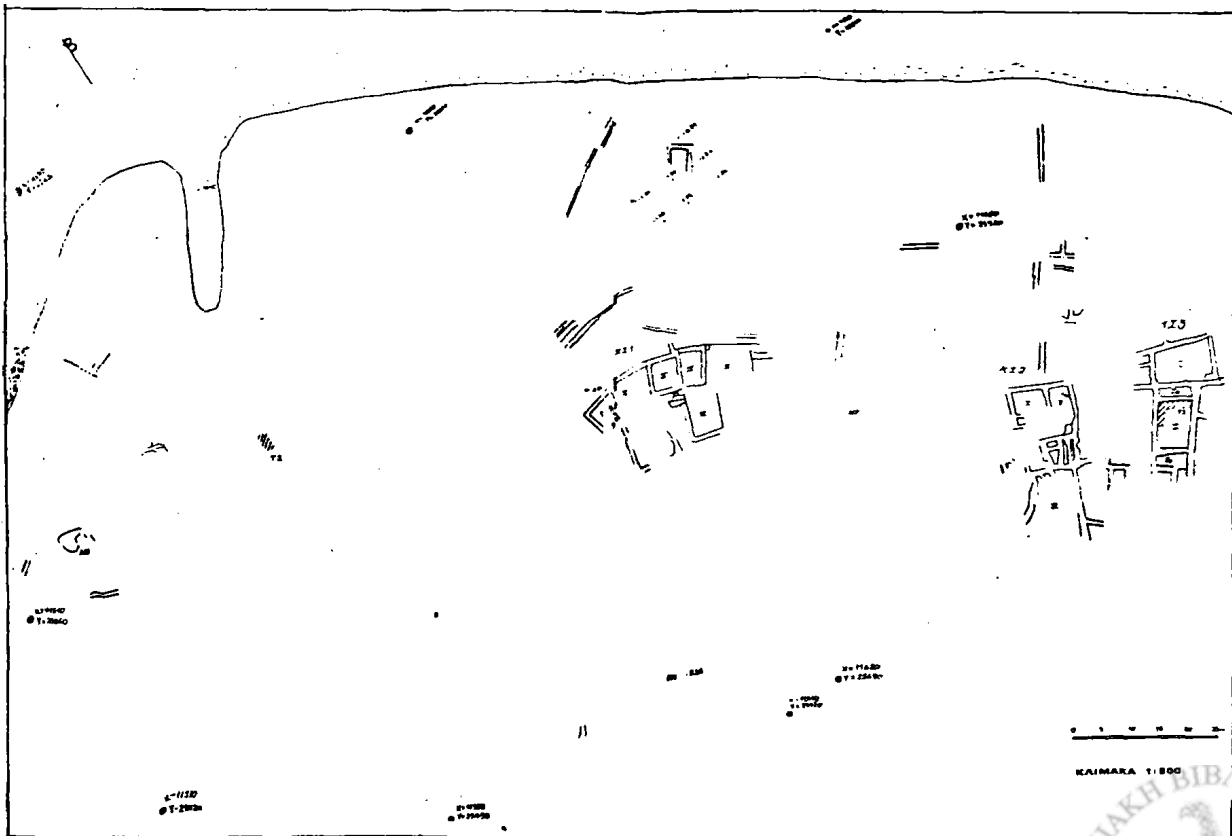
Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Ἄντιπροσωπεύεται πολύ καλύτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λίθου. Εἰδικότερα, εὐρήματα τῆς **Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ** εἶναι γνωστά ἀπὸ πέντε θέσεις (Γυφτόκαστρο-ἀρχαία Πλευρών, Παλαιομάνινα-ἀρχαία Σαυρία, Γράβες καὶ Πλατυγιάλι-Ἄστακοῦ). Σημαντικός εἶναι ὁ ἡμι-ερευνημένος ΠΕ II βυθισμένος οἰκισμὸς στὸ Πλατυγιάλι-Ἄστακοῦ (εἰκ. 51). Σύμφωνα μετὶς πληροφορίες τῶν ἀνασκαφῶν, τὸ ὑποβρύχιο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι 50 στρέμματα καὶ περιλαμβάνει τρία οἰκοδομικά συγκροτήματα μετὰ ἓνα “μέγαρο” ΠΕ τύπου (διαστ. 23X11μ. περίπου) καὶ δωμάτια διαστ. 5X4- 5X8μ. περίπου. Ἀναγνωρίσθηκαν τρεῖς οἰκοδομικές φάσεις μετὰ κυριότερη καὶ πλουσιότερη σὲ εὐρήματα τὴν ΠΕ II.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση στὸ κτη-

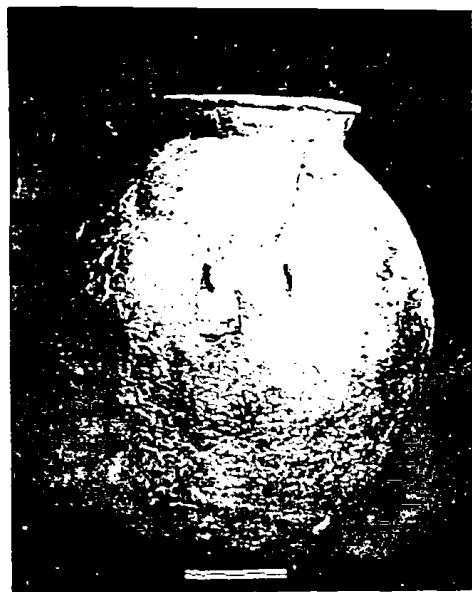
Εἰκ. 50. Πλατυγιάλι-Ἄστακοῦ, λίθινα ἐργαλεῖα (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, πίν. 6-7α)

Εἰκ. 51. Πλατυγιάλι-Ἄστακοῦ. Τοπογραφικὸ διάγραμμα ΠΕ οἰκισμοῦ (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, σχέδ. 1)

Είκ. 52. Πλατυγάλι-Ύστακου, ταφικό άγγείο (μέ την ταφή στον πυθμένα και μετά την συντήρηση (Παπαδήμα, 1988, πίν. 4-5, 11)

Είκ. 53. Πλατυγάλι-Ύστακου, άγγεία ταφών 1 και 3 (Δελαπόρτα-Σπονδύλης, 1988, πίν. 4-5)

ριακό συγκρότημα 1 τριών παιδικών ταφών μέσα σε άγγεία (είκ.52-53), άφου δείγματα ΠΕ intramural ταφών είναι σχετικά σπάνια (μόνο από Ύλυμπία, Σάμο, Κίρα και Στρέφι Ύλειας). Στά λείψανα κτηρίων βρέθηκε ΠΕ κεραμεική (άποτμήματα φιαλών, πιθοειδών άγγείων, μεγάλων κλειστών άγγείων κ.ά.), όψιανός και πυριτολιθικά έργαλεία, μυλόλιθοι, τριπτήρες και τεμάχιο μολύβδου (είκ.50).

Γιά τό χερσαίο τμήμα του οικισμού, πού έρευνήθηκε από την Ύφορεία Άρχαιοτήτων, δέν υπάρχουν άκόμη στοιχεία.

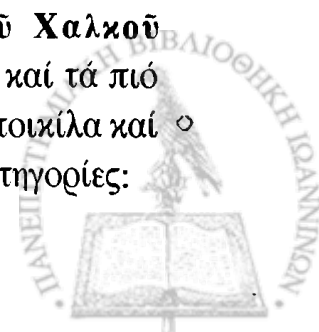
Τό ΠΕ Πλατυγάλι, ως έκ της καιρίας θέσης του, ίσως "άποτελοΰσε σημαντικό

σταθμό στη θαλάσσια διακίνηση όψιανού προς τή βορειοδυτική Ύλλάδα, ίσως και πύλη εισόδου για τήν ένδοχώρα".

Ύ Μέση Ύποχή του Χαλκού αντιπροσωπεΰεται από λίγα και σποραδικά εύρήματα, όπως μία ταφή από τόν Θέρμο, λείψανα οικίας (;) από τό Κρονονέρι, και κεραμεική από τόν "Άγιο Ύλία-Ύθωρίας, Παλαιομάνινα-άρχαία Σαυρία και Γράβες-Ύστακου.

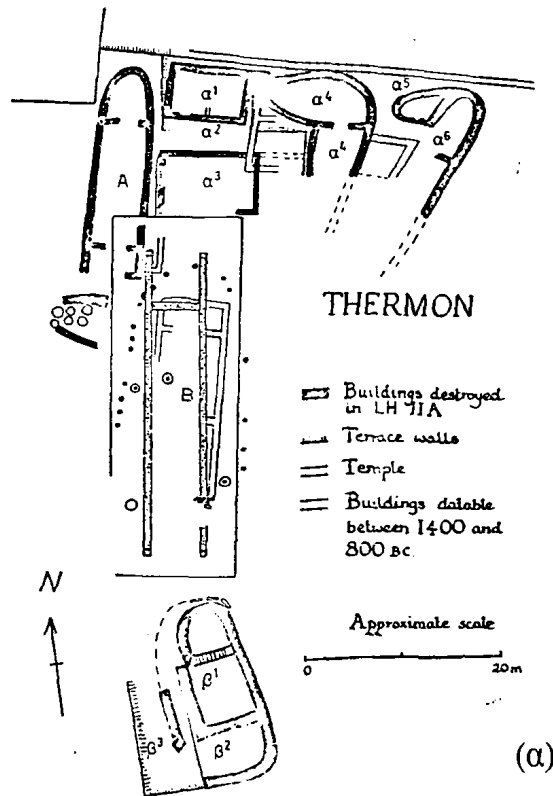
Στήν "Ύστερη Ύποχή του Χαλκού ανήκουν οί περισσότερες θέσεις και τά πιο σημαντικά εύρήματα, πού είναι ποικίλα και διακρίνονται στίς άκόλουθες κατηγορίες:

1) άκροπόλεις (σε έξι θέσεις)

- 2) οίκισμοί (σέ τέσσερεις θέσεις)
- 3) τάφοι (δύο θαλαμοειδείς και έννέα θολωτοί)
- 4) κεραμεική (σέ όλες σχεδόν τίς θέσεις)
- 5) εργαλεία-όπλα-κοσμήματα-ειδώλια (σέ έξι θέσεις)

Αναλυτικά, στην παράκτια θέση τής Κάτω Βασιλικής, στό λόφο τής Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 54), βρέθηκαν λείψανα προϊστορικής (ΥΕ;) ἀκρόπολης, χειροποίητη κεραμεική, ὄψιανός, χάλκινος διπλός πέλεκυς και ένα ὑστερομυκηναϊκό ειδώλιο ἰππέα. Στό γειτονικό Κρουονέρι ἢ Benton ἐντόπισε προϊστορικό (ΥΕ;) οἰκισμό στους δυτικούς πρόποδες τής Βαράσσοβας και περισυνέλεξε μυκηναϊκά ὄστρακα, ἐνώ στό βόρεια αὐτῆς τῆς θέσης μερικέσ σπηλιές εἶναι, ἴσως, συλημένοι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι. Λείψανα μυκηναϊκῆς (;) ἀκρόπολης ὑπάρχουν στόν δυτική πλευρά τοῦ ὄχρωματικοῦ τείχους τῶν κλασικῶν χρόνων στόν Ἄρχαία Καλυδῶνα και μυκηναϊκή κεραμεική στό γύρω περιοχή. Στό Ψωρολίθι, κοντά στόν Καλυδῶνα, βρέθηκε στό δεκαετία του 1960 θησαυρός χάλκινων εργαλείων και ὄπλων (διπλοῖ πελέκει, αἰχμή βέλους, δρεπάνια και ένα ἐγχειρίδιο). Στόν Θέρμο, ὁ γνωστός ναός τοῦ Ἀπόλλωνα εἶναι χτισμένος πάνω στό ἐρείπια προϊστορικῶν

Εἰκ. 55α-β. Θέρμος. Γενική κάτοψη και ἄποψη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων

(β)

Εἰκ. 54. Λόφος Ἁγίας Τριάδας

Εικ. 56. Ἅγιος Ἡλίας-Ίθωρίας. Θολωτός τάφος Σερεμέτι ἀπό Ν. καί ἡ ἀκρόπολη στό βάθος (Ἔργον, 1963, εἰκ. 138)

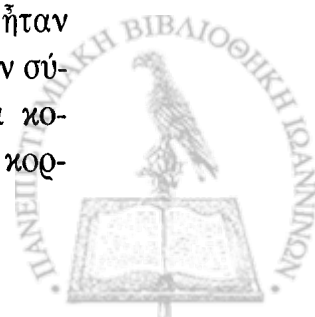

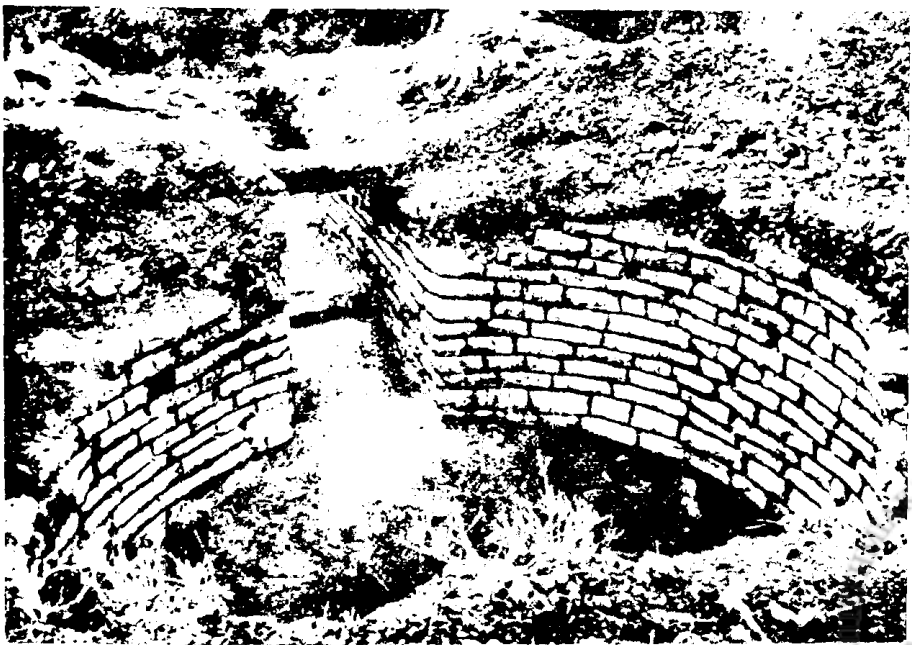
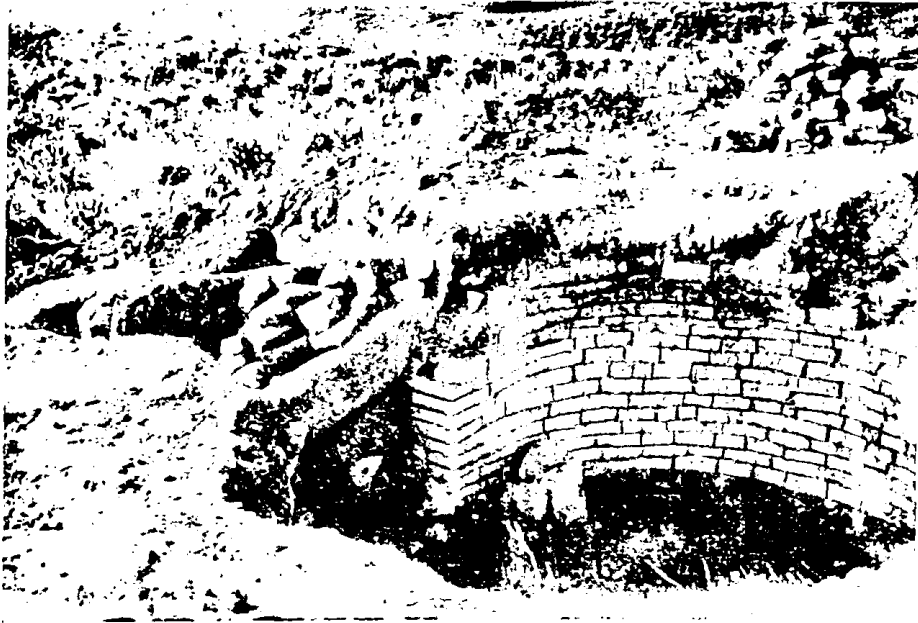
Εικ. 57. Ἅγιος Ἡλίας-Ίθωρίας. Δρόμος τοῦ θολωτοῦ τάφου Σερεμέτι ἀπό Β. (Ἔργον, 1963, εἰκ. 139)

οἰκιῶν (εἰκ. 55α,β), πού ἀνάμεσα σ' ἄλλα ἔχουν δώσει ἄφθονη ὑστερομυκηναϊκή κεραμική (σήμερα στό Μουσεῖο Θέρμου). Ἀπό σωστική ἀνασκαφή λαξευτοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου στό Λιθοβούνι, κοντά στήν Ν. ὄχθη τῆς Τριχωνίδας λίμνης προέρχονται ὑστερομυκηναϊκά ἀγγεῖα (ΥΕΙΙΒ-Γ), δύο λόγχες, ἓνα ἐγχειρίδιο τύπου F τῆς Sandars καί δύο πόρπες. Στό Γυφτόκαστρο, πού ταυτίζεται μέ τήν ἀρχαία Πλευρώνα, Β. καί κοντά στό Μεσολόγγι, βρέθηκαν λείψανα τείχους, πιθανῶς κυκλώπειου, ὄψιανός καί χειροποίητη κεραμική. Στή σημαντική θέση Ἅγιος Ἡλίας-Ίθωρίας ὑπάρχει προϊστορική ἀκρόπολη μέ οἰκισμό, ἓνας μισοανεσκαμμένος θαλαμοειδής τάφος, ὅπου βρέθηκε, ἀνάμεσα σέ ἄλλα κτερίσματα, καί ἓνας αἰγυπτιακός σκαραβαῖος τοῦ Φαραῶ Ἀμένοφι Γ' καί μυκηναϊκή κεραμική τῶν ΥΕΙΙ-IIIΓ χρόνων. Στήν ἴδια θέση βρέθηκαν καί τέσσερις θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι (ἓνας στό Σερεμέτι καί τρεῖς στή Μαραθιά) (εἰκ. 56-60) ἐπιμελημένης κατασκευῆς, πού μοιάζει πολύ μέ ἐκείνη τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Κίπερης-Πάργας. Ἴσως ὅλοι

αὐτοί οἱ τάφοι κατασκευάσθηκαν ἀπό τοὺς ἴδιους μαστόρους. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι μικρές, μέ διάμετρο κυμαινόμενη ἀπό 3.10-5,27μ., τό δάπεδό τους βρίσκεται χαμηλότερα ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (2-3μ. βάθος), διατηροῦνται σέ ὕψος 8-19 δόμων (0,96-2.10μ.), ἔχουν κτιστό δρόμο, πού καλύπτεται σέ ὅλο τό μήκος του (π.3,50μ.) μέ ὀριζόντιες πλακοδοκούς (=τοπική ἰδιορρυθμία) καί περιβάλλονταν ἀπό τύμβο μέ "κύκλο", δηλ. λίθινη κυκλική κρηπίδα. Τά στόμια κλείνονταν μέ λίθινες πλάκες. Ὅλοι οἱ τάφοι βρέθηκαν συλημένοι καί τό περιεχόμενο τῶν θόλων τους διαταραγμένο ἀπό τοὺς ἀρχαιοκαπήλους.

Εἰδικότερα, ὁ τάφος στό Σερεμέτι περιεῖχε ἓνα νεκρό στό κατῶφλι τοῦ στομίου, ἓναν ἄλλο συνεσταλμένο σέ πλάγια στάση στό ἀνατολικό τμήμα τῆς θόλου καί διάσπαρτα ἢ σωρούς ὀστέων στό δυτικό τμήμα της. Ὁ α' νεκρός συνοδευόταν ἀπό μιά σπασμένη πρόχου ἢ ἀμφορέα, ὁ β' ἦταν ἀκτέριστος. Τά ἐναπομείναντα ἀπό τήν σύληση κτερίσματα εἶναι ποικίλα (χρυσᾶ κοσμήματα, σφραγιδόλιθοι, χάνδρες ἀπό κορ-

Εικ. 58-60. Άγιος Ήλιος-Ίθωρίας. Θολωτοί τάφοι Μαραθιά 1, 2, 3 (Έργον, 1963, εικ. 144, 145, 148)

νεάλη και ύαλομαζα, πλακίδια από έλεφαντόδοντο, άποτμήματα χάλκινων όπλων, πήλινα ειδώλια βοός και ίππων και μυκηναϊκή κεραμεική).

Στόν τάφο Μαραθιά 1 βρέθηκαν λίγες χάντρες από κορνεάλη στό θάλαμο και άλάβαστρο, χρυσό δαχτυλίδι και τεμάχιο χάλκινης πόρπης στό στόμιο.

Ό τάφος Μαραθιά 2 περιείχε τρεις πρωτογενείς ταφές στό άνατολικό τμήμα της θόλου και τά όστá 8-9 δευτερογενών, σωριασμένα και στοιβαγμένα στό στόμιο. Κτερίσματα: άγγεϊα, σφονδύλια και δισκάρια, χάντρες από κορνεάλη και ήλεκτρο, σφραγιδόλιθοι, χάλκινα δαχτυλίδια και τριχολαβίδα.

Τέλος, ό τάφος Μαραθιά 3 ήταν πλήρως συλημένος.

Ό τάφος στό Σερεμέτι χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα (ΥΕΙΙ-ΙΙΙΓ), ένώ έκείνοι της Μαραθιάς στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο.

Η παρουσία αυτών των θολωτών τάφων και της γειτονικής άκρόπολης δηλώνει την ύπαρξη ένός μεγάλου και ισχυρού μυκηναϊκού κέντρου στόν Άγιο Ήλία-Ϊθωρίας.

Ένας άλλος όμοιος, αλλά μεγαλύτερος (διάμ. 10,70μ.) θολωτός τάφος βρέθηκε στη Μίλα, μεταξύ Παλαιομάνινας και Πεντάλοφου, χωρίς πληροφορίες για τά εύρήματά του.

Δύο μικροί θολωτοί τάφοι έρευνήθηκαν στη θέση της άρχαϊας Κόροντας, ανάμεσα στα χωριά Χρυσοβίτσα και Πρόδρομος, και απέδωσαν, μυκηναϊκή κεραμεική, χάλκινα μαχαίρια και χάντρες της ΥΕΙΙΙ περιόδου. Πρόσφατα (δεκαετία 1980) έντοπίσθηκαν και έρευνήθηκαν δύο άκόμη μικροί θολωτοί τάφοι στην περιοχή Λουτρακίου-Βονίτσης (θέσεις Άμπάρια, Μόσχοβη, Δρυμός) της ΥΕΙΙΙΑ περιόδου. Ό τάφος στη θέση Μό-

Εικ. 61. Μόσχοβη. Θολωτός τάφος

σχοβη, μικρών διαστάσεων (διάμ. 2,40μ.), είχε χτισθεί στό κέντρο ΠΕΙΙΙ τύμβου (εικ. 61) και βρέθηκε συλημένος (εύρήματα: χειροποίητη και μυκηναϊκή κεραμεική, πυριτολιθικά έργαλεια, σφονδύλια και όστρεα).

Στην άρχαία Σαυρία, κοντά στην Παλαιομάνινα, βρέθηκαν προϊστορικά όστρακα και ΠΓ πιθάρια, στην σπηλιά του Άϊ-Νικόλα και στην μικρή άκρόπολη Γράβες περιοχής Άστακού ύστερομυκηναϊκή κεραμεική (ΥΕΙΙΙ), ένώ ή S.Benton άναφέρει μυκηναϊκή κεραμεική και κυκλώπεια τείχη άκρόπολης στην Πάλαιρο και ό Dörpfeld δημοσίευσε ένα διπλό πέλεκυ από την γειτονική Κεχροπούλα.

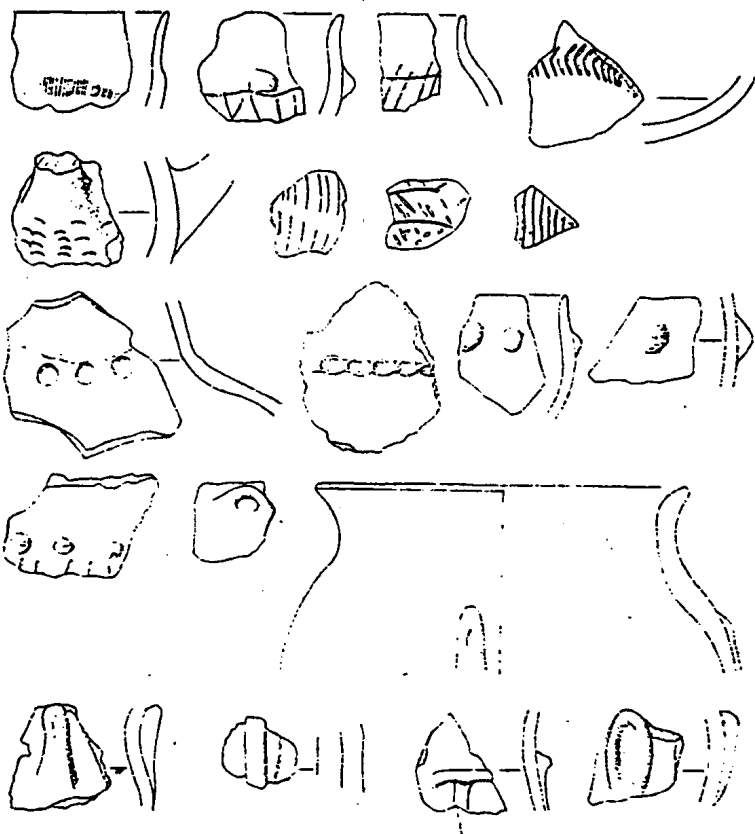
Η ΥΕ Κεραμεική διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: α) χειροποίητη, β) μυκηναϊκή και γ) μυκηναϊζουσα.

Χειροποίητη κεραμεική “μινυακού, άμαυρόχρωμου, δίχρωμου και γεωμετρικού τύπου” έχει βρεθεί στόν Θέρμο (εικ. 62α), χρονολογείται στό τέλος της ΜΕ και ίσως στην ΥΕ περίοδο και έχει όμοιότητες με αντίστοιχους τύπους από την Ήπειρο, Άχαϊα, Φωκίδα, Θεσσαλία, Μακεδονία και Άλβανία-Β. Ήπειρο.

Μυκηναϊκή και μυκηναϊζουσα κεραμει-

(α)

(β)

Εικ. 62. (α) Χειροποίητη ΥΕ κεραμική και (β) μηχαναϊκή από τόν Θέρμο.

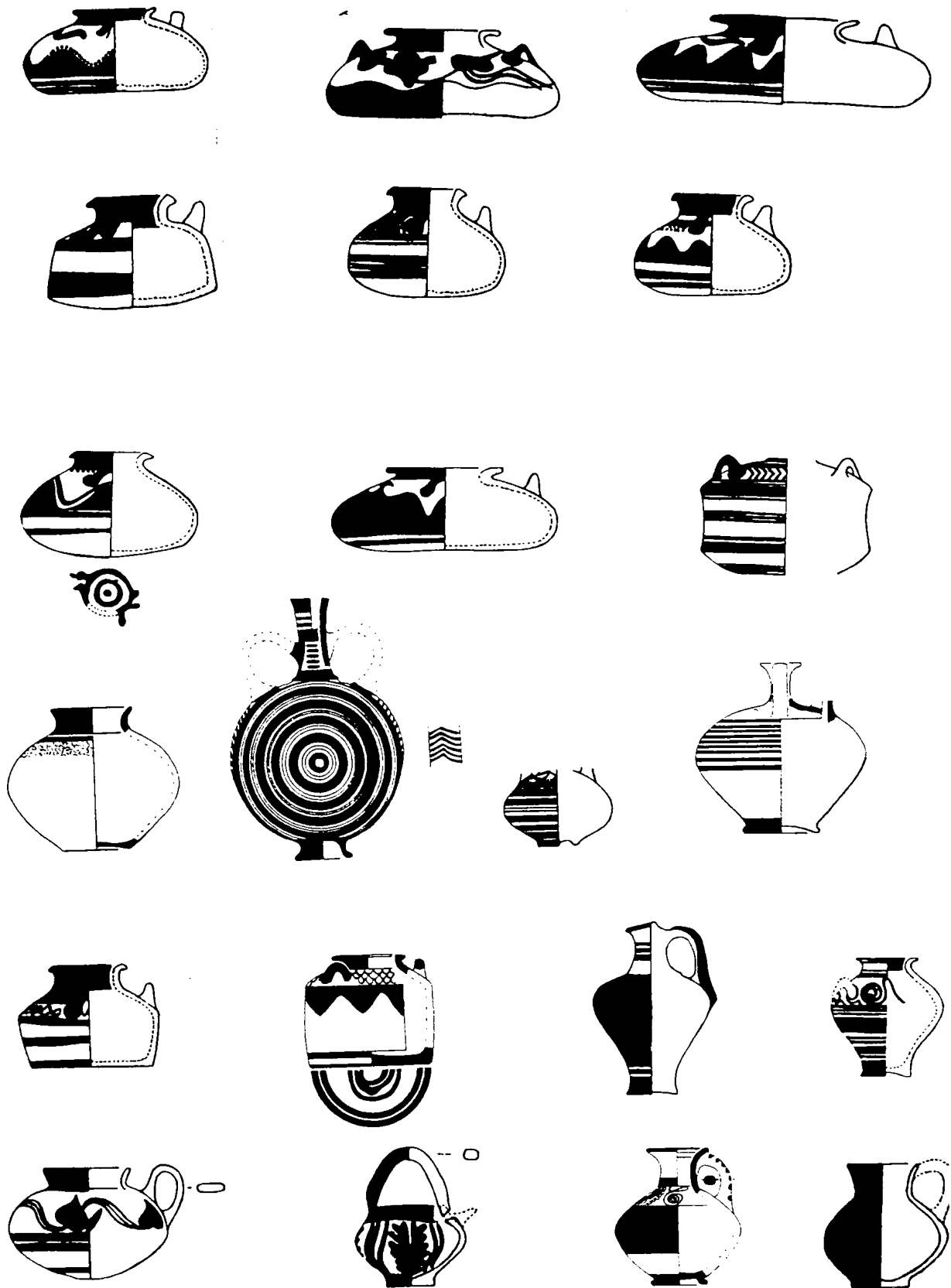
Εικ. 63. Μυκηναϊκή κεραμεική από τόν Θέρμο

κή βρέθηκε σε όλες σχεδόν τις ΥΕ θέσεις, ή πλειονότητα όμως και τά άγγεία καλύτερης ποιότητας προέρχονται από τούς τάφους του 'Αγίου 'Ηλία-Ίθωρίας και τόν Θέρμο(εικ.62β-64). Για τήν πρώιμη μυκηναϊκή κεραμεική (ΥΕΙ-ΙΙΑ/ΙΙΑ1) από τόν

Θέρμο ό Wardle ύποστηρίζει ότι ίσως είναι έπεισακτη, ένω ή ύστερομυκηναϊκή (ΥΕΙΙΑ2-Γ) ντόπια.

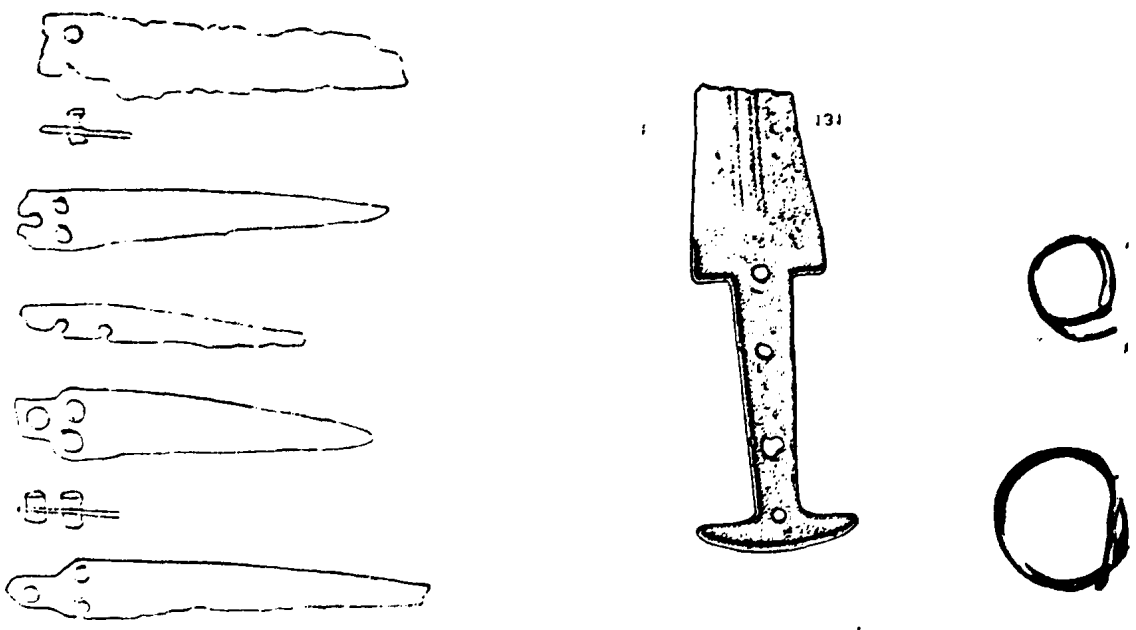
Έχουν αναγνωρισθει περισσότερα από 10 σχήματα (άμφορες, ψευδόστομοι άμφορες, τρίωτοι σταμνίσκοι, άλάβαστρα, πρό-

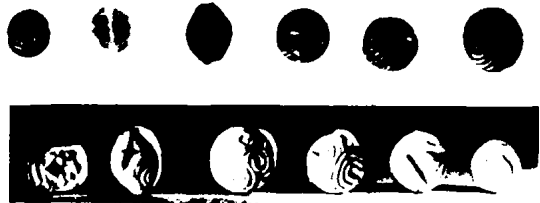

Εικ. 64. Μυκηναϊκή κεραμική από τον Άγιο Ήλια-Ίθωρίας

Εικ. 65. Μαχαίρια από τόν Θέρμο, έγχειρίδιο από τό Λιθοβούνη καί σφηνωτήρες από τόν θολωτό τάφο Σερεμέτι

Εικ. 66. Σκαραβαίος 'Αμένοφι Γ', σφραγιδόλιθοι, χρυσές χάντρες καί γυάλινη πιθηκόμορφη χάντρα από τούς θολωτούς τάφους 'Αγιου 'Ηλία-Ίθωρίας (Έργον, 1963, 137, 140-142)

χοι, φλάσκες, κύπελλα τύπου Βαφειοῦ, κύλικες, σκύφοι, λεκάνες κ.ἄ.), ἐνῶ τὰ διακοσμητικά θέματα εἶναι τὰ συνήθη (βραχῶδες κόσμημα, σπείρες, δικτυωτό, κισσός, ἄνθη κ.ἄ.). Δύο ἄγγεῖα (ρυτό καί γεφυρόστομος ἀμφορέας) διακοσμημένα μέ διπλοῦς πελέκεις, ἴσως εἶναι μινωϊκά ἐπίσακτα στόν Θέρμο, ἐνῶ μερικά ὄστρακα κρατήρων καί μία κύλικα φέρουν εἰκονιστική διακόσμηση (ἄνδρες, πουλιά, χταπόδι). Ἄλλα ἄγγεῖα διακοσμημένα μέ διαγραμμισμένα τρίγωνα καί κροσσωτά τόξα ὑποδηλώνουν σχέσεις μέ τήν γειτονική Ἀχαΐα καί τήν Κεφαλονιά.

Ἔργαλεια-Ὀπλα-Κοσμήματα

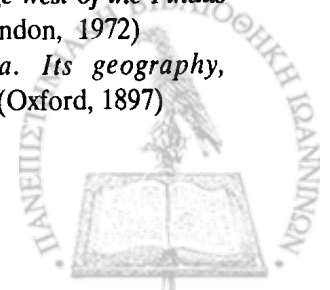
Εἶναι τῶν συνηθισμένων τύπων, πού εἶναι γνωστοί καί ἀπό ἄλλες περιοχές, χωρίς ἰδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά (διπλοῖ πελέκεις, μαχαίρια, δρεπάνια, ἐγχειρίδια, λόγγες, πόρπες, χάντρες περιδεραιῶν, αἰγυπτιακός σκαραβαῖος τοῦ Ἀμένοφι Γ', σφραγιδόλιθοι, σφηκωτῆρες, δαχτυλίδια, σφονδύλια κ.ἄ.) (εἰκ.65-66). Τά περισσότερα βρέθηκαν σέ τάφους, ὡς κτερίσματα νεκρῶν, χρονολογοῦνται στήν Ὑστερομυκηναϊκή περίοδο καί μαζί μέ τίς ὑπόλοιπες κατηγορίες εὐρημάτων διαμορφώνουν μιὰ κάποια εἰκόνα τῶν συνθηκῶν διαβίωσης, τῶν συνηθειῶν καί τῶν σχέσεων τῆς Αἰτωλῆς μέ τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα καί μέ γειτονικές χῶρες (Αἴγυπτος;) κατά τήν προϊστορική ἐποχή.

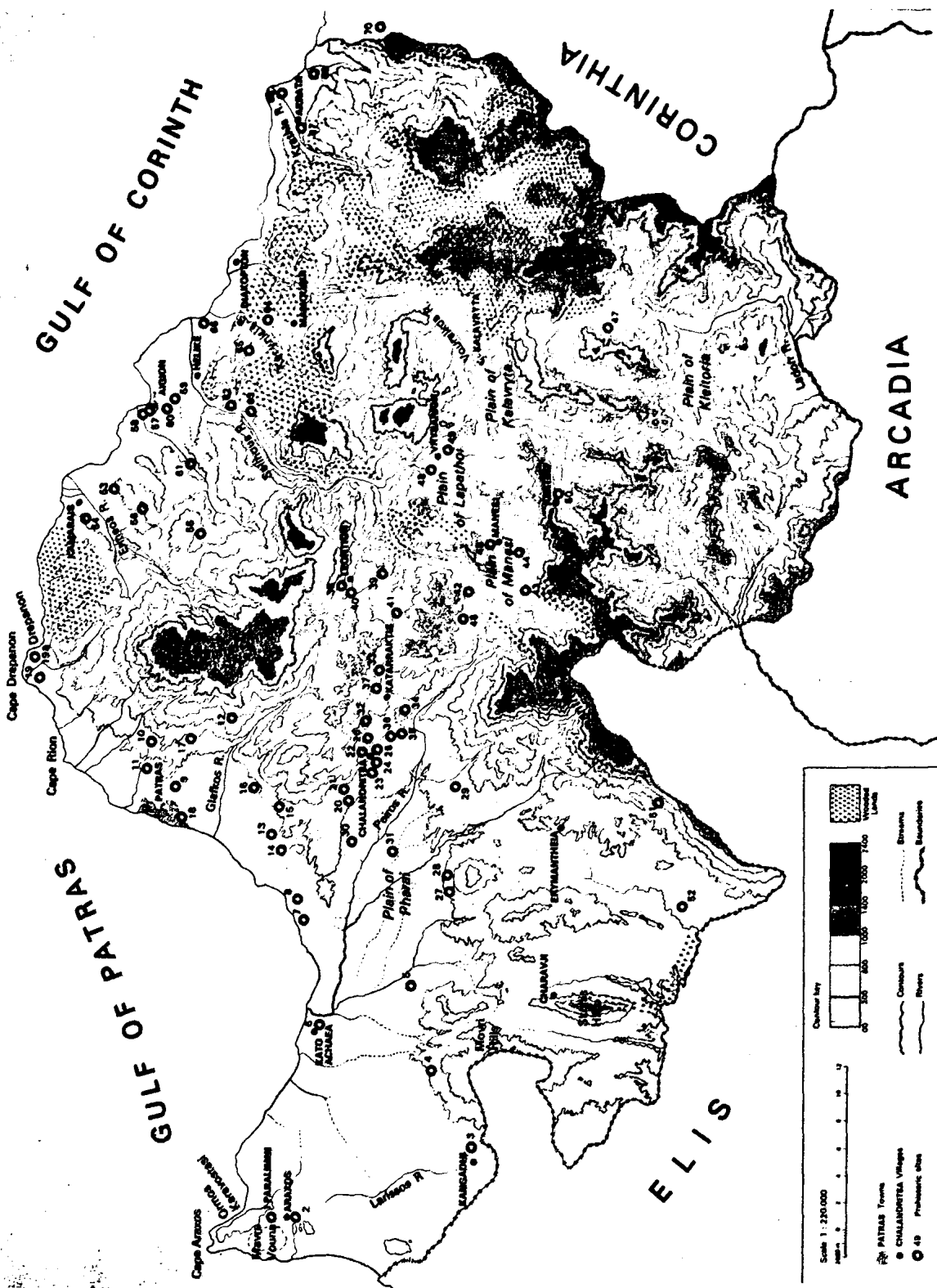
Θ.Π.

Βασική Βιβλιογραφία

- Älin P., *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland* (Lund, 1962)136-137
 Benton S., "The Ionian Islands", *BSA* 32(1931-32)238
 _____, "Hagios Nikolaos near Astakos in

- Akarnania", *BSA* 42(1947)156-183
 Bommeljé S.et al., *Aetolia and the Aetolians* (Utrecht, 1987)
 Δελαπόρτα Κ., Σπονδύλης Ἡ., Παπαδήμα Ε., "Πλατυγιάλι Ἀστακοῦ: ἕνας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οἰκισμός", *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας 1988* (Ἀργίνο, 1991)39-49
 Hope - Simpson R. - Dickinson O. T. R. K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (1979)102-103, 181-183 (B 98-103, E1-8)
 Kirsten E., "Bericht über eine Reise in Aitolien und Akarnanien", *AA* (1941)99-119
 Μαστροκόστας Ε., Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν στό ΑΔ καί ΠΑΕ (1960-67)
 Oberhumer E., *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochia, Leukas in Altertum* (München, 1897)
 Παπαδόπουλος Θ., "Προϊστορική Αἰτωλοακαρνανία: προβλήματα καί προοπτικές", *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας 1988* (Ἀργίνο, 1991)35-38
 Papakonstantinou E., *Micromousterien: les idees et les pierres. Le micromousterien d'Asprochaliko (Grèce) et le probleme des industries microlithiques du Mousterien* (διδ. διατριβή Paris, 1989)
 Παπακωνσταντίνου Β.Σ., "Ἐνδείξεις Παλαιολιθικῆς παρουσίας στήν Αἰτωλῆς", *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας 1988* (Ἀργίνο, 1991)23-26
 Ρωμαῖος Κ.Α., "Περί τῶν ἐν τοῖς μουσείοις τῆς 8ης ἀρχαιολογικῆς περιφερείας", *ΑΔ* 1(1915) Παρ. 45-49
 _____, "Ἐρευναι ἐν Θέρμῳ", *ΑΔ* 2(1916)179-189
 Σουέρεφ Κ., "Παρατηρήσεις στό μινωϊκά δεδομένα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας", *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας 1988* (Ἀργίνο, 1991)50-57
 Σωτηριάδης Γ., "Ἀνασκαφαί ἐν Αἰτωλία καί Ἀκαρνανία", *ΠΑΕ* (1908)95-100
 Wardle K., *The Greek Bronze Age west of the Pindus* (ἀδημ. διδ. διατριβή, London, 1972)
 Woodhouse W., *Aetolia. Its geography, Topography and Antiquities* (Oxford, 1897)

Είχ. 67. Προϊστορική Ἀχάϊα (Paradopoulos, *Μυσαεναία Αχαια II*, col. pl. 1).

ΑΧΑΪΑ

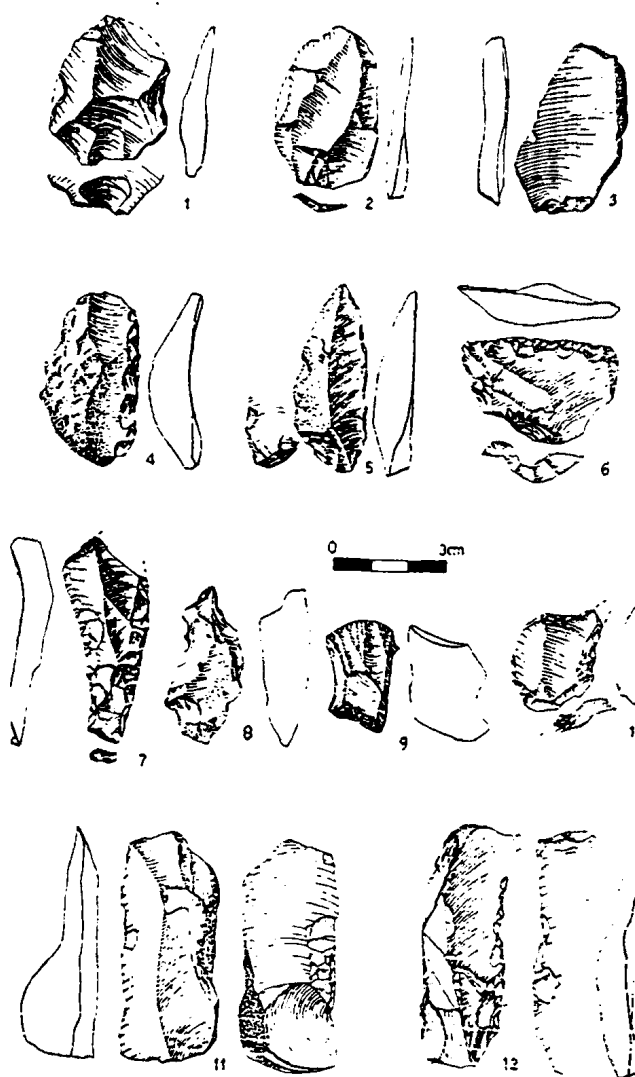
Ἡ περιοχή τῆς Ἀχαΐας ἦταν ὡς τὴν δεκαετία τοῦ 1960 ἀρχαιολογικά πολύ παραμελημένη. Ὅσα σχετικά γνωρίζαμε γιὰ τὶς προϊστορικές ἔρευνες τὰ ὀφείλαμε στὶς ἀνασκαφικές ἐκθέσεις τῶν Ἐφόρων Ἀρχαιοτήτων Ἀχαΐας καὶ σέ συνοπτικές δημοσιεύσεις ξένων ἀρχαιολόγων σέ περιοδικά.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ θεραπεύθηκε ἀρκετὰ μὲ τὴν συστηματικὴ μελέτη καὶ δημοσίευση ὄλου τοῦ προϊστορικοῦ ὕλικου στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγραφέα, μὲ τὶς πρόσφατες συστηματικὲς ἀνασκαφές καὶ δημοσιεύσεις του γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεία Αἰγίου, Καλλιθέας καὶ Κλάους-Πατρῶν καὶ μὲ τὶς ἔρευνες καὶ δημοσιεύσεις τῶν ἀρχαιολόγων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων σέ ἄλλες θέσεις.

Οἱ Hope-Simpson καὶ Dickinson ἀναφέρουν ἐσφαλμένα 30 θέσεις, ἐνῶ ἡ πρόσφατη ἔρευνα ἐντόπισε περισσότερες ἀπὸ 70 (εἰκ. 67).

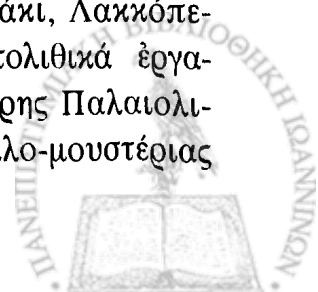
Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

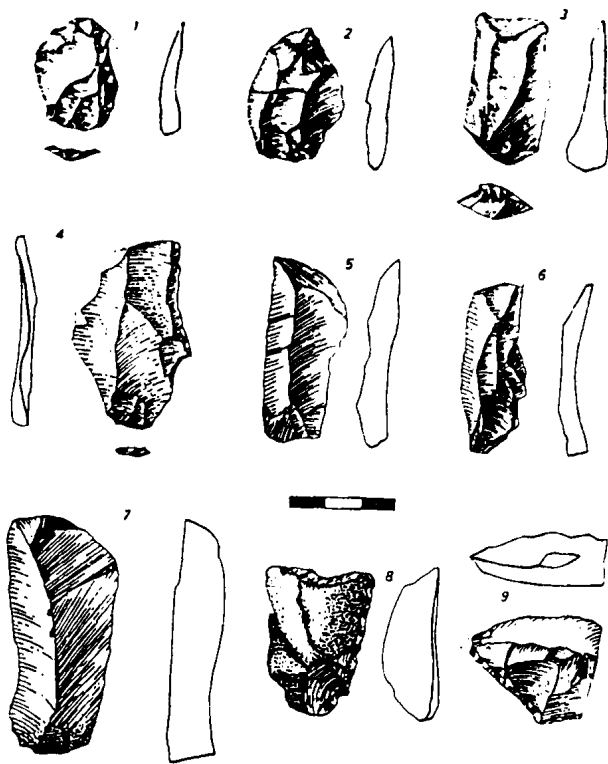
Τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιὰ τὴν Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ στὴν Ἀχαΐα εἶναι, δυστυχῶς, ἐλάχιστα καὶ ἀποσπασματικά. Καμία ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει γίνεи ὡς τώρα καὶ οἱ μόνες πληροφορίες πού ὑπάρχουν ὀφείλονται στὶς πρόσφατες ἐπιφανειακές ἔρευνες καὶ δημοσιεύσεις τῆς Κουρτέση καὶ κυρίως τοῦ Ἀ. Ντάρλα. Οἱ λίγες γνωστὲς παλαιολιθικές θέσεις, περιορίζονται στὴν ἐπαρχία Πατρῶν. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ πέντε τέτοιες θέσεις (Ἐλαιοχώρι 1 καὶ 2, Καλαμάκι,

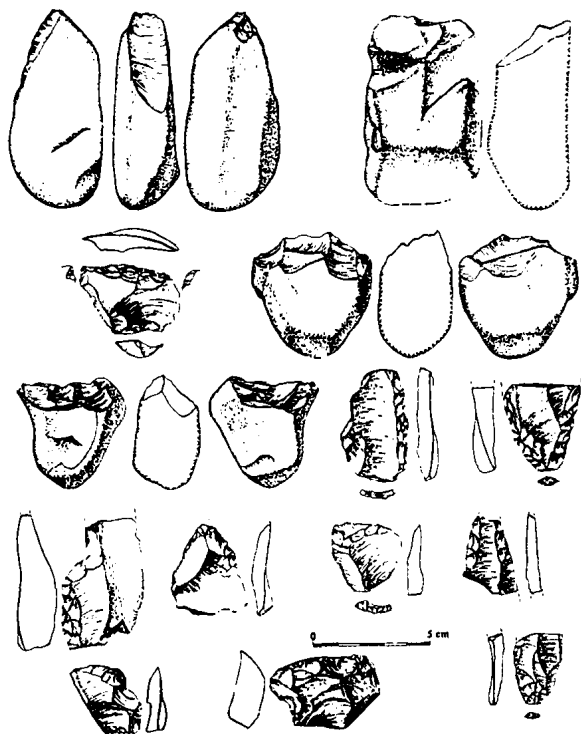
Εἰκ. 68. Πυριτολιθικά ἐργαλεῖα Ὠρινιάκιας λιθοτεχνίας ἀπὸ τὸ Ἐλαιοχώρι (Ντάρλας, ΑΕ, 1989, 141, εἰκ. 3)

Λάππα καὶ “Μαύρη Μύτη”-Λακκόπετρα) εἶναι λιθοτεχνίες ἀπὸ ὑπαίθριους “καταυλισμούς” (Ἐλαιοχώρι) καὶ ἀποθέσεις σέ θαλάσσιο ἄνδηρο (Καλαμάκι, Λακκόπετρα). Περιλαμβάνουν πυριτολιθικά ἐργαλεῖα τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης Παλαιολιθικῆς (Μουστέριας, Λεβαλλο-μουστέριας

(α)

(β)

Εικ. 69. Πυριτολιθικά εργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής από (α) τό Καλαμάκι και (β) τή Λακκόπετρα (Ντάρας, ΑΔ 40, 1985, 201, σχ. 4, L' Anthropologie 98, 1994, 318, 320, figs. 7-8).

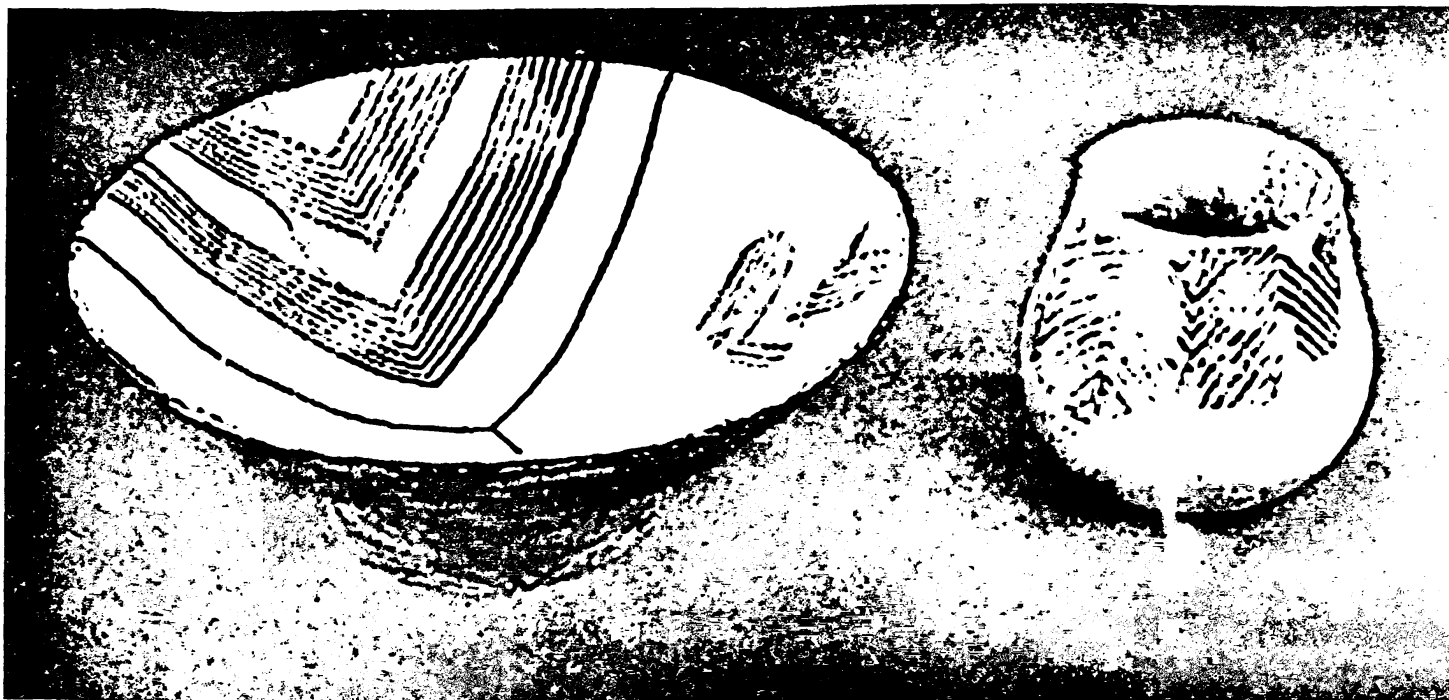
και Ώρινιάκιας λιθοτεχνίας) (εικ.68-69) και έχουν όρισμένες όμοιότητες με εκείνα από τήν γειτονική Ήλεια και τήν Ήπειρο (πυρήνες, ξέστρα, λεπίδες, όπεις, γλυφίδες, ράσπες διαφόρων ειδών, αϊχμές, μπέκ κ.ά.).

Ή Νεολιθική Ήποχή αντιπροσωπεύεται από τέσσερεις θέσεις (Κράθιο-Σιλιβανιώτικα, Αϊγιο, Πόρτες και Τείχος Δυμαίων). Οί οικισμοί του Κραθίου και Αϊγίου, χτισμένοι σε άνδρα που δεσπόζουν τής στενής πεδινής παραλιακής ζώνης τής ΒΔ Πελοποννήσου, χρησίμευαν ίσως ως κέντρα και σταθμοί διακίνησης αγαθών και ιδεών μεταξύ ανατολικής και δυτικής Πελοποννήσου και τής απέναντι ακτής τής Στερεάς Ελλάδας. Τό Κράθιο έχει δώσει κεραμική και ειδώλια που καλύπτουν όλόκληρη σχεδόν τήν ΝΑ περίοδο(εικ.70), ενώ τό Αϊγιο λίγα όστρακα άμαυρόχρωμης κεραμικής τής νεώτερης ΝΑ περιόδου. Στο Τείχος Δυμαίων (Κάστρο τής Καλογριάς), στην Δ. Άχαΐα, βρέθηκαν λείψανα οικιών και κεραμική τής Νεώτερης ΝΑ περιόδου και στο σπήλαιο Πορτών "νεολιθική" κεραμική.

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Εΐναι καλύτερα γνωστή και αντιπροσωπεύεται από περισσότερες θέσεις, όι πλείστες των όποιων ανήκουν στην Ύστερη Ήποχή του Χαλκού. Τά εύρήματα είναι πολλά, σημαντικά, ποικίλα και εφάμιλλα γειτονικών περιοχών και μητροπολιτικών κέντρων τής ήπειρο. Ήλλάδας (οικισμοί, ακροπόλεις, τάφοι, μικροευρήματα), ανατρέποντα τήν παλιότερη θεωρία για φτώχεια, συντηρητισμό και απομόνωση τής περιοχής από τον υπόλοιπο Αιγαιακό κόσμο και ενισχύοντα τήν άποψη για τόν σημαντικό και καιρίο ρόλο τής στην διακίνηση

Είκ. 70. Κεραμεική Μέσης Νεολιθικής από τό Κράθιο (Κολώνας, Μουσείο Αιγίου, ΤΑΠΑ, 1999, είκ. 10, 13)

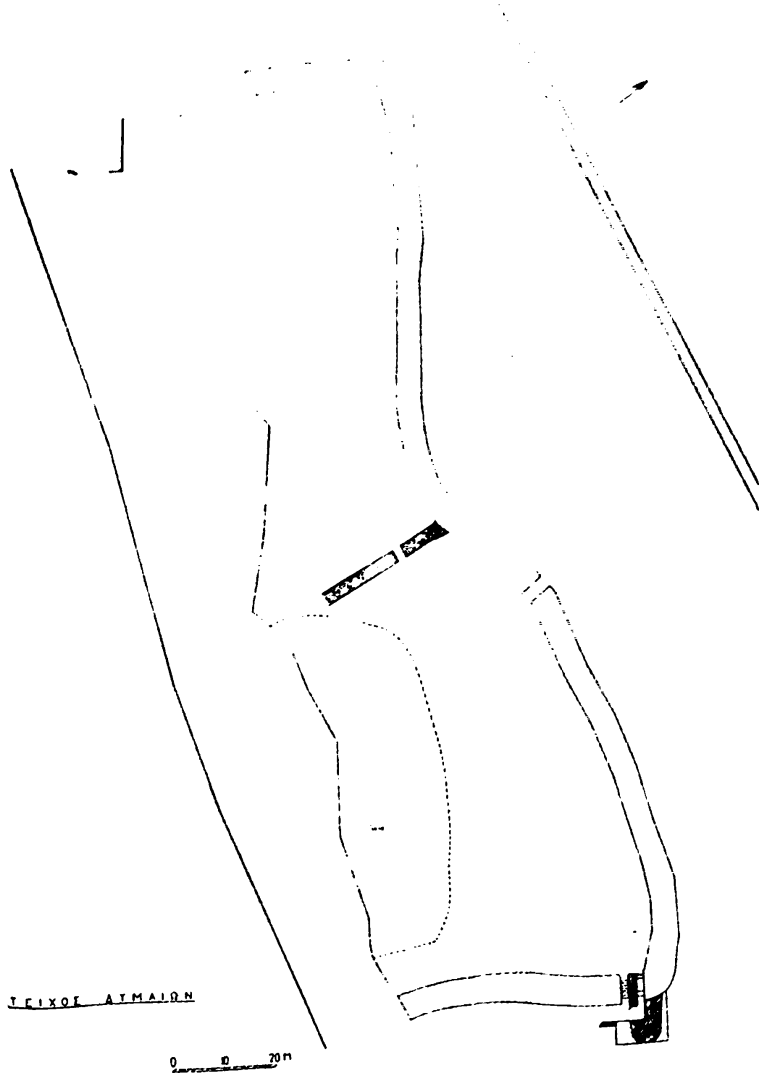
ιδεῶν καί ἀγαθῶν καί στήν πολιτιστική ἐξέλιξη τῆς εὐρύτερης Δ. Ἑλλάδας.

Εἰδικότερα,

α) στήν Πρώιμη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκουν 9 θέσεις (Τεῖχος Δυμαίων, Καλαμάκι-Ἐλαιοχωρίου, Κ. Ἀχαΐα-Μπουχώματα, Καταρράκτης-Δρακοτρύπα(;) Λεόντιο-Βραγιάνικα(;), Κασριά-Καλαβρύτων, Αἴγιο, Καμάρες-Ξερικό καί Παλιόμυλος), πού εἶναι γνωστές ἀπό ἐπιφανειακά εὐρήματα, λείψανα κτηρίων, τάφους καί κεραμεική.

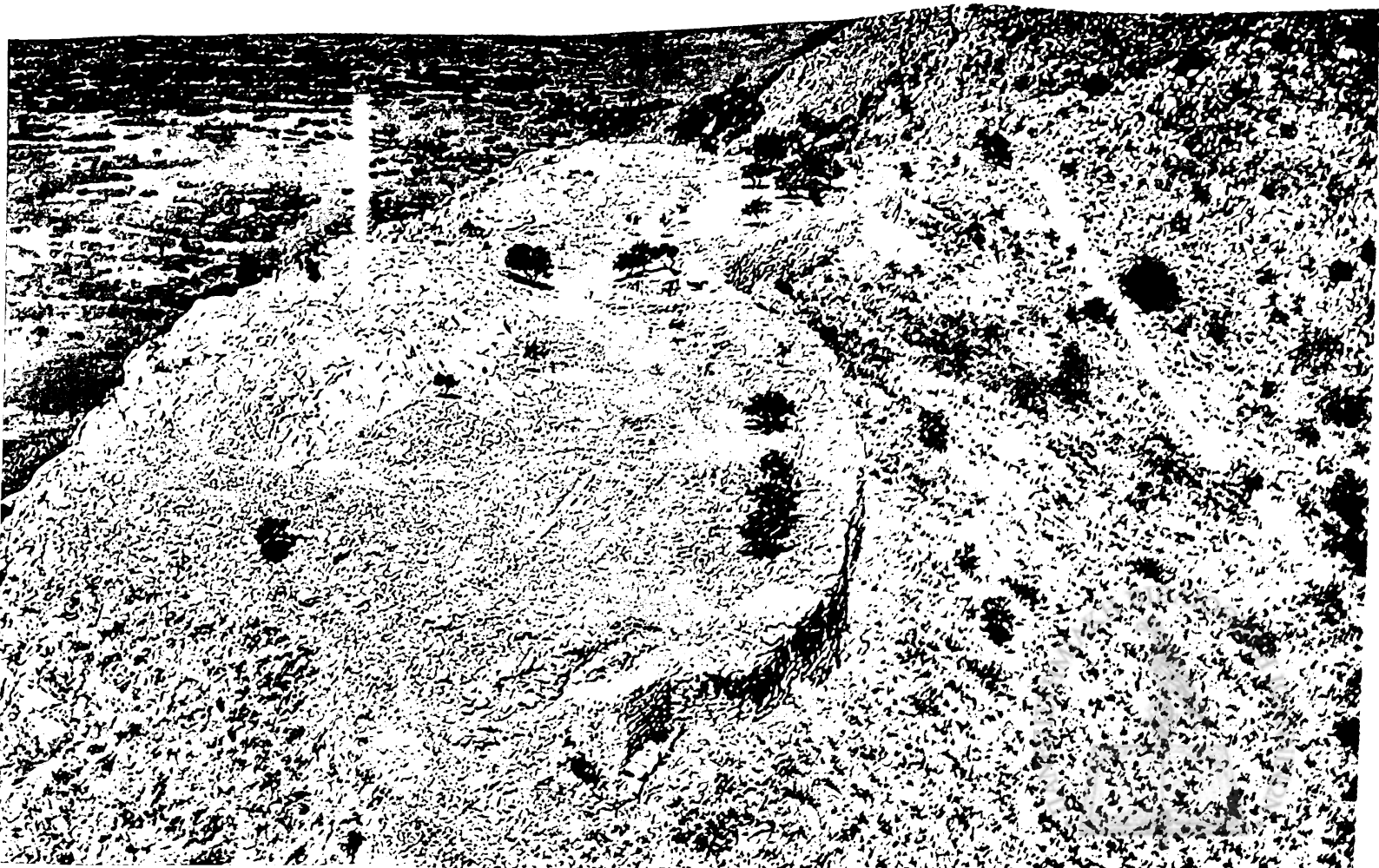
β) στήν Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκουν 10 θέσεις, σέ 4 ἀπό τίς ὁποῖες ἡ κατοίκηση συνεχίζεται ἀπό τήν προηγούμενη ΠΕ (Τεῖχος Δυμαίων, Καταρράκτης-Δρακοτρύπα, Αἴγιο καί Καμάρες-Ξερικό) ἐνῶ 5 πρωτο-κατοικοῦνται στήν ΜΕ (Γκέρμπεσι(;), Μίραλι, Καταρράκτης-Ἀγ. Ἀθανάσιος καί Πυργάκι, Ἀραβονίτσα) καί 1 εἶναι γνωστή ἀπό τήν ΝΛ περίοδο (Κράθιο-Ἀκράτας). Ἐκτός ἀπό τά σποραδικά ἐπιφανειακά εὐρήματα, ἀναφέρονται λείψανα οἰκισμῶν, κιβωτιόσχημοι τάφοι καί τύμβοι καί χαρακτηριστική ΜΕ κεραμεική (μινυακή καί ἀμαυρόχρωμη).

γ) στήν Ὑστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκει τό σύνολο σχεδόν τῶν προϊστορικών θέσεων τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία κατοικήθηκε σέ ὅλη τήν διάρκεια τῆς μυκηναϊκῆς ἐπογῆς (ΥΕΙ-IIIΓ: πεο. 1600-1050π.Χ.). ΜΕ

Είχ. 73. Τείχος Δυμαίων, Μεσαία Πύλη

Είχ. 71. Κάτοψη ακρόπολης Τείχους Δυμαίων

(C)

βάση τὰ σημερινά δεδομένα φαίνεται ὅτι ἦταν ἀραιοκατοικημένη στους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους, ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη καὶ πυκνότερη κατοίκηση παρατηρεῖται στήν Ὑστερο-μυκηναϊκή ἐποχή καὶ εἰδικότερα στίς ΥΕΙΙΒ καὶ Γ περιόδους, ἀποτελεσμα ἴσως βελτίωσης των συνθηκῶν ζωῆς καὶ διεύρυνσης τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἀχαιῶν ἀλλὰ καὶ τῆς ἄφιξης προσφύγων ἀπὸ τὰ μητροπολιτικά κέντρα (Ἀργολίδα, Μεσσηνία), πού εἶχαν ὑποστῆ ἐπιδρομές καὶ καταστροφές.

Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες μυκηναϊκές θέσεις βρίσκονται στίς εὐφορες παραλιακές πεδιάδες τοῦ Αἰγίου, Πατρῶν καὶ Δύμης καὶ στίς κοιλάδες τῶν Φαρῶν καὶ Καλαβρυτῶν στήν ἐνδοχώρα καὶ εἶναι γνωστές ἀπὸ εὐρήματα νεκροταφείων.

Δυστυχῶς, εἶναι ἐλάχιστοι οἱ ἐρευνημένοι οἰκισμοί (5-6), δείχνουν ὅμως ὅτι ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μητροπολιτικῶν μυκηναϊκῶν κέντρων. Εἰδικότερα, ἔχουν ἐντοπισθεῖ καὶ ἐρευνηθεῖ δύο ὄχυρωμένες μέ κυκλώπεια τείχη ἀκρόπολεις, τοῦ Τείχους Δυμαίων στὸν Ἄραξο καὶ τῆς Αἰγείρας στήν Αἰγιάλεια.

Σύμφωνα μέ τίς ἀνασκαφικές ἐκθέσεις τοῦ Ἐφόρου Μαστροκώστα, ἡ ἀκρόπολη τοῦ Τείχους Δυμαίων (εἰκ.71-72) ἦταν ἀτειχιστή στήν Ν. ἀπόκρημνη πλευρά της, ἐνῶ διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση στήν ΒΑ πλευρά (μήκους 190μ., πάχ. 4,95-5,20μ., ὕψ. 8-10μ.) καὶ ἀρκετά καλά στίς ΒΔ καὶ ΝΑ πλευρές της (μήκ. 47μ. καὶ 51μ. ἀντίστοιχα). Στή ΝΑ γωνία προέχει ὄχυρωματικός μεσαιωνικός γαμματοειδῆς πύργος (μήκ. 9,40, πάχ. 4,30-4,40μ.) μέ πύλη ἀνοίγματος 4,20μ., στήν ὁποία ὀδηγεῖ λαξευτή στό βράχο καὶ στή συνέχεια χτιστή κλίμακα. Στό μέσον τῆς ΒΑ μακρᾶς πλευρᾶς ὑπῆρχε

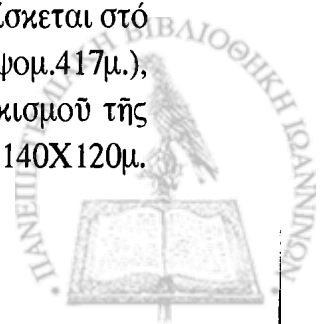
ἡ μέση κύρια πύλη (πλάτους 2,60μ. καὶ σοφ. ὕψ.8μ.), (εἰκ.73) ἐνῶ ἡ σημερινή πρόσβαση στήν ἀκρόπολη γίνεται ἀπὸ μία τρίτη πύλη στήν ΒΔ πλευρά.

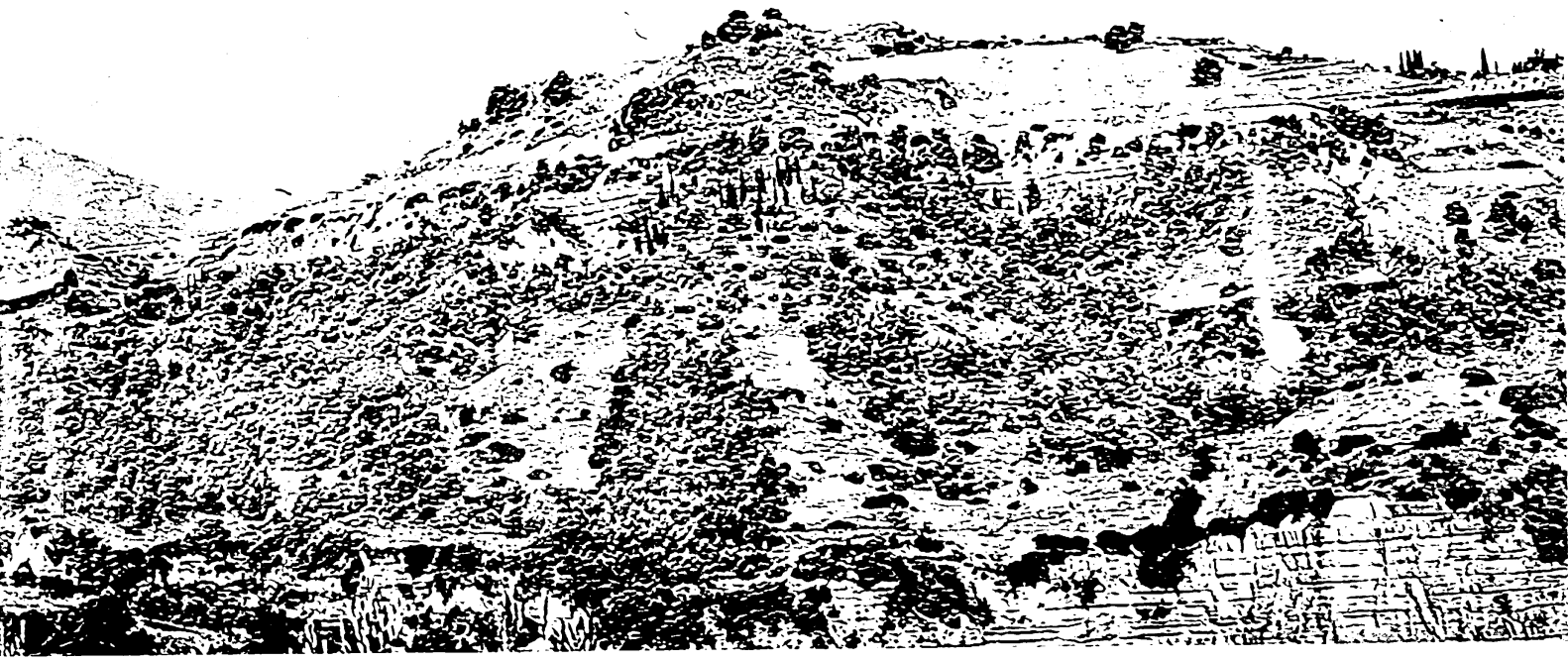
Ἡ ἡμιτελής ἐρευνα στό ἐσωτερικό τῆς ἀκρόπολης (1962-66) ἀποκάλυψε (κυρίως στήν περιοχή τῆς μέσης-κύριας πύλης) ἓνα ΠΕ τάφο, σπασμένα πιθάρια καὶ λείψανα οἰκιῶν τῆς ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου, (εἰκ.74) ἄφθονη προϊστορική κεραμική (ΝΛ-ΥΕΙΙΙΓ/ Ὑπομυκηναϊκή), ἐργαλεῖα καὶ ὄπλα. Σποραδικά λείψανα προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ ἀναγνωρίστηκαν ἔξω καὶ Α. τῆς ἀκρόπολης.

Ἡ ἀκρόπολη φαίνεται ὅτι κατοικήθηκε χωρίς διακοπή ἀπὸ τὰ ΝΛ χρόνια, τειχίστηκε κατὰ τὴν ΥΕΙΙΒ περίοδο καὶ ὑπέστη τρεῖς καταστροφές ἀπὸ πυρκαϊά κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μακροαίωνης κατοικησῆς της: α) στήν τελευταία φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς, β) στήν ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο καὶ γ) στήν ὕστατη φάση τῆς ΥΕΙΙΙΓ (π.1125-1075π.Χ) περιόδου.

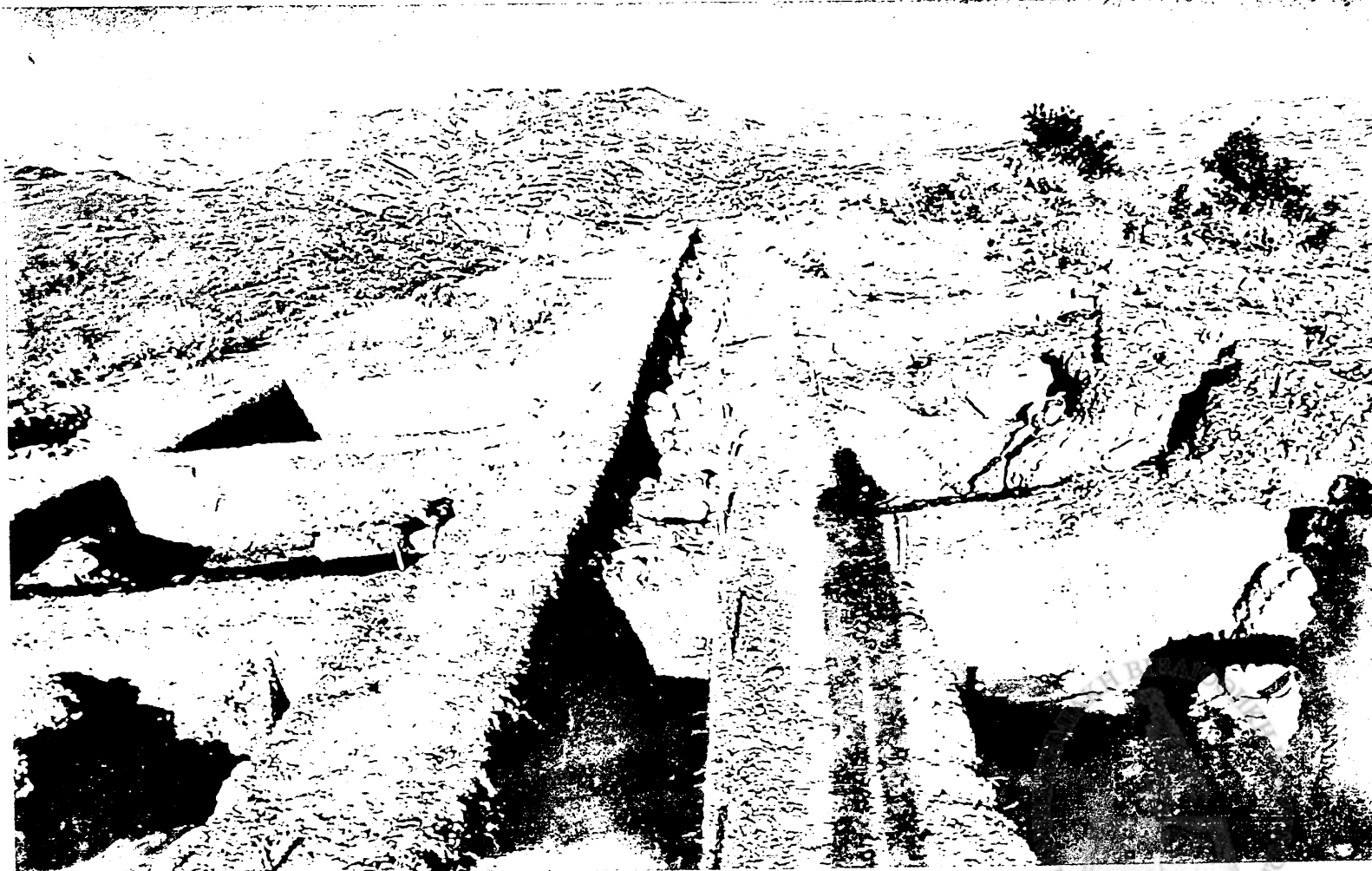
Ἄν καὶ ἡ ὄχυρωμένη ἔκταση εἶναι σχετικά μικρή, δέν πρέπει νά αποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα μελλοντικῆς ἀνεύρεσης ἑνὸς μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου σ' αὐτήν, πού θά χρησίμευε ὡς ἔδρα μυκηναίων ἀρχόντων τῆς περιοχῆς τῆς Δ. Ἀχαΐας. Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἡ ἀκρόπολη τοῦ Τείχους Δυμαίων μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταία κέντρα καὶ προπύργια τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

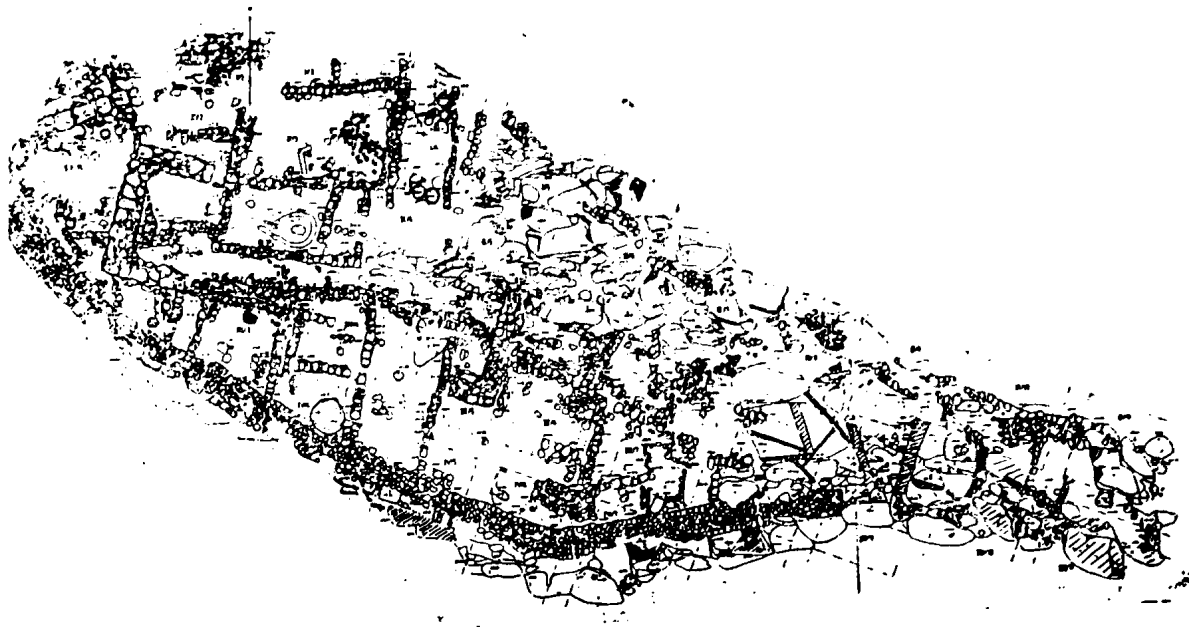
Ἡ ἀκρόπολη τῆς Αἰγείρας στήν Αἰγιάλεια (εἰκ.75α,β) ἐρευνήθηκε συστηματικά ἀπὸ τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο στή δεκαετία τοῦ 1970. Βρίσκεται στό Ν. ἄκρο μακρᾶς λοφοσειρᾶς (ὕψομ.417μ.), πού δεσπάζει τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Αἰγείρας, καὶ ἡ ἔκτασή της εἶναι 140X120μ.

(a)

Εικ. 76. Ακρόπολη Αιγείρας. Κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων (Alzinger, *Klio* 67, 1985)

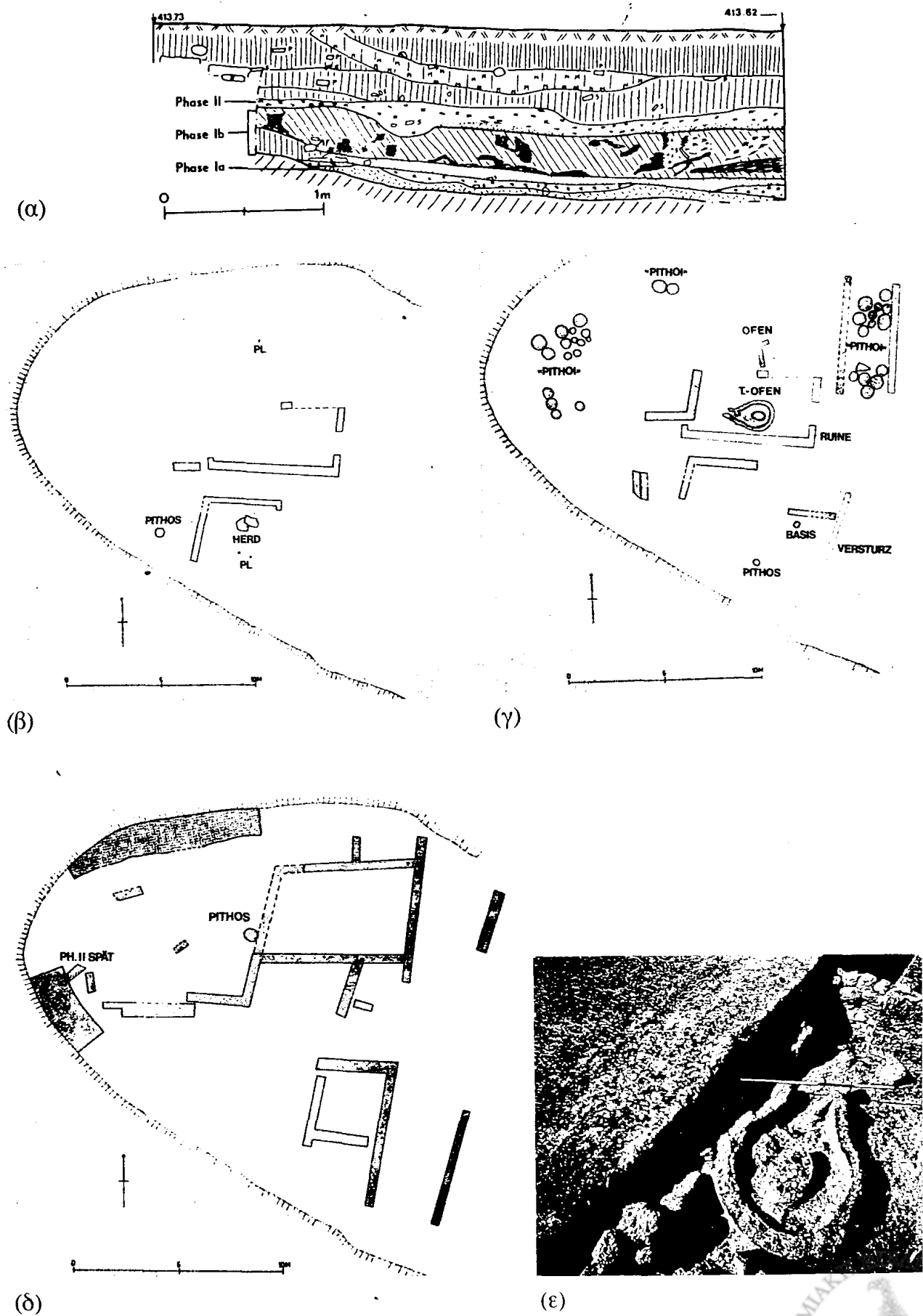
Τό σημαντικότερο τμήμα της, όπου και ο μυκηναϊκός οικισμός, είναι τό δυτικό (έκτασης 750² περίπου και διαστ. 55X20-7,5μ.) περιφραγμένο στίς Ν. και ΒΔ πλευρές του μέ ισχυρό κυκλώπειο τείχος (πάχ. 1-1,50μ. περίπου (εικ.76). Ἡ πρόσβαση σ' αυτό γινόταν πιθανώς από τίς τρεῖς πύλες (δυτική, ανατολική και νοτιοανατολική) ἐνισχυμένες οἱ δύο πρώτες ἴσως μέ ὄχυρωματικούς πύργους και ἡ τρίτη ἐφοδιασμένη μέ κόγχες.

Τά πρώτα δείγματα κατοίκησης τῆς ἀκρόπολης ἀνάγονται στήν ΠΕΙ/Π (εικ. 78) και ΜΕ περιόδους. Παραμένει, γιά ἀνεξήγητους λόγους, ἀκατοίκητη κατά τήν μυκηναϊκή ἐποχή ὡς τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. ὁπότε και ἐπανακατοικεῖται στήν κορυφή τοῦ λόφου ἀπό ξένους ἐποίκους. Στίς ἀρχές τῆς ΥΕΙΠΓ περιόδου ἐγκαθίστανται και Μυκηναῖοι πού προέρχονται ἀπό κάποιο πιθανώς γειτονικό οἰκισμό (πιθανώς

τῆς Αἰγείρας, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ παλιότερα σέ συλημένους τάφους κεραμική και χάλκινα ἀντικείμενα τῆς ΥΕΙΙΑ-Β περιόδου, εὑρισκόμενα στό Μουσείο τοῦ Βερολίνου) γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἢ πού κατέφυγαν ἐκεῖ ὡς πρόσφυγες ἀπό ἄλλες περιοχές. Ἡ συγκατοίκηση μέ τούς προσηγηθέντες “ξένους ἐποίκους” ἦταν εἰρηνική, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ συνεύρεση χειροποίητης “βαρβαρικής” και μυκηναϊκῆς κεραμικῆς (εικ. 79-80). Ἡ πρώτη ΥΕΙΠΓ περίοδος κατοίκησης διακρίνεται σέ δύο οικοδομικές φάσεις τίς Ια και Ιβ., στίς ὁποῖες ἀνήκουν λείψανα μεγαρόσχημων οἰκιῶν μέ ξυλοδεσιές και πιθάρια, ἐργαστήρια, μία ἐστία, ἕνας κεραμικός κλίβανος κ.ἄ., (εικ. 77β-γ,ε), πού πρέπει νά ἀνήκαν σ' ἕνα κοινοτάρχη ἢ τοπικό ἄρχοντα.

Ἡ Ιβ φάση τερματίστηκε μέ μία μεγάλη και σφοδρή καταστροφή ἀπό πυρκαῖα, πού σημάδεψε μέ μία βαθιά τομή τήν ζωή τῆς

Εικ. 77. Ακρόπολη Αιγείρας. (α) Στρωματογραφία Ν. τομέα, (β-δ) Κατόψεις διαδοχικών κατοικήσεων (Ia, Ib, II) κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, (ε) Κεραμεικός κλίβανος. (Alzinger. *Klio* 67, 1985).

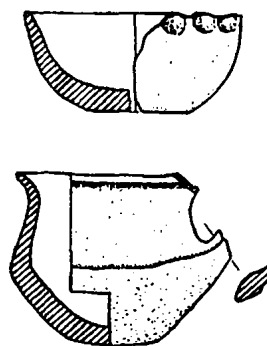
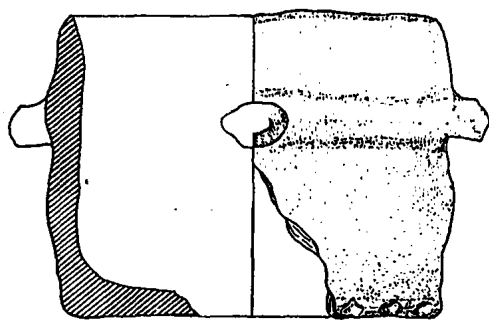
κοινότητας, όπως υποδηλώνουν ή αλλαγή των σχεδίων του οικισμού και ή εξαφάνιση της “βαρβαρικής” κεραμεικής κατά την επόμενη οικοδομική φάση II της Μέσης ΥΕΙΙΓ περιόδου.

Τό σχέδιο αυτής της φάσης (II) (εικ. 77δ) δέν υπολογίζει πλέον την όδό κατά μήκος του πλατώματος, αλλά επικεντρώνει τά κτήρια σέ μιά αυλή στά ΝΔ. Τό δυτικό ήμισυ του πλατώματος δέν διαιρείται πιά

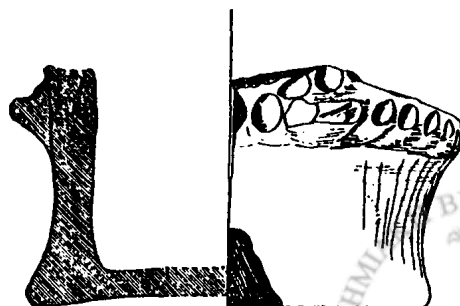
σέ ένα Β. καί ένα Ν. τμήμα, αλλά τά κτήρια φαίνονται νά υποτάσσονται σ' ένα ένιαίο σχέδιο. Τά τείχη, παράλληλα μέ κατεύθυνση Β-Ν, λοξά στά πλατώμα, συναντούν τό περιτείχισμα, πού θεωρείται ως τό πιο σημαντικό νέο στοιχείο του οικισμού. Άνάλογη διάταξη ακολουθούν καί τά Δ-Α τείχη. Σέ αυτήν την φάση άνήκουν μερικά όρθογώνια κτήρια μέ δύο ή τρία δωμάτια, ανάμεσα στά όποια τό πιο σημαντικό είναι ή “Οικία του

Εικ. 78. Δείγματα ΠΕ κεραμεικής (Alzinger, *Klio* 67, 1985).

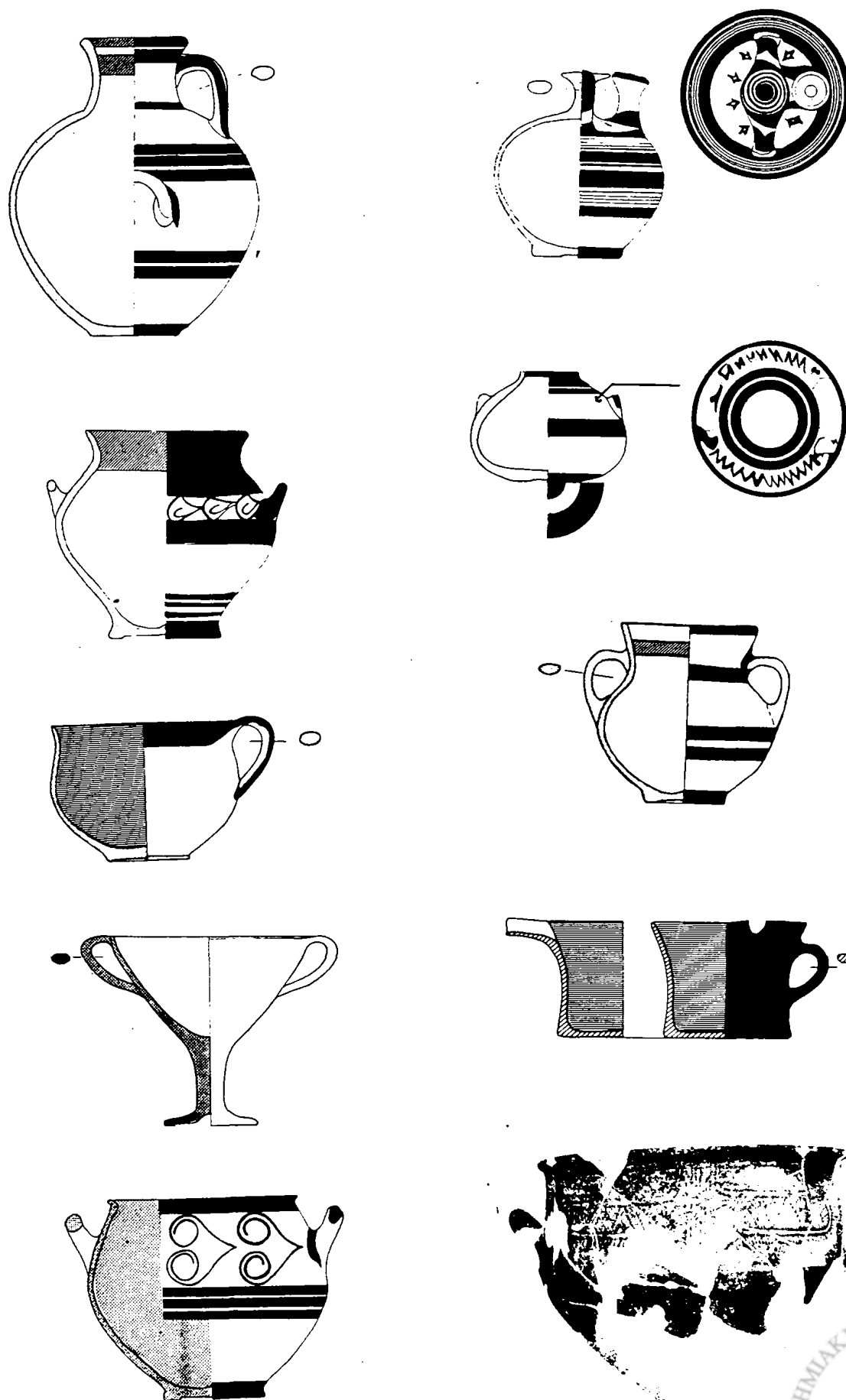
Εικ. 79. Δείγματα ΥΕ χειροποίητης έντριπτης “βαρβαρικής” κεραμεικής. (Alzinger, *Klio* 67, 1985).

cm. 1 1 1 1 1

Είχ. 80. Δείγματα μυκηναϊκής (ΥΕΙΙΙΓ) κεραμεικής και ό "κροσσωτός" κρατήρας (Alzinger. *Klio* 67, 1985).

κροσσωτοῦ κρατήρα" και ἡ ΝΑ πύλη τῆς ἀκρόπολης. Ἡ μυκηναϊκή κεραμεική δείχνει σχέσεις μέ ἄλλες περιοχές και μέ τήν Δ. Ἀχαΐα και Πελοπόννησο.

Ἡ ἀκρόπολη ὑφίσταται μία τουλάχιστον ἀκόμη καταστροφή ἀπό πυρκαϊά κατά τήν διάρκεια τῆς φάσης II, ἐπανακατοικεῖται ὁμως και ἐπιβιώνει, ὅπως δηλώνει ἡ κεραμεική τῆς ὑστερης YEIIIΓ και υπομυκηναϊκῆς περιόδου, ὡς τό τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Σημαντικά οἰκοδομικά λείψανα ἔχουν πρόσφατα ἐντοπισθεῖ και ἐρευνηθεῖ σέ τουλάχιστον 4 οἰκόπεδα τῆς πόλης τοῦ Αἰγίου (στίς ὁδούς Ἀριστείδου 2, Δωδεκανήσου 18, Πολυχροναίου 8 και Πλαστήρα 7) τά ὅποια δείχνουν κατοίκηση τῆς θέσης σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Εἰδικότερα, σύμφωνα μέ τίς σύντομες ἀνασκαφικές ἐκθέσεις, στά δύο πρῶτα οἰκόπεδα βρέθηκαν λείψανα ΠΕII/III κτηρίων, διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων, ἀνάμεσα στά ὅποια ἀξιοσημεῖωτα εἶναι ἕνα ἀψιδωτό μέ λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ἀνωδομή, δάπεδα, ἐστία και ἕνας ἀποθέτης. Ὁ οἰκισμός καταστρέφεται ἀπό πυρκαϊά στό τέλος τῆς ΠΕ περιόδου. Τό τμήμα πού βρίσκεται στό δεύτερο οἰκόπεδο ἐγκαταλείπεται, ἐνῶ ἐκεῖνο τοῦ πρώτου οἰκοπέδου, μετά ἀπό προσωρινή ἐγκατάλειψη, ἐπανακατοικεῖται στήν ΜΕ περίοδο, ἀκμάζει κατά τήν YEIIIΑ-Β ἐποχή και στή συνέχεια καταστρέφεται ἀπό πυρκαϊά. Τά λίγα οἰκοδομικά λείψανα και ἕνας ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς ὑστατης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καθῶς και δύο ἀκτέριστες ὑπομυκηναϊκές ἤ γεωμετρικές ταφές πάνω ἀπό τά εἰρηπια δηλώνουν τήν ἐπιβίωση τοῦ οἰκισμοῦ στούς ιστορικούς χρόνους.

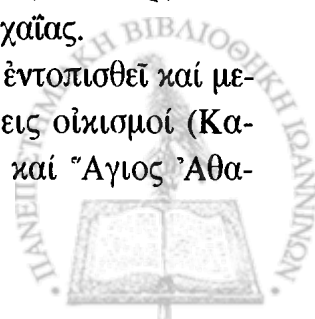
Ἡ μυκηναϊκή κατοίκηση τοῦ Αἰγίου

μαρτυρεῖται και ἀπό τήν ἀνεύρεση στό τρίτο οἰκόπεδο ἐνός μυκηναϊκοῦ μεγάρου (διαστ.10,50X4,50μ.) τῆς YEIIIΑ-Β περιόδου, μέ μικρότερα δωμάτια γύρω του. Τό μέγαρο αὐτό καταργήθηκε σέ μεταγενέστερη φάση και στό ἐσωτερικό του διαμορφώθηκαν μικρότεροι γῶροι. Δύο ταφές σέ συνισταμένη στάση στόν προθάλαμο και ἕνας κιβωτιόσχημος τάφος στόν θάλαμο τοῦ μεγάρου πρέπει νά ἀνήκουν στήν περίοδο ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου.

Στό τέταρτο οἰκόπεδο (ὁδός Πλαστήρα 7) βρέθηκαν λείψανα ΜΕ και ΥΕ οἰκιῶν σέ ἐπάλληλα στρώματα, πού καταστράφηκαν ἀπό πυρκαϊά. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ ΜΕ σχεδίου τῶν οἰκιῶν και στήν μυκηναϊκή ἐποχή. Ἐπίσης, ἡ παρουσία ἐνός ταφικοῦ περιβόλου μέ τρεῖς ΜΕ/ΥΕI(;) λακκοειδεῖς τάφους, πού περιεῖχαν δύο παιδικές ταφές και μία ἐνήλικα ἀνάμεσα στά οἰκοδομικά κατάλοιπα και ἡ ἀνεύρεση, μεταξύ ἄλλων εὐρημάτων, ἀπανθρακωμένων και ἀποξηραμένων σύκων σέ πήλινα ἀγγεῖα.

Ὁ προϊστορικός οἰκισμός τοῦ Αἰγίου φαίνεται ὅτι ἦταν ἰσχυρός και ἀκμαῖος, ἰδιαίτερα κατά τήν μυκηναϊκή ἐποχή, ὅποτε εἶχε ἴσως διαμορφωθεῖ σέ ἀκρόπολη και σχετίζεται ἄμεσα μέ τό μυκηναϊκό νεκροταφεῖο στά δυτικά τῆς πόλης, πού ἐρευνήθηκε τό 1970. Τό μυκηναϊκό Αἶγιο, σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, ἀνήκε στήν ἐπικράτεια τοῦ Ἀγαμέμνονα (Ἰλιάς Β, 574-5), και αὐτό ἐπιβεβαιώνεται και ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα, πού εἶναι περισσότερο συγγενῆ και ὅμοια μέ τά Ἀργολικά παρά μέ ἐκεῖνα τῆς Δ. Ἀχαΐας.

Στήν Δ. Ἀχαΐα ἔχουν ἐντοπισθεῖ και μερικῶς ἐρευνηθεῖ τέσσερις οἰκισμοί (Καταρράκτης-Δρακοτρύπα και Ἅγιος Ἀθα-

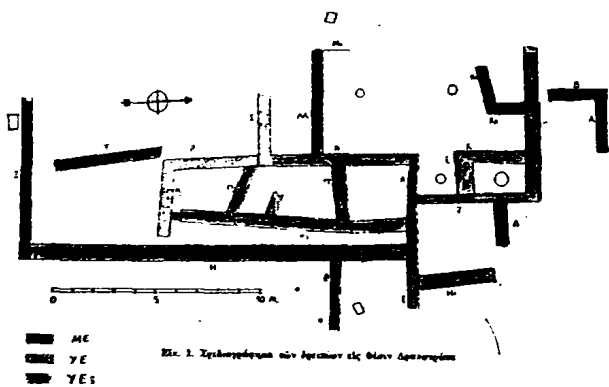
νάσιος, Χαλανδρίτσα- Σταυρός και Πάτρα-περιοχή Παγώνας).

Ειδικότερα, στο ύψωμα “Δρακοτρύπα” του Καταρράκτη(εικ. 81) βρέθηκε και έρευνήθηκε μερικώς σχετικά μεγάλη μυκηναϊκή οικία, αποτελούμενη από μιά ευρύχωρη αίθουσα (διαστ. 9,50X7,20μ.) και σειρά μικρών δωματίων-βοηθητικών χώρων με βόθρους απορριμμάτων, λείψανα έστιας, πίθους κ.ά. Έπίσης, στον ανασκαφέντα χώρο βρέθηκαν τρεις παιδικές ταφές ακτέριστες, σπασμένα άγγεϊα της ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου (κρατήρες, ύδριες, κύλικες, άρύταινες) και ΜΕ έποχης (χειροποίητα μαστοειδή, κάνθαροι, κύπελλα κ.ά.), λίθινες άξίνες, μιά χάλκινη σμίλη και ένα δρεπάνι.

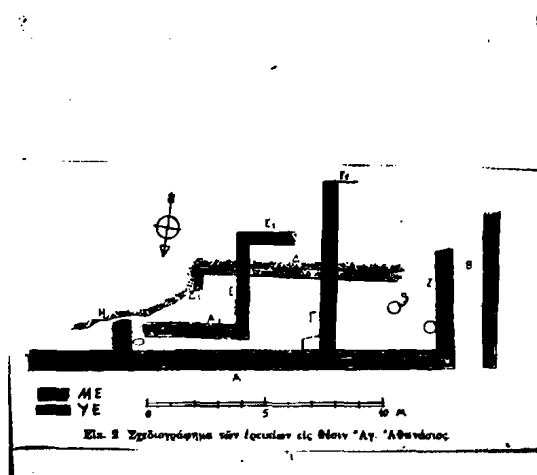
Η πρώτη κατοίκηση της θέσης ανάγεται στους ΜΕ χρόνους και με όρισμένες τροποποιήσεις-βελτιώσεις συνεχίζεται σε όλοκληρη σχεδόν την μυκηναϊκή έποχή (ΥΕΙΙΒ2-Γ).

Στή θέση “Άγιος Άθανάσιος” του Καταρράκτη (εικ. 82), έρευνήθηκε μιά οικία μεγαρόσχημου τύπου του προϊστορικού οικισμού, αποτελούμενη από δύο δωμάτια, με δύο φάσεις κατοίκησης (α) στην ΜΕ περίοδο και (β) στην μυκηναϊκή. Ο οικισμός αυτός ίσως ανήκει στους νεκρούς των δύο γειτονικών μυκηναϊκών θολωτών τάφων της περιοχής.

Ο οικισμός στή θέση “Σταυρός”- Χαλανδρίτσας (εικ.83) έχει επίσης μερικώς έρευνη-

Εικ. 81. Καταρράκτης-Δρακοτρύπα Άποψη από Ν. και κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων

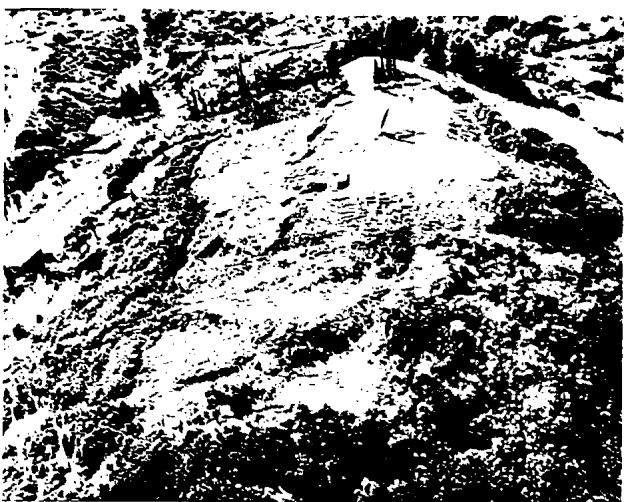

Εικ. 82. Καταρράκτης-Άγιος Άθανάσιος. Άποψη από Ν και κάτοψη οικοδομικών λειψάνων

(α)

(β)
θεϊ. Ἀποτελείται ἀπὸ μικρὰ τραπεζιόσημα σπίτια σὲ περιμετρικὴ διάταξη στὴν πλαγιά ἑνὸς λόφου μὲ ἓνα ἢ ἑνδιάμεσους δρόμους καὶ σὲ τέσσερις περιπτώσεις μὲ παιδικές ταφές κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδά τους. Τὰ εὐρήματα (χονδροειδῆ χειροποίητα καὶ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, λίθινα ἔργαλεϊα κ.ἄ.) δείχνουν συνεχῆ κατοίκηση τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴν ΥΕΠΒ-Γ ὡς καὶ τὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ (11ος αἰ. π.Χ.) Τὸ γειτονικὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση “Ἅγιος Βασίλειος” πιθανῶς ἀνήκει σ’ αὐτὸν τὸν οἰκισμό.

Τέλος, λείψανα μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ βρέθηκαν σὲ οἰκόπεδο τῆς περιοχῆς Παγώνα-Πατρῶν. Ἀνήκουν σὲ δύο οἰκοδομικές φάσεις τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα στὴν πλαγιά τοῦ λόφου. Εὐρήματα: “μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ ἄριστης

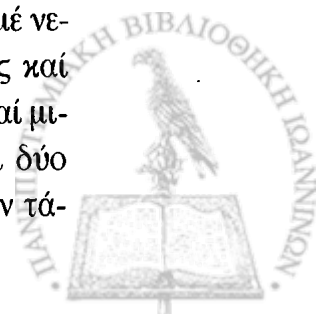
Εἰκ. 83. Χαλανδρίτσα-Σταυρός. (α) Κάτοψη οἰκοδομικῶν λειψάνων, (β) ἄποψη ἀπὸ Α

ποιότητας καὶ διάφορα μικροαντικείμενα”.

Τάφοι καὶ ταφικά ἔθιμα

Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν γνωστῶν τάφων τῆς Ἀχαΐας ἀνήκει στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Στὴν ΠΕ ἐποχὴ χρονολογούνται ἓνας τάφος πού βρέθηκε μέσα στὴν ἀκρόπολη τοῦ Τείχους Δυμαίων καὶ οἱ κάθετοι φρεατόσημοι-θαλαμοειδεῖς στό Καλαμάκι-Ἐλαιοχωρίου (εἰκ. 84). Ἡ συνύπαρξη στό νεκροταφεῖο τοῦ Καλαμακίου τῶν φρεατόσημων ΠΕΙ-Π τάφων μὲ λαξευτοὺς θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὺς εἶναι σχεδὸν μοναδικὴ καὶ ιδιαίτερα σημαντικὴ.

Λίγοι (ὀκτώ) εἶναι καὶ οἱ τάφοι τῆς ΜΕ ἐποχῆς, πού διακρίνονται σὲ δύο τύπους: (α) τύμβους καὶ (β) λακκοειδεῖς μέσα σὲ οἰκισμούς. Εἰδικότερα, δύο τύμβοι (διάμ. π.12μ.) βρέθηκαν στό Μίραλι (εἰκ.85) μὲ νεκροὺς θαμμένους σὲ ἀβαθεῖς λάκκους καὶ κτερισμένους μὲ μερικά χειροποίητα καὶ μινυακά ἀγγεῖα καὶ τουλάχιστον ἄλλοι δύο στίς Πόρτες (εἰκ.86). Ἡ παρουσία τῶν τά-

Εικ. 84. Καλαμάκι-Ελαιοχωρίου. Μερική άποψη του ΠΕ-ΥΕ νεκροταφείου (Βασιλογάμβρου, Πυξίδα, 1995, 13)

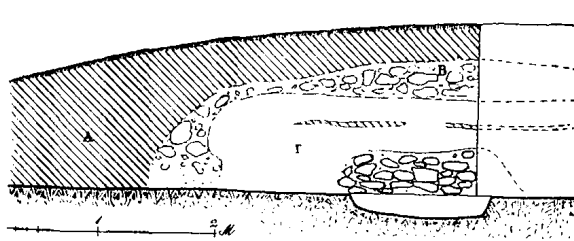
φων αυτών στην Ἀχαΐα ἐνισχύει τήν ἄποψη γιά τήν ιδιαίτερη προτίμηση στή χρήση τῶν τύμβων στίς περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας.

Ἄπλοι λακκοειδεῖς μέσα σέ οἰκισμούς (*intramural*) βρέθηκαν στίς θέσεις Δρακοτρύπα καί Πυργάκι τοῦ Καταρράκτη Φαρῶν καί περιεῖχαν παιδικές ταφές ἀκτέριστες.

Οἱ τάφοι τῆς **ΥΕ** ἐποχῆς διακρίνονται σέ ἕξι τύπους: (1) θαλαμοειδεῖς, (2) θολωτούς, (3) κιβωτιόσχημους, (4) τύμβους, (5) τάφους μέσα σέ οἰκισμούς καί (6) ταφικά πιθάρια.

1) **Θαλαμοειδεῖς (εἰκ. 87-88)**: Εἶναι οἱ συχνότεροι, ὅπως καί σέ ἄλλες περιοχές. Νεκροταφεῖα θαλαμοειδῶν τάφων ἔχουν βρεθεῖ στίς περισσότερες μυκηναϊκές θέσεις καί ὁ ἀριθμός τῶν τάφων κυμαίνεται περίπου μεταξύ 15-20 σέ κάθε νεκροταφεῖο.

Συνολικά εἶναι γνωστοί ὡς τώρα περισσότεροι ἀπό 500 τέτοιοι τάφοι. Εἶναι λαξευμένοι συνήθως στίς πλαγιές τῶν λόφων σέ ἐπάλληλες σειρές καί ἡ ἀρχιτεκτονική τους εἶναι ἀπλή καί ἀκολουθεῖ τά πρότυπα ἄλλων περιοχῶν μέ ιδιαίτερα τοπικά γνωρίσματα τούς βραχεῖς καί κατηφορικούς

Εικ. 85. Μίραλι. Τομή ΜΕ τύμβου Β

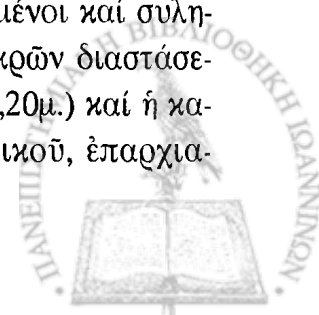

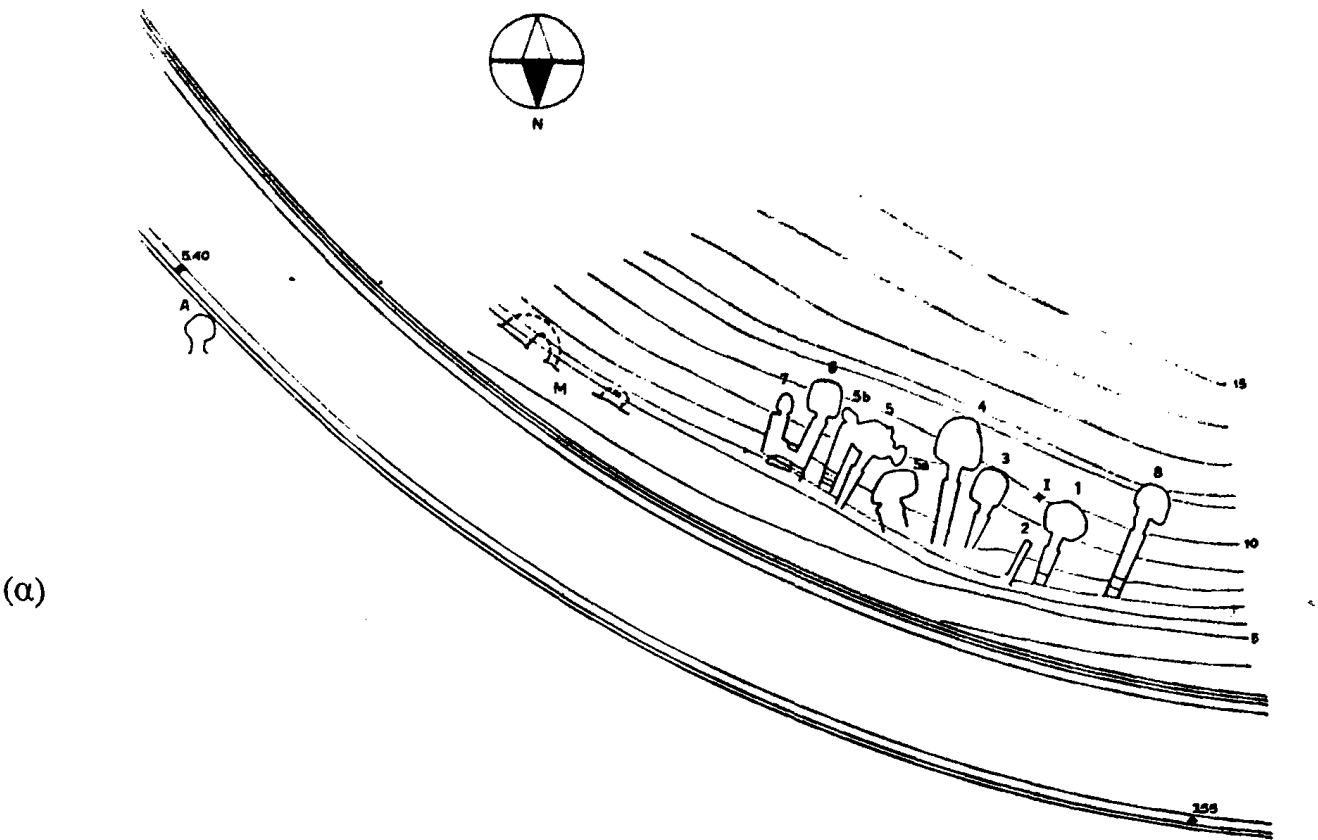
Εικ. 86. Πόρτες-Κεφαλόβρυσο. Ἄποψη τοῦ τύμβου Α ἀπό Α. (Μόσχος, *PDIA*, III, 2000, fig. 4)

δρόμους, τίς χαμηλές εισόδους καί τούς μικρούς σχετικά θαλάμους, οἱ ὁποῖοι σέ μερικά νεκροταφεῖα εἶναι ὀρθογώνιοι μέ δικλινή ὀροφή (Καλλιθέα) ἢ ἔχουν ταφικούς λάκκους στό δάπεδό τους (Κλάους, Αἴγιο).

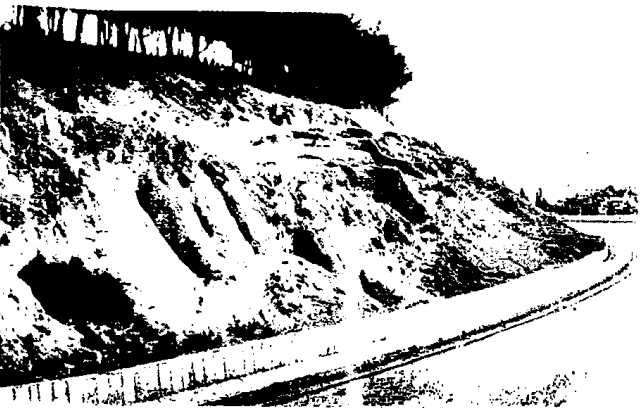
2) **θολωτοί (εἰκ. 89-91)**: Ἐχουν βρεθεῖ σέ τρεῖς θέσεις (2 στόν Καταρράκτη-Ἅγιο Ἄθανάσιο, 1 στήν Καλλιθέα -Λαγανιδιά καί 1 στό Πετρωτό-Γούπατα), ἐνῶ 2 ἄλλοι ἀπό τό Βαρθολομιό-Αἴγιο καί Πουρνάρι εἶναι ἀμφίβολοι.

Εἰδικότερα, οἱ δύο θολωτοί τοῦ Καταρράκτη βρέθηκαν κατεστραμμένοι καί συλημένοι (εἰκ. 89α-β). Εἶναι μικρῶν διαστάσεων (διάμ. θόλου, 3,95 καί 5,20μ.) καί ἡ κατασκευή τους δυτικοελλαδικῶ, ἐπαρχια-

(α)

(β)

(γ)

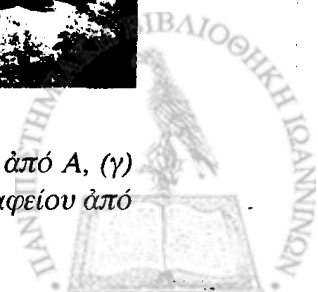

(δ)

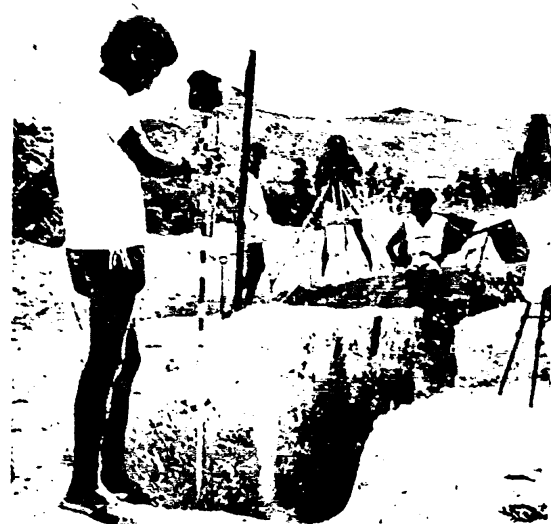
(ε)

Είκ. 87 (α) Αίγιο. Τοπογραφικό ΥΕ νεκροταφείου, (β) Άποψη του ΥΕ νεκροταφείου Αιγίου από Α, (γ) Άνασκαφή θαλαμοειδοῦς τάφου Αιγίου, (δ) Καλλιθέα-Ραμπαντάνια. Άποψη του ΥΕ νεκροταφείου από Δ, (ε) Άνασκαφική ομάδα νεκροταφείου Καλλιθέας

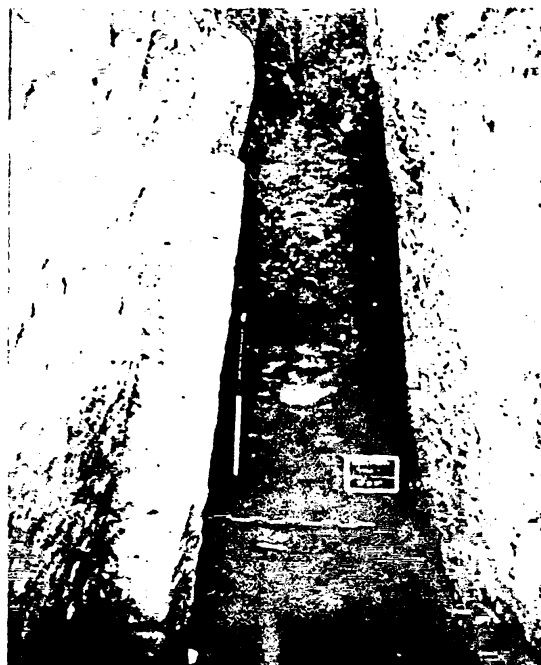
(α)

(β)

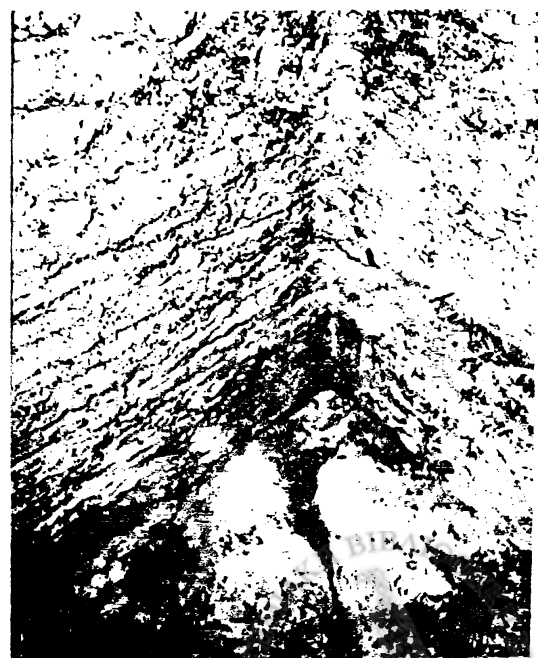
(γ)

(δ)

(ε)

(ζ)

Εικ. 88 (α) Καλλιθέα-Λαγανιδιά. Άποψη του ΥΕ νεκροταφείου από Α, (β) Άνασκαφή θαλαμοειδούς τάφου, (γ) Κλάους. Άποψη του ΥΕ νεκροταφείου από Δ, (δ) Άντιπροσωπευτικό δείγμα θαλαμοειδούς τάφου (δρόμος-είσοδος) (ε-ζ) Λείψαμα θαλαμοειδούς τάφου με δικλινή όροση.

(α)

(β)

Εικ. 89α-β. Καταρράκτης. Θολωτοί τάφοι Α και Β

κοῦ τύπου. Στὴν εἴσοδο τοῦ τάφου Β βρέθηκε θησαυρὸς χάλκινων καὶ ἀργυρῶν ἀντικειμένων, πού διέφυγε τὴν σύληση.

Συλημένοι καὶ κατεστραμμένοι ἦσαν καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι τῆς Καλλιθέας καὶ Πετρωτοῦ, οἱ διαστάσεις τῶν ὁποίων καὶ ἡ κατασκευὴ εἶναι περίπου ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες τῶν τάφων τοῦ Καταρράκτη.

Ὁ τάφος τῆς Καλλιθέας (εἰκ.90) (διάμ. 3,90Χ4,10μ., σωζ. ὕψ. 2,20μ.) εἶχε ἐπενδυμένα μερικῶς τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου μὲ πλακοειδεῖς λίθους, ὅμοιους μὲ ἐκεῖνους τῆς θόλου, ἡ ὁποία εἶχε καταρρεύσει. Ὁ τάφος εἶχε παραβιασθεῖ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς θόλου ἀπὸ τὴν ὑστερομυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Σὲ ἑπτὰ διαφορετικὰ ἐπάλληλα στρώματα (I-VII), συνολικοῦ βάρους 2,26μ., βρέθηκαν σκελετικὰ λείψανα 40 τουλάχιστον νεκρῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο ἓνας πλήρης βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση. Μία ἀκτέριστη παιδικὴ ταφὴ βρέθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ τάφου. Τὸ πιὸ σημαντικό εὑρημα τοῦ τάφου ἦταν μία μερικῶς σωζόμενὴ ταφὴ νέου ἀνδρα στὸ στρώμα VII (δάπεδο τῆς θόλου), πού συνοδευόταν ἀπὸ κρανίον ἀλόγου μὲ κάρβουνα δίπλα του, λείψανα σκελετῶν ζώων (σκύλου, βοοειδῶν καὶ αἰγοπροβάτων), καρφιά ξίφους, μικρὸ μαχαίρι, πόρπη, τρι-

χολαβίδα καὶ ὄστρακα ἀρτόσχημων ἀλαβάστρων. Πιθανῶς τὸ ἄλογο καὶ τὰ ἄλλα ζῶα θυσιάσθηκαν γιὰ νὰ τιμήσουν καὶ νὰ συνοδεύσουν τὸν νεαρὸ ἄρχοντα στὴν μετανάστευσιν ζωῆς του. Τὸ ἔθιμον ἀλογοθυσίας εἶναι σπάνιον στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, μαρτυρούμενον ὡς τώρα ἀπὸ ἐλάχιστες θέσεις (Μαραθῶνα, Λέρνα, Ἀρχάνες).

Ὁ τάφος τοῦ Πετρωτοῦ, (εἰκ.91) προχειρῆς καὶ ἀμελοῦς κατασκευῆς (διάμ. 4,50μ. περίπου, σωζ. ὕψ. 3μ.), περιεῖχε μίαν μόνο κατά χώραν ταφὴν στὸ δάπεδο, 30-40 διαλυμένους καὶ ριγμένους στὴ θόλον κατά τὴν ὑστερομυκηναϊκὴν περίοδον σκελετοῦς, τρεῖς ἐπάλληλες ἀνακομιδές ὀστέων σὲ στρογγυλὸ λάκκον στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου καὶ ἄλλες ἔντεκα στὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ. Πάνω ἀπὸ τὶς τελευταῖες βρέθηκε κτιστὴ θήκη μὲ ὄστᾶ ἀνακομιδῆς μιᾶς ἄλλης ταφῆς καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν ὄστᾶ αἰγᾶς. Δύο τοῖχοι, ὁμοίας κατασκευῆς μὲ τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θόλου, ἐρμηνεύονται ὡς ἐπέδουση τοῦ τετραγώνου ὀρύγματος μέσα στὸ ὁποῖον εἶχε ἐγγραφῆ ὁ κύκλος τῆς θόλου.

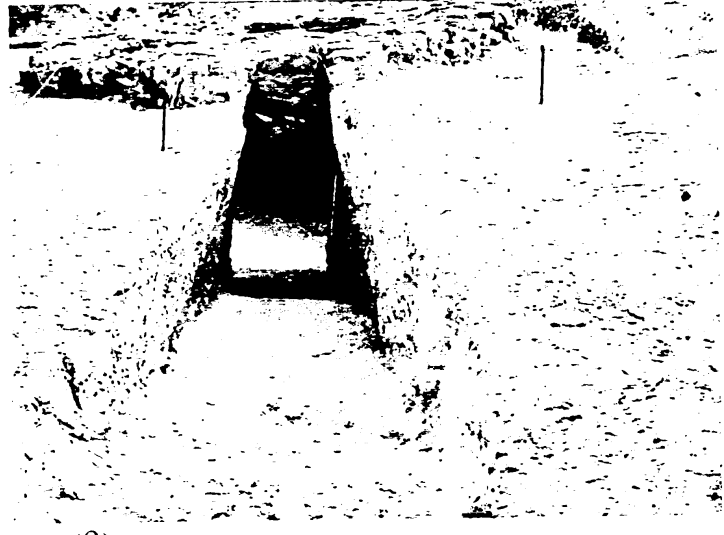
Οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις τύποι τάφων (κιβωτιόσχημοι, τύμβοι, τάφοι μέσα σὲ οἰκισμούς καὶ ταφικοὶ πίθοι) ἀντιπροσω-

(α)

(β)

(γ)

(δ)

(ε)

Είκ. 90 (α-β) Καλλιθέα-Λαγανιδιά. Θολωτός τάφος. Ἐποψη ἀπὸ Β καὶ Ν (γ) Στρωματογραφία θολωτοῦ τάφου (δ) Λείψανα ἀλογοθησίας (ε) Ἀνασκαφὴ θολωτοῦ τάφου.

αφικούς λάγκους στά δάπεδά τους κ.ά.).

Κεραμική. Όπως παρατηρήθηκε για τους τάφους, έτσι και για την κεραμική έχει διαπιστωθεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της ανήκει στην μυκηναϊκή εποχή και προέρχεται από νεκροταφεία, ενώ η προμυκηναϊκή κεραμική και εκείνη που βρέθηκε σε οικισμούς αντιπροσωπεύονται από λίγα δείγματα.

Ειδικότερα, *Πρωτοελλαδική κεραμική* έχει βρεθεί σε έννέα (9) θέσεις (Λεόντιο,

Καμάρες-Ξερικό και Παλιόμυλος, Αίγιο, Καταρράκτη-Δρακοτρύπα, Καστριά, Κ. Άχαϊα, Καλαμάκι, Αίγεια και Τείχος Δυμαίων).

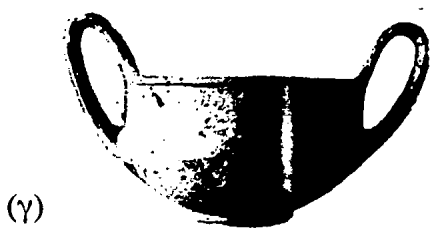
Με εξαίρεση μία θέση - νεκροταφείο (Καλαμάκι) - όλες οι άλλες είναι υπαίθριες ή ατελώς έρευνημένοι οικισμοί. Η τεχνική και τα σχήματα- διακοσμητικά θέματα είναι όμοια με αντίστοιχα από άλλες περιοχές (χειροποίητη, άβαφη, βερνικωτή ή έντριπτη με σχήματα αντιπροσωπευτικά, όπως

(α)

(β)

(γ)

(δ)

(ε)

(ζ)

Εικ. 93 (α-β) Δείγματα ΠΕ κεραμικής : (σφαιρική πρόχους- ραμφόστομη πρόχους-"σαλτσιέρα", (γ-ζ) δείγματα ΜΕ κεραμικής (μινυακός κάρθαρος, δίωτη κναθόμορφη κύλιξ, πιθοειδής άμφορεύς, πρόχους).

ἀμφορείς, φιάλες, πρόχοι, σαλτσιέρες, ἄωτα κύπελλα, πινάκια με ἐγχάρακτη ἢ γραπτή διακόσμηση (εἰκ.93α-β).

Μεσοελλαδική κεραμεική προέρχεται ἀπὸ δώδεκα (12) θέσεις (Ἀραβονίτσα, Ξερικό, Αἴγιο, Αἰγείρα, Μίραλι, Γκέρμπεσι, Τεῖχος Δυμαίων, Καταρράκτης-Δρακοτρύπα, Πυργάκι, Ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ Κράθιο, Πόρτες) καὶ εἶναι ὅμοια στὴν τεχνική, σχήματα καὶ διακόσμηση με ἐκείνη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (χειροποίητη, μινυακή καὶ ἀμαυρόχρωμη με ἀντιπροσωπευτικά σχήματα, ὅπως κυαθόμορφες κύλικες, δῶτοι σκύφοι με γωνιώδες περίγραμμα, κάνθαροι, ὕδριες, ἀμφορείς, μαστοειδή ἀγγεῖα με ἐγχάρακτη καὶ γραπτή -ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση) (εἰκ.93γ-ζ).

Κεραμεική τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς ἔχει βρεθεῖ στίς περισσότερες θέσεις τῆς προϊστορικῆς Ἀχαΐας, κυρίως σέ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα. Ἡ τεχνική εἶναι ἐφάμιλλη ἐκείνης τῶν μεγάλων κέντρων τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὰ σχήματα καὶ τὰ διακοσμητικά θέματα εἶναι γνωστά ἀπὸ γειτονικές περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας, μερικά ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζουν τοπικές ιδιορρυθμίες.

Εἰδικότερα, ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ 35 σχήματα ἀγγείων (20 κλειστά καὶ 15 ἀνοικτά) (εἰκ.94-97). Ἀπὸ τα κλειστά σχήματα ὁ ψευδόστομος ἀμφορίσκος εἶναι τό πιό συχνό (τό 39% περίπου τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῆς Ἀχαΐας), ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὰ ἀρτόσχημα καὶ κυλινδρικά ἀλάβαστρα, τοὺς πιθαμοφρίσκους, ἀμφορίσκους, πρόχους, τετράωτους ἀμφορείς, ἄωτα πιθάρια καὶ ληκύθια. Ἄλλα, λιγότερο συχνά κλειστά σχήματα εἶναι οἱ δῶτοι ἀμφορείς, μόνωτοι πιεσμένοι πρόχοι, ἀσκοί, δακτυλιόσχημα, ὕδριες, κέρνοι, φλάσκες, κ. ἄ.

Οἱ κύαθοι (βαθεῖς καὶ ἀβαθεῖς) ὑπερτε-

ροῦν ὄλων τῶν ἀνοικτῶν σχημάτων, ἐνῶ κρατῆρες, κύλικες καὶ σκύφοι εἶναι ὀλιγόριθμοι. Γενικά, τὰ ἀνοικτά σχήματα εἶναι σαφῶς σπανιότερα ἀπὸ τὰ κλειστά στὴν Ἀχαΐα, καὶ αὐτό ἴσως ὀφείλεται εἴτε στὴν ἔρευνα μικροῦ ἀριθμοῦ οἰκισμῶν, εἴτε σέ τοπική προτίμηση καὶ ιδιορρυθμία.

Ἡ χειροποίητη μυκηναϊκή κεραμεική ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἐλάχιστα δείγματα.

Ὡς ἰδιαίτερα τοπικά σχήματα μποροῦν να θεωρηθοῦν (εἰκ.98):

1. Οἱ μεγάλοι δῶτοι καὶ τετράωτοι ἀμφορείς καθὼς καὶ οἱ πτηνόσχημοι ἀσκοί.

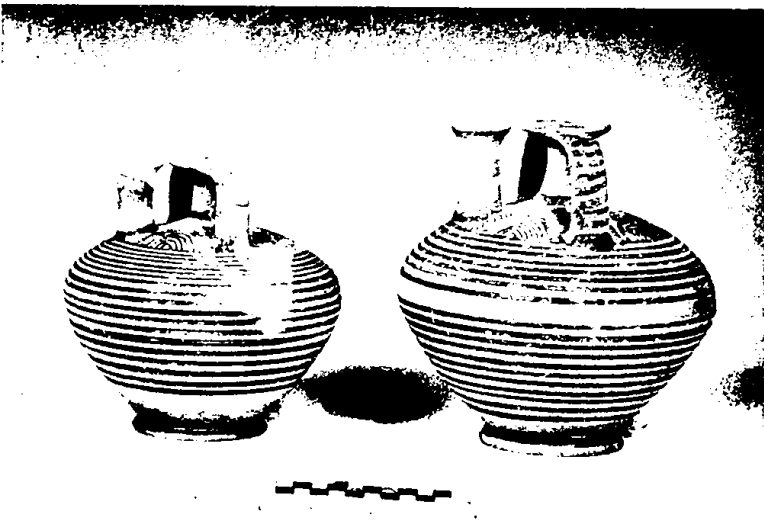
2. ἀγγεῖα ποὺ στηρίζονται σέ δύο ἢ τρία πόδια καὶ

3. τὰ ἄωτα ἀλάβαστρα (ἀρτόσχημα καὶ κυλινδρικά) με μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στή θέση τῶν ἀτροφικῶν λαβῶν.

Ἡ σχεδόν παντελής ἀπουσία ὀπῆς ἀερισμοῦ στὸν ὦμο τῶν ψευδόστομων ἀμφορέων εἶναι ἓνα ἄλλο τοπικό γνώρισμα.

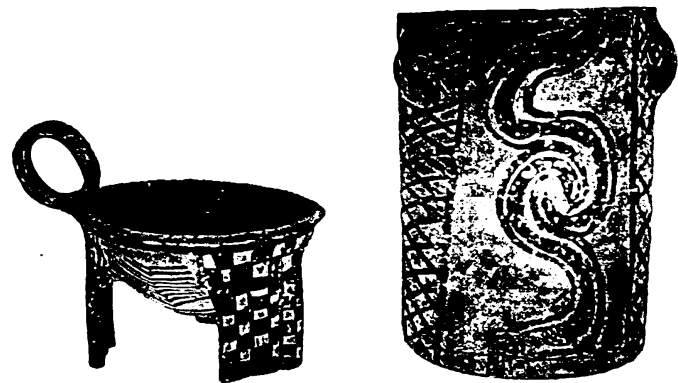
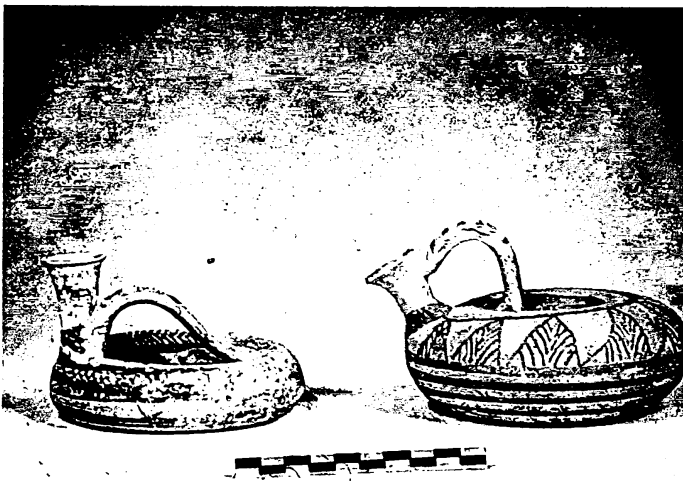
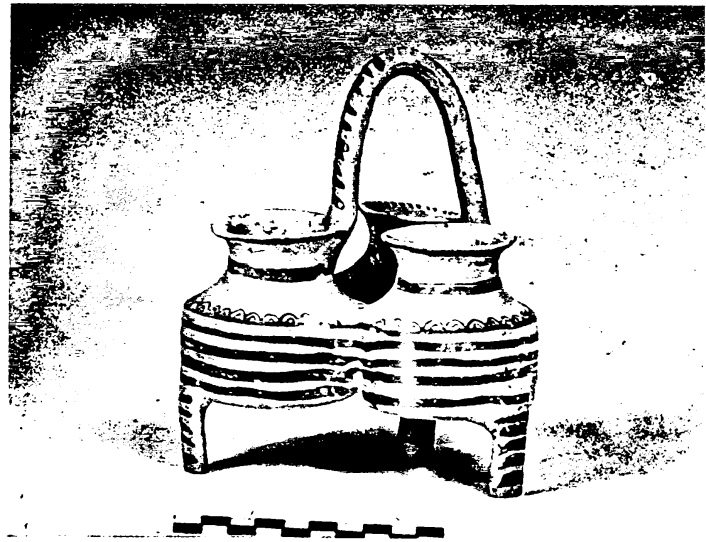
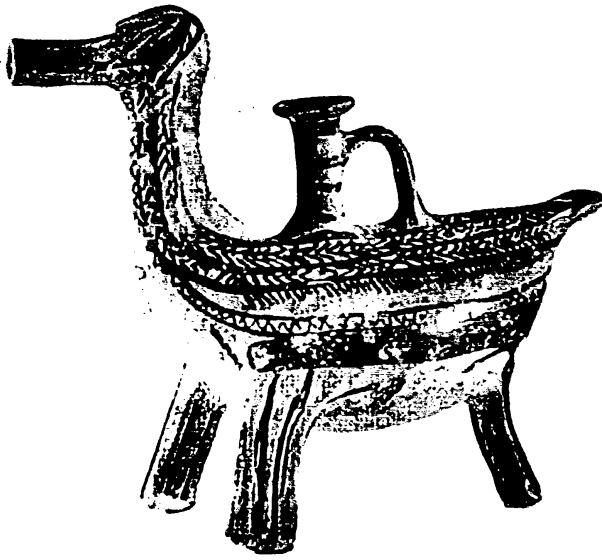
Σχετικά με τὴν διακόσμηση, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι, τὰ πλεῖστα τῶν ἀγγείων εἶναι διακοσμημένα καὶ μόνο 26 δείγματα εἶναι ἀδιακόσμητα, ἐνῶ τὰ μονόχρωμα εἶναι ἀρκετά (13,4% τοῦ συνόλου). Εἰκονιστικές καὶ ἀνάγλυφες παραστάσεις εἶναι ἐξαιρετικά σπάνιες (εἰκ.99) καὶ διακόσμηση με λευκό χρῶμα ἀπαντᾷ σέ ἓνα μόνο ἀγγεῖο.

Προσφιλή καὶ χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα εἶναι τὰ στιγμωτά καὶ κροσσωτά- κυρίως ὁμόκεντρα τόξα καὶ τρίγωνα (εἰκ. 99), ποὺ συνυπάρχουν με διάφορα ἄλλα γνωστά ἀπὸ ἄλλες περιοχές μοτίβα (π.χ. δικτυωτό, ρόμβοι, πλοχμός, ἄνθη, βραχῶδες κ.ἄ.). Ἐνα ἄλλο ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ σώματος πολλῶν ἀγγείων- κυρίως ψευδόστομων ἀμφορέων καὶ ληκυθίων- με ἐπάλληλες στενές συμμετρικές ταινίες, ἢ ὁμάδες τέτοιων

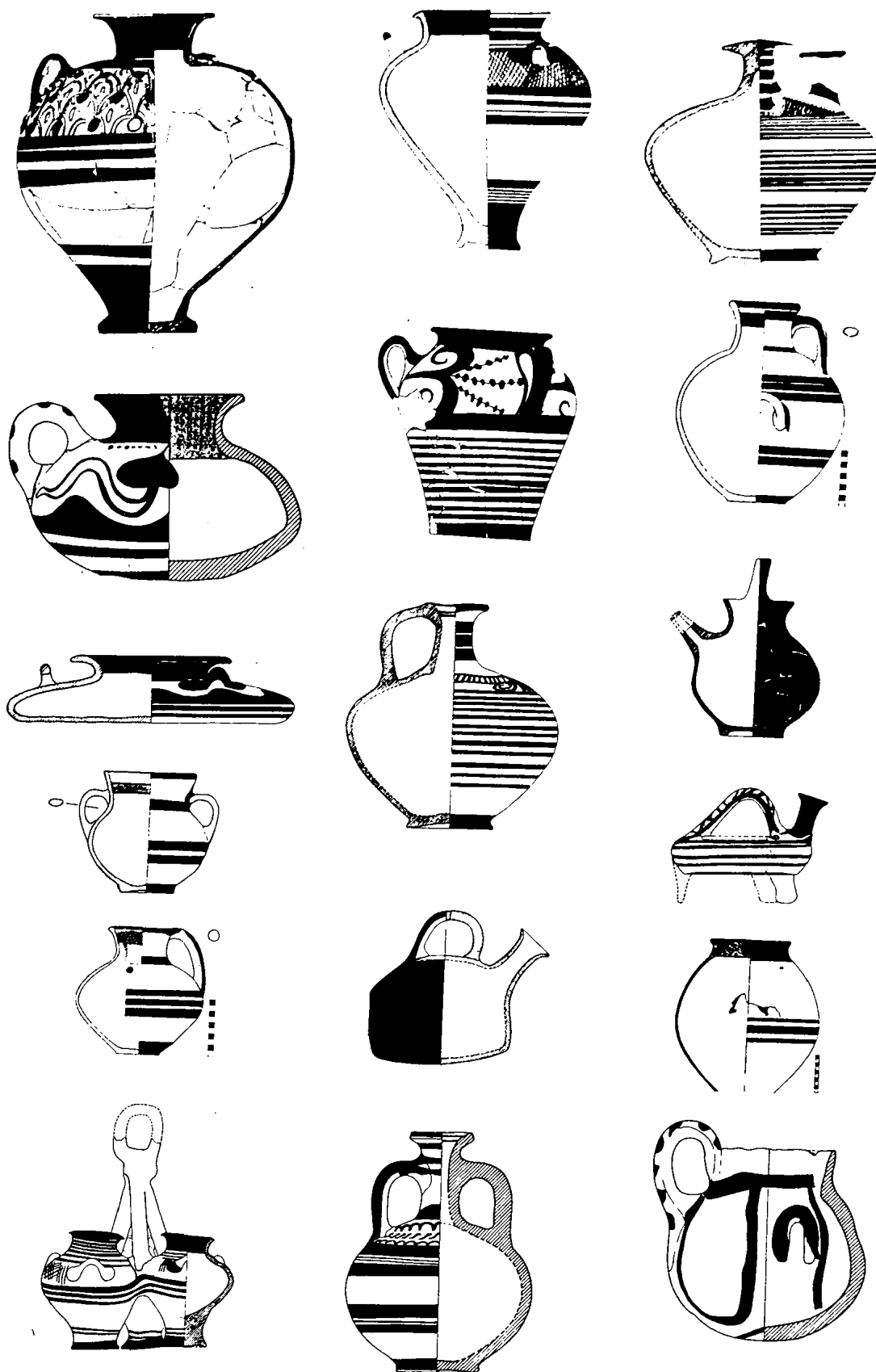
Είχ. 94. Μυκηναϊκή (ΥΕ) κεραμεική : κλειστά σχήματα.

ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΑΡΙΟΝ

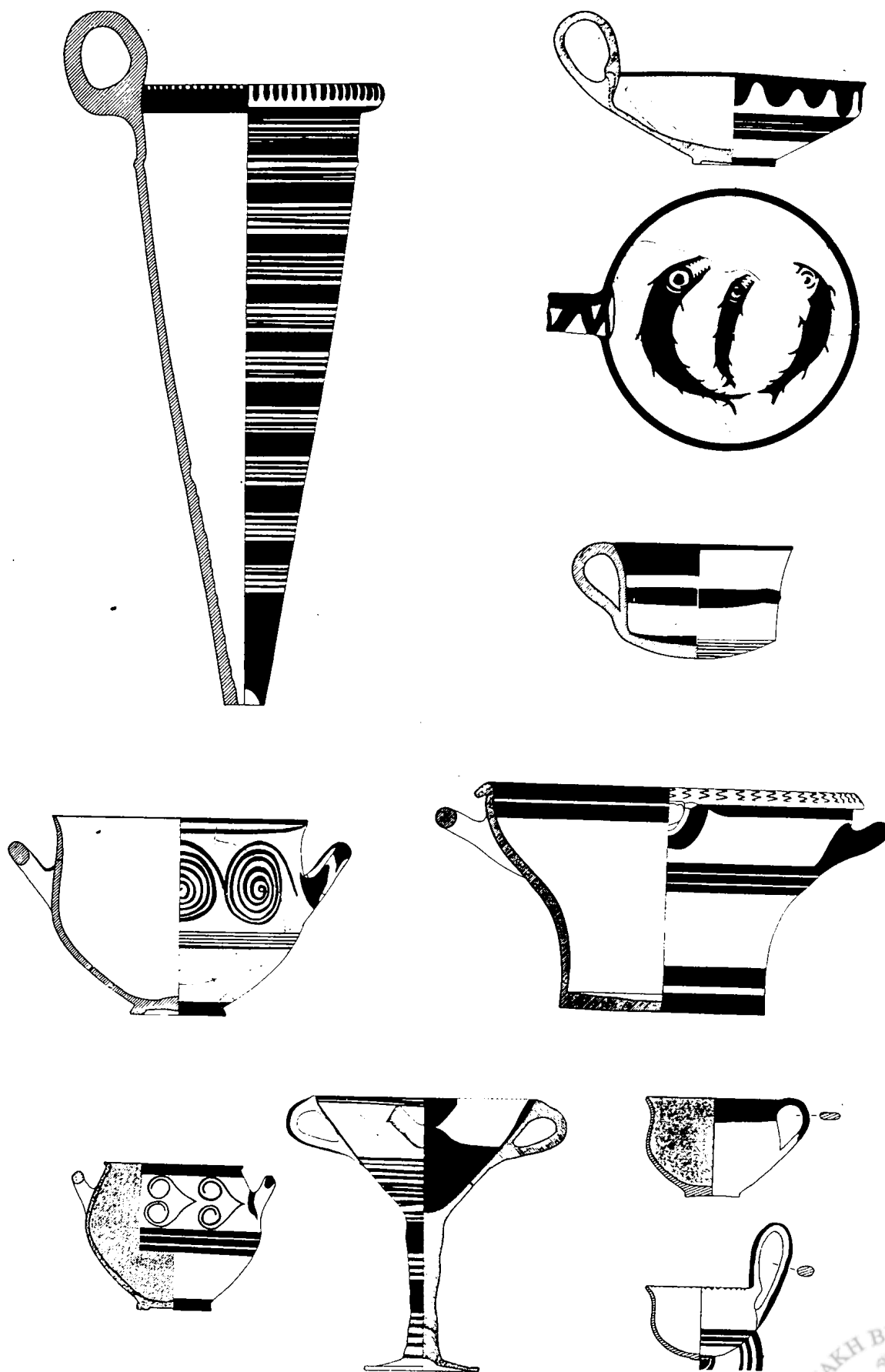
Εἰκ. 95. Μυκηναϊκή (ΥΕ) κεραμεική: κλειστά καί ἀνοικτά σγῆματα

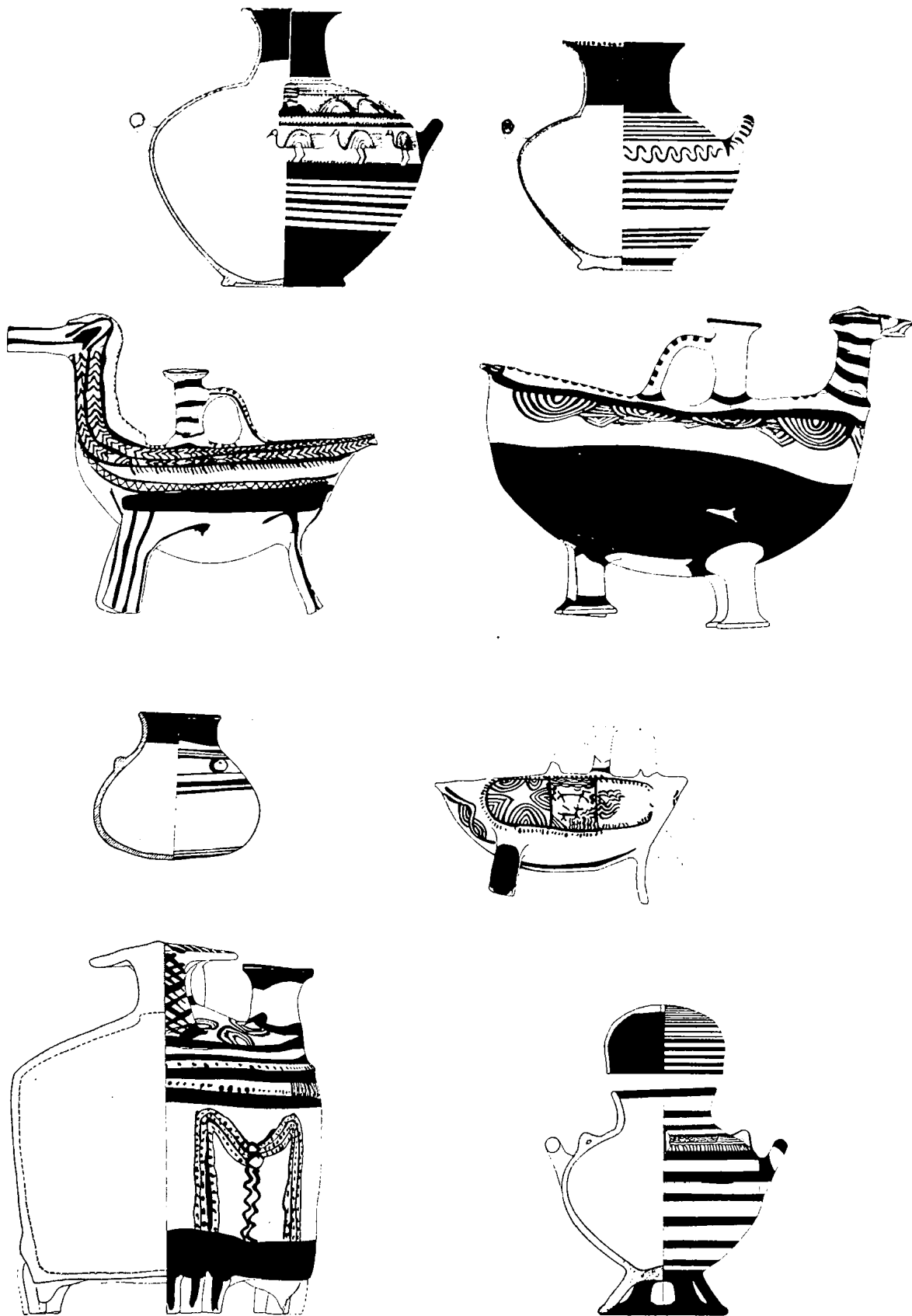
Είχ. 96. Άντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα.

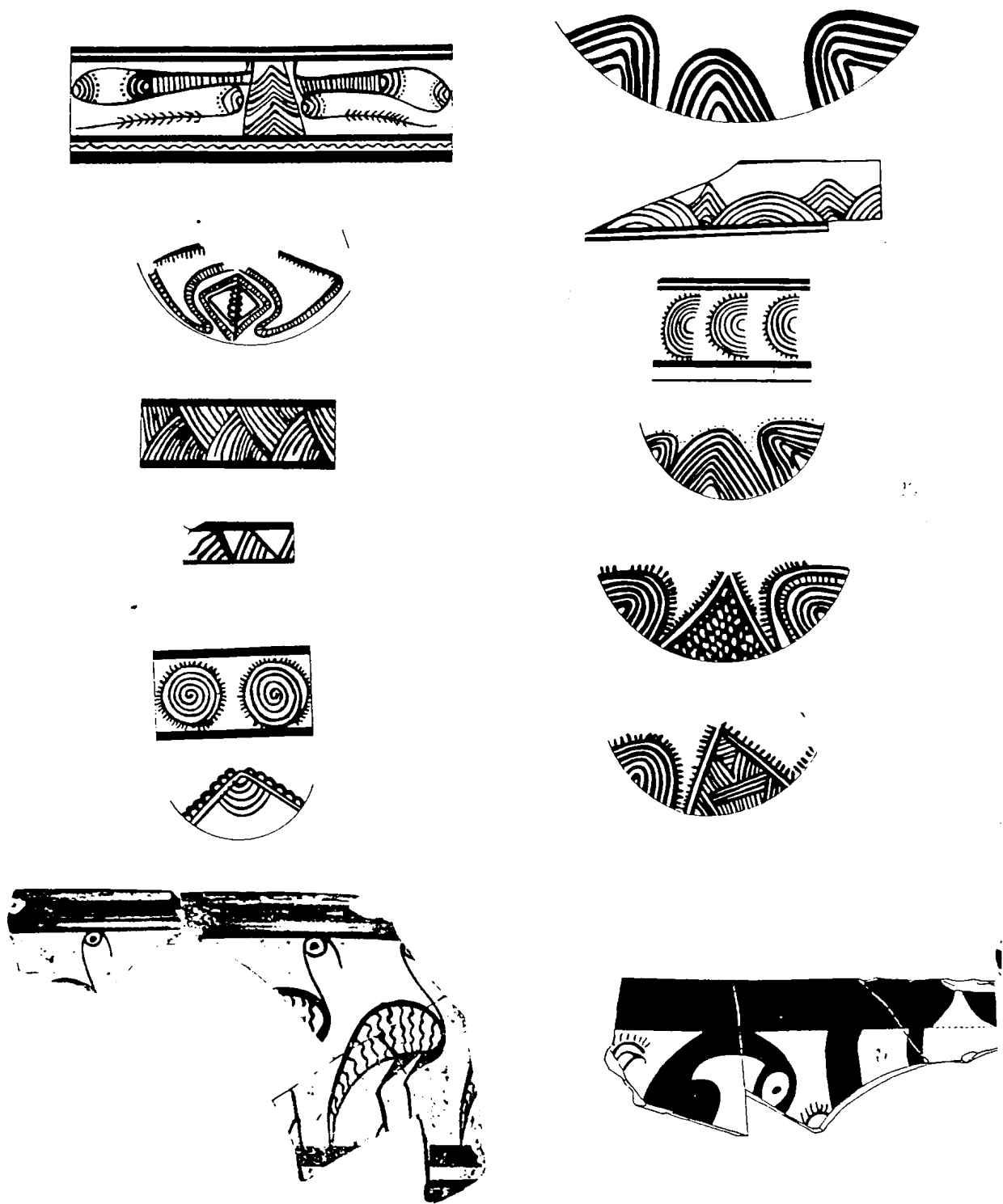
Εἰκ. 97. Ἀντιπροσωπευτικά ἀνοικτὰ σχήματα.

Εικ. 98. Τοπικά ιδιότυπα σχήματα.

Είχ. 99. Ἀντιπροσωπευτικά διακοσμητικά θέματα καί δείγματα εἰκονιστικῆς διακόσμησης.

ταινιών. Δείγματα τών ρυθμών "Πυκνού" και "Σιτοβολώνος" είναι λίγα, ενώ ο ρυθμός "Χταποδιού" απουσιάζει.

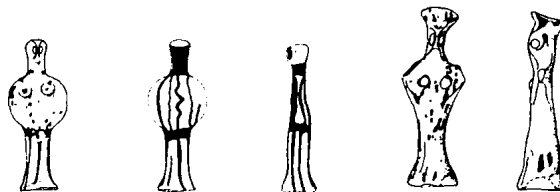
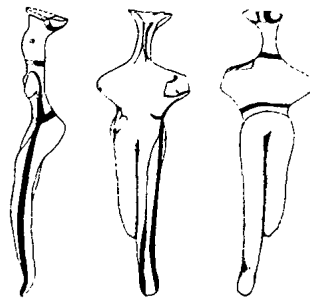
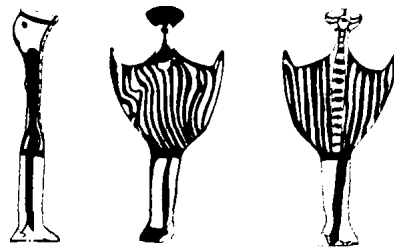
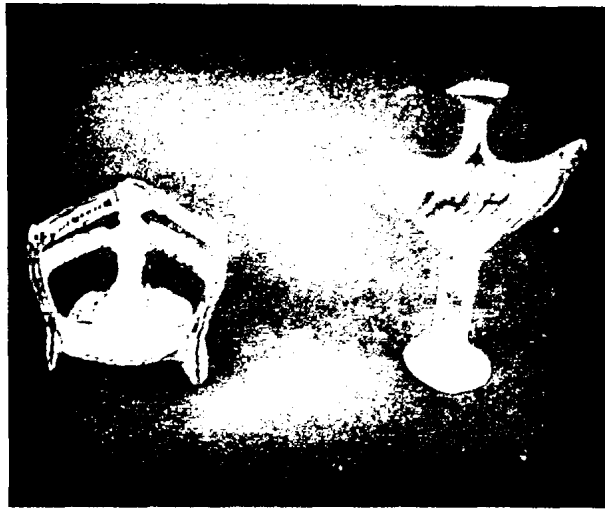
Η μεγαλύτερη συγγένεια σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων της Ἀχαΐας αναγνωρίζεται στην κεραμική της γειτονικής Ἠλείας-Τριφυλίας και της Κεφαλονιάς. Η μυκηναϊκή κεραμική της περιοχής του Αἰγίου έχει περισσότερες ομοιότητες με εκείνη της ΒΑ Πελοποννήσου και τών νησιών του Αἰγαίου (Δωδεκάνησα).

Χρονολογικά, αν και τό μεγαλύτερο ποσοστό της ανήκει στις ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδους, καλύπτει ολόκληρη τήν μυκηναϊκή ἔποχή, υποδηλώνοντας τήν συνεχή κατοίκηση της περιοχής στην Ὑστερη Χαλκοκρατία (π.1550-1050/ 1000π.Χ.).

Ἐκτός ἀπό τά ἀγγεῖα, ἔχουν βρεθεῖ και 19 πήλινα εἰδώλια (εἰκ.100), ἀπό τά ὁποῖα ὀκτώ ἀνήκουν στούς γνωστούς γυναικείους τύπους Φ και Ψ, ἕνα εἶναι ἀνδρικό, ἕνα παιδικό, ἕνας θρόνος και ὀκτώ ζωόμορφα. Χρονολογοῦνται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Μεταλλοτεχνία. Τά μεταλλικά ἀντικείμενα ἀπό χαλκό, ἄργυρο και χρυσό ἀνήκουν στις ἀκόλουθες κατηγορίες:

α) ἀγγεῖα (μία ἀργυρή φιάλη διακοσμη-

Εἰκ. 100. Ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια, ζωόμορφο και "θρόνος"

μένη μέ ἔκτυπες ὀκτώσχημες ἀσπίδες καί 4 χάλκινες ὀμφαλωτές, μία χάλκινη λεκάνη καί ἕνας χάλκινος ἠθμός) (εἰκ.101).

β) ἐργαλεῖα καλλωπισμοῦ-κοσμήματα (πόρπες, περόνες, τριχολαβίδες, ξυράφια, δαχτυλίδια, ψέλια, βραχιόλια κ.ἄ.) τά περισσότερα ἀπό χαλκό, γνωστῶν τύπων (εἰκ.102-103).

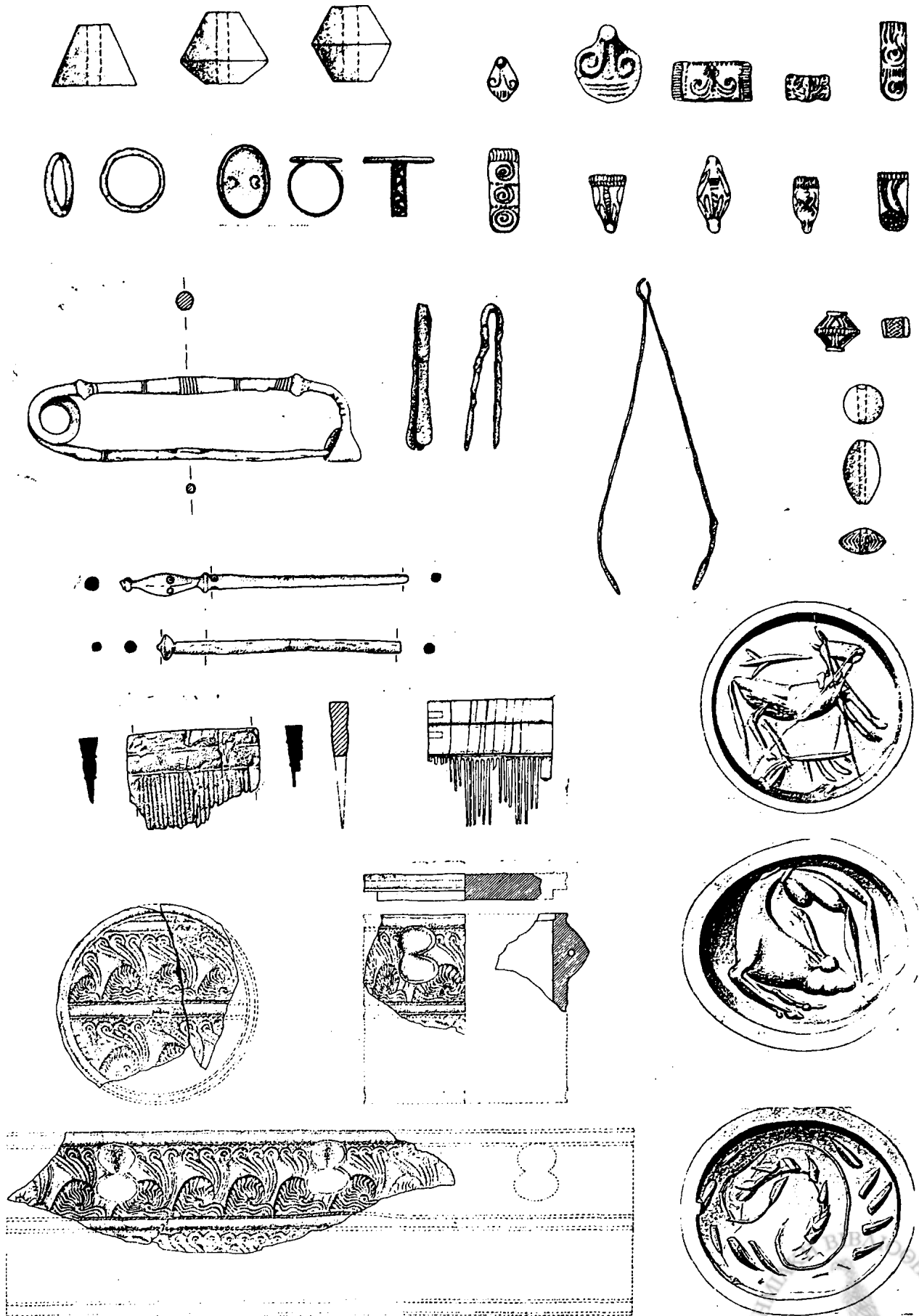
γ) σύνεργα (πελέκεις, δρεπάνια, μαχαίρια, ἀγκίστρια) χάλκινα, κοινῶν τύπων (εἰκ.104-105).

δ) ὄπλα (δύο ζεύγη χάλκινων περικημίδων καί δύο χάλκινα κράνη-τύπου τιάρας-ἀξιοματούχων πολεμιστῶν ἀπό τά νεκροταφεῖα Καλλιθέας καί Πορτῶν, λόγχες, ξίφη καί ἐγχειρίδια, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ξεχωρίζει τό ἐγχειρίδιο ἀπό τόν Καταρράκτη μέ τήν ἐνθετή διακόσμηση χρυσάργυρων δελφινιῶν στή λεπίδα του) (εἰκ.105-107).

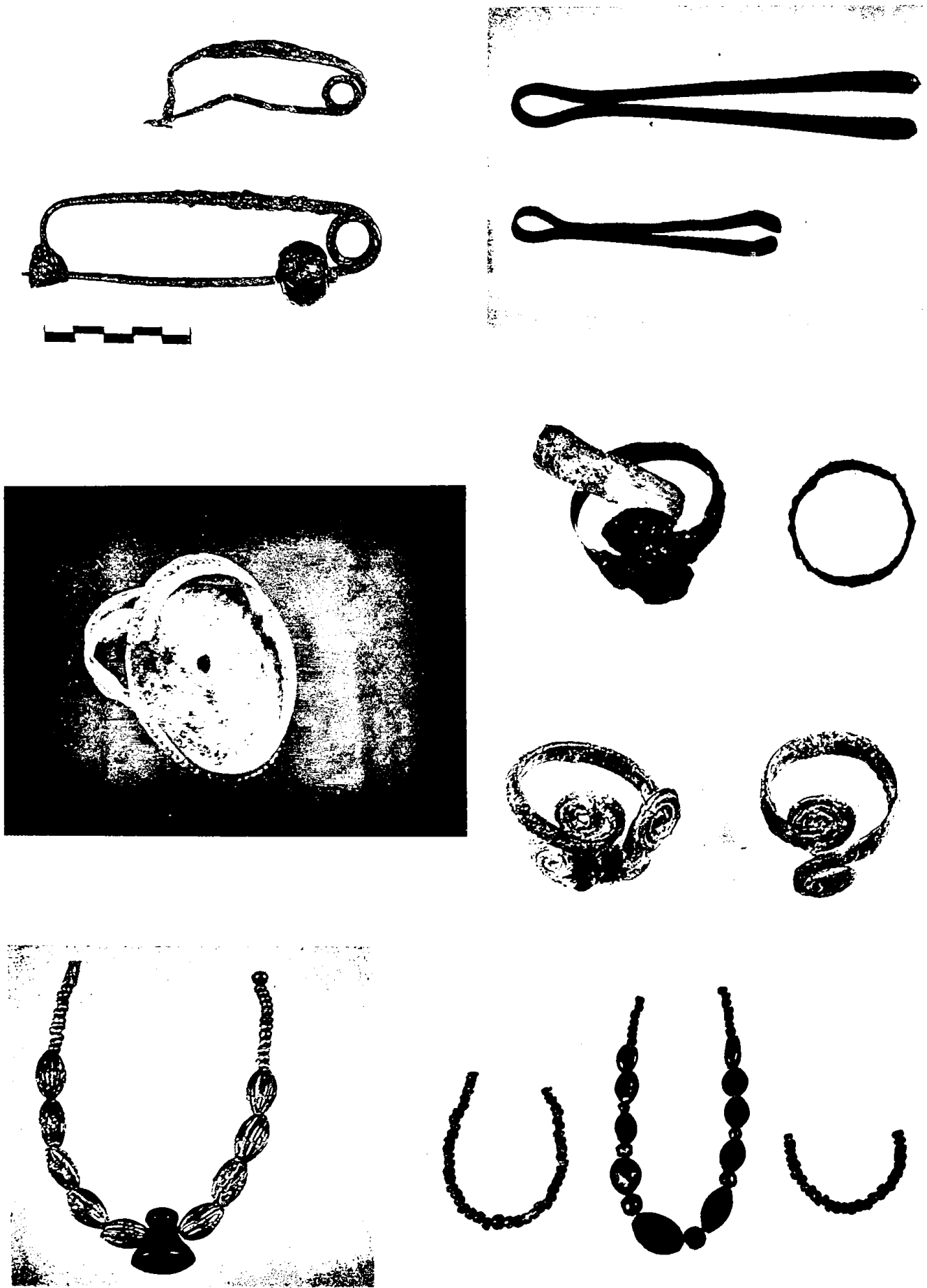
Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ πολύ καλή διατήρηση τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων τῆς Ἀχαΐας, ἡ ποικιλία καί ὁ σχετικά μέγας ἀριθμός ὄπλων, που ὑποδηλώνουν ὑπαρξη τοπικῶν ἐργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στην περιοχή.

Εἰκ. 101. Χάλκινα ἀγγεῖα (φιάλες, λεκάνη) καί ἀργυρή φιάλη

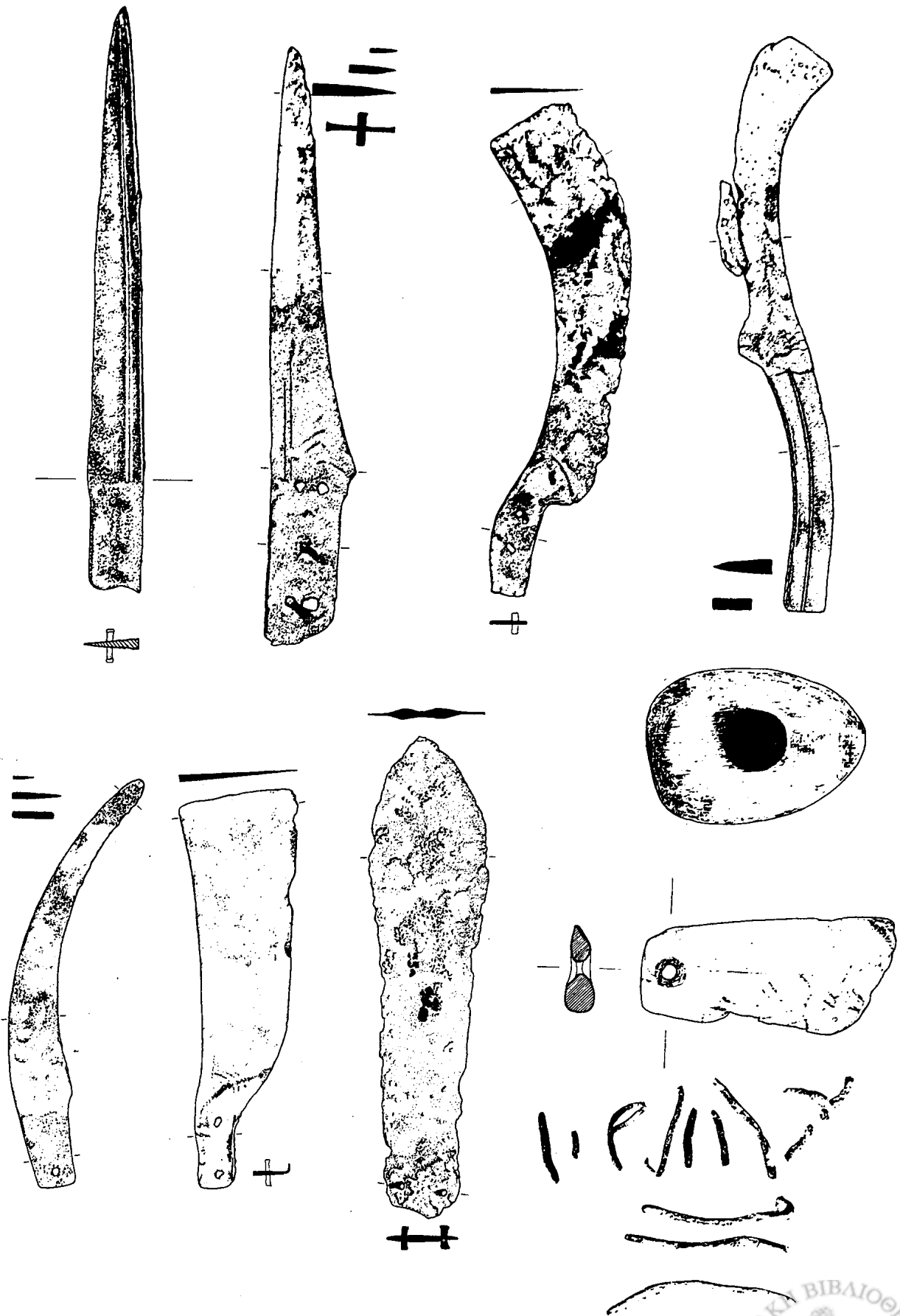

102. Έργαλεία καλλωπισμού - κοσμήματα

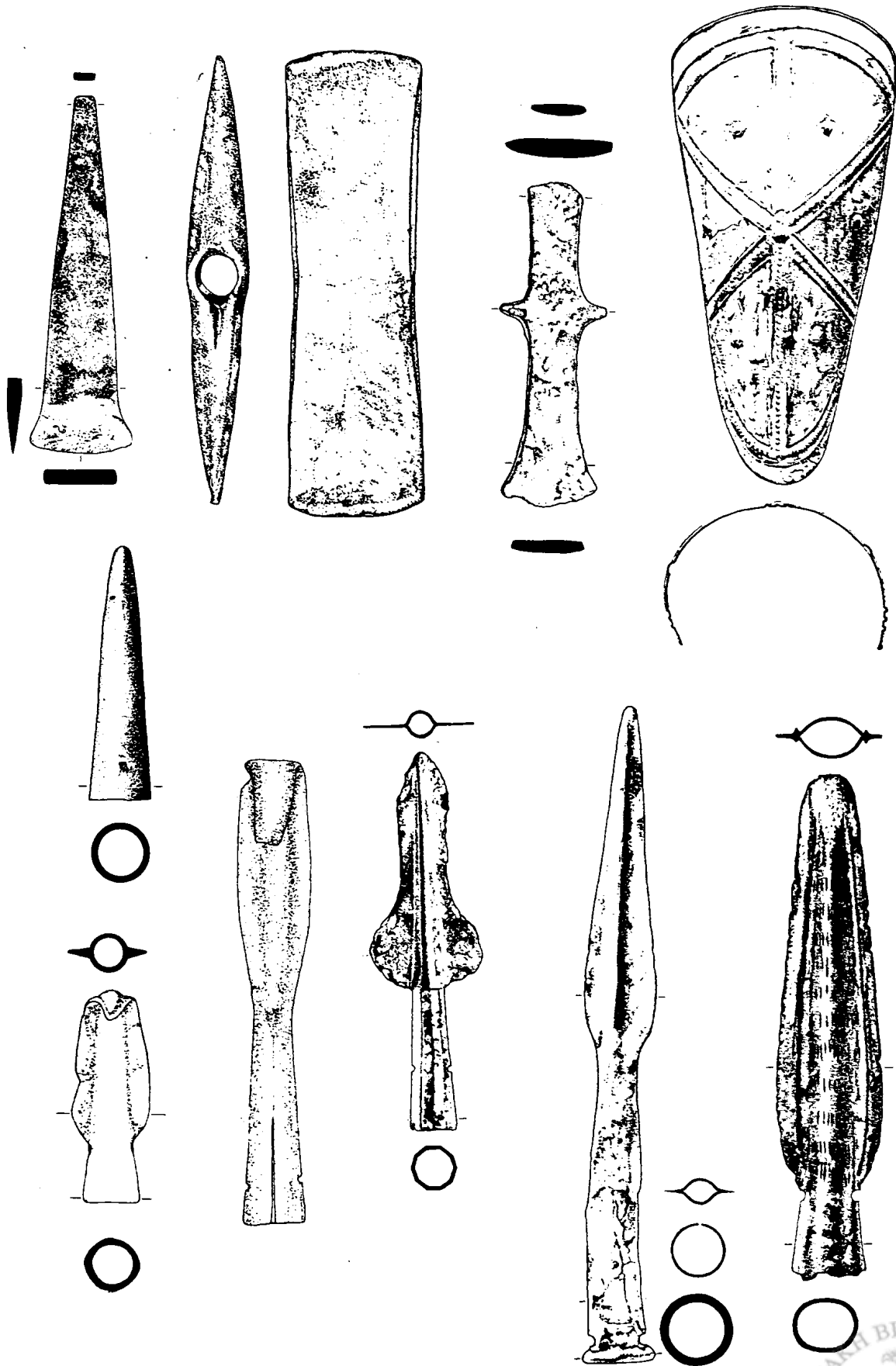

Εικ. 103. Έργαλεία καλλωπισμού - κοσμήματα.

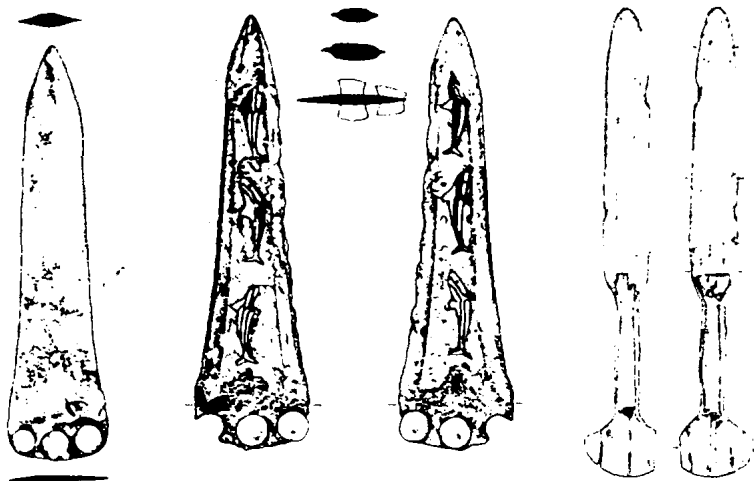

Είχ. 104. Σύνεργα (μαχαίρια, ξυράφια, λίθινο άκόνι και σφυρι, μολύβδινα σύρματα).

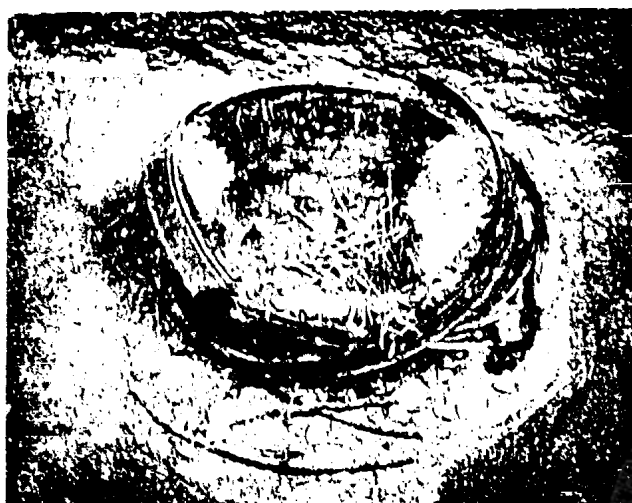
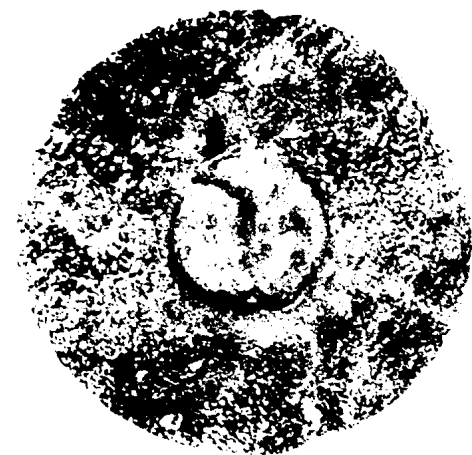
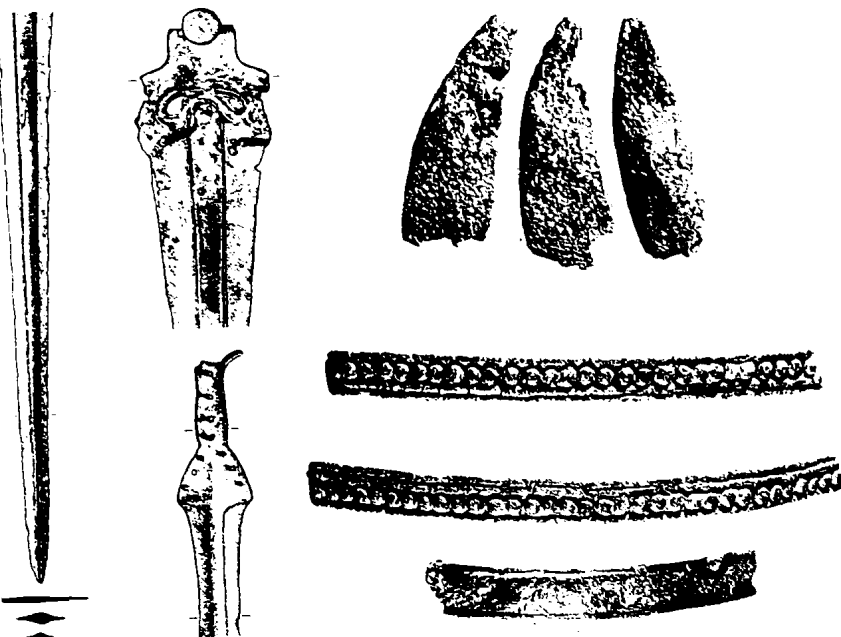

Εικ. 105. Σύνεργα καί δπλα, (πελέκεις, περικνημίδες και λόγχες).

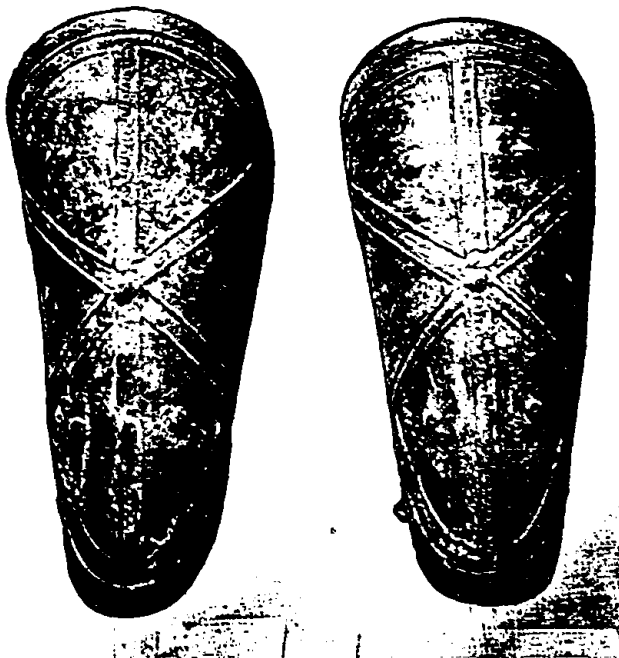
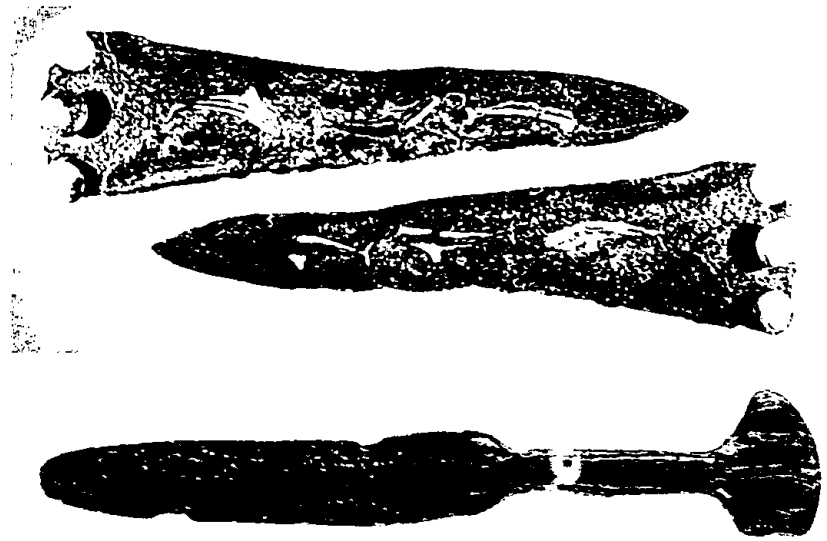

Είχ. 106. Όπλα: ἔγχειρῖδια, ξίφη, ἀποτμήματα ὀδοντόφρακτου κράνους καὶ χάλκινης τιάρας, ἀσπίδα, χάλκινη τιάρα (Paradopoulos Mysenaean Achaean, figs. 314, 315a, 355, 357-8, Πετρόπουλος, Μελετήματα 29, 2000, 90, εἰκ. 42, Κολώνας, Καθημερινή - Ἑπτὰ Ἡμέρες 28.1.96, σελ. 7).

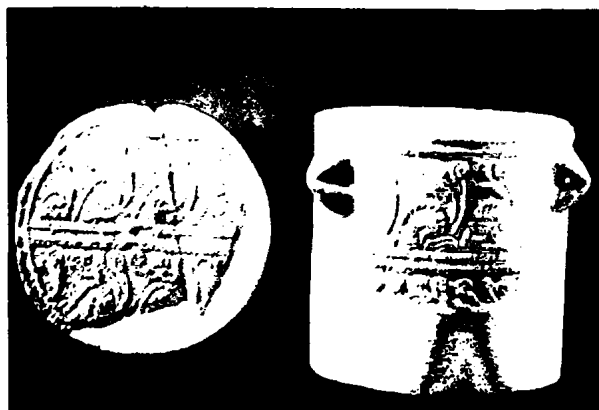

Εἰκ. 107. Ὅπλα: ἐγχειρίδια, ξίφη, λόγχες, καὶ χάλκινες περικνημίδες. (Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, figs. 312, 321-22. Κολώνας. Καθημερινή- Ἑπτὰ Ἡμέρες, 28.1.96, σελ.7).

Ἄλλα εὐρήματα, ἀπὸ διάφορα ὕλικά εἶναι χάντρες περιδεραίων ἀπὸ χρυσοῦ, ὑαλόμαζα καὶ φαγεντιανή, σφραγιδόλιθοι ἀπὸ στεατίτη καὶ ὄρεϊα κρύσταλλο, πῆλινα καὶ στεάτινα κομβία, ὀστέινες περόνες καὶ γτένια, μίᾳ ἀλαβάστρινῃ πυξίδα με διακόσμηση ἀνάγλυφων ναυτίλων ἀπὸ τὸ Κλά-

ους, λίθινα σφυριά, τριπτήρες, ἀκόνια, ἐπίμηλα ξιφῶν καὶ μῆτρες καθὼς καὶ δόντια κάπρου ἀπὸ ὀδοντόφρακτα κράνη πολεμιστῶν, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ λίθινες-χάλκινες αἰχμές βελῶν (εἰκ.102-106,108-109).

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς οἰκιστοὺς, τὰ νεοσοταεῖα, τὴν κροαιεικὴ καὶ τὰ

Εικ. 108. Χάλκινα εργαλεία (ξηράφι-μαχαίρι ιταλικού τύπου και ξηράφι, μαχαίρια).

Εικ.109. Άλαβάστρινη πυξίδα από τό Κλάους (Μυκηναϊκός Κόσμος, εικ. 43).

διάφορα άλλα εύρηματα συνθέτουν τήν εικόνα τής προϊστορικής Ἀχαΐας. Οί πληροφορίες καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα εἶναι περισσότερα γιά τήν Ὑστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ, ἐνῶ γιά τήν προ-μυκηναϊκή ἐποχή ἡ γνώση μας εἶναι πολύ περιορισμένη.

Εἰκάζεται, λοιπόν, μέ βάση αὐτά τά στοιχεία ὅτι ὁ ρόλος τής Ἀχαΐας στόν μυκηναϊκό κόσμο ἦταν ἀξιόλογος καί σημαντικός. Οἱ Μυκηναῖοι κάτοικοι τής περιοχῆς δέν ἦσαν μόνο γεωργοί καί κτηνοτρόφοι, καθυστερημένοι πολιτιστικά καί, ὅπως ὑποστηριζόταν παλιότερα, ἀπομονωμένοι ἀπό τόν υπόλοιπο κόσμο, ἀλλά καί ἔμπειροι μεταλλοτεχνίτες, καλλιτέχνες, ριψοκίνδυνοι πολεμιστές καί θαλασσοπόροι καί ἐπιτυχημένοι ἔμποροι.

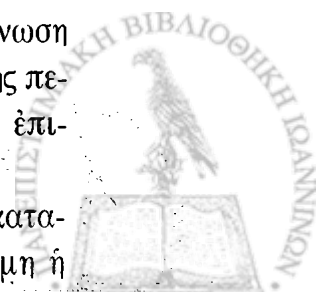
Ἄν καί κάπως συντηρητικοί καί προσκολλημένοι στίς ντόπιες συνήθειες καί παραδόσεις, δέχονταν ὁμως ποικίλες ξένες ἐπιδράσεις καί υἱοθετοῦσαν πολιτιστικά στοιχεία ἄλλων περιοχῶν, μέ τίς ὁποῖες διατηροῦσαν ἐμπορικές καί πολιτιστικές σχέσεις.

Ἴσως ἡ περιοχή τής Αἰγιάλειας, κρίνο-

ντας ἀπό τά ἀρχαιολογικά εύρηματα καί τή φιλολογική παράδοση (Ἰλιάδα 2.573-5,8.203), ἀκολούθησε περισσότερο τήν πολιτιστική πορεία καί τήν τύχη τής γειτονικῆς Ἀργολίδας, μέ τήν ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν στενά συνδεδεμένη, ἀποτελώντας τμήμα τοῦ βασιλείου τοῦ Ἀγαμέμνονα.

Ἡ δυτική Ἀχαΐα σχεδόν ἄθικτη καί ἀπρόσβλητη ἀπό τίς πρῶτες ἐχθρικές ἐπιδρομές τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. συνέχισε εἰρηνικά καί ἀπρόσκοπτα τήν πορεία καί τίς δραστηριότητές της στά τελευταῖα μυκηναϊκά χρόνια, χρησίμευσε μάλιστα καί ὡς καταφύγιο προσφύγων ἀπό τήν Ἀργολίδα καί ἄλλες περιοχές. Αὐτό ἴσως ὀφείλεται στήν ὑπαρξη ἔμπειρων πολεμιστῶν καί ἑνός ἰσχυροῦ ἡγεμόνα μέ ἔδρα τήν ὀχυρωμένη καί στρατηγική θέση τοῦ Τείχους Δυμαίων, που θά φρόντιζε γιά τήν πολιτικό-στρατιωτική καί κοινωνική ὀργάνωση τῶν κατοίκων καί γιά τήν ἀσφάλεια τής περιοχῆς ἀπό ἐχθρικές καί πειρατικές ἐπιδρομές.

Τελικά, ἡ Ἀχαΐα δέν ἀπέφυγε τήν καταστροφή! Ἄγνωστη παραμένει ἀκόμη ἡ

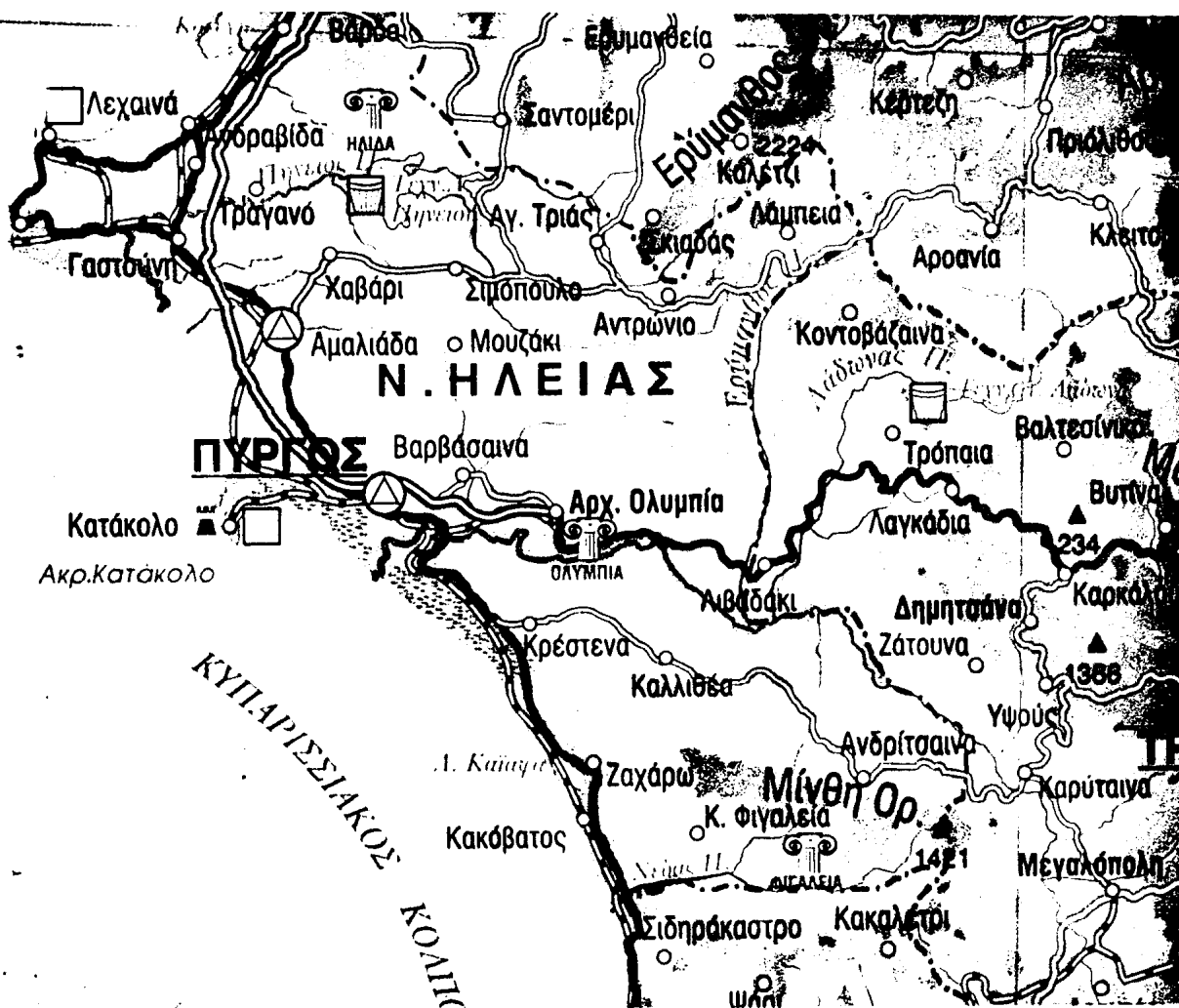
αίτια της τελικής πτώσης και πυρπόλησης της όχυρωμένης ακρόπολης του Τείχους Δυμαίων γύρω στα 1125-1075π.Χ., ενός από τα τελευταία προπύργια του μυκηναϊκού πολιτισμού στη Δυτική Ελλάδα.

Θ.Π.

Βασική βιβλιογραφία.

- Alin P., *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland* (Lund, 1962)63-68
- Alzinger W. et al., "Aigeira-Hyperesia und die Siedlung Phelloë in Achaia", *Klio* 67.2(1985)389-426
- Aström P., "Mycenaean Pottery from the region of Aigion, with a list of prehistoric sites in Achaea", *OpAth* 5(1964)89-110
- Βασιλογάμβρου Α., "Ανασκαφική έρευνα στο Καλαμάκι Έλαιοχωρίου-Λουσικών", *Πυξίδα* 1 (1995) 13-15
- Βασιλογάμβρου Α. "Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σέ ΠΕ νεκροταφείο στο Καλαμάκι Έλαιοχωρίου-Λουσικών, *Μελετήματα* 29 (2000) 43-64.
- Deger-Jalkotzy S., *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland* (Wien, 1977)
- Ζαφειρόπουλος Ν., 'Ανασκαφικές εκθέσεις στα ΠΑΕ (1952-58)
- Hope- Simpson R. - Dickinson O.T. R. K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (1979)84-93 (B 36-64)
- Κολώνας Λ., Έκθεση ανασκαφής Βούντενης *ΑΔ* 46 (1991) 146.
- _____, "Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην όρεινη Δυμαία χώρα", *Μελετήματα* 29 (2000) 93-98.
- Kourtessi-Philippakis G., *Le paléolithique de la Grèce continentale* (Paris, 1986)187-188
- Κυπαρίσσης Ν., 'Ανασκαφικές εκθέσεις στα ΠΑΕ (1925-1940)
- Μαστροκόστας Ε., 'Ανασκαφικές εκθέσεις στα ΠΑΕ (1962-1967).
- Ντάρλας Α., "Η Ωρεινάκια Λιθοτεχνία του Έλαιοχωρίου Άχαϊας", *ΑΕ* (1989)137-159
- _____, "Παλαιολιθικά εύρηματα από τό Καλαμάκι Άχαϊας", *ΑΔ* 40Α(1985)194-207
- _____, "L' Industrie du Paléolithique Moyen de Mavri Myti (Lakkopetra, Grèce)", *BSPF* 92 (1995)390-398
- _____, "Le Paléolithique Inférieur et Moyen de Grèce", *L'Anthropologie (Paris)* 98(1994)316-19
- Papadopoulou A., *Excavations at Aigion-1970, SIMA XLVI* (Göteborg, 1976)
- _____, *Mycenaean Achaea* (Ph.D.thesis, University of London), *SIMA*, LV:1-2 (Göteborg, 1979)
- _____, "Some unpublished Mycenaean objects from Vrysarion in Achaea", *BSA* 73(1978)173-78
- _____, "Zwei neue Entenaskoi aus Achaia", *AA* (1980)166-170
- _____, "Two Achaean Mycenaean weapons in the National Museum of Athens" *BSA* 79(1984)221-4
- _____, "Achaea's role in the Mycenaean World", *Μελετήματα* 13(1991)31-37
- _____, "A late Mycenaean Koine in Western Greece and the adjacent islands", *Klados. Essays in honour of J.N.Coldstream* (University of London, 1995)201-208
- Παπαδόπουλος Ά., 'Ανασκαφικές εκθέσεις για τά μυκηναϊκά νεκροταφεία Καλλιθέας και Κλάους Πατρών στα ΠΑΕ (1976-81 και 1988-2000)
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., "Είσηγμένη κεραμική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας", *Wace and Blegen* (eds. C-P. Zerner and J. Winder), (Amsterdam, 1993)209-215, Pls.23-28
- _____, "Πήλινα και χάλκινα της Πρώιμης Μυκηναϊκής Έποχης από την Άχαϊά" στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Δ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, Λαμία 1994 (ΥΠΠΟ 1999) 269- 283
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., *Ό Μυκηναϊκός Οικισμός του Αϊγίου και ή Πρώιμη Μυκηναϊκή Έποχή στην Άχαϊά* (άδημ. διδακτ. διατριβή, Άθήνα 1999)
- Papazoglou- Manioudaki L. " A Mycenean Warrior's Tomb at Krini near Patras", *BSA* 89 (1994)171-200, pls.23-36
- Παπαχατζής Ν., *Παυσανίου Έλλάδος Περιήγησις. Άχαϊκά-Άρκαδικά* (1998)66-173
- Πετρόπουλος Μ., "Νικολέικα Αϊγίου. Καλλιθέα (μυκηναϊκό νεκροταφείο)", *ΑΔ* 50 (1995) 233-36, πίν. 89
- _____, "Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπυλαιρέϊκα των Λουσικών", *Μελετήματα* 29 (2000) 65-92.
- Vermeule E., "The Mycenaean in Achaia", *AJA* 64 (1960) 1ff.
- Υιολούρις Ν., "Mykenische Bronzeschutzwaffen", *AM* 75 (1960) 42ff.

Εικ.110. Γεωφυσικός χάρτης Ήλειας-Β. Τριφυλίας

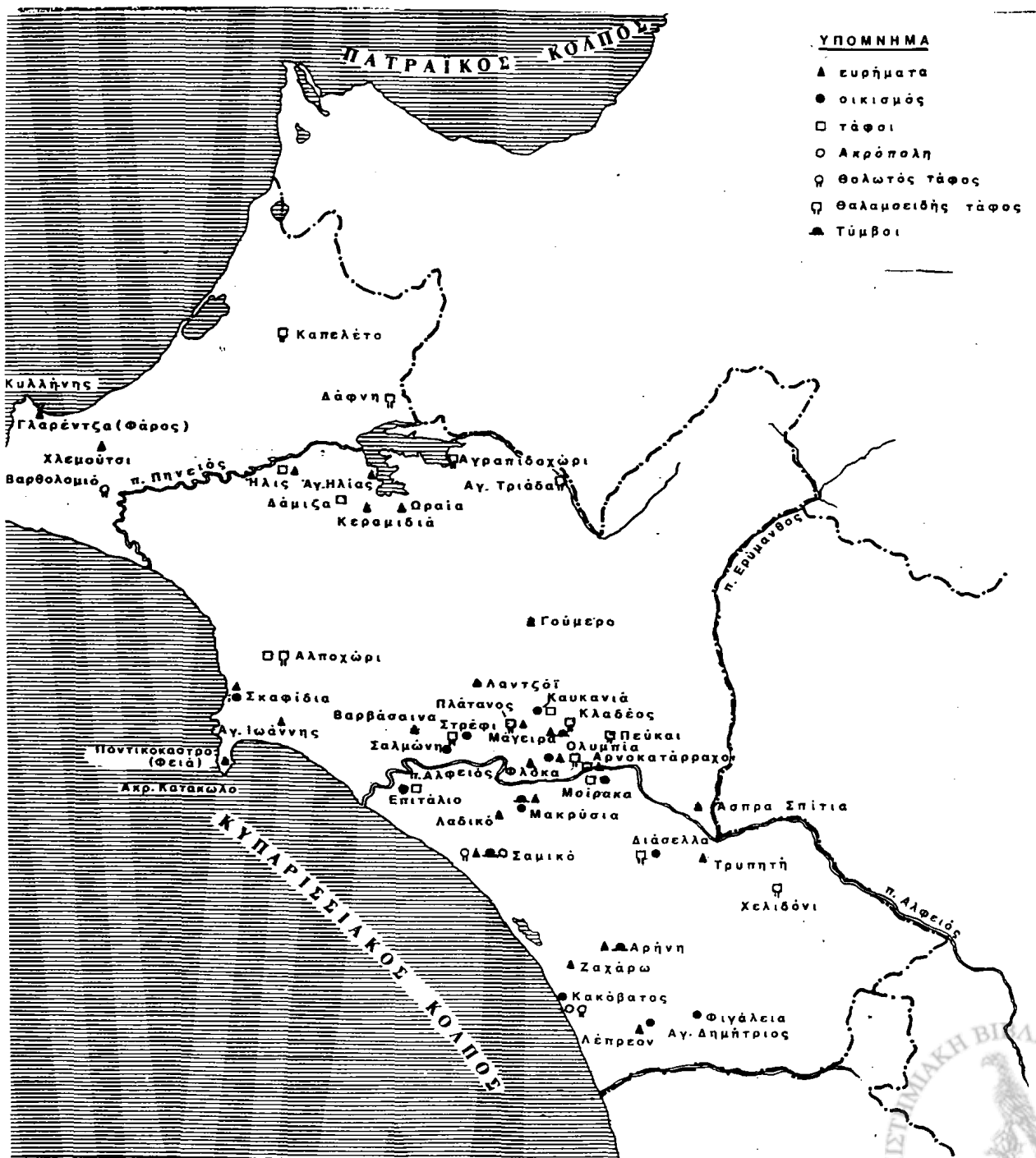

ΗΛΕΙΑ - ΒΟΡΕΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑ

Οί Hope - Simpson και Dickinson αναφέρουν τριάντα μία(31) προϊστορικές θέσεις σ' αυτές τις περιοχές, πρόσφατες όμως έρευνες, στα τελευταία 15 χρόνια, έχουν σημαντικά αυξήσει τόν αριθμό τους (εικ. 111).

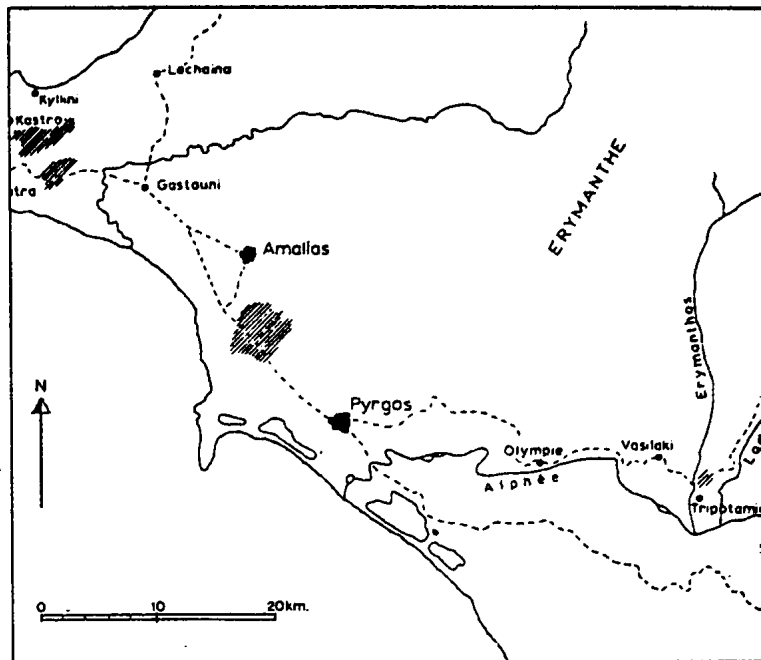
Α. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

Ή δια και εύρύχορος Ήλεια και η γειτονική Τριφυλία κατοικήθηκαν από την Παλαιολιθική Έποχή, καθώς η γεωμορφολογία τους με τις μεγάλες πεδιάδες, τούς χα-

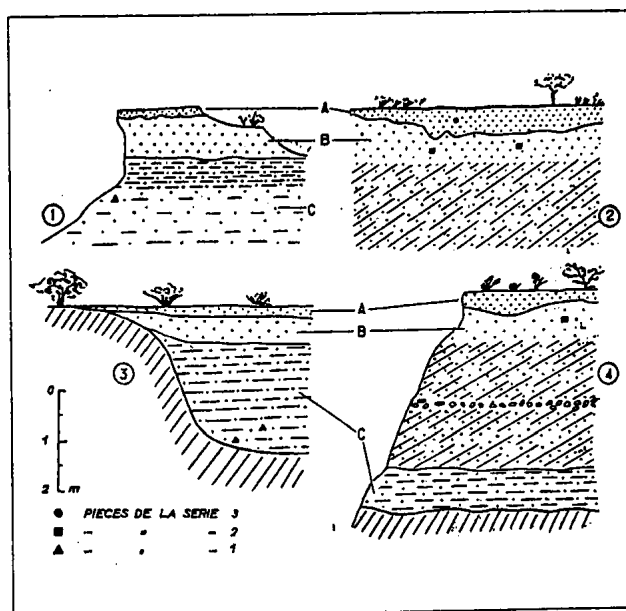

Εικ. 111. Προϊστορική Ήλεια- Β. Τριφυλία

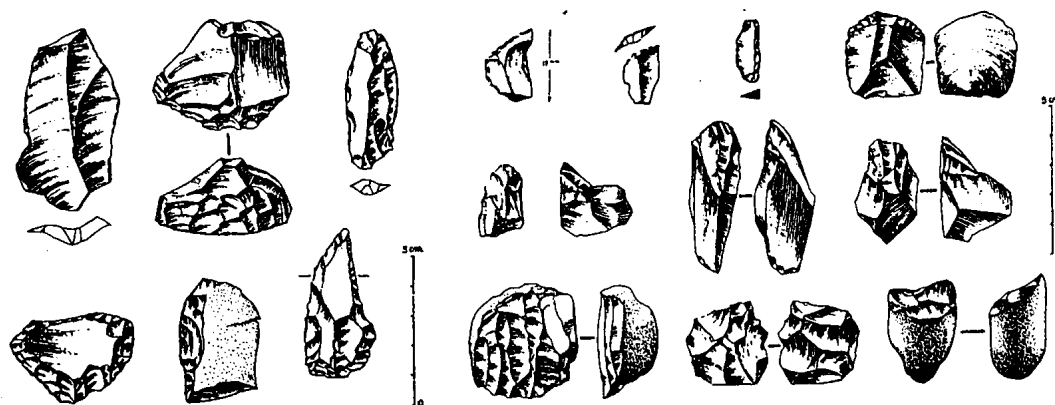

Είχ.112. Χάρτης παλαιολιθικών θέσεων (J. et N. Chavaillon et F. Hours, 1964)

Είχ.113. Στρωματογραφία υπαίθριων παλαιολιθικών θέσεων (Leroi-Gourhan et J.-N. Chavaillon, 1963)

Είχ.114. Παλαιολιθικά πυριτολιθικά εργαλεία (κατά Leroi-Gourhan).

μηλούς κατάφυτους λόφους και τά σχε-
τικώς μεγάλα ποτάμια ευνόησαν την κατοί-
κησή τους (εικ. 110).

Οί πληροφορίες για κατοίκηση τών πε-
ριοχών κατά την εποχή του Λίθου είναι πε-
ριορισμένες και φτωχές, καθώς αρκετοί οικι-
σμοί έχουν καταχωθεί από αλλουβιακές προ-
σχώσεις και ή συστηματική έρευνα, κυρίως
της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην δε-
καετία του '60, ήταν περιορισμένη.

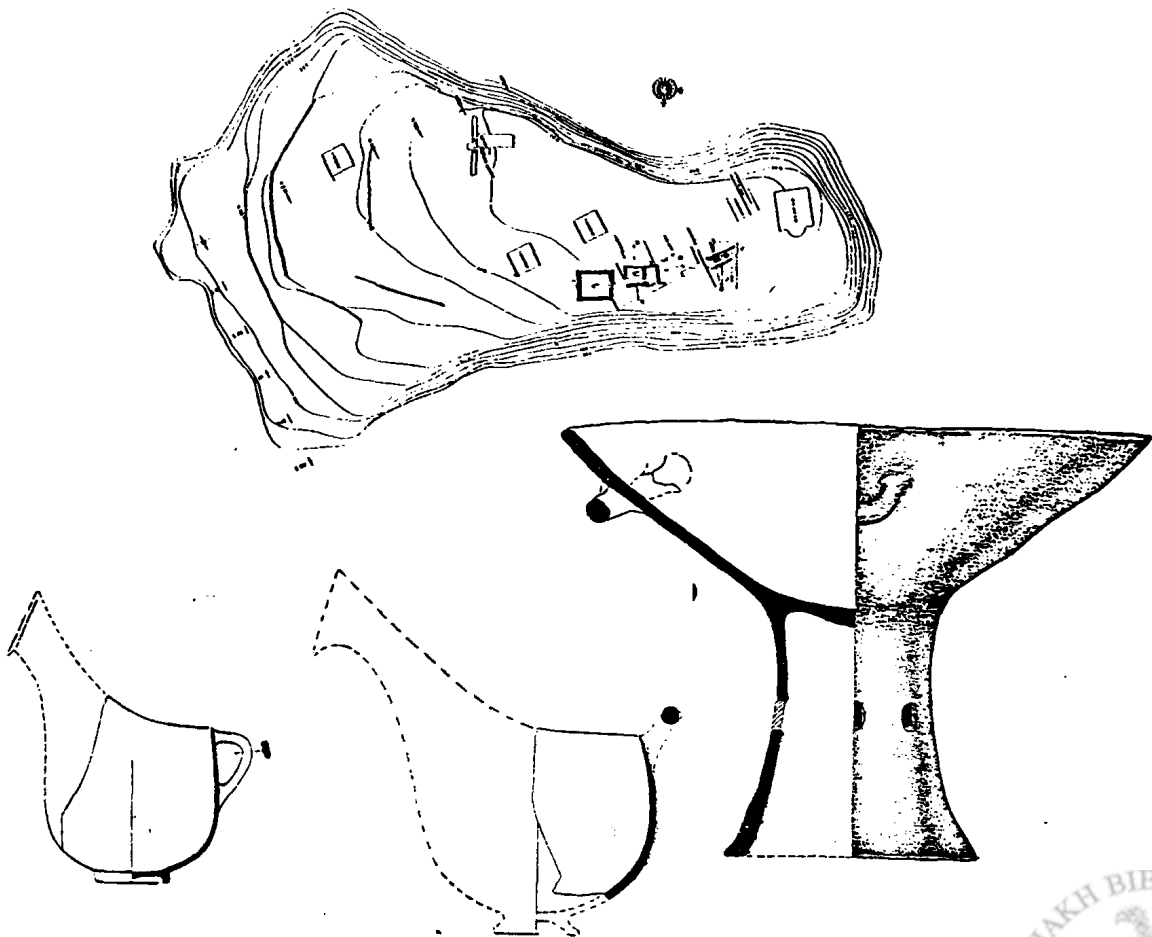
Ευρήματα από τις θέσεις Ἀμαλιάδα,
Κάστρο, Κατάκωλο, Λουτρά, Ρετούνη και
Βασιλάκι (Μουστέρια, Λεβαλλο-μουστέρια
και μικρολιθικές λιθοτεχνίες) πιστοποιούν
τήν κατοίκηση από την Μέση και Ὑστερη
Παλαιολιθική, την Μεσολιθική και την με-
τάβαση στην-Νεολιθική εποχή (εικ. 112-

114).

Ἡ Νεολιθική εποχή εκπροσωπείται από
τήν πληρέστερα και συστηματικά έρευνημένη
θέση του Ἁγ. Δημητρίου στο Λέπρεο - Τρι-
φυλίας, που ανήκει στην Ὑστερη Φάση, και
τις θέσεις Χλεμούτσι - Κάστρο Βαρθολο-
μιού, Ἁγιο Ἀνδρέα-Κατάκωλο, Ἀρνοκα-
τάρραχο Μακρουσίων και Ἀρχαία Ὀλυμπία.

B. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

α) Ἡ Πρώιμη Ἐποχή του Χαλκού
ἀντιπροσωπεύεται από 9 θέσεις (Κωστου-
ρέικα, Ὀλυμπία- Ἄλτις, Ὀλυμπία, Στρέφι,
Βαρθάσaina-Βρωμονέρι, Μακρούσια-Χάνια,
Ἄσπρα Σπίτια-Τούρλα, Κάτω Σαμικό-
Κλειδί και Ἁγιος Δημήτριος) (εικ. 115).

Εικ. 115. ΠΕ οικισμός Ἁγίου Δημητρίου και δείγματα ΠΕ κεραμεικῆς (Zachos, 1987, figs. 2, 54, 57)

β) **Στή Μέση Έποχή του Χαλκού** ανήκουν 15 θέσεις, από τις οποίες 5 (Όλυμπία-Άλτις, Όλυμπία, Μακρύσια-Χάνια, Άσπρα Σπίτια-Τούρλα, Κάτω Σαμικό-Κλειδί) συνεχίζουν από την Πρώιμη Έποχή του Χαλκού και οι υπόλοιπες 10 (Άγραπιδochώρι, Άγιος Ήλιος, Μιράκα-Οινόμαος, Μάγειρα-Κιούπια, Καυκανιά-Άγριλίτσες, Επιτάλιον-Άγιος Γεώργιος, Μακρύσια-Γερακοβούνι, Μπάμπες-Άρνοκατάρραχο, Τρυπητή-Κάστρο, Κακόβατος-Νέστορα) είναι νέες θέσεις. Τα εύρηματα είναι λίγα, αλλά ποικίλα και σημαντικά [οίκισμοί, ακροπόλεις, τάφοι (κιβωτιόσχημοι, τύμβοι, ταφικά πιθάρια) και κεραμική] (εικ. 116). Άξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη άψιδωτου(;)κτηρίου στις Άγριλίτσες-Καυκανιάς, λίγα μόνο χιλιόμετρα βόρεια της Όλυμπίας, που ήταν χτισμένο με ακατέργαστες πέτρες και χρονολογείται στην ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Γενικά, η κατοίκηση είναι άραιή και τα εύρηματα φτωχά, σε σύγκριση με όσα είναι γνωστά για την επόμενη, Ύστερη Έποχή του Χαλκού.

γ) **Στή Ύστερη Έποχή του Χαλκού** ανήκουν περισσότερες από 50 θέσεις, από τις οποίες 15 είναι γνωστές από την Πρώιμη ή την Μέση Έποχή του Χαλκού, ενώ οι υπόλοιπες (Άγραπιδochώρι-Κοτρώνια, Όραία, Γούμερο, Όλυμπία-Δρούβα, Φλόκα, Μιράκα-Ρέμα, Πλάτανος-Τομπρίνο, Κλαδέος-Στραβοκέφαλο, Κλαδέος-Τρύπες, Λάτζοι-Ίτιά, Διάσελα-Κουτσόχειρα, Ζαχάρω-Καμμένα Άλώνια, Βροχίτσα, Βύνζα ή Πεΰκες, Χελιδόνι) είναι νέες.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση θέσεων παρατηρείται κοντά στα δύο μεγάλα ποτάμια της περιοχής, στον Πηνειό, που διαρρέει

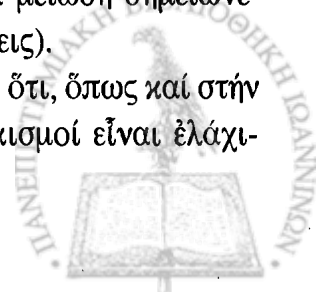

Εικ.116 Άλτις Όλυμπίας. Άντιπροσωπευτικά δείγματα ΜΕ κεραμικής (Γιαλούρη, Όλυμπία, 37)

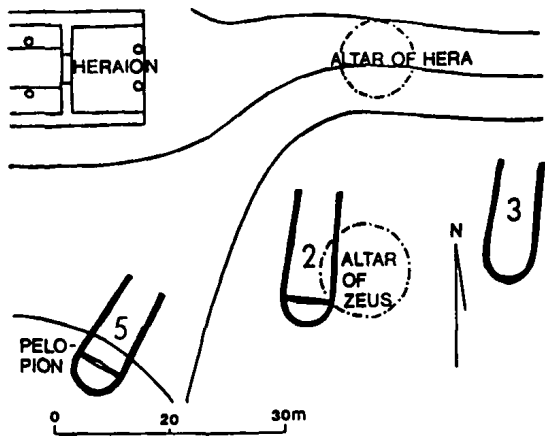
την εύφορη πεδιάδα της κοίτης Ήλιδας και τον Άλφειό νοτιότερα και κυρίως στη συμβολή του με τον Κλαδέο.

Οι περισσότερες θέσεις ανήκουν στην ΥΕΙΙΙ, υπάρχουν όμως και λίγες, στις οποίες αναγνωρίζεται κατοίκηση από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕΙ/Ι). Η μεγαλύτερη πυκνότητα παρατηρείται στις ΥΕΙΙΙ Α-Β περιόδους με 12 και 16 θέσεις αντίστοιχα, ενώ ελαφρά μείωση σημειώνεται στην ΥΕΙΙΙΓ (11 θέσεις).

Πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως και στην γειτονική Άχαϊα, οι οικισμοί είναι ελάχιστα

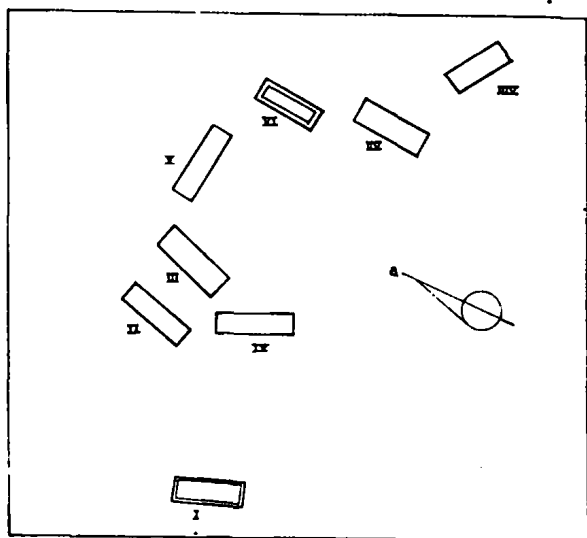

Είκ. 117. Ἄλτις Ὀλυμπίας.
Ἄψιδωτά μέγαρα

στοι (10). Οἱ περισσότερες θέσεις εἶναι γνωστές ἀπὸ νεκροταφεῖα, κυρίως θαλαμοειδῶν τάφων.

Ἀνακτορικά κέντρα δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ὑπαρξή τους τουλάχιστον στίς δύο σημαντικότερες θέσεις: στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας καὶ στὸν Κακόβατο. Στὴν ἀκρόπολη

(α)

Είκ. 118. ΥΕ τάφοι : (α) λακκοειδεῖς τάφοι Καικανιάς, (β) θαλαμ. τάφος Ζούνη (Παριλαμᾶ, 1974, εἰκ. 4, 2)

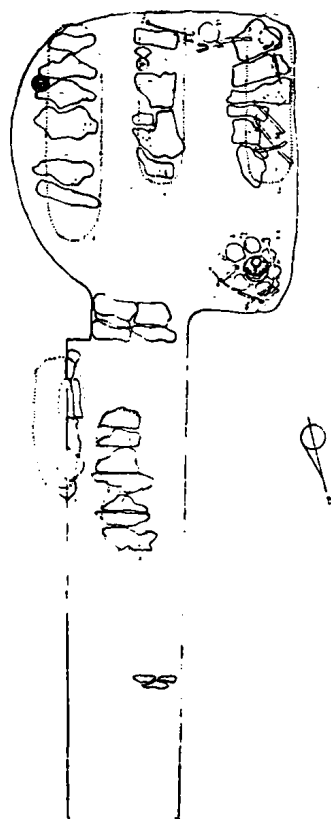
τοῦ Κακόβατου βρέθηκε ἓνα μεγάλο κτήριο μέ αὐλή καὶ ἀποθήκες, πού περιεῖχαν πιθάρια, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἦσαν γεμάτα με ἀπανθρακωμένα σῦκα. Αὐτό, καθὼς καὶ οἱ γειτονικοὶ τρεῖς θολωτοὶ τάφοι, ὀδήγησαν τὸν Dörpfeld στὴν διατύπωση τῆς θεωρίας, ὅτι ἡ ὀμηρικὴ Πύλος ἦταν στὴν θέση αὐτή.

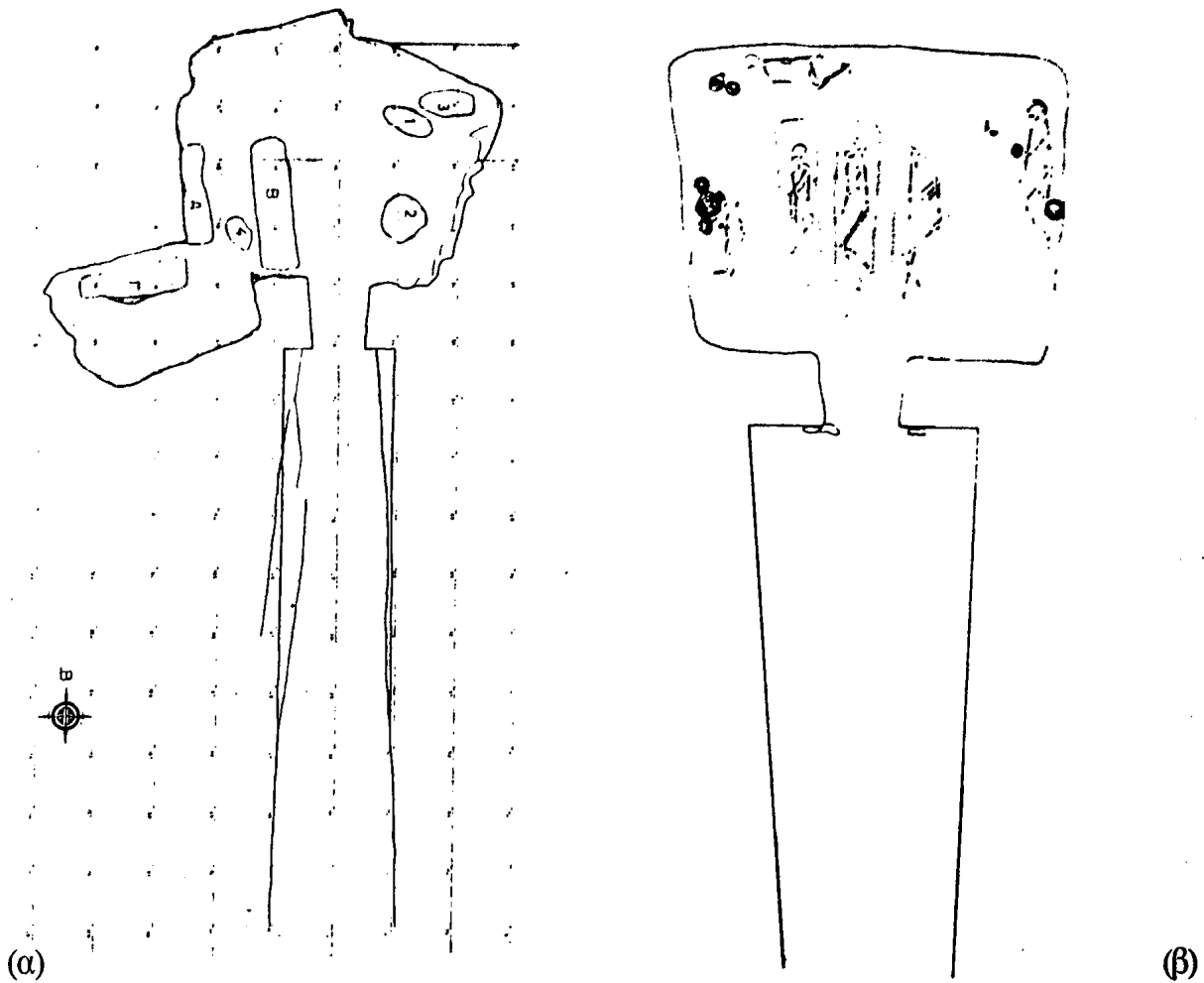
Ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας κατοίκησης τῶν περιοχῶν εἶναι ἐμφανὴς ἀπὸ τὰ διάφορα εὐρήματα, πού σαφῶς ὑπολείπονται σὲ πλοῦτο καὶ ποιότητα ἐκείνων ἀπὸ τὰ μητροπολιτικά κέντρα τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς γειτονικῆς Μεσσηνίας.

Λείψανα “ἄψιδωτῶν μεγάρων” ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Ἄλτι τῆς Ὀλυμπίας, (εἰκ. 117) ἐνῶ προϊστορικές ἀκροπόλεις με κυκλώπεια τείχη ἔχουν ἐντοπισθεῖ στο Κ. Σαμικό - Κλειδί καὶ στὸν Κακόβατο - Νέστορα.

Β. Τάφοι καὶ ταφικά ἔθιμα

Οἱ γνωστοί, ὡς τώρα, τάφοι ἀνήκουν σχεδὸν ἀποκλειστικά σὲ νεκροταφεῖα τῆς

Εικ. 119 ΥΕ. τάφοι. (α-β) θαλαμοειδείς τάφοι Ἄλποχωρίου καί Καλόσακα (Παρολαμᾶ, 1974, εἰκ. 3).

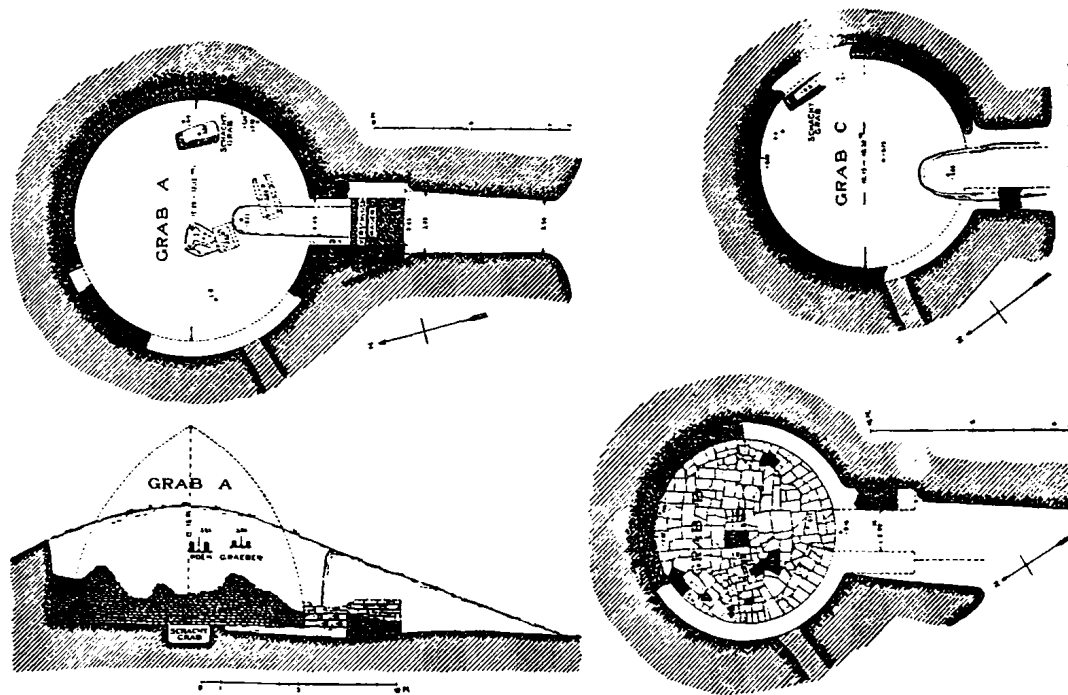
Ἐστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (ΜΕΧ / ΥΕΙ-ΙΙΙΓ), πού ἔχουν ἐντοπισθεῖ σέ περισσότερες ἀπό 20 θέσεις.

Τα σημαντικότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία ἔχουν ἐντοπισθεῖ καί μερικῶς ἢ συστηματικά ἐρευνηθεῖ στις θέσεις Μιράκα, Ἄγραπιδοχώρι, Ὀλυμπία - Νέο Μουσείο, Καυκανιά-Κιούπια, Κλαδέος - Στραβοκέφαλο καί Τρύπες, Μακρύσια, Διάσελα, Κ. Σαμικό, Ἄσπρα Σπίτια, Πλάτανος, Δάφνη-Λακκαθέλα, Λακκοφώλια, Ἄγία Τριάδα-Παληομπουκοβίνα, Βροχίτσα καί Κακόβατος.

Οἱ κυριώτεροι τύποι τάφων εἶναι οἱ : (1) κιβωτιόσχημος, (2) λακκοειδής, (3) θαλαμοειδής, (4) θολωτός, (5) τύμβος καί (6) ταφι-

κός πίθος, μέ συχνότερο καί επικρατέστερο τόν θαλαμοειδή. Τέσσερεις τύποι (κιβωτιόσχημος, λακκοειδής, τύμβος καί ταφικός πίθος) εἶναι ἐπιβιώσεις ἀπό τήν προ-μυκηναϊκή ἐποχή, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι δύο (θαλαμοειδής καί θολωτός) εἶναι, ὅπως καί σέ ἄλλες περιοχές, τυπικοί μυκηναϊκοί.

Μερικοί ἀπό αὐτούς τούς τάφους παρουσιάζουν ὀρισμένες ἰδιομορφίες καί **τοπικά χαρακτηριστικά**. Ἔτσι, οἱ ὀκτώ (I-VIII) κιβωτιόσχημοι τοῦ νεκροταφείου Καυκανιάς (εἰκ. 118α) ἀνήκουν σέ ἕνα ἐνδιάμεσο τύπο λακκοειδῶν-κιβωτιόσχημων (χωρίς ἐπέκδυση τῶν πλευρικῶν τους τοιχωμάτων), πού συναντᾶται καί στούς ὑπομυκηναϊκοῦς τάφους τῆς Ἀρχαίας

Εικ. 120. Κακόβατος. Θολωτοί τάφοι A, B, C (Dörpfeld, AM 33, 1908, 300-311, Abteil. 2, 4, 5)

Ἴλιδας. Ἡ ἡμικυκλική-κυκλική διάταξή τους ὑποδηλώνει τὴν κάλυψή τους ἀπὸ τύμβο, πού πιθανῶς καταστράφηκε.

Οἱ θαλαμοειδεῖς εἶναι γενικῶς ὅμοιοι με τοὺς γνωστούς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα νεκροταφεῖα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας. Ὡς τοπικὸ χαρακτηριστικὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ σὲ μερικοὺς τάφους πλακοσκεπῶν λάκκων στὸν θάλαμο καὶ στὸν δρόμο (εἰκ. 118β-119), πού ὑποδηλώνει ἐπίδραση ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Κεφαλονιά.

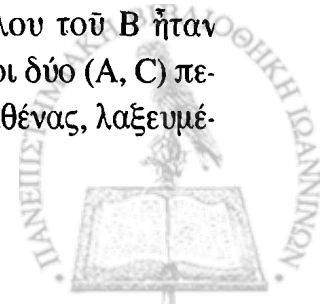
Οἱ θολωτοί, σὲ σύγκριση με τοὺς θαλαμοειδεῖς, εἶναι λίγοι (7 : ἀπὸ Κακόβατο, Μουριανάδα, Ψάρι (εἰκ. 121), Κ.Σαμικό καὶ Χαλκιά), καί, με ἐξαιρέση ἐκείνους τοῦ Κακόβατου καὶ Ψάρι, μικρῶν διαστάσεων καὶ κατώτερης τεχνικῆς, ἐπαρχιακοῦ τύπου.

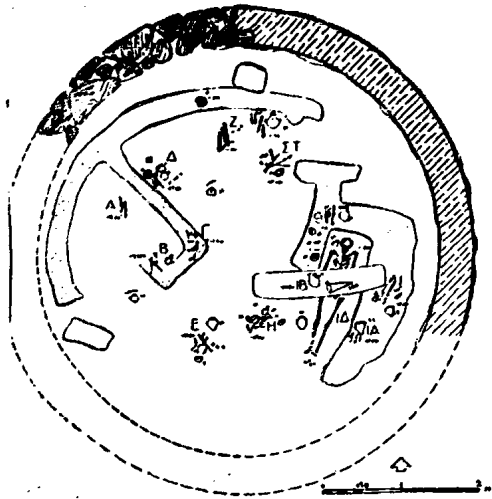
Οἱ τρεῖς θολωτοί τάφοι (A, B, C) τοῦ Κακόβατου βρίσκονται σὲ μιά πλαγιά ΒΑ τῆς ΥΕ(;) ἀκρόπολης καὶ ἐρευνήθηκαν στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀπὸ τὸν Dörpfeld (εἰκ. 120). Καί οἱ τρεῖς ἦσαν μεγάλων δια-

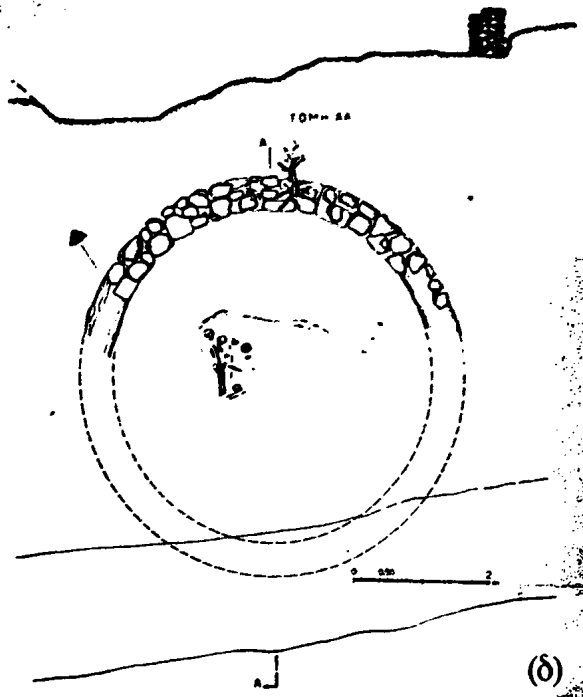
Εικ. 121. Ψάρι Τριφυλίας. Θολωτός τάφος

στάσεων (διάμ. 12.12, 9.00 καὶ 10.35μ. ἀντίστοιχα), τὸ δάπεδο τῆς θόλου τοῦ Β ἦταν πλακοστρωμένο καὶ οἱ ἄλλοι δύο (A, C) περιεῖχαν ἀπὸ ἓνα λάκκο ὁ καθένας, λαξευμέ-

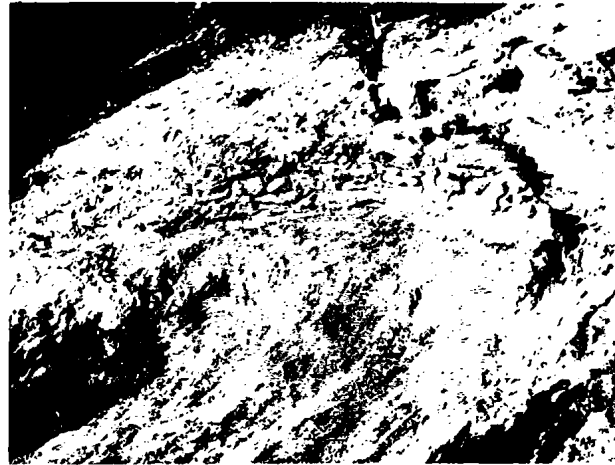
(α)

(β)

(γ)

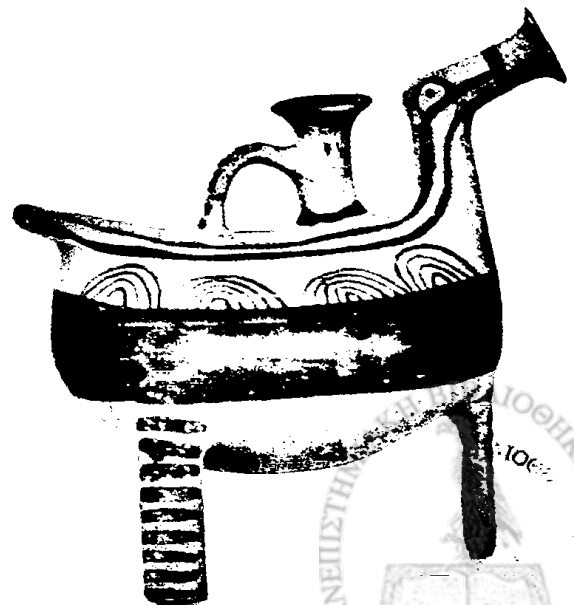
(δ)

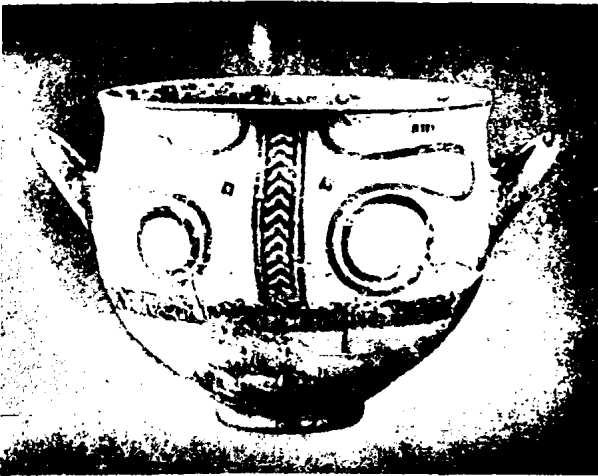
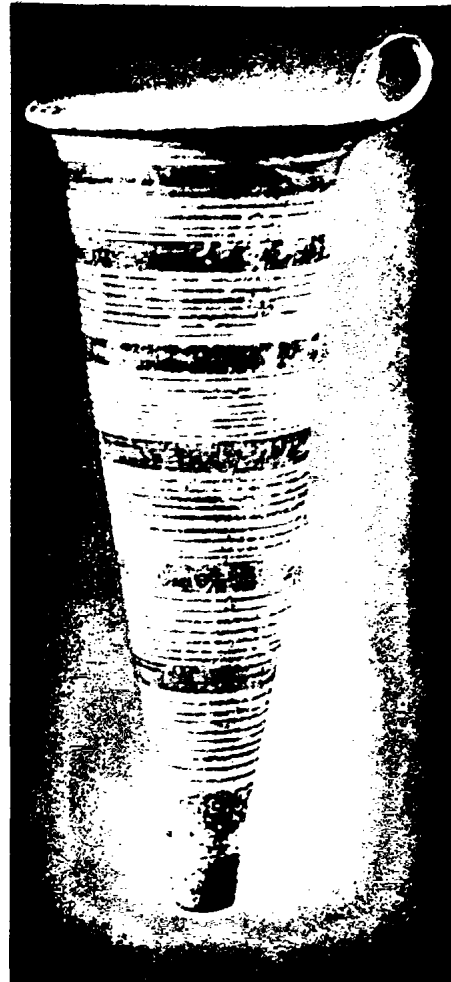

(ε)

122 (α-γ) Τύμβος Σαμικοῦ. Κάτοψη τοῦ τύμβου καὶ ἀποψη τοῦ τάφου ΙΔ καὶ τοῦ λόφου Κλειδί δεξιὰ τοῦ ὁποῖου ὁ τύμβος (Γιαλοῦρης, 1965, πίν. 5), (δ-ε) Κάτοψη-τομή καὶ ἀποψη σωζ. τμήματος τύμβου Μακροσίων (Θέμελης, 1968, πίν. 121α).

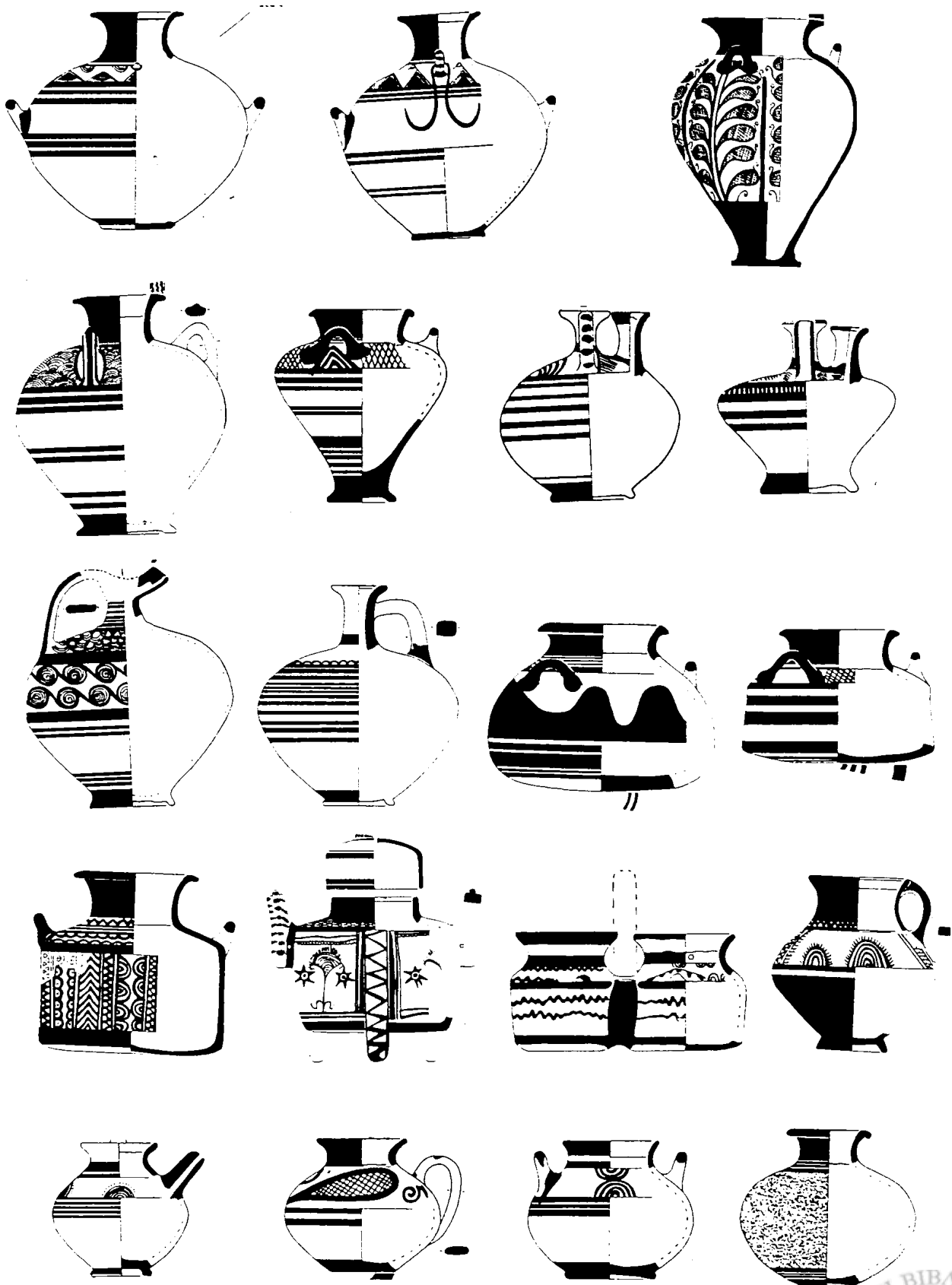
24. Μυκηναϊκή (ΥΕ) κεραμεική (άνοικτά σχήματα).

πό δάπεδό τους. Περιείχαν ΥΕ ΙΙ κεραμεική, κυρίως δοστρακα πιθαμορέων ακτορικού " ρυθμού και ύπολείμματα ύσιων κτερισμάτων, πού διέφυγαν τήν ηση, όπως ένας χρυσός βάτραχος με κιδωτή διακόσμηση, μιά χρυσή κουκουνα, χρυσοί ρόδακες με ένθετο λαζουρίτη, σιδερένιο σφραγιστικό δαχτυλίδι, έλετινα ένθέματα επίπλων ή πυξίδων, κομματα από γαλάζια ύαλόμαζα, ανάμεσα όποια σημαντικός είναι ένας μικρός ρος, ένα γυάλινο άγγείο και ένας σφραγιστικός λίθος. Στόν τάφο Α βρέθηκαν επίσης κές χάντρες και πλακίδια από ήλεκτρο. Αξιοσημείωτη και σημαντική είναι ή παρουσία τών ταφικών τύμβων στίς θέσεις

Κλειδί - Σαμικοϋ (μέ συνεχή χρήση από τήν Μεσοελλαδική ως τήν ΥΕΙΙΒ περίοδο) Μακρύσια (εικ. 122) και Καυκανιά - Κιούπια (ΥΕΙΙ). Οί τύμβοι αυτοί έντάσσονται στην σειρά όμοιων ταφικών μνημείων πού άνευρίσκονται σέ όλη τήν Δ. Έλλάδα (Μεσσηνια, Ήλεια, Ήχαΐα, Λευκάδα, Ήπειρο) και Ν. Άλβανία.

Ή χρήση ταφικών πίθων (Όλυμπία-Ήλις, Άγιος Ήλιος, Καυκανιά-Κιούπια, Κεραμιδιά και Σαλμώνη) είναι σπάνια, αλλά γνωστή από άλλες περιοχές τής Δ. Έλλάδας (Άχαΐα, Μεσσηνια, Αίτωλοακαρνανία, Ήπειρο), συχνά συνυπάρχουσα μέ τύμβους.

125. Ἀντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα

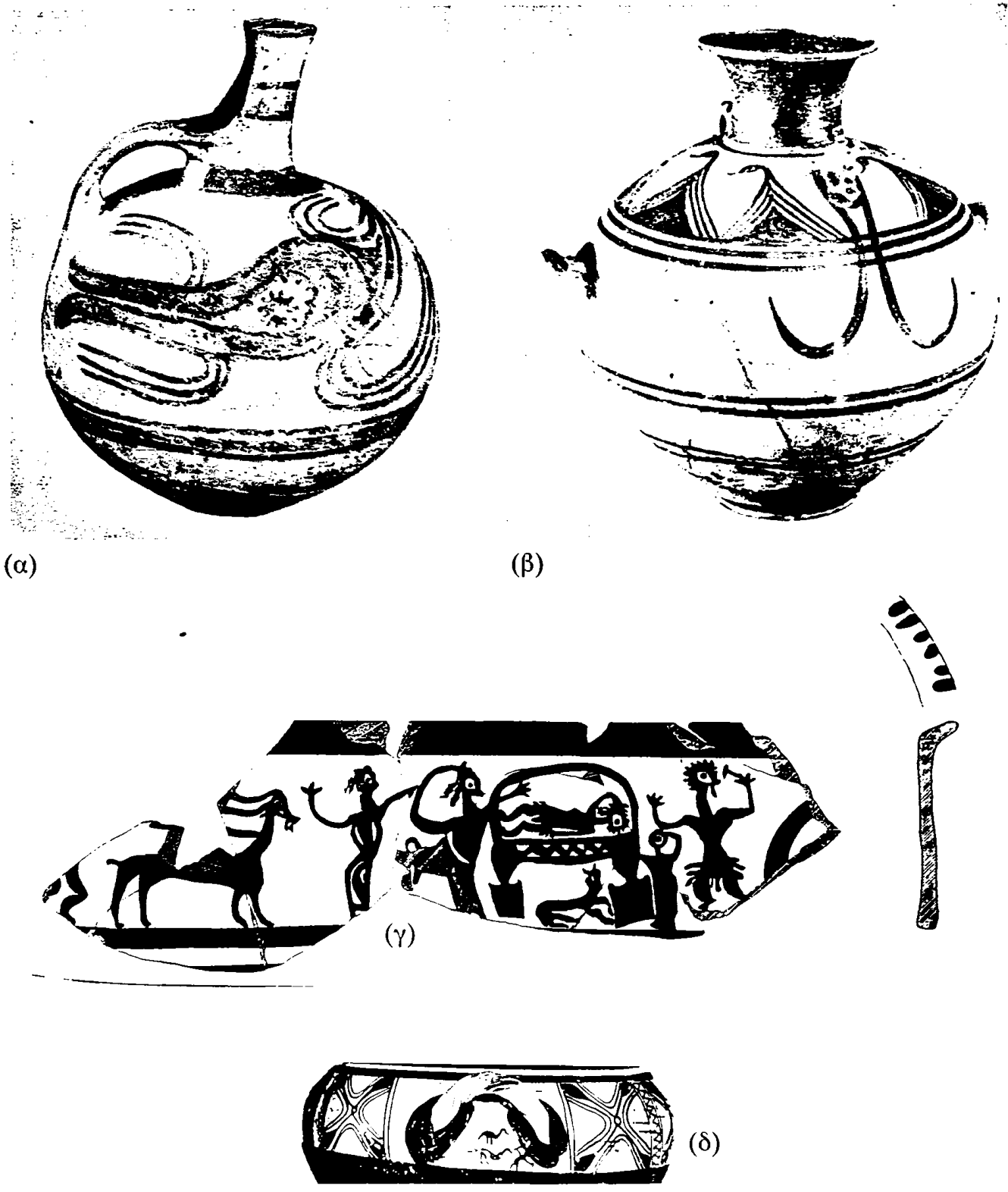

Εἰκ. 126. Αντιπροσωπευτικά ἀνοικτά σχήματα.

Εικ. 127. Αντιπροσωπευτικά δείγματα κεραμεικής εικονιστικού ρυθμού: (α) πρόχους από τον τύμβο Σαμικού, (β) ἀμφορέας από την Όλυμπία, (γ-δ) ὄστρακα κρατήρα καὶ ἀμφορέα από Ἁγία Τριάδα (Γιαλούρη, Όλυμπία, 41, Βικάτου, 2001, 275, εἰκ. 1).

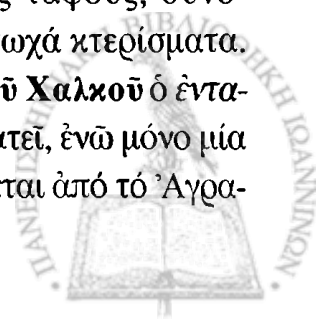
Ταφικά ἔθιμα.

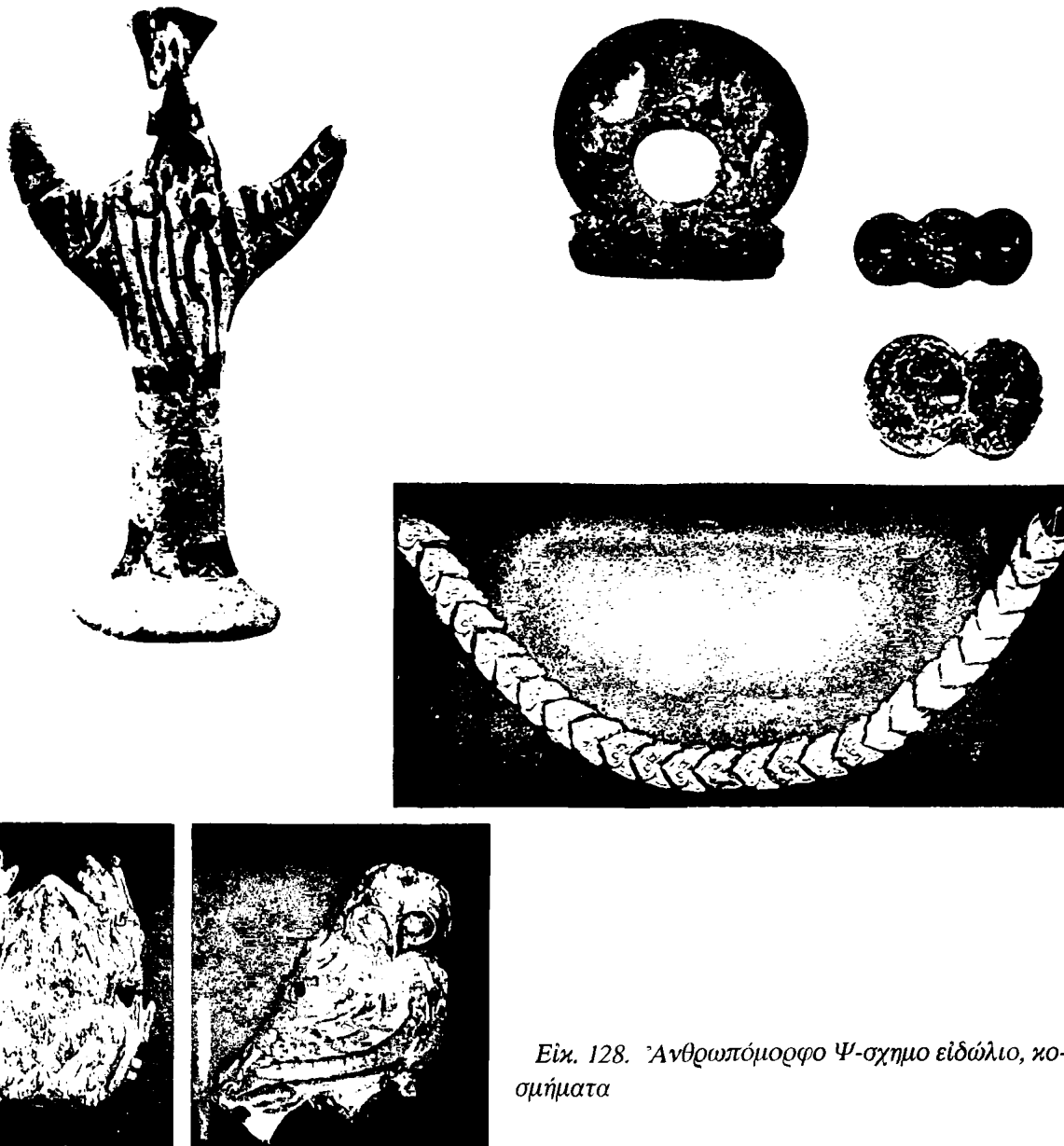
Μέ μικρές παραλλαγές, τά ταφικά ἔθιμα αὐτῶν τῶν περιοχῶν κατά τήν προϊστορική ἐποχή εἶναι ὅμοια μέ ἐκεῖνα πού ἐπικρατοῦν σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα.

Κατά τήν Μέση Εποχή τοῦ Χαλκοῦ οἱ

νεκροί θάβονται σέ μικρούς λακκοειδεῖς ἢ τυπικούς κιβωτιόσχημους τάφους, συνοδευόμενοι ἀπό λίγα καί φτωχά κτερίσματα.

Στήν Ὑστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ὁ ἐνταφιασμός τῶν νεκρῶν ἐπικρατεῖ, ἐνώ μόνο μία περίπτωση καύσης ἀναφέρεται ἀπό τό Ἁγρο-

Εικ. 128. Ἀνθρωπόμορφο Ψ-σχημο εἰδώλιο, κοσμήματα

πιδοχώρι. Οἱ νεκροὶ τοποθετοῦνται στό δάπεδο των θαλάμων μέ τά κτερίσματά τους, συχνά δέ καί σέ σκαμμένους, πλακοσκεπεῖς λάγκους, ἤ σέ λάγκους καί κόγχες στό δρόμο τῶν τάφων. Τά λείψανα παλαιότερων ταφῶν παραμερίζονται σέ σωρούς στίς γωνίες τοῦ θαλάμου ἤ σέ κόγχες- ὀστεοφυλάκια.

Ἡ ἀνεύρεση μεμονωμένων ταφῶν σέ λαγκοειδεῖς - κιβωτιόσχημους τάφους τῆς Καυκανιάς τῆς ΥΕΙΠΓ περιόδου ὑποδηλώνει, κατά τήν Παρλαμά, ἀναβίωση ΜΕ ἐθίμων καί ἴσως ἐγκατάσταση προσφύγων ἀπό τήν Ἀργολίδα μετά τήν καταστροφή των μητροπολι-

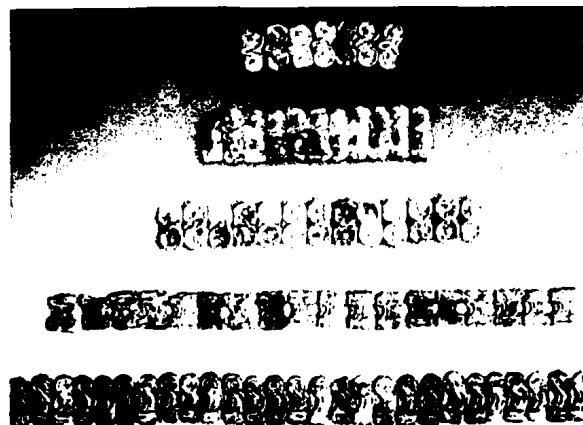
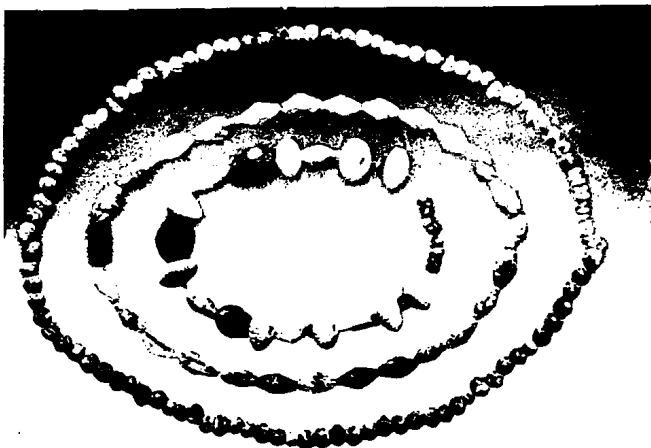
τικῶν μυκηναϊκῶν κέντρων στό τέλος τῆς ΥΕΙΠΒ.

Γ. Κεραμεική (εἰκ. 123-127)

Τά σχήματα καί διακοσμητικά θέματα ἔχουν πολλά κοινά στοιχεῖα κυρίως μέ τήν κεραμεική τῆς Ἀχαΐας, ἀλλά καί τῶν ἄλλων γειτονικῶν περιοχῶν (Μεσσηνίας, Ἀρκαδίας, Ἰόνιων νησιῶν).

Ἐχουν ἀναγνωρισθεῖ περισσότερα ἀπό 30 σχήματα ἀγγείων, μέ ἐπικρατέστερα τόν ψευδόστομο ἀμφορέα, τόν μεγάλο δίωτο ἤ τετράωτο ἀμφορέα, τήν δίωτη πυξίδα, τό

Εικ. 129. Περιδέραια

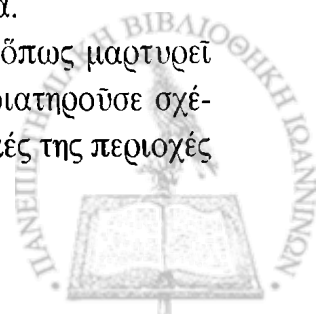
άρτόσχημο αλάβαστρο, τόν τρίωτο πιθαμφορέα και πιθαμφορίσκο, τόν άμφορίσκο, τή λήκυθο και τήν πρόχου. Ή χειροποίητη κεραμεική αντιπροσωπεύεται από λίγα - μεμονωμένα δείγματα.

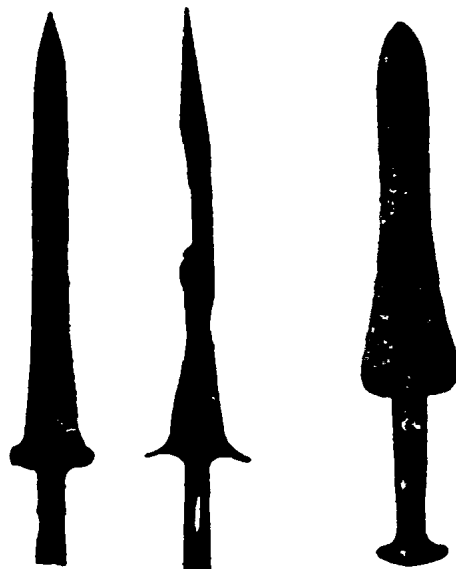
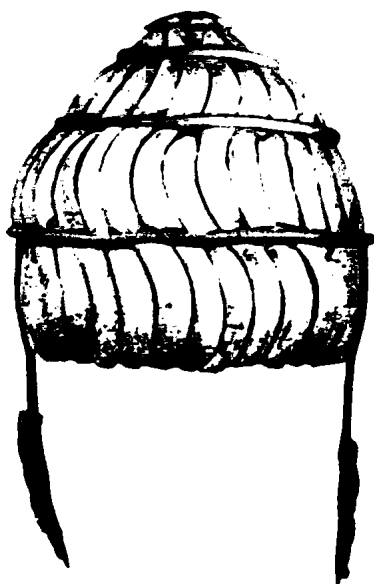
Ή συγγένεια και όμοιότητα μέ τήν κεραμεική τής Άχαΐας είναι έμφανείς σέ όρισμένα σχήματα (δίωτους και τετράωτους άμφορείς, ψευδόστομους, αλάβαστρα, πτηνόσχημα) και διακοσμητικά θέματα (άπλά, κροσσωτά ή στιγματώα όμόκεντρα τόξα ή τρίγωνα, έπάλληλες συμμετρικές

ταινίες στό σώμα τών ψευδόστομων άμφορέων και ληκυθίων). Όπως σέ όλόκληρη τήν Δ. Έλλάδα, δείγματα του είκονιστικού ρυθμού είναι σπάνια, (εϊκ. 127) μέ γνωστά ως τώρα δείγματα μόνο από τόν τύμβο Σαμικου και από τό νεκροταφείο Άγίας Τριάδας (πρόθεση νεκροϋ, ανθρώπινες μορφές, ζώα, πτηνά, δελφίνα, χταπόδια κ.ά.)

Ή μεγαλύτερη παραγωγή κεραμεικής παρατηρείται στήν Ύστερο-μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕΙΙΑ-Γ), χωρίς νά λείπουν δείγματα και τής ΥΕΙ-Π. Αυτό ίσως ύποδηλώνει ότι ή Ήλεία-Β.Τριφυλία, όπως και ή Άχαΐα, Κεφαλονία, δέν έπηρεάστηκε από τίς καταστροφές τών κέντρων τής Άργολίδας γύρω στό 1200 π.Χ., αλλά συνέχισε νά κατοικείται, και μάλιστα πυκνότερα, στήν ΥΕΙΠΓ περίοδο από τούς πρόσφυγες, πού πιθανώς αναζήτησαν καταφύγιο εκεί από τήν Μεσσηνία και Άργολίδα.

Ή Ήλεία - Β.Τριφυλία, όπως μαρτυρεί ή κεραμεική, φαίνεται ότι διατηροϋσε σχέσεις όχι μόνο μέ τίς γειτονικές της περιοχές

Εικ. 130. Όπλα (όδοντόφρακτο κράνος, ξίφη, έγχειρίδιο και λόγχες)

(Άχαΐα, Μεσσηνία, Ίόνια νησιά : Κεραμεική από Άγραπιδochώρι, Καλόσακα, Κανκαυιά, Κλαδέος, Άγία Τριάδα) αλλά και μέ την Άρκαδία (Παλαιόκαστρο) και τά νησιά τοῦ Αἰγαίου και την Δύση .

Δ. Έργα λεία - Όπλα - Κοσμήματα (εικ. 128-130).

Παρουσιάζουν ομοιότητες μέ γνωστά δείγματα από άλλες περιοχές (πόρπες, δαχτυλίδια, τριχολαβίδες, μαχαίρια, ξυράφια, λόγχες, ξίφη και έγχειρίδια, διαδήματα και περιδέραια), χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, συνώδευαν δέ τά περισσότερα τούς κατόχους τους στην μεταθανάτια ζωή ως ταφικά κτερίσματα.

Γενικά, ή περιοχή αυτή συναγωνίζεται σε ποικιλία και πλοῦτο εύρημάτων την γειτονική Άχαΐα, μέ την όποια έχει πολλές ομοιότητες σε διάφορους τομείς, κυρίως στην

κεραμεική και στους τάφους-ταφικά έθιμα. Οί έντονες αυτές ομοιότητες ίσως δηλώνουν ένιαία διοικητική και πολιτιστική έπικράτεια, ιδιαίτερα στην μυκηναϊκή εποχή, τών δύο αὐτῶν γειτονικῶν περιοχῶν, μέ κοινά κέντρα έξουσίας, καλλιτεχνικά έργαστήρια και συνήθειες ζωής.

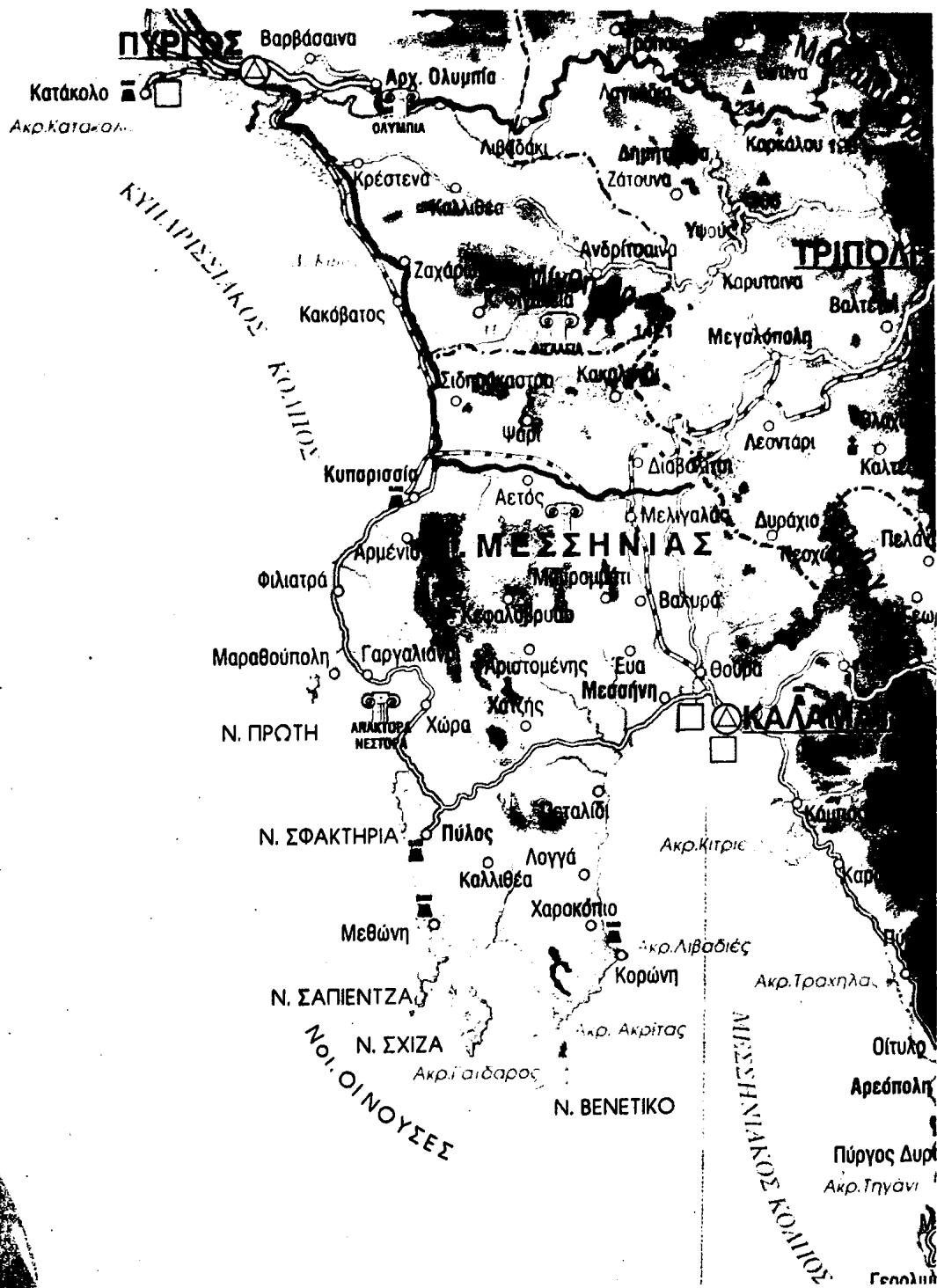
Ή αρχαιολογική έρευνα, πού συνεχίζεται μέ έπιτυχία σε αρκετές θέσεις, πλουτίζει συνεχῶς τίς γνώσεις μας και υπόσχεται ακόμη πιο ένδιαφέροντα και σημαντικά εύρήματα.

Βασική βιβλιογραφία

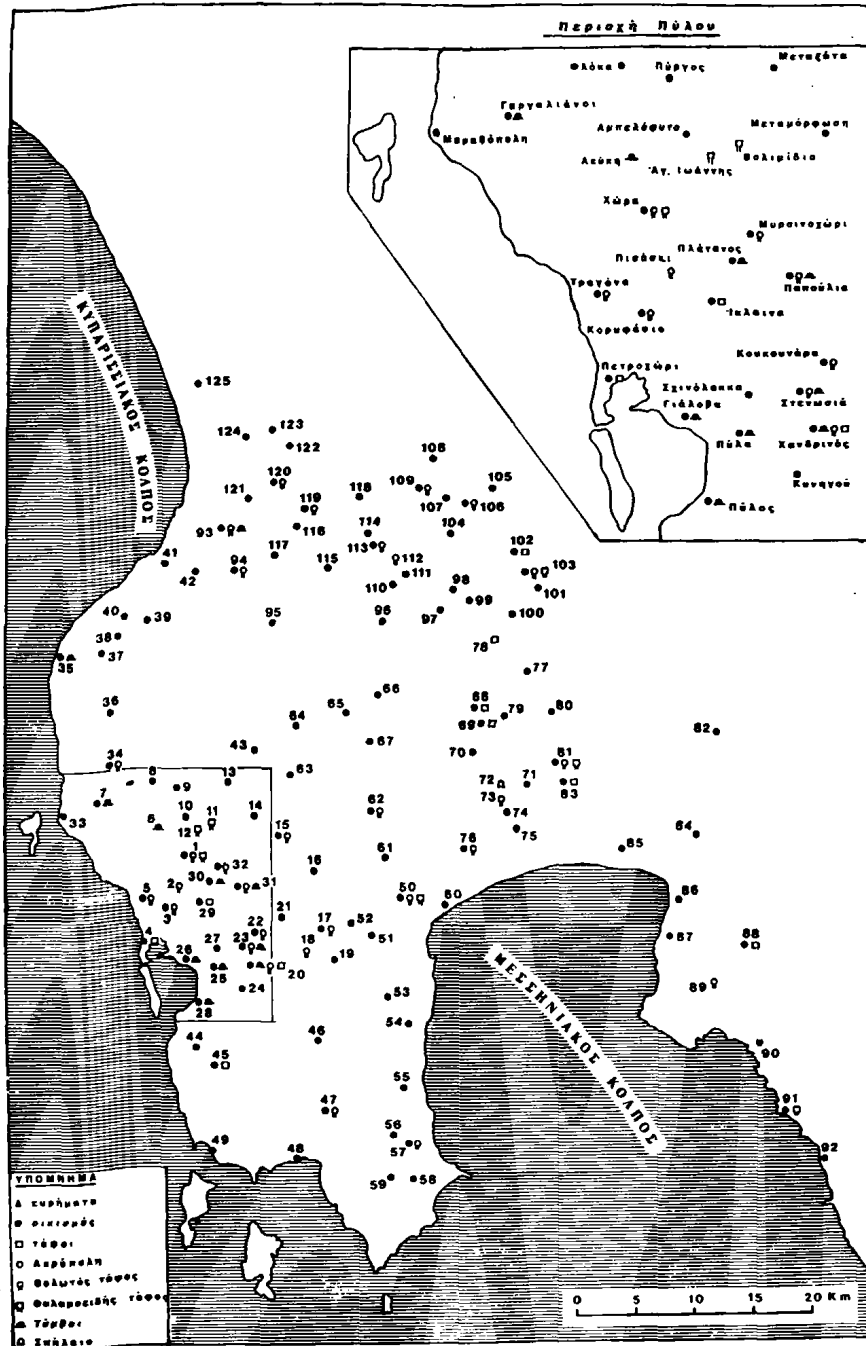
- Alin, *EMF*, 69-72
- Ἀραπογιάννη Ε., *ΑΔ* 47 (1992) Χρονικά, 116, πίν. 17-18 (Ἁγία Τριάδα).
- Bailloud - M. Chavaillon - A. Laming - A. Empereire, *La Prehistoire* (1968)
- Βικάτου Ὁ., "Νέες Μυκηναϊκές θέσεις στὴν Ἡλεία" Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 6-10. 9.1995, (1998), 350-65.
- _____, "Σκηνή πρόθεσης ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἁγίας Τριάδας", *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen*, Athen 5.3.-7.3.1998, (Athen, 2001), 273-284.
- _____, "Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἁγίας Τριάδας Ν. Ἡλείας", *Ἡ περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ κόσμου*, Πρακτικά, Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικοῦ Συμποσίου, Λαμία 1994, (1999), 237-255.
- Γιαλούρης Ν., "Μυκηναϊκὸς Τύμβος Σαμικοῦ", *ΑΔ* 20 Α (1965)6-40
- Yialouris N., "Trouvailles mycénienes et prémycénienes de la Région de Sanctuaire d' Olympie", *MycCon* I (1968) 176-82
- Chavaillon N. and J. - Hours F., "Une industrie paléolithique du Péloponnese: Le Moustérien de Vasilaki", *BCH* 88(1964)616-22
- Dörpfeld W., 'Alt-Pylos I. Die Kuppelgräber von Kakovatos', *AM* 33(1908)295-317
- _____, *Alt-Olympia* (1935) Ch. III
- Θέμελης Π., "Υστεροελλαδικὸς Τύμβος Μακρουσίων", *AAA* 1 (1968)126
- _____, "Σκυλλοῦς", *ΑΔ* 23Α (1968)284-92
- _____, "Early Helladic Monumental Architecture", *AM* 99(1984)335-51
- _____, "Μινωικά ἐξ Ὀλυμπίας - Μάγειρας", *AAA* 2 (1969)248-56
- Hope-Simpson R.- Dickinson O., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (SIMA LII, 1979) 93-102 (B 65-94).
- Koumouzelis M., *The Early and Middle Helladic Period in Elis* (Ph.D. thesis, Brandeis 1980)
- Kourtesi - Philippakis G., *Le Paléolithique de la Grèce Continentale* (1986) 142-188
- Leroi-Gourhan A.,- Chavaillon J and N., "Premiers résultats d' une prospection de divers sites préhistoriques en Élide occidentale" *AGPH* 14 (1963)
- _____, "Paléolithique du Péloponnese" *BSPF* 60 (1963) 249-65
- Leroi-Gourhan A., "Découvertes paléolithiques en Élide", *BCH* 88 (1964) 1-8
- Müller K., "Alt-Pylos II. Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos", *AM* 34 (1909)269-328
- Παφλαμᾶ Λ., "Θαλαμοειδὴς τάφος εἰς Ἀγραπιδοχώρι Ἡλείας", *ΑΕ* (1971) Χρον. 52-60
- _____, "Μυκηναϊκά Ἡλείας", *ΑΔ* 29Α (1974) 25-58
- Servais J., "Outils paléolithique d' Élide", *BCH* 85 (1961) 1-9
- _____, "Recherches sur le Port de Cyllène", *BCH* 85(1961)123-61
- _____, "Le Site Helladique de Khlémoutsi et l' Hyrmine Homérique", *BCH* 88(1964)9-50
- Sperling J., "Explorations in Elis 1939", *AJA* 46(1942)77-89
- Σχοινᾶς Χ., "Εἰκονιστικὴ παράσταση σὲ δοτρωκὰ κρατήρα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα - Ἡλείας", *Ἡ Περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικοῦ Συμποσίου, Λαμία 1994 (1999), 257-62.
- Zachos K, *Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesos: The Neolithic and Early Helladic Periods* (Ph.D. thesis, Boston 1987)

131. Γεωφυσικός χάρτης Μεσσηνίας- Ν. Τριφυλίας

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Χώρα
2. Πισάσι
3. Κορυφάσιο
4. Πετροχώρι
5. Τραγάνα
6. Λεύκη
7. Γαργαλιάνοι
8. Φλόκα
9. Πύργος
10. Άμπελόφυτο
11. Βολιμίδια
12. Άγ. Ιωάννης
13. Μεταξάτα
14. Μεταμόρφωση
15. Βλαχόπουλο
16. Χατζής
17. Μεσοπόταμος
18. Σουλινάρι
19. Ρομίρι
20. Χανδρινός
21. Κρεμμύδια
22. Κουκουνάρα
23. Στενωσιά
24. Κυνηγού
25. Πύλα
26. Γιάλοβα
27. Σχινόλακκα
28. Πύλος
29. Ίκλαινα
30. Πλάτανος
31. Παπούλια
32. Μυρσινοχώρι
33. Μαραθόπολη
34. Βάλτα
35. Φιλιατρά
36. Κοροβηλέϊκα
37. Χαλαζόνι
38. Φαρακλάδα
39. Άρμενιοί
40. Σπηλιά
41. Κυπαρισσία
42. Βρύσες
43. Φλεσιάδα
44. Παλαιόνερο
45. Μεσοχώρι
46. Κάτω Άμπελόκηποι
47. Έξοχικό

48. Φοινικούς	68. Λάμπαινα	87. Μικρά Μαντίνεια
49. Μεθώνη	69. Άριστοδήμιο	88. Πηγάδια
50. Ριζόμυλο	70. Εΰα	89. Κάμπος
51. Πέρα	71. Άρις	90. Καρδαμύλη
52. Καλοχώρι	72. Βουρνάζι	91. Στούπα
53. Μαθία	73. Καρτερόλι	92. Άγ. Δημήτριος
54. Βίγλα	74. Μαυρομμάτι	93. Μύρου
55. Λογγά	75. Μεσσήνη	94. Μουριατάδα
57. Χαροκόπι	76. Μάδενα	95. Σελλάς
58. Άγ. Ίσιδαρος	77. Άγ. Φλώρος	96. Κογχύλιο
59. Χρυσοκελλαριά	78. Τσουκαλέϊκα	97. Νεοχώρι
60. Βελία	79. Πλατύ	98. Στενύκλαρος
61. Δάρας	80. Πήδημα	99. Μελιγαλάς
62. Στρέφι	81. Αϊθαία	100. Κατασρός
63. Μαργέλι	82. Άρτεμισιά	101. Σιάμου
64. Χαλβάτσου	83. Θουρία	102. Μουτρό
65. Δραΐνα	84. Περιβολάκια	103. Καλύβια
66. Μαγγανιακό	85. Καλαμάτα	104. Πολίχνη
67. Τρίκορφο	86. Βέργα	105. Παραπούγα

106. Διαβολίτσι
107. Άγριλόβουνο
108. Κάτω Μέλπεια
109. Μάνδρα
110. Μίλα
112. Βασιλικό
113. Μάλθη
114. Κόκλας
115. Άετός
116. Κάτω Κοπανάκι
117. Άρτίκι
118. Δώριον
119. Άνω Κοπανάκι
120. Καμάρι
121. Γλυκορούζι
122. Κεφαλόβυσσο
123. Σιδηρόκαστρο
124. Βανάδα
125. Φόνισσα

Εικ. 132. Προϊστορική Μεσσηνία - Ν. Τριφυλία.

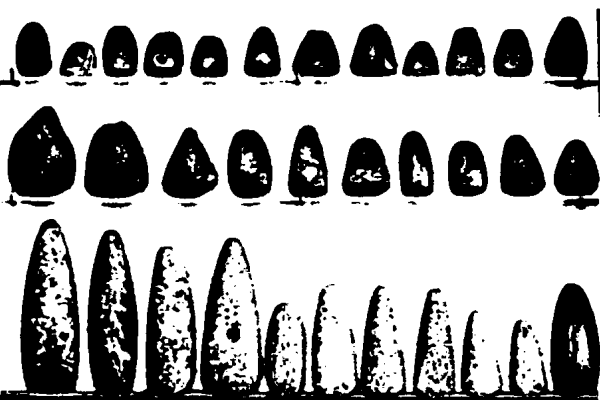

ΜΕΣΣΗΝΙΑ - ΝΟΤΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑ

Οί περιοχές αυτές τῆς Πελοποννήσου (εἰκ. 131) εἶναι ἀπό τίς πῖο συστηματικά ἐρευνημένες καί πλουσιότερες σέ εὐρήματα. Οἱ Hope - Simpson καί Dickinson ἀναφέρουν περισσότερες ἀπό 125 προϊστορικές θέσεις (εἰκ. 132).

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Ἡ ἐποχή τοῦ Λίθου ἀντιπροσωπεύεται ἀπό δώδεκα (12) θέσεις, πού ἀνήκουν ἀποκλειστικά στήν **Νεολιθική** περίοδο (Πετροχώρι: Προφήτης Ἡλίας, Σπήλαιο Νέστορος, Χανδρινός-Πλατάνια, Βίγλα-Πυλίας, Βάλτα-Ἅγιος Παντελεήμων, Ριζόμυλο-Νιχώρια, Λόγκα-Παλαιόκαστρο, Βέλικα-Κόκορα Τρούπα, Φλεσιάδα-Μισοράχη καί Κουφιέρο, Καρδαμύλη-Κάστρο, Γλυκόρυζι-Ἅγιος Ἡλίας, Μάλθη), ἐνῶ ἀπουσιάζουν, γιά τήν ὥρα, εὐρήματα τῆς **Παλαιολιθικῆς** Ἐποχῆς. Οἱ πῖο σημαντικές εἶναι τά σπήλαια Νέστορος καί Κουφιέρου, πού εἶναι μερικῶς ἐρευνημένα καί χρονολο-

Εἰκ. 133. Νεολιθικοί πελέκεις ἀπό Κοτρωνάκια- Χανδρινοῦ (Γ- Θ. Παπαθανασόπουλου, Πύλος- Πυλία, εἰκ. 8)

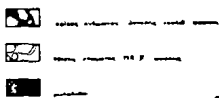
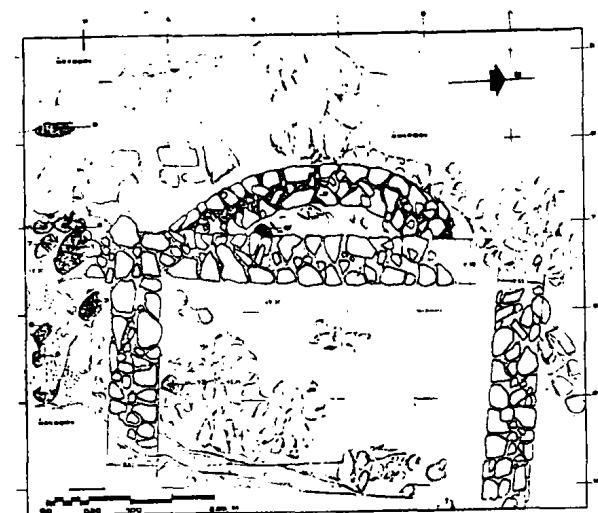
Εἰκ. 134. Νεολιθικό εἰδῶλιο ἀπό Μάλθη (Valmin, SME, pl. 1: 2c-d)

γοῦνται στήν Ὑστερη Νεολιθική. Τό πρῶτο, στήν χερσόνησο τοῦ Κορυφασίου, πάνω ἀπό τόν πανέμορφο ὄρμο τῆς Βοῖδοκοιλιάς, ἴσως κατοικήθηκε ἀπό τούς γεωργούς καί ψαράδες τῆς περιοχῆς, ἐνῶ τό δεύτερο, σέ ὄρεινή περιοχή, μᾶλλον ἀπό κτηνοτρόφους. Στίς ὑπόλοιπες 10 θέσεις ἔχουν βρεθεῖ λίθινες ἀξίνες ἢ πελέκεις, διάσπαρτα ὄστρακα (κυρίως ἀπό τόν Χανδρινό καί Βίγλα Πυλίας) (εἰκ. 133) καί ἓνα λίθινο εἰδῶλιο ἀπό τή Μάλθη (εἰκ. 134).

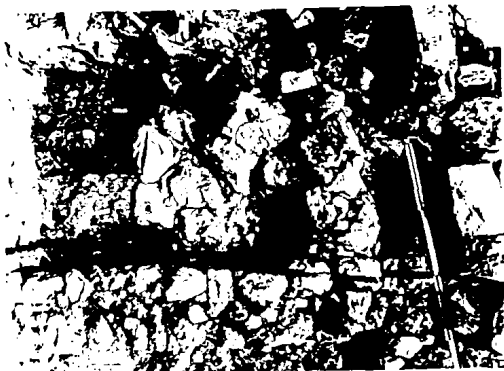
Καθώς τά νεολιθικά κατάλοιπα τῆς Μεσσηνίας - Ν. Τριφυλίας εἶναι ἀκόμη λίγα καί στίς περισσότερες περιπτώσεις μή προερχόμενα ἀπό ἀνασκαφικές ἐρευνες, εἶναι πρόωρο καί παρακινδυνευμένο νά γίνεται λόγος γιά πολιτιστική "κοινή" τῆς Δ. Ἑλλάδας, στήν ὅποια ἐντάσσονται αὐτές οἱ περιοχές κατά τήν Ὑστερη Νεολιθική περίοδο.

(α)

(β)

(γ)

Εικ. 135. Βοϊδοκοιλιά. (α) Τό ΒΔ. ΠΕ II κτήριο, (β-γ) Αν. οίκια : Λίθινη και πήλινη έστια (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1978, 1983).

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Ἡ Μεσσηνία - Ν. Τριφυλία ἔχει δώσει πολλά καί ποικίλα εὐρήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, συναγωνιζόμενα σέ σπουδαιότητα ἐκεῖνα ἀπό τά ἄλλα μητροπολιτικά κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου (οἰκισμούς, ἀνάκτορα, πλούσιους τάφους, κινητά εὐρήματα κ.ἄ.).

Εἰδικότερα:

α) στήν **Πρώϊμη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ** ἀνήκουν 22 θέσεις (Πετροχωρι-Προφήτης Ἡλίας, Ὁσμάναγα, Βοϊδοκοιλιά-Σπήλαιο Νέστορος, Πύλα-Βίγλες, Γαργαλιάνοι-Ὀρντίνες, Φοινικούντα-Ἁγία Ἀνάληψη, Ρυζόμυλο-Νιχώρια, Στρέφι-Γααραλαβούνι, Λάμπαινα-Τουρκοκίβουρο, Ἀριστοδήμειο-Γλυκόρουζι, Μαυρομάτι-Παναγιά, Μεσσήνη-Μέξα, Ἅγιος Φλῶρος-Καμάρια, Ἑλληνικά, Καλαμάτα-Τοῦρλες, Καρδαμύλη-Κάστρο, Ἀκοβίτικα, Μάντρα, Μίλα-Λακκαθέλα, Κόκλα, Λεπρέον-Ἅγιος Δημήτριος, Γιαννιτσοχωρι), οἱ περισσότερες ἀπό τίς ὁποῖες βρίσκονται στήν ἀκτὴ καί στήν πεδιάδα τοῦ κάτω Παμίσου καί τοῦ Ἄριος καί χρονολογοῦνται στήν ΠΕ II φάση. Τά εὐρήματα εἶναι λείψανα οἰκισμῶν, νεκροταφείων καί διάσπαρτα ὄστρακα κεραμεικῆς. Ἐλάχιστα ἀπ' αὐτά προέρχονται ἀπό συστηματικές ἀνασκαφές καί γι' αὐτὴ ἡ ἐγκυρότητα τῆς μαρτυρίας τους γιὰ τὴν εἰκόνα κατοίκησης τῆς περιοχῆς περιορισμένη. Δύο σημαντικοὶ ἐρευνημένοι οἰκισμοὶ παρέχουν σημαντικές πληροφορίες.

Ὁ ΠΕ.ΙΙ οἰκισμὸς τῆς Βοϊδοκοιλιάς (εἰκ. 135) εἶχε τρία βασικά καί κοινὰ γνωρίσματα μέ ἄλλους σύγχρονους οἰκισμοὺς ἀπὸ ἄλλες περιοχές (π.χ. Ραμνοῦς, Ἄστακος): α) ἦταν χτισμένος πάνω σ' ἓνα μικρὸ ἀκρωτήρι, πολὺ κοντὰ στήν θάλασσα, ἔτσι ὥστε νά ἐπω-

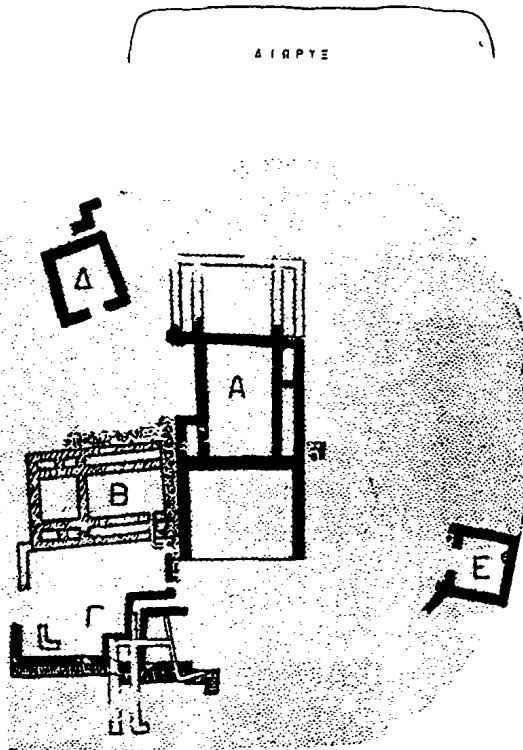
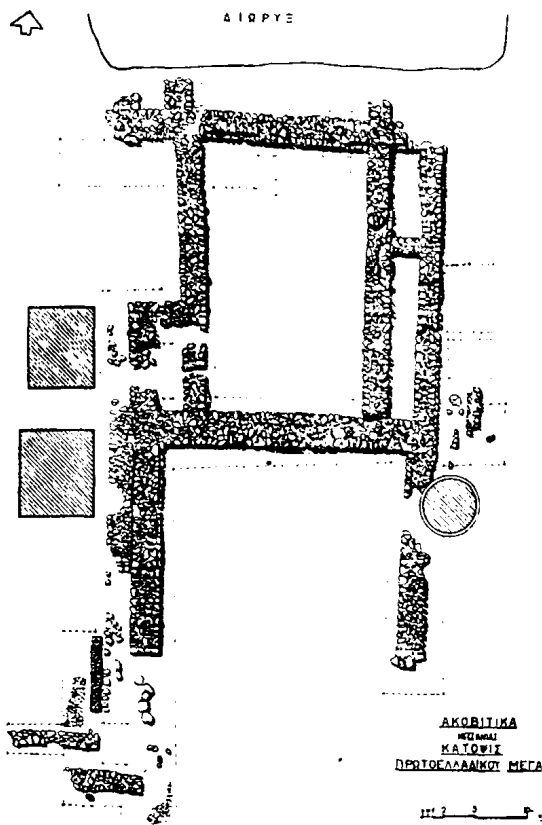

Εἰκ. 136. Βοῖδοκοιλιά. ΠΕ κεραμεικὴ καὶ ὀστρίνα ἐργαλεῖα.

φελείται ἀπὸ τὸ ἥπιο κλίμα, ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς πόρους καὶ τὴ δυνατότητα γιὰ ἐπικοινωνίες καὶ ἐμπόριο, β) ἦταν ἀρκετὰ ψηλά, ὥστε νὰ ἐλέγχει τὴν γύρω περιοχή καὶ τὴν θάλασσα καὶ γ) ἄν καὶ χτισμένος σὲ βραχῶδες ἔδαφος, βρισκόταν πολὺ κοντὰ σὲ εὐφορὴ γῆ καὶ πηγὴ πόσιμου νεροῦ(·)

Ὁ οἰκισμὸς καλύπτει ἔκταση 30X30μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 σπίτια, πού τὰ διασχιζοῦν μικρὰ μονοπάτια. Οἱ ἀνωμαλίες τοῦ ἐδάφους εἶχαν ἐξομαλυνθεῖ μέ φερτὸ χῶμα, μικρὲς πέτρες, ὄστρακα ἀγγείων κ.ά. Τὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν ἦσαν ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ στίς αὐλὲς ὑπῆρχαν μεγάλες πλά-

κες, μυλόλιθοι, πού χρησιμοποιοῦν γιὰ ἄλεσμα δημητριακῶν, τραπέζια, στηρίγματα ἀγγείων ἢ καθίσματα. Στὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν καὶ κυρίως τῶν αὐλῶν βρέθηκαν μικροὶ διπλοῖ πίθοι (ὁ ἓνας μέσα στὸν ἄλλο) πού χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἀποθήκευση προϊόντων, μαγεῖρευμα ἢ ὡς θερμάστρες. Τὰ σπίτια ἦσαν μικρὰ (μικρότερα ἀπὸ 4X4μ.), ὀρθογώνια μέ ἓνα ἢ δύο δωμάτια καὶ μέ τὴν εἴσοδο συχνά στό Νότο. Εἶχαν λίθινα θεμέλια καὶ κρηπίδα σὲ σχῆμα ἰθυάκανθας καὶ πλίνθινη ἀνωδομή μέ ὀροφή ἀπὸ φθαερά ὑλικά. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ χρῆση μερικῶν μεγάλων κοιλοτήτων τοῦ βράχου ὡς

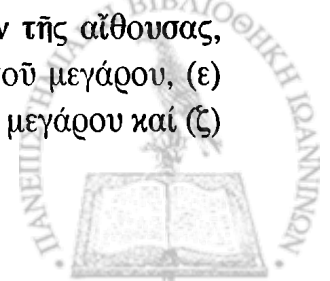
Είχ. 137. Άκροβίτικα. Κατόψεις του ΠΕ μεγάρου και του συνόλου των οικοδομικών λειψάνων (Θέ- μελης, ΑΑΑ 3: 1970, σχέδ. 1-2).

βοηθητικῶν δωματίων (μαγειρείων), σύγ- χρονα καί παράλληλα μέ τά σπίτια. Σέ πολ- λά δωμάτια βρέθηκαν ἐστίες ποικίλων τύ- πων (κυκλικές, ἔλλειψοειδείς, πεταλόσχη- μες) λίθινες ἢ πήλινες (εἰκ. 135 β-γ). Πέντε διαδοχικές φάσεις ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ στόν οἰκισμό, μέ τελευταία ἐκείνη τῆς ΠΕ.Π (2500-2100 π.Χ.), ὅποτε κατασκευάστηκε τό μεγάλο κεντρικό κτήριο μέ διπλούς τοίχους (πάχους 1,30μ.) καί ἀποθήκη μέ πιθάρια.

Ἔλα τά ἐργαλεῖα εἶναι λίθινα, μέ ἐξαιρέ- ση ἓνα χάλκινο ὀπέα. Ἡ κεραμική διακρίνε- ται σέ δύο κατηγορίες α) χονδροειδή γιά κα- θημερινή, οἰκιακή χρήση (μαγειρικά σκεύη) καί β) λεπτότεχνη, γιά εἰδικές χρήσεις. Σχή- ματα: πίθοι, ἀμφορεῖς, φιάλες, κύμβες ἢ "σαλτσιέρες", ἀσκοί. Εἶναι χειροποίητη (εἰκ. 136). Ἡ διάρκεια κατοίκησης τοῦ οἰκισμού φθάνει μέχρι τίς ἀρχές τῆς ΠΕ III.

Τό κτήριο αὐτό, ἀνάλογο καί σύγχρονο μέ τήν "Οἰκία τῶν Κεράμων" τῆς Λέρνας καί τό μέγαρο στή Ἀκροβίτικα-Καλαμάτας, καταστράφηκε στό τέλος τῆς ΠΕ II ἢ στίς ἀρχές τῆς ΠΕ III καί στή θέση του σχηματί- σθηκε κατά τήν Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ τύμβος ὑψ. 2μ. καί μέ περίβολο διάμ. 12,60- 15,20μ., πού περιεῖχε ταφές σέ πιθάρια, το- ποθετημένα ὀριζόντια καί μέ τό στόμιό τους πρός τόν περίβολο.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ δεύτερου σημαντικοῦ μεσσηνιακοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ στή Ἀκροβί- τικα, 3 χλμ. δυτικά τῆς Καλαμάτας ἀποκά- λυψε μεγάλο μεγαρόσχημο οἰκοδόμημα (σωζ. διαστ. 28-35X15μ., πάχος τοίχων 0,80-1,45μ.) μέ λίθινη κρηπίδα καί πλίνθινη ἀνωδομή, ἀποτελούμενο ἀπό 6 κύρια μέρη: (α) πρόδομο, (β) κεντρική αἴθουσα (γ) ἐπι- μήκεις χώρους ἐκατέρωθεν τῆς αἴθουσας, (δ) νότιο, ὀπίσθιο τμήμα τοῦ μεγάρου, (ε) πλακόστρωτη δίοδο, Δ. τοῦ μεγάρου καί (ζ)

(α)

(β)

Εικ. 138. Ἀκοβίτικα. (α) Ὁ Α. "διάδρομος" τοῦ μεγάρου, (β) λείψανα προθύρου καὶ προδόμου (Θέμελης, ὁ. π., εἰκ. 2, 4)

τό πρόθυρο, κοντά στήν Δ. παραστάδα τοῦ προδόμου. Ἡ στέγη ἦταν ἀπό σχιστόπλακες (εἰκ. 137-138).

Ἡ κεραμεική εἶναι χειροποίητη καὶ τὰ κύρια σχήματα, φιάλες, κύμβες ("σαλτσιέρες"), πίθοι καὶ πιθαμοφορεῖς.

Τό κτήριο συγκρινόμενο μέ τὰ σύγχρονα "Κτήριο ΒΓ" καὶ "Οἰκία τῶν Κεράμων" τῆς Λέρνας καὶ τό κεντρικό μέγαρο τῆς Τροίας II, εἶναι τό μεγαλύτερο ὄλων καὶ τοποθετεῖται ἐξελικτικά μεταξύ τοῦ μεγάρου τῆς Τροίας II καὶ τῆς "Οἰκίας τῶν Κεράμων" τῆς Λέρνας.

Τά αἷτια τῆς καταστροφῆς καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ κτηρίου καὶ τοῦ οἰκισμοῦ δέν εἶναι ἐξακριβομένα, ἀφοῦ ἴσνη πυρκαϊῆς δέν βρέθηκαν καὶ πιθανῶς ὀφείλεται σέ πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ Ἄρι.

Οἱ δύο αὐτοὶ ἐρευνημένοι οἰκισμοὶ καὶ τὰ ἐπιφανειακά εὐρήματα δηλώνουν ὅτι ἡ "ΠΕ κοινή" τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας εἶχε ἐπικρατήσει καὶ στήν ΝΔ Πελοπόννησο. Τέλος ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπουσία εὐρημάτων τῆς ΠΕ I καὶ ΠΕ IIIB καὶ ἡ σπανιότητα ΠΕ νεκροταφείων.

β) στήν Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκουν 103 θέσεις, σχεδόν πενταπλάσιες ἀπό ἐκεῖνες τῆς ΠΕ περιόδου. Οἱ ΜΕ θέσεις βρίσκονται, ὄχι κοντά στίς ἀκτές καὶ στήν πεδιάδα τοῦ κάτω Παμῖσου, ἀλλά σέ δύο ζῶνες τῆς περιοχῆς, ἀπό τήν Κυπαρισσία στόν ἄνω Πάμισο καὶ ἀπό τήν Πύλο ὡς τόν Μεσσηνιακό κόλπο. Πολλές ἀπό τίς θέσεις κατοικοῦνται γιά πρώτη φορά τώρα, ὁ δέ μέγανος ἀριθμὸς τους σχετίζεται ἀπό ὀρισμένους μελετητές (Meyer, McDonald, Hope-Simpson καὶ Κορρέ) μέ τήν ἀφίξη τῶν πρώτων Ἑλλήνων στήν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς περιόδου (2000-1900 π.Χ) καὶ στήν αὔξηση τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ N. Valmin γιά ἀφίξη καὶ ἐγκατάσταση στήν ΝΔ Πελοπόννησο ἑνὸς ἀδριατικοῦ φύλου μέ χαρακτηριστικὴ ἐγγάρια κεραμεική ἔχει πιά ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ἀπό τόν ἴδιο. Οἱ περισσότεροι οἰκισμοὶ εἶναι μεσόγειοι, χτισμένοι σέ λόφους, βου-

νά και σέ έκβολές ποταμῶν.

Λείπουν λεπτομερείς πληροφορίες γιά τήν ΜΕ περίοδο, φαίνεται ὁμως ἀπό τά ἤδη γνωστά στοιχεῖα ὅτι ἐπικρατοῦσαν οἱ τοπικές συνήθειες καί ἰδιοτυπίες στήν κεραμική καί στά ταφικά ἔθιμα (χρήση τῶν τύμβων), ἐνῶ οἱ ἐπαφές καί ἐπικοινωνίες μέ ἄλλες περιοχές ἦσαν περιορισμένες.

Διάφοροι μεγάλοι οἰκισμοί τῆς μεταγενέστερης Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς ὅπως ἡ Πύλος, Νιχώρια καί Μάλθη εἶχαν ἤδη ἀναδειχθεῖ σέ σημαντικά κέντρα ἀπό τήν ΜΕ ἐποχή, ἄν καί ἡ ὀχύρωση τοῦ τελευταίου δέν θά πρέπει νά ἐγινε πολύ πρῖν ἀπό τό τέλος της, γιά εἰδικούς λόγους.

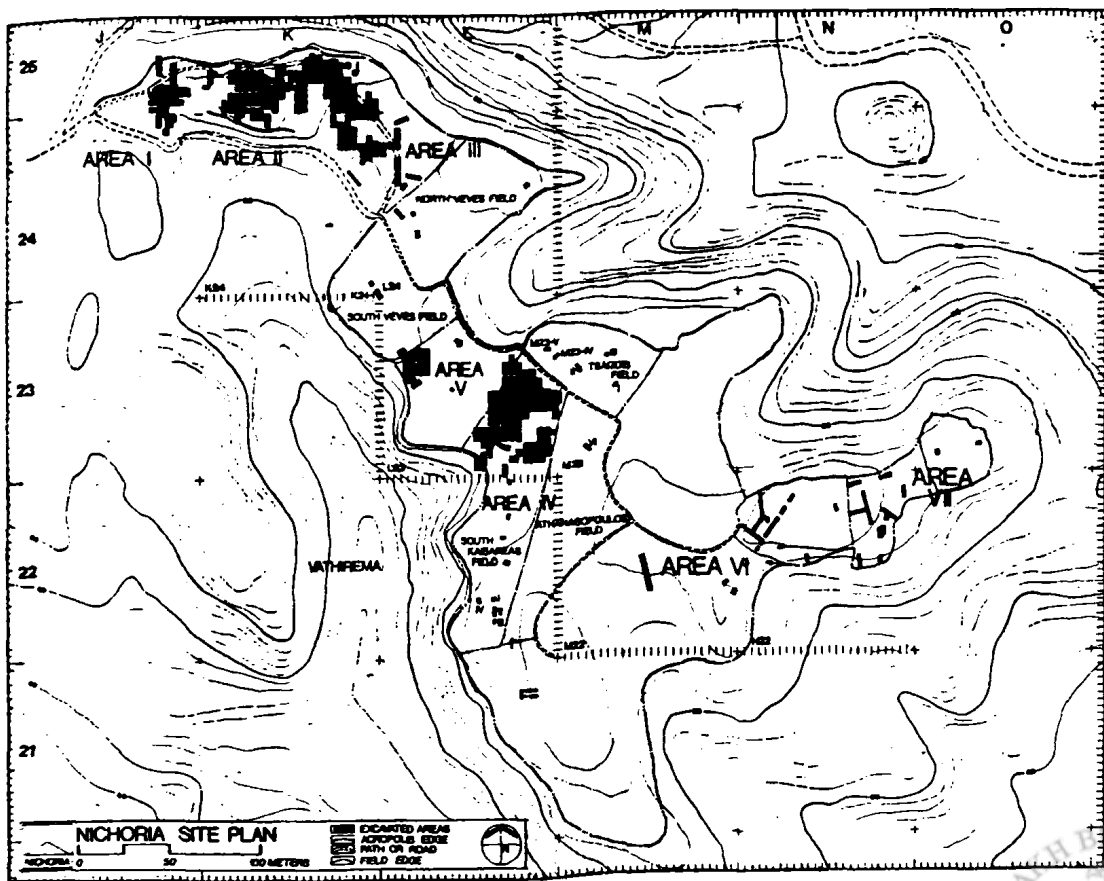
Ἄσαφης καί ἀβέβαιη παραμένει ἡ κατάσταση γιά τήν μεταβατική περίοδο ΠΕ II-III/ΜΕ. Μερικοί ΠΕ II(-III;) οἰκισμοί συνε-

χίζουν νά κατοικοῦνται ἢ νά μετατρέπονται σέ νεκροταφεῖα ἀπό τήν ἀρχή τῆς ΜΕ (π.χ. τύμβοι Βοῖδοκοιλιάς, Προφήτη Ἡλία, Λεύκης-Καλντάμου Χώρας καί Ἄγ. Ἰωάννη Παπουλίων), ἐνῶ ἄλλοι ἐγκαταλείπονται ὀριστικά.

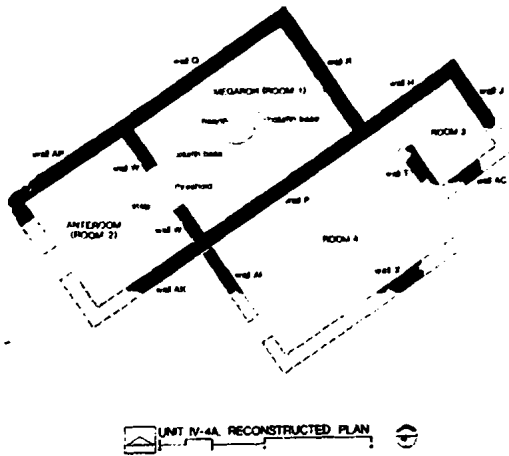
Ἄξιοσήμειωτη εἶναι ἡ συνεχῆ κατοίκηση σέ ὁλόκληρη τήν ΜΕ περίοδο τῶν δύο σημαντικῶν θέσεων, Νιχωρίων καί Μάλθης.

Ἀρχιτεκτονική οἰκισμῶν

Τά Νιχώρια καί ἡ Μάλθη εἶναι δύο ἀπό τίς πληρέστερα ἀνασκαμμένες θέσεις τῆς ΜΕ (ἀπό τοῦς N.Valmin καί W.McDonald). Τά Νιχώρια εἶναι ὁ πιό σημαντικός προϊστορικός οἰκισμός στήν ΒΔ γωνιά τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου μέ διάρκεια κατοίκησης ἀπό τό 2000-700π.Χ. (εἰκ. 139).

Εἰκ. 139. Νιχώρια. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο τῆς θέσης (McDonald-Wilkie, Nichoria II, fig. A-2.)

Εικ. 140. Νιχώρια. Κάτοψη του τομέα IV της ανασκαφής (McDonald-Wilkie, Nichoria II, fig. 5-59).

Ἡ σπουδαιότητά του ἦταν ἐφάμιλλη κατὰ τὴν ΜΕ με ἐκείνη τοῦ γειτονικοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ, ὁ τελευταῖος ὁμῶς ἐξελίχθηκε σὲ ἀνακτορικό κέντρο κατὰ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἐνῶ τὰ Νιχώρια παρέμειναν ἕνα δευτερεύον κέντρο.

Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται σ' ἕνα λόφο μήκους 500μ. κοντὰ στὸ χωριὸ Ριζόμυλο, ὅπου συναντῶνται οἱ δρόμοι Ριζόμυλου-Κορώνης καὶ Καλαμάτας-Πύλου, σὲ στρα-

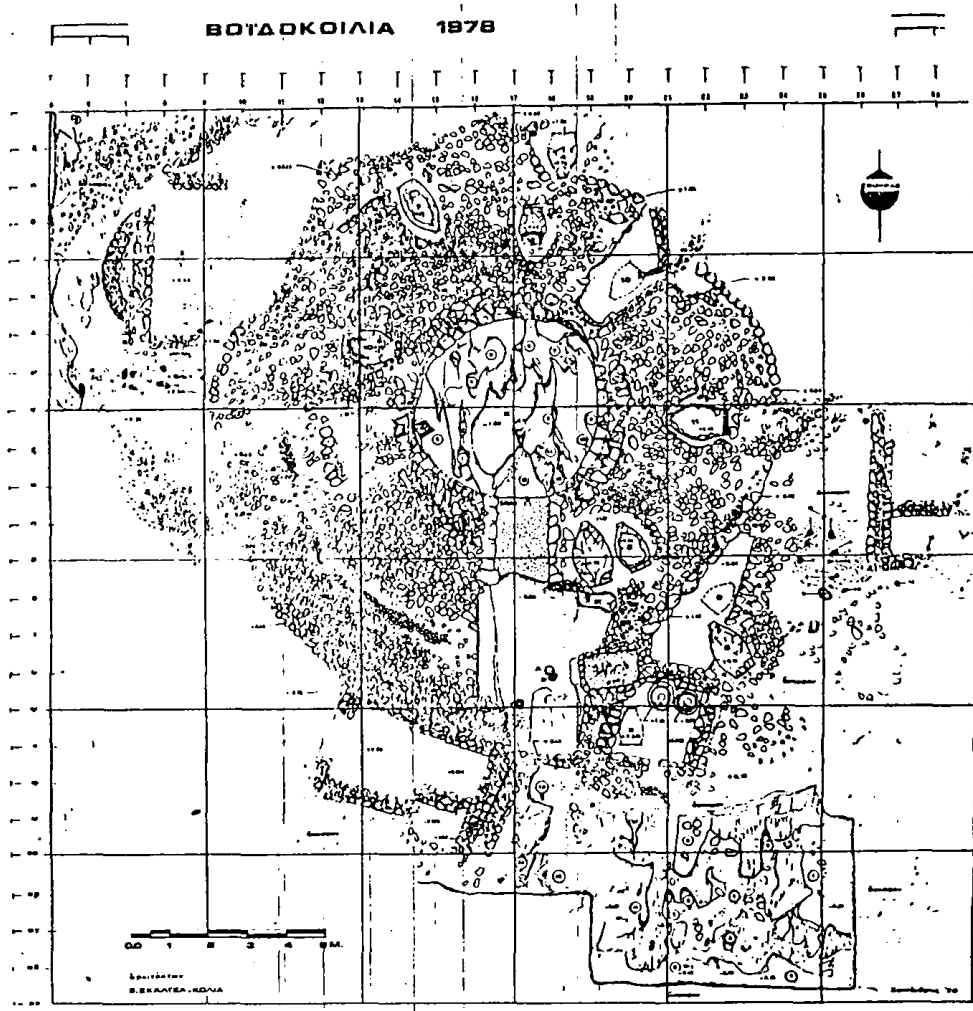
τηγικὴ θέση καὶ φαίνεται ὅτι ἦταν μερικῶς ὄχυρομένος. Στὴν ἀρχὴ ἦταν μικρὸς, ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς ΜΕ περιόδου ἀναπτύχθηκε σημαντικά, ὅμως τὰ σπίτια παρέμειναν ἀπλά, ὀρθογώνιου ἢ ἀψιδωτοῦ σχήματος (εἰκ. 140). Καμία ταφὴ δὲν βρέθηκε στὴν ἀκρόπολη τῶν Νιχωρίων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ 50 στρέμματα τῆς συνολικῆς ἔκτασης τοῦ οἰκισμοῦ, μόνο 5 ἐρευνήθηκαν στὸ διάστημα 1969-1973.

Ἡ Μάλθη εἶναι ἐπίσης ἕνας ὄχυρομένος οἰκισμὸς-ἀκρόπολη μήκους 138μ. (εἰκ. 141) με φυσικὴ πηγὴ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου καὶ τείχος ἀπὸ ἀκατέργαστους ὀγκόλιθους στὴν περίμετρό του, πάχους 1,60-3,50μ. Ἡ πρόσβαση γινόταν ἀπὸ 4-5 στενὲς πύλες, με τὶς δύο κυριώτερες βόρεια καὶ νότια.

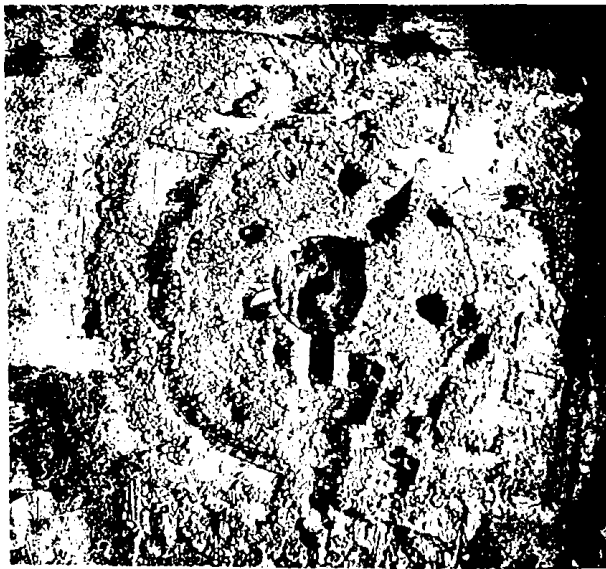
Ἐσωτερικά, τὰ σπίτια, οἱ ἀποθήκες, τὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ σταῦλοι εἶναι μικρά, ὀρθογώνια ἢ ἀψιδοειδῆ κτήρια συχνά προσκολλημένα στὸ τείχος, χωρὶς συγκεκριμένο σχέδιο, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ μεγαλύτερα

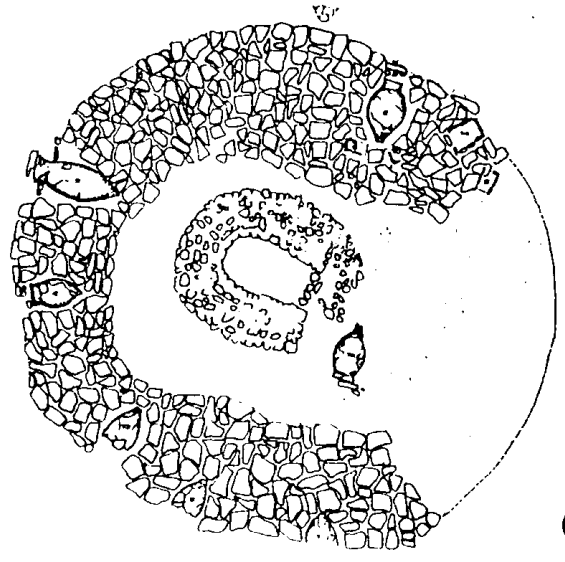
Εικ. 141. Μάλθη. Κάτοψη ΜΕ οἰκοδομικῶν λειψάνων (Valmin, SME, plan III)

(α)

(β)

(γ)

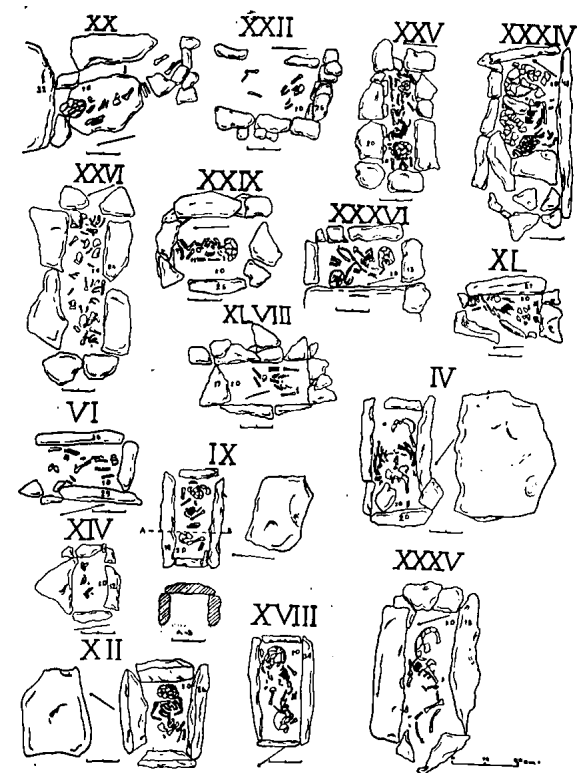
(δ)

Εἰκ. 142. (α-β) κάτοψη καὶ ἀερο-
φωτογραφία τοῦ ΜΕ τύμβου Βοῖδο-
κοιλιάς, (γ-δ) κάτοψη καὶ ἀεροφωτο-
γραφία ΜΕ τύμβου Ἁγ. Ἰωάννη-Πα-
πουλίων (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1978)

στό κέντρο, από τα όποια ένα είναι το μέγαρο του τοπάρχη(ς). Με θαυμάσια θέα και έποπτεία στην εύφορη κοιλάδα, πού αποτελεί ως σήμερα τό κύριο πέρασμα από τήν Α. στην Δ. Πελοπόννησο ό οικισμός τής Μάλθης κατείχε μιά στρατηγική θέση. Ό γεωργοκτηνοτροφικός χαρακτήρας του είναι έμφανής και τά τείχη του φαίνεται ότι δέν χτίστηκαν για προστασία τών θησαυρών του αλλά μάλλον για τά κοπάδια και τήν φύλαξη τών διαφόρων προϊόντων.

Τάφοι και Ταφικά έθιμα ΜΕ έποχης.

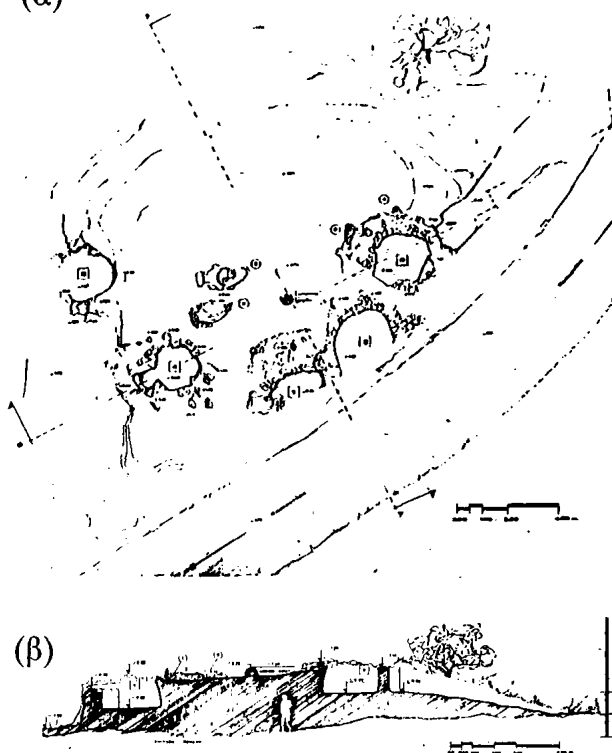
Οί επικρατέστεροι τύποι τάφων αϋτής τής έποχης στή Μεσηνία - Ν. Τριφυλία είναι ό κιβωτιόσχημος και ό τύμβος. Ό πρώτος αντιπροσωπεύεται πολύ καλά από τό νεκροταφείο τής Μάλθης (εικ. 143) και ό δεύτερος από πολλά δείγματα, πού έχουν βρεθεί σέ όλη τήν έκταση από τόν Κυπαρισσήεντα ως και τήν Πυλία. Οί παλιότεροι

Εικ. 143. Μάλθη. ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι (Valmin, SME, fig. 34)

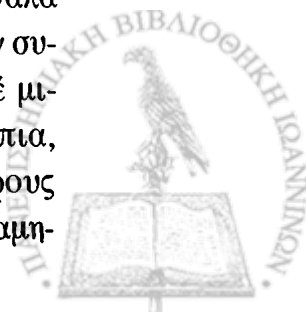
(α)

(β)

Εικ. 144. Καμίνια-Κρεμμυδιών. (α) Άεροφωτογραφία, (β) κάτοψη και τομή του τυμβοειδοϋς έξάρματος (Κορρές, ΠΑΕ, 1980, πίν. 103, ΣΤ)

είναι οί τύμβοι του 'Αγ. 'Ιωάννη - Παπουλιών και τής Βοΐδοκοιλιάς (εικ. 142). Στόν πρώτο (διαμ. 12,25 μ.) ωοειδοϋς σχήματος, έχουν αναγνωρισθεί τρείς διαδοχικές φάσεις χρήσης. Οί ταφές ένηλίκων σέ μεγάλα πιθάρια μέ τό στόμιο πρός τά έξω ήσαν συνήθως ακτέριστες, ένω τών νηπίων σέ μικρά πιθάρια συνοδεϋόνταν από ντόπια, φτωχή κεραμεική (μινυακούς κανθάρους κ.ά.). Ό δεύτερος, τής Βοΐδοκοιλιάς, χαμη-

λός κωνικός-κυκλικός (διαμ. 12-13 μ., ύψ. 1 μ.) αποτελείται από συσσωρευμένο χῶμα με λίθινη επικάλυψη και με περίβολο από μεγάλους άργούς λίθους, πού μεταφέρθηκαν από τόν εγκαταλειφθέντα ΠΕ οικισμό. Οί ταφές γίνονταν σέ μεγάλα πιθάρια. Χρήση: άρχές τῆς ΜΕ έποχῆς.

Άλλοι τύμβοι, χρονολογούμενοι στήν μέση ἢ στήν ὕστερη φάση τῆς ΜΕ έποχῆς εἶναι: τοῦ Κουκιρίκου Περιστεριᾶς, Κισσοῦ Πυλίας καί τά τυμοβειδῆ έξάρματα Καμινίων Κρεμμυδίων Πυλίας (εἰκ. 144), ἐνῶ παράλληλα χρησιμοποιοῦνται καί άπλοῖ λάκκοι ἢ λακκοειδεῖς (Μάλθη, Κεφαλόβρυσο - Βολιμίδια) μέ συνεσταλμένες ταφές καί φτωχά κτερίσματα.

Ἡ χρήση ταφικῶν πίθων στούς τύμβους γιά ταφές ἐνηλίκων εἶναι Μεσσηνιακό καί εὐρύτερα δυτικοελλαδικό ἔθιμο, άπουσιά-

ζει δέ από τήν Ἄργολίδα καί τό Αἰγαῖο. Τίς ταφές σέ πίθους διαδέχτηκαν οἱ ἐλεύθερες σέ κανονικούς τάφους (θολωτούς-κιβωτιόσχημους) στήν μεταβατική ΜΕ/ΥΕ Ι περίοδο. Οἱ ταφές σέ ὄλους τους τύπους τάφων ἦσαν σέ συνεσταλμένη στάση.

Ἡ Μεσοελλαδική κεραμεική εἶναι γενικά ντόπια καί χονδροειδῆς (εἰκ. 145).

Ἔχουν άναγνωρισθεῖ τρεῖς κατηγορίες

(α) μελανή μινυακή

(β) άμαυρόχρωμη καί

(γ) "άδριατική".

(α) Ἡ μελανή μινυακή διαφέρει από τήν μινυακή τῆς Ἄργολίδας καί τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας, χρησιμοποιήθηκε από τήν άρχή τῆς ΜΕ καί άναγνωρίσθηκε στούς δύο σημαντικούς οικισμούς Νιχωρίων καί Μάλθης καί στόν τύμβο τῆς Βοῦδοκοιλιάς

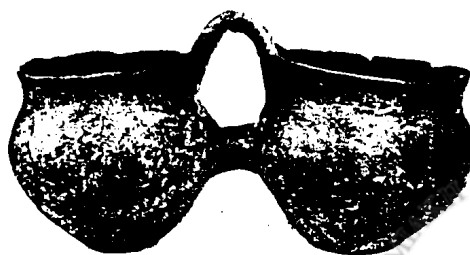
(α)

(β)

(γ)

(δ)

Εἰκ. 145. ΜΕ κεραμεική από Μάλθη καί Βοῦδοκοιλιά: (α) μελανή μινυακή, (β) "άδριατική", (γ) μελανή ἐντριπτη, (δ) "δέπας άμφικύπελλον"

(σχήματα : χονδροειδή άγγεια με μαστοειδεΐς άποφύσεις και ώραιοι κώνθοροι).

(β) Ἡ ἀμαυρόχρομη είναι όμοια με την γνωστή από άλλες περιοχές, αλλά είναι άγνωστο σε ποιά φάση της ΜΕ έμφανίσθηκε στην Μεσσηνία. Βρέθηκε σε οικισμούς (Α. οικία Περιστεριάς, Νιχώρια, Έγκλιανός κ.ά.) και σε τάφους (Βοΐδοκοιλιά, Καρποφόρα, Καμίνια κ.ά.). Σχήματα : άμφορείς, ύδρες, πίθοι κ.ά.

(γ) Ἡ λεγόμενη "ἀδριατική" είναι ιδιότυπη, ώς επί τό πλείστον χειροποίητη, κεραμική, πού αναγνωρίσθηκε πρώτα στην Μάλθη και στή συνέχεια σε πολλές Μεσσηνιακές θέσεις (Βοΐδοκοιλιά, Έγκλιανό κ.ά.). Ἡ διάρκεια χρήσης της εκτείνεται και καλύπτει τό διάστημα ΜΕ ΙΙ - ΥΕ ΙΙΒ, βρέθηκε δέ τόσο σε οικισμούς όσο και σε τάφους, συνυπάρχουσα με τίς δύο προηγούμενες κατηγορίες (σχήματα: πρόχοι, άμφορείς, πίθοι, μαγειρικά σκεύη κ.ά.). Παράλληλά της έχουν βρεθεί σε άλλες περιοχές της Δ. Ελλάδος και της Ἀδριατικής.

Ἰδιότυπο και χαρακτηριστικό σχήμα της ΜΕ/ΥΕ Ι κεραμικής της Μεσσηνίας είναι τό διπλό κύπελλο ή "δέπας άμφικύπελλον", πού βρέθηκε σε οικισμούς και νεκροταφεία και ίσως χρησιμοποιεσε στή λατρεία.

γ) Στήν "Υστερη Έποχή του Χαλκού παρατηρείται ή πυκνότερη κατοίκηση της Μεσσηνίας - Ν.Τριφυλίας, Οί 151 θέσεις (Gazetteer, 128 κ.έ.) έρμηνεύονται ώς μία λογική αύξηση σε σχέση με την ΜΕ περίοδο. Οί περισσότερες θέσεις βρίσκονται στην κοιλάδα του Παμίσου και κατά μήκος της δυτικής ακτής, μεταξύ Γαργαλιάνων και Κυπαρισσίας. Σημαντικοί οικισμοί βρέθηκαν και στό νότο καθώς και στην ένδοχώ-

ρα. Ἀρχετές ΥΕ θέσεις συνεχίζουν να κατοικούνται από τίς προ-μυκηναϊκές περιόδους (π.χ. Ἐπάνω Έγκλιανός, Νιχώρια, Μάλθη), νέες θέσεις είναι λίγες αλλά σημαντικές (π.χ. Κορυφάσιο, Χανδρινού, Μυσινοχώρι, Μουριατάδα κ.ά.), ενώ ή μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού παρατηρείται στην Ὑστερο-μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΙ), με σημαντικότερα κέντρα την Πύλο, όπου τό άνάκτορο του Νέστορος, την Μουριατάδα, την Μάλθη, την Περιστεριά, την Κουκουνάρα, τα Νιχώρια, το Ρούτση και μερικά άλλα, όπου έχουν βρεθεί θολωτοί τάφοι και μεγάλων διαστάσεων κτήρια.

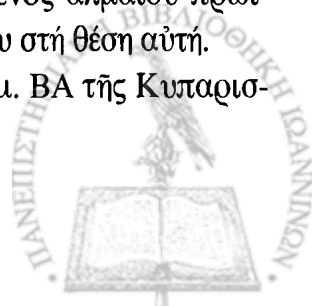
Ἀρχιτεκτονική οικισμῶν

Στίς πρώιμες φάσεις της μυκηναϊκής έποχής (ΥΕ Ι,ΙΙ) άκμάζουν κυρίως οί οικισμοί της Μάλθης, των Βολιμιδίων και της Περιστεριάς, όπως ύποδηλώνουν τά λείψανα κτηρίων και ή μνημειώδης ταφική αρχιτεκτονική.

Στήν Μάλθη ή κατοίκηση συνεχίστηκε όμαλά από τό τέλος της ΜΕ περιόδου στην όχυρωμένη ακρόπολη, όπου ο Valmin αναγνώρισε προσθήκες και έπισκευές μυκηναϊκής έποχής σε ΜΕ κτήρια, ένα μέγαρο με έστια, ένα άλλο θρησκευτικής χρήσης ("ίερό του διπλού πέλεκυ") κ.ά. Δύο θολωτοί τάφοι βρέθηκαν Δ. της ακρόπολης και ένας άλλος στα άνατολικά, στην Ξερόβρυση - Βασιλικού.

Τό έκτεταμένο και σημαντικό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων των Βολιμιδίων (800 μ. Β. της Χώρας), πού άπομιμούνται θολωτούς, και μερικά λείψανα κτηρίων ύποδηλώνουν την ύπαρξη ενός άκμαίου πρώιμου μυκηναϊκού κέντρου στή θέση αυτή.

Ἡ Περιστεριά (9 χλμ. ΒΑ της Κυπαρισ-

Εικ. 146. Περιστεριά. Άποψη από ΝΔ

σίας) (εικ. 146) πρωτοκατοικήθηκε κατά την ΜΕ, ήκμασε στην ΥΕ I-II περίοδο και παρήκμασε στην ΥΕ III. Ο οικισμός βρισκόταν σ' ένα λόφο (διαστ. 200 X 100 μ.) στην Ν. όχθη του Κυπαρισσήεντα, όχυρωμένος στην Ν. πλευρά του ενώ η Β. ήταν βραχώδης και απότομη. Λείψανα κτηρίων έχουν βρεθεί σε όλη την έκταση του λόφου, εκτός από την κορυφή του. Άνάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζει ένα μεγάλο κτήριο, η Άνατολική Οικία, πού έχει μερικώς έρευνθηεί. Τά πιά έντυπωσιακά όμως και σημαντικά εύρήματα, πού ύποδηλώνουν τόν καιριο ρόλο αυτής τής θέσης είναι οί θολωτοί τάφοι με τά πλούσια χρυσά κτερίσματά τους, σύγχρονα και όμοια με εκείνα τών Μυκηνών. Οί άρχοντες τής Περιστεριάς πρέπει νά είχαν μεγάλη δύναμη και νά είχαν πλουτίσει από τό έμπόριο με άλλες περιοχές, έκμεταλλευόμενοι τήν στρατηγική τους θέση. Η θέση ήταν ίσως πιά σπουδαία και από τήν Πύλο.

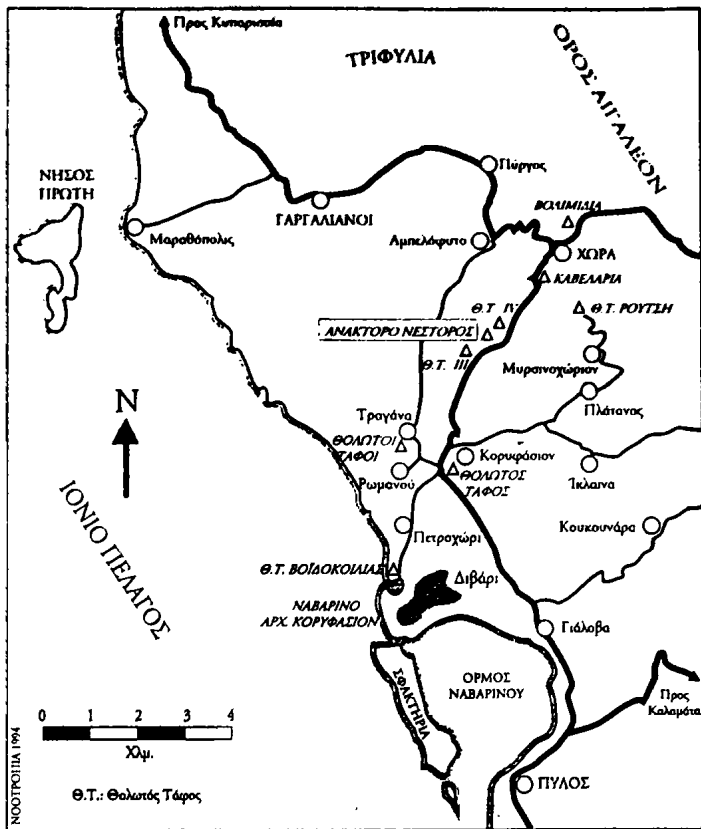
Λείψανα οικιών τής ύστερομυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ IIIA-B) είναι όρατά στην Πε-

ριστεριά, ή όποία όμως έχει χάσει πιά τήν παλιότερη δύναμη και αίγλη της, όπως φαίνεται και από τήν πιθανή διακοπή χρήσης τών θολωτών τάφων και έχει ύποσκελισθεί από τήν γειτονική Μουριατάδα. Σε ένα έρευνημένο σπίτι βρέθηκαν, άνάμεσα σε άλλα εύρήματα, ειδώλια, που σχετίζονται ίσως με λατρεία.

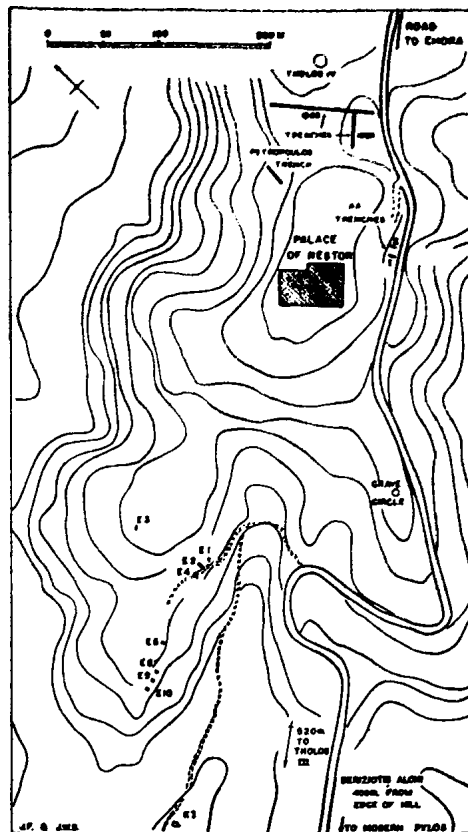
Θα μπορούσε ίσως κανείς νά συμφωνήσει με τόν Dickinson, ό όποιος ύποστηρίζει ότι, με βάση τά σημαντικά εύρήματα και τή απόσταση μεταξύ τους, ό Κακόβατος (Β Τριφυλία), ή Περιστεριά, ή Μάλθη, ή Πύλος, ή Κουκουνάρα, τά Νιχώρια, τά Σωτηριάνικα ήσαν άνεξάρτητα κέντρα κατά τή πρώμη μυκηναϊκή έποχή και ότι ή ευημερία και άκμή τους συντέλεσε στην άνάδειξη και άκτινοβολία του ύστερομυκηναϊκού ανακτορικού κέντρου τής Πύλου.

Στήν Ύστερομυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ IIIA-Γ) ή περιοχή τής Πυλίας άναδεικνύεται στό πιά σημαντικό και καλύτερα όργανωμένο διοικητικό κέντρο τή Μεσσηνίας-Ν.Τριφυλίας. Η έκμετάλλευση

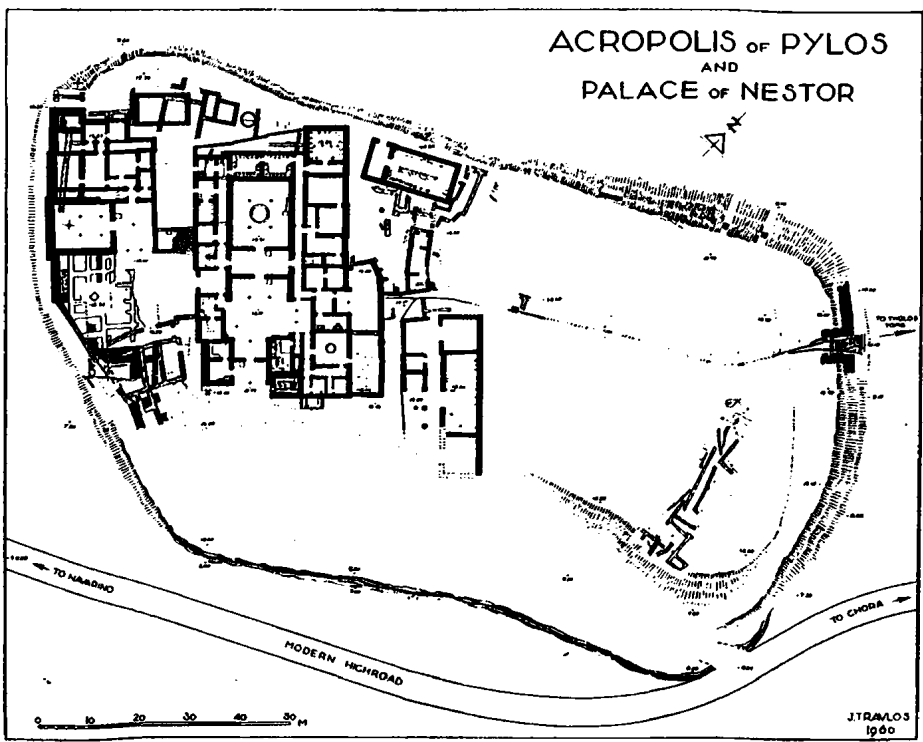

(α)

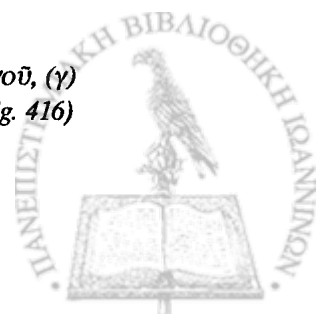

(β)

(γ)

Είκ. 147. (α) Χάρτης Δ. Μεσσηνίας, (β) Τοπογραφικό διάγραμμα ανακτορικού λόφου Έγκλιανου, (γ) Κάτοψη της ακρόπολης της Πύλου (Λώλος, Πύλος Ήμαθίδεις, 6, Blegen-Rawson, PN III, fig. 301, I, fig. 416)

της εὐφορης γῆς καὶ ὁ ἀσφαλὴς ὁρμος τοῦ Ναυαρίνου γιὰ τὸν ἔλλιμενισμό τοῦ στόλου συνετέλεσαν στὴν αὔξηση τῆς γεωργοκτηνοτροφικῆς παραγωγῆς καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐπικοινωνιῶν μέ τὴν Δύση, τὴν Ἀδριατικὴ, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Κρήτη. Ἡ μεγάλη δύναμη καὶ εὐημερία τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ὀφειλόταν πιθανότατα στὴν συνετὴ διακυβέρνηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν γνωστὴ βασιλικὴ δυναστεία τῶν Νηλειδῶν, πού εἶχαν ὡς ἔδρα τους τὸ ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος στὸν Ἐπάνω Ἐγκλιανό, καὶ τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτὴν ἡγεμόνων-τοπαρχῶν (Τραγάνας, Ρούτση, Κουκουνάρας, Νιχωρίων, Μάλθης κ.ἄ), (εἰκ. 147α-γ)

Στὸν χαμηλὸ λόφο τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ (4 χλμ. νότια τῆς Χώρας, ὑψόμετρο 185μ.) μέ ἐπίπεδη κορυφή (διαστ. 170X90μ.) (εἰκ. 149) ὑπῆρχε σημαντικὸς ΜΕ οἰκισμός, πού τειχίστηκε στὰ πρῶμα μυκηναϊκὰ χρόνια καὶ καταστράφηκε ἴσως ἀπὸ πυρκαϊά στὴν ΥΕΙΙΑ περίοδο (εἰκ. 147γ). Τῆς κατασκευῆς τοῦ γνωστοῦ μας “ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος” κατὰ τὴν ΥΕΙΙΒ περίοδο φαίνεται νὰ προηγήθηκε ἐκτεταμένος καθαρισμὸς καὶ ἰσοπέδωση τῶν ἐρειπίων. Τὰ διάφορα συγκροτήματα τοῦ ἀνακτόρου χτίστηκαν διαδοχικά: πρῶτα τὸ ΝΔ κτήριο, στὴ συνέχεια τὸ κεντρικὸ μέ τὴν ἀνεξάρτητη Ἀποθήκη Κρασιοῦ, καὶ τελευταῖο τὸ ΒΑ κτήριο (εἰκ. 150, 153).

Σέ ὅλα τὰ συγκροτήματα τοῦ ἀνακτόρου ἐφαρμόσθηκε τὸ σύστημα ξυλοδεσιᾶς γιὰ ἀντισεισμικὴ προστασία, ἐνῶ ἐγινε εὐρεῖα χρῆση τοῦ ξύλου στὰ πλαίσια τῶν θυρῶν, στὰ φατνώματα, στὶς ὀροφές καὶ στοὺς κίονες. Λαξευμένοι ὀρθογώνιοι πωρόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν στὶς προσόψεις τῶν

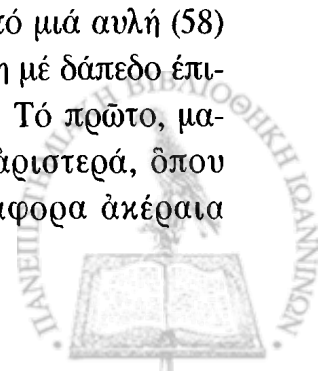

Εἰκ. 148. C.W. Blegen (1887-1971).

ἐξωτερικῶν τοίχων, ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀβεστοκονίαμα στὰ δάπεδα τῶν κύριων αὐλῶν καὶ τῶν περισσότερων διαμερισμάτων, στοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους καὶ στοὺς σημαντικοὺς χώρους μέ διακόσμηση ἀπὸ ποικιλόχρωμες τοιχογραφίες. Οἱ ἄνω ὀροφοὶ εἶχαν χτισθεῖ μέ ὠμές πλίθρες σέ σκελετὸ ξυλοδεσιᾶς, ἐνῶ ἡ ὀροφή ἦταν διαμορφωμένη σέ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα (“ταράτσες”).

Τὸ ΝΔ κτήριο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Blegen (εἰκ. 148) ὡς τὸ ἀρχαιότερο ἀνάκτορο (“Ἀνάκτορο Νηλέως”) τὸ κεντρικὸ κτήριο, μέ τὸ μέγαρο, τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου καὶ τοὺς βοηθητικοὺς χώρους, ὡς τὸ κύριο “ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος” καὶ τὸ ΒΑ κτήριο ὡς ἀποθήκη, ὄπλοστάσιο καὶ ἐργαστήριο.

Ἡ πρόσβαση στο Νοτιοδυτικὸ κτήριο (εἰκ. 153,155) γινόταν ἀπὸ μιὰ αὐλὴ (58) καὶ μιὰ ἀνηφορικὴ διάβαση μέ δάπεδο ἐπιχρισμένο μέ κονίαμα (59). Τὸ πρῶτο, μακρόστενο, δωμάτιο στὰ ἀριστερὰ, ὅπου βρέθηκαν πολλὰ καὶ διάφορα ἀκέραια

Είχ. 149. Άποψη τής περιοχής του άνακτορικού λόφου του Έγκλιανού
(Kontorlis, Mycenaean Civilization, 70)

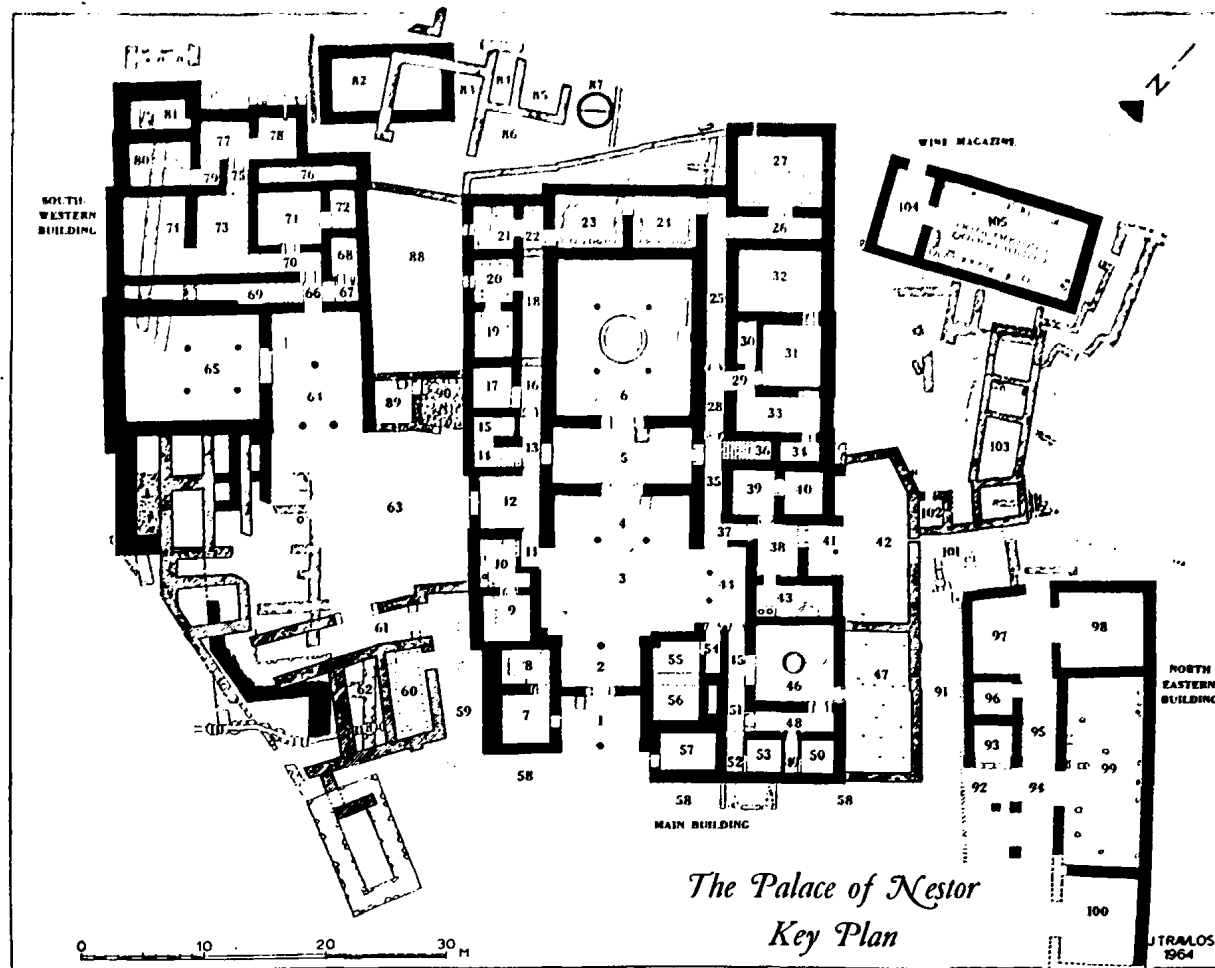
Είχ. 150. Άναπαράσταση του άνακτόρου του Νέστορος

Εἰκ. 151. Ἀποθήκη οἴνου ἀπό ΝΔ (Blegen-Rawson, PN I, fig. 254)

*The Palace of Nestor
Key Plan*

Εικ. 153. Κάτοψη ανακτόρου Νέστορος. (Blegen-Rawson et al. PN III, fig. 303)

Υπόμνημα

1,2. Πρόπυλο (έξωτερικό-έσωτε- ρικό)	41. ΒΑ πυλών	64. Διάδρομος
3. Έσωτερική αΰλη	42. Αΰλη	65. Αΐθουσα (συμποσίων)
4-6. Μέγαρο	43. Δωμάτιο λουτρού	66. Μικρός προθάλαμος
4. Πρόστυλη στοά (αρχ.αΐθουσα)	44. ΒΑ στοά	67,68. Άποθήκες τροφίμων
5. Πρόδομος	45, 51, 52. ΝΑ διάδρομος	69. Κλιμακοστάσιο
6. Αΐθουσα Θρόνου ή Κυρίας	47. Αΐθουσα βασίλισσας	70. Διάδρομος
Μέγαρο (αρχ. δόμος)	48,49. Διάδρομοι	75,79. Προθάλαμοι
7-8. Άρχεϊο	53. Άποχωρητήριο	76. Φωταγωγός
9. Άποθήκη τροφίμων	54. ΝΑ κλιμακοστάσιο	78. Λουτρό
10. Δωμάτιο άναμονής	55-57. Πυργοειδής κατασκευή	82. Άποθήκη Οίνου
11. Προθάλαμος	(φυλάκιο ή φρουραρχείο)	88. Αΰλη
12. Πιθανή ΝΔ είσοδος	55. Έργαστήριο λιθοξόου (;)	91. Άνοικτή διάβαση
13. Διάδρομος	58. Αΰλη	92. Αΰλη, με τετράγωνο βωμό
14-15. ΝΔ κλιμακοστάσιο	59. Άνοικτή διάβαση	93. Ίερό
18-22. Άποθήκες τροφίμων	60. Άποθήκη τροφίμων	94. Προστώο με κιονοστοιχία
23, 24, 32.. Άποθήκες ελαίου	61. Διάδρομος	95. Διάδρομος
25, 28, 35. ΒΑ διάδρομος	63. Αΰλη	98. Άποθήκη
26. Διάδρομος	64. Διάδρομος	99. Έργαστήριο
27. Βόρεια άποθήκη ελαίου	65. Αΐθουσα (συμποσίων)	100. Όπλοθήκη
29. Προθάλαμος	66. Μικρός προθάλαμος	101. Δρόμος
36. ΒΑ κλιμακοστάσιο	67,68. Άποθήκες τροφίμων	102. Δεξαμενή
37. Διάδρομος	61. Διάδρομος	104, 105. Άποθήκη Οίνου
38. Προθάλαμος - Άποθήκη	63. Αΰλη	

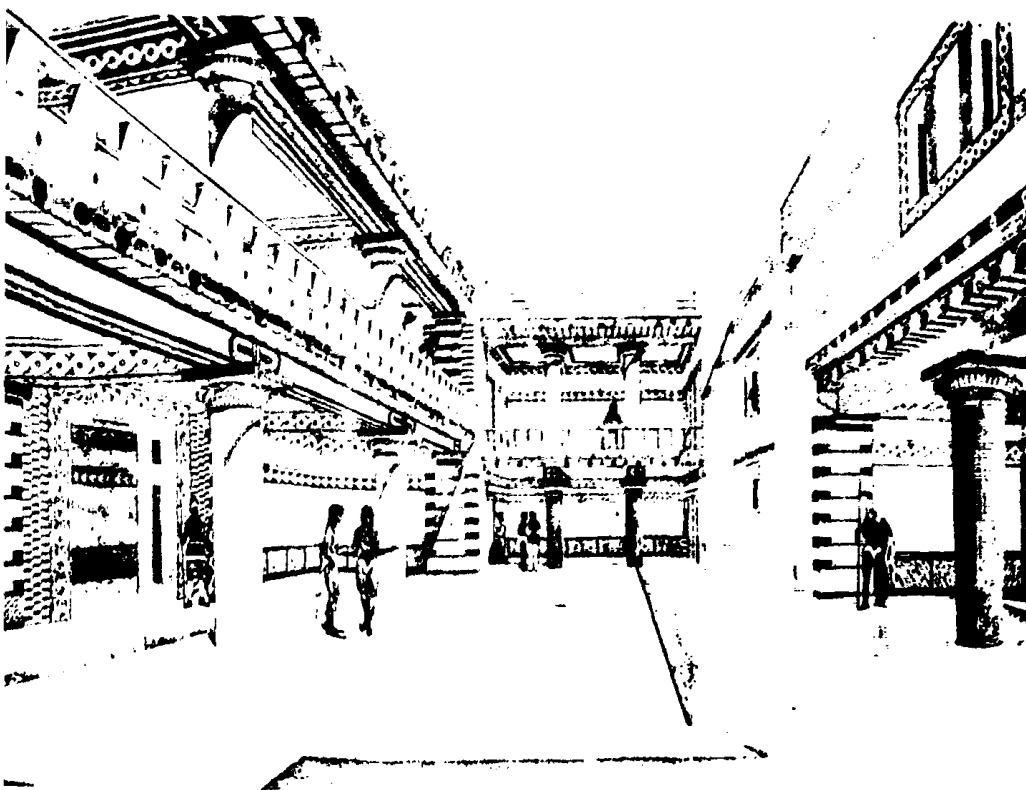

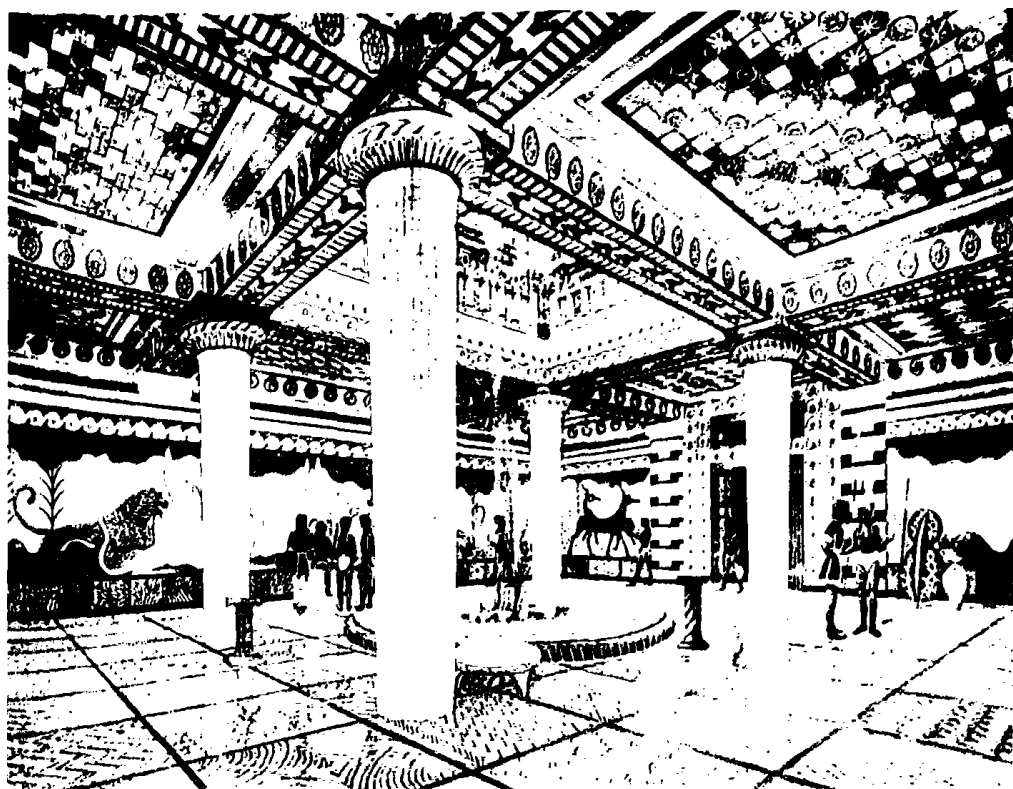
Εἰζ. 153. Ἀνάκτορο Νέσπορος. Ἐλοψη τοῦ μεγάρου ἀπὸ ΝΑ (Blegen-Rawson et al. PN I: 2, fig. 9)

Εἰζ. 155. Ἀνάκτορο Νέσπορος. Ἐλοψη τοῦ ΝΑ κτηρίου ἀπὸ ΝΑ (Blegen-Rawson PN I, fig. 207)

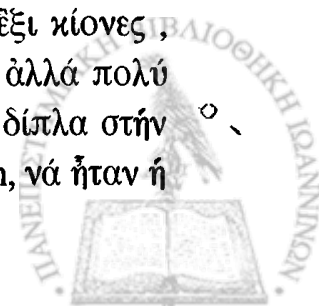
Εικ. 156. Ἀνάκτορο Νέστορος. Ἀναπαράσταση τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς (Blegen-Rawson, PN. I: 2 Frontispieces)

Εικ. 157. Ἀνάκτορο Νέστορος. Ἀναπαράσταση τῆς αἰθουσας τοῦ θρόνου (Blegen-Rawson, PN. I: 1, Frontispieces)

ἀγγεῖα, χρησίμευε ὡς σκευοθήκη (60), μετὰ τὴν ὁποία καὶ ἀριστερὰ στενός διάδρομος με πόρτα (61) ὀδηγοῦσε σὲ μεγάλη αὐλή στρωμένη με κονίαμα (63). Μετὰ τὴν αὐλή ὑπάρχει μέγας προθάλαμος (7X10μ) με δύο κίονες στὴν πρόσοψη καὶ ἓνα στό ἐσωτερικό, στηριγμένους σὲ λίθινες βάσεις, δάπεδο στρωμένο με κονίαμα καὶ τοίχους δια-

κοσμημένους με τοιχογραφίες (βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ μακρὰ ζωφόρο με χρώματος κεραμιδί γρῦπες). Ἀριστερὰ τοῦ προθαλάμου βρίσκεται μέγας δωμάτιο (8,76X11,10μ.) με τέσσερις ἢ ἕξι κίονες, δάπεδο στρωμένο με κονίαμα, ἀλλὰ πολὺ διαβρωμένο καὶ θέση φρουροῦ δίπλα στὴν εἴσοδο. Πρέπει, κατὰ τον Blegen, νά ἦταν ἡ

(α)

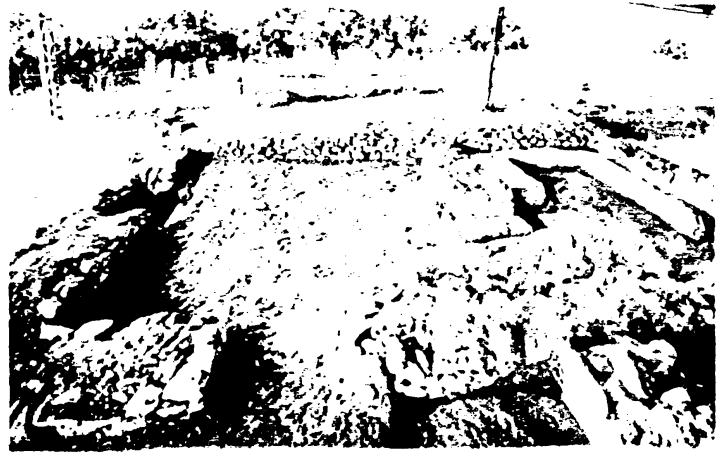
(ε)

(δ)

(β)

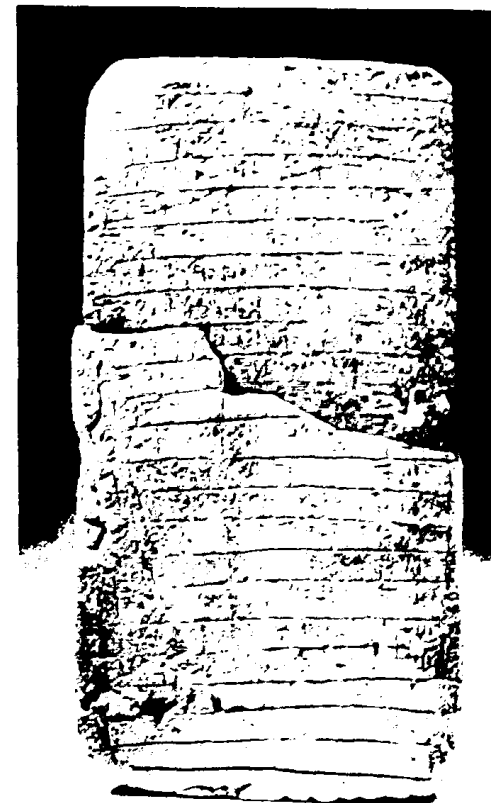
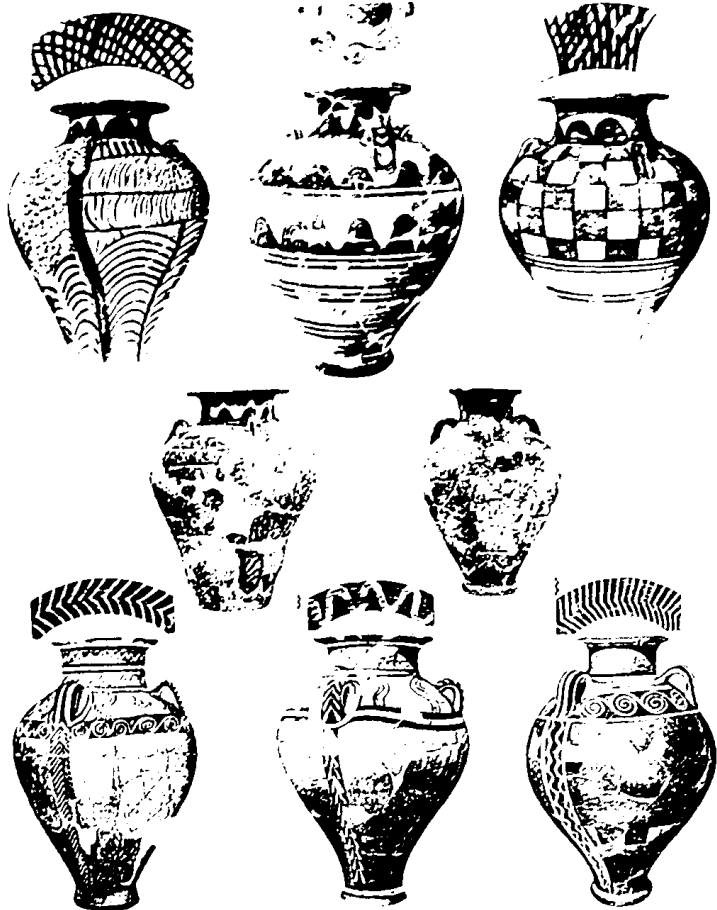
(γ)

Εἰκ. 158. Ἀνάκτορο Νέστορος. (α) Ἡ ἐστία τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου. (β) τὸ ἀρχεῖο, (γ) ἀποθήκη ἐλαίου, (δ) ΒΑ κλιμακοστάσιο. (ε) λουτρό ((ΙΕΕ. Α, 303β, Kontorlis, Mycenaean Civilization. 75)

αἴθουσα τοῦ θρόνου στὴν ἀρχαιότερη φάση τοῦ ἀνακτόρου. Μία στενὴ εἴσοδος πίσω ἀπὸ τὸν προθάλαμο ὀδηγοῦσε, μέσω ἑνὸς διαδρόμου (66), σὲ δύο ἀποθηκὲς τροφίμων (67, 68) στὰ δεξιὰ καὶ σὲ ἕνα κλιμακοστάσιο (69), γιὰ τὸν ἄνω ὄροφο στὰ ἀριστερά. Ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα δωματίων καὶ διαδρόμων πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀποθηκὲς καὶ τὸ κλιμακοστάσιο, ἕνας μακρὺς καὶ περικλειστος γῶκος ἴσως ἦταν φωταγωγός (76) καὶ ἕνα

ἄλλο δωμάτιο, λουτρό (78), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα (70-75, 77, 79-81) εἶναι ἀδήλου χρήσεως. Τὸ μεγάλο καὶ ἀνεξάρτητο περικλειστο δωμάτιο (82), βόρεια τοῦ λουτροῦ, στό δάπεδο τοῦ ὁποῦ βρέθηκαν βάσεις πιθαριῶν, ἴσως χρησίμευε γιὰ ἀποθήκη κρασιοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Blegen, τὰ συγκεχυμένα εἰρήπια στό ΝΔ τμήμα τοῦ λόφου ὑποδηλώνουν δύο τουλάχιστον καταστροφές ἀπὸ πυρκαϊὰ καὶ ἀντίστοιχες ἀνοικοδομήσεις τοῦ

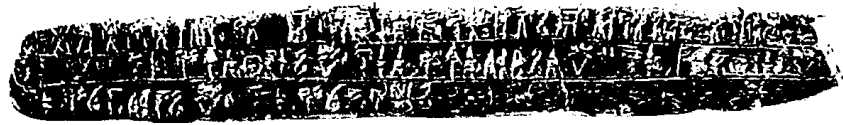

(γ)

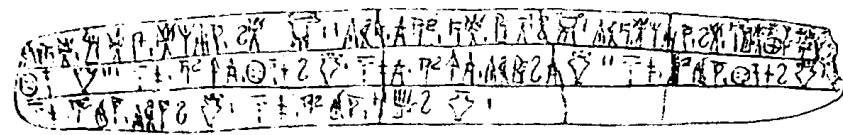
(α)

(β)

(δ)

· Είχ. 159.(α) Μεγάλοι τρίωτοι γραπτοί πιθαμοφορείς από τό ανάκτορο (β) Κύλικες και άλλα άγγεία από τό δωμάτιο 20 του ανάκτορου (Blegen-Rawson, PN I.2, figs. 379, 328), (γ-δ) Πήλινες πινακίδες Γραμμικής γραφής B: Jn 829 (είσφορές χάλκινων ειδών), Jn 641 ("πινακίδα των τριπόδων") (Γ-Θ. Παπαθασόπουλος, Πύλος-Πυλία, εικ. 34-36)

παλαιότερου ἀνακτόρου, ὅμως ἡ συστηματική σύληση τῶν χώρων καὶ ἡ καταστροφή καὶ λεηλασία τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβέστερη ἀναπαράσταση καὶ συμπεράσματα.

Στὸ Κεντρικὸ κτήριο (διαστ. π. 54,30X30μ.), (εἰκ. 153, 154) ἐφθανε κανεὶς διασχίζοντας μιά ὑπαίθρια μεγάλη αὐλή, στρωμένη μέ κονίαμα. Ἐνα διπλὸ πρόπυλο (1-2) μέ βάθρο γιὰ φρουρὸ ὀδηγοῦσε στὴν ἐσωτερικὴ αὐλή (3), (εἰκ. 153, 156) καὶ στὸ μέγαρο μέ τὴν αἴθουσα (4), τὸν πρόδομο (5) καὶ τὸν δόμο ἢ αἴθουσα τοῦ θρόνου (6). Τὰ δάπεδα καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ τριμεροῦς μεγάρου (διαστ. 22X11,20μ.) ἦσαν ἐπιχρισμένοι μέ κονίαμα καὶ διακοσμημένοι μέ ποικιλόχρωμες τοιχογραφίες, (εἰκ. 156, 157). Στὸ κέντρο τῆς ἐπίσημης αἴθουσας τοῦ θρόνου (6) ὑπάρχει μεγάλη κυκλικὴ πήλινη ἐστία (διαμ. 4, 02μ.), ὑπερυψωμένη ἀπὸ τὸ δάπεδο (0, 20μ.), ἐπιχρισμένη μέ πέντε ἐπάλλληλες λεπτές στρώσεις κονιάματος καὶ διακοσμημένη μέ συμβολικὲς φλόγες, ὀδοντωτὰ καὶ σπεῖρες (εἰκ. 158α). Πλαισιωνόταν ἀπὸ τέσσερις ξύλινους κίονες μέ λίθινες βάσεις, πού στήριζαν ὑπερῶο καὶ ψηλὸ φωταγωγὸ ἢ ὀπαῖο γιὰ ἀερισμὸ καὶ φωτισμὸ. Δίπλα στὴ βάση τοῦ δυτικοῦ κίονα βρέθηκε πήλινη τράπεζα προσφορῶν. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δεξιοῦ τοῖχου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐστία, βρέθηκαν τὰ ἴχνη τῆς βάσης τοῦ βασιλικοῦ θρόνου, πού θὰ ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικά (πιθανῶς ξύλο διακοσμημένο μέ ἔλεφαντόδοντο ἢ ἄλλο ἔνθετο ὑλικό). Δεξιά τοῦ θρόνου ὑπάρχουν δύο ἀβαθεῖς κοιλότητες στὸ δάπεδο συνδεόμενες μέ ἓνα V-σχημο αὐλάκι, πού ἴσως χρησίμευαν γιὰ τίς σπονδές τοῦ ἀνακτα στοῦς θεοῦς. Τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου, χωρισμένο σέ τετράγωνα, ἦταν διακοσμημένο μέ γραμμικὰ πολύχρωμα κοσμήματα,

ἐνῶ μπροστὰ στὸ θρόνο ἦταν ζωγραφισμένο ἓνα μεγάλο χταπόδι. Τὸν βασιλικὸ θρόνο πλαισίωναν ἀντικρουστὰ ζεύγη ζωγραφιστῶν φτερωτῶν γρυπῶν καὶ λιονταριῶν (εἰκ. 157), ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ γωνία τῆς αἴθουσας βρέθηκαν θραύσματα περάστασης λυράρη καθισμένου σέ βράχο. Τὸ μέγαρο πλαισίωναν στίς τρεῖς πλευρές του σειρές βοηθητικῶν χώρων καὶ δωματίων. (7- 55) διαφόρων χρήσεων (ἀρχεῖα, ἀποθήκες τροφίμων καὶ λαδιοῦ, προθάλαμοι, διάδρομοι, αὐλές). Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὰ ἀρχεῖα (7-8) ἢ γραφεῖα διοικήσεως τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 158β), ὅπου βρέθηκαν περισσότερες ἀπὸ χίλιες πήλινες πινακίδες γραμμικῆς γραφῆς Β μέ λογιστικὲς καὶ ἐμπορικὲς καταγραφές (εἰκ. 159γ-δ), οἱ τρεῖς ἀποθήκες λαδιοῦ πίσω ἀπὸ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου (23, 24, 27), (εἰκ. 158γ) μιά ἄλλη στὰ ἀνατολικά γιὰ ἀρωματικὸ λάδι (32), τὸ δωμάτιο λουτροῦ μέ τὸν μοναδικὸ πήλινο λουτήρα (ἀσάμινθο) (43) (εἰκ. 158ε) καὶ ἡ αἴθουσα τῆς βασιλίσσας (46) μέ μιά μικρὴ ἐστία καὶ ωραιότατες τοιχογραφίες μέ παραστάσεις διαφόρων ζώων (λιονταριῶν, γρυπῶν πανθήρων, κἄ.), πού διακοσμοῦσαν τοὺς τοίχους τῆς. Ὅπως τὸ ΝΔ κτήριο, ἔτσι καὶ τὸ κεντρικὸ κτήριο ἦταν διώροφο μέ δύο κλιμακοστάσια στίς δύο πλευρές τοῦ προδόμου (14-15, καὶ 36), (εἰκ. 158δ) ἓνα τρίτο (54) στὴν ΝΑ γωνία κοντὰ στὸ φρουραρχεῖο καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτὸ μιά ἀποθήκη κρασιοῦ (104-105) μέ τρεῖς σειρές πιθαρῶν κατὰ χώραν, (εἰκ. 151). Προβληματικὴ παραμένει ἡ ἐρμηνεῖα χρήσης τῶν δύο περιτειχισμένων ὑπαίθριων αὐλῶν (42, 47) ἀνατολικά τοῦ μεγάρου.

Τὸ Βορειοανατολικὸ κτήριο εἶναι μιά μεγάλη ἀνεξάρτητη κατασκευὴ (εἰκ. 153, 152), ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓνα διάδρομο (95), ἓνα πιθανῶς στεγασμένο προστώο μέ

κιονοστοιχία (94) και έξι δωμάτια, από τα οποία τό μικρό τετράγωνο μέ άνοικτή πρόσοψη έρμηνεύθηκε, μέ βάση τήν άνεύρεση μιās όρθογώνιας λίθινης βάσης επιχρισμένης μέ κονίαμα (βωμό;) μπροστά από τήν πρόσοψη και τήν αναφορά μιās από τίς έκατό και πλέον πινακίδες πού βρέθηκαν εκεί στήν Πότνεια Ίππεία, ως ιερό τής 'Αθηνās. Η χρήση δύο άλλωνωματιών (96-97) είναι άγνωστη, ενώ τά υπόλοιπα τρία άναγνωρίστηκαν, μέ βάση επιγραφικές μαρτυρίες και εύρήματα, ως άποθήκη προμηθειών ή πρώτων ύλών (98), έργαστήριο έπισκευής δερμάτινων ή μετάλλινων ειδών (99) και όπλοστάσιο (100).

Μεταξύ του ΒΑ κτηρίου και τής άποθήκης κρασιού έχουν βρεθεί ύδραυλικές εγκαταστάσεις μέ λίθινους άγωγούς και δεξαμενή (102) για τήν ύδρευση του άνακτόρου, πιθανότατα από τήν σημερινή πηγή Ρουβέλι, 1 χλμ. περίπου ΒΑ του Έγκλιανού.

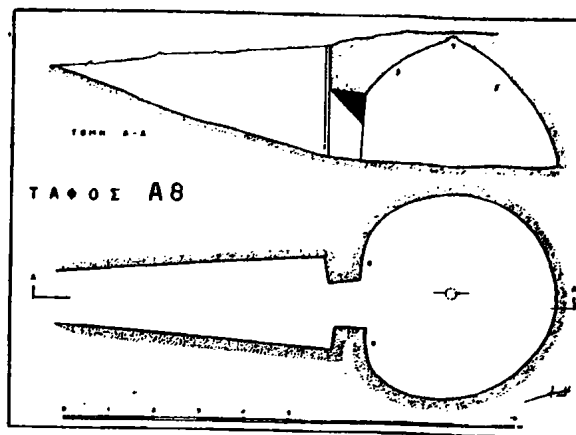
Η άποψη του Blegen για τό άνοχύρωτο του άνακτόρου δέν είναι γενικά άποδεκτή. Έξω και χαμηλότερα από τό άνάκτορο άπλωνόταν ή πόλη και τά νεκροταφεία θολωτών και θαλαμοειδών τάφων.

Τό άνάκτορο και ή "Κάτω πόλη" καταστράφηκαν τελείως από πυρκαϊά Δωριέων εισβολέων (Blegen) ή από πειρατική έπίδρομή (Μυλωνās) ή σεισμό (Kilian) πριν από τό τέλος του 13ου αι. π.Χ. (ΥΕΙΠΒ₂), νωρίτερα ίσως από τήν καταστροφή των άνακτόρων τής Αργολίδας, και ή θέση ίσως δέν ξανακατοικήθηκε ως τό τέλος των Σκοτεινών Αιώνων, άν και πρόσφατες έρευνες υποδηλώνουν επανακατοίκηση τής θέσης από τήν Γεωμετρική έποχή ως τήν Φραγκοκρατία.

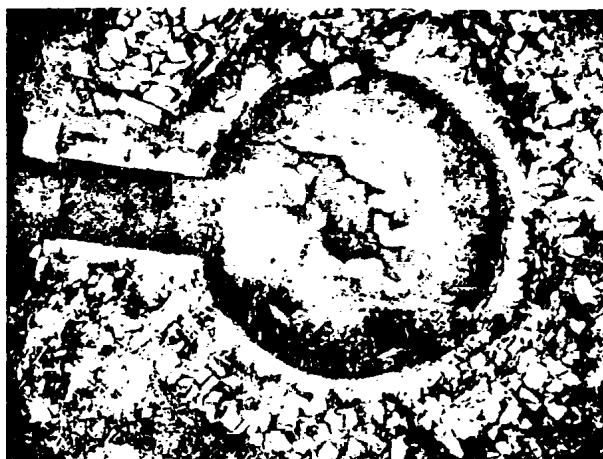
Μετά τήν καταστροφή του άνακτόρου του Νέστορος, εγκαταλείπονται όλες σχεδόν οι μεγάλες θέσεις (έννέα από τίς δέκα), όπως π.χ. ή Περιστεριά, Μουριατάδα, Βολιμίδια ή

(α)

(β)

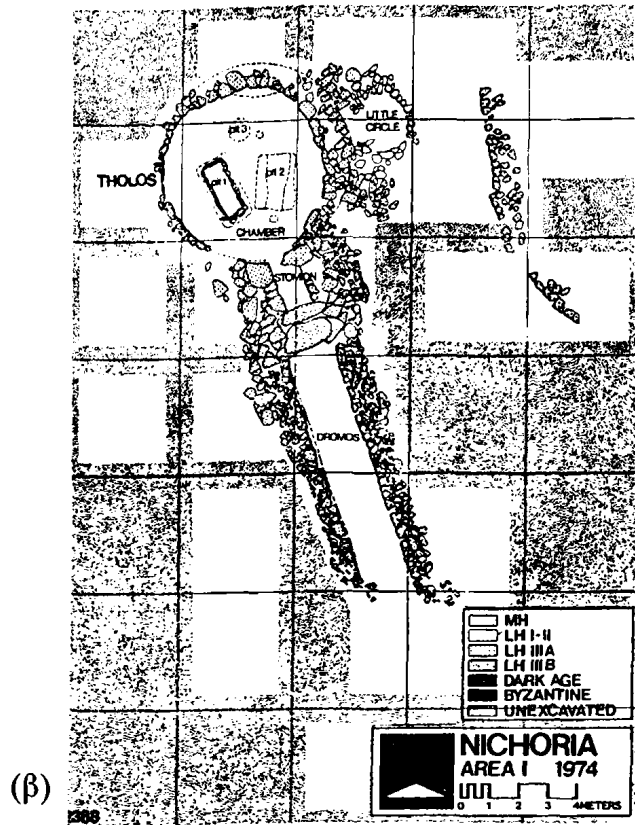
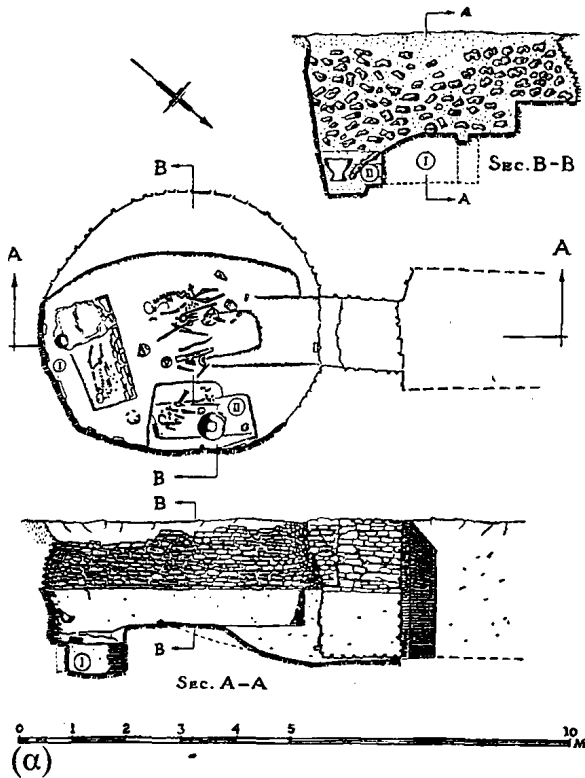

(γ)

Είκ. 160 (α) Βολιμίδια. Άποψη του ΥΕ νεκροταφείου από Δ, (β) Κάτοψη και τομή θαλαμοειδούς τάφου ΑΒ, (γ) Θολωτός τάφος Βοϊδοκοιλιάς (Σ. Ίακωβίδης, Χαριστήριο εις Α.Κ. Όρλάνδον, Β', 99, σχ.1, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1976, πίν. 170α)

δείχνουν ελάχιστα και άμφίβολα στοιχεία κατοίκησης (Νιχώρια, Κουκουνάρα, Μάλθη). Ο πληθυσμός τής Μεσσηνίας μειώνεται σημα-

Εἰκ. 161. Θολωτοὶ τάφοι (α) Ρούτση 2 καὶ (β) Νιχωρίων (Pelon, TTCF, pl. XC, N.C. Wilkie, Hesperia 44, 1975, 74, fig.2)

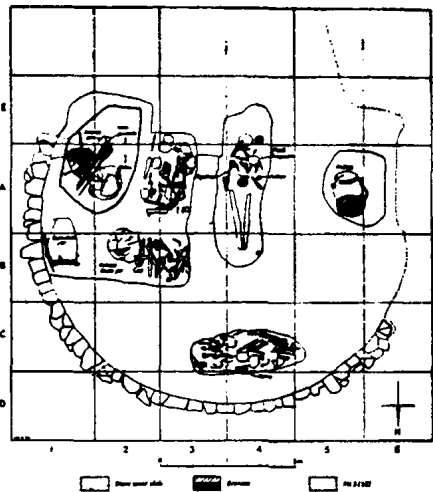
νικά με τὴν φυγὴ τῶν κατοίκων σὲ ἄλλες περιοχές (Ἄνατ. Ἀρκαδία;) καὶ ὅσοι κάτοικοι ἀπομένουν συγκεντρώνονται σὲ φτωχοὺς καὶ βραχύβιους οἰκισμοὺς γύρω ἀπὸ τὴν Πύλο, τὴν Μάλθη καὶ τὰ Νιχώρια. Ἡ τελευταία θέση, ὅπου βρέθηκαν σημαντικὰ κτήρια στοὺς τομῆς III καὶ IV καὶ ἓνας δρόμος, δὲν κατοικεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ III B ὡς λίγο πρὶν τὸ τέλος τῆς ΥΕ III Γ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἀναδεικνύεται σὲ σημαντικό κέντρο στὴ συνέχεια, ὡς τὴν Ὑστερη Γεωμετρικὴ ἐποχὴ.

Τάφοι καὶ ταφικὰ ἔθιμα

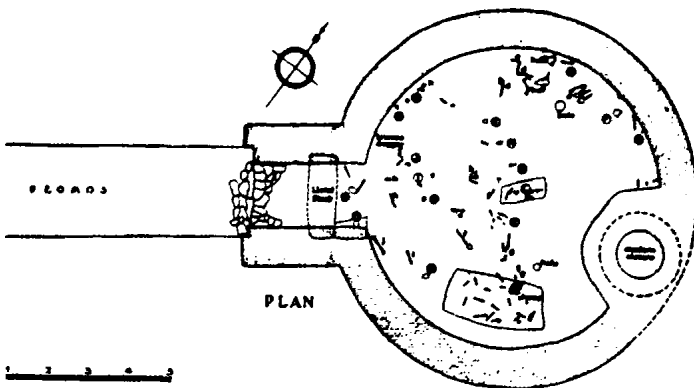
Στὴ Μεσσηνία - Ν. Τριφυλία ἐπικρατοῦν οἱ δύο χαρακτηριστικοὶ τύποι μυκηναϊκῶν τάφων, πού γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες περιοχές, δηλ. οἱ λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς καὶ οἱ κτιστοὶ θολωτοὶ, ἐνῶ σπανιότερα ἀπαντοῦν οἱ τύμβοι καὶ οἱ κιβωτιόσχημοι.

Εἰδικότερα, νεκροταφεῖα θαλαμοειδῶν τάφων ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἢ ἀπλῶς ἐντοπισθεῖ σε 9 θέσεις. Τὰ περισσότερα βρίσκονται στὴν περιοχή τῆς Πυλίας καὶ ἐρευνήθηκαν ἀπὸ τὸν

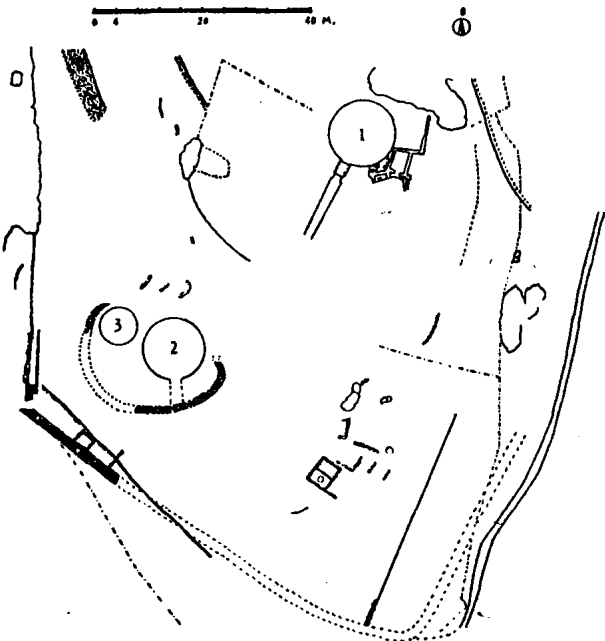
Καθηγ. Σπ. Μαρινᾶτο (εἰκ. 164). Τό σημαντικότερο, ὄχι τόσο ἀπὸ ἀπόψεως εὐρημάτων, ὅσο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του, πού ἀπομιμῆται θολωτοὺς τάφους, εἶναι τὸ νεκροταφεῖο τῶν Βολιμιδίων, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν καὶ κανονικοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι (εἰκ. 160 α-β). Συγκεκριμένα, ἔχουν ἐρευνηθεῖ 35 περίπου τάφοι κατανεμημένοι σὲ συστάδες, πού θά ἀνῆκαν σὲ ἀντίστοιχα γένη τοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ περισσότεροὶ εἶναι κυκλικοὶ με θόλωση καὶ μαστοειδῆ ἔσοχὴ στὴν κορυφὴ τοῦ θαλάμου, με διάμ. 4-5μ. καὶ μικρότερο ὕψος (βλ. σχετικὴ μελέτη τοῦ Σ. Ἰακωβίδου στό Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον Β', 1966, 98-111. πίν. IX-XI). Οἱ νεκροὶ θάπτονταν στό δάπεδο τοῦ θαλάμου, ἢ σὲ ὀρθογώνιους λάκκους με καλυπτήριες πλάκες - στοιχείο πού ἀπαντᾷ στὴν Ἀχαΐα, Ἡλεία καὶ Κεφαλονιά- ἐνῶ ἐλλειψοειδεῖς βόθροι στὴν περιφέρεια ἢ κόγχες στὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου ἢ καὶ τοῦ δρόμου χρησίμευαν ὡς ὄστεοφυλάκια ἢ γιὰ ἐναπόθεση προσφορῶν. Τὰ κτερίσματα δὲν εἶναι πολῦτι-

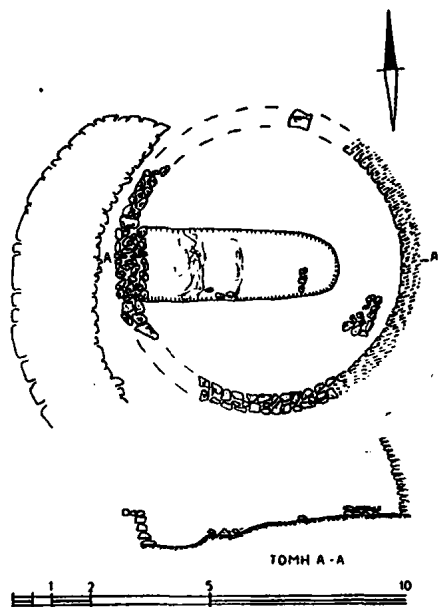
(α)

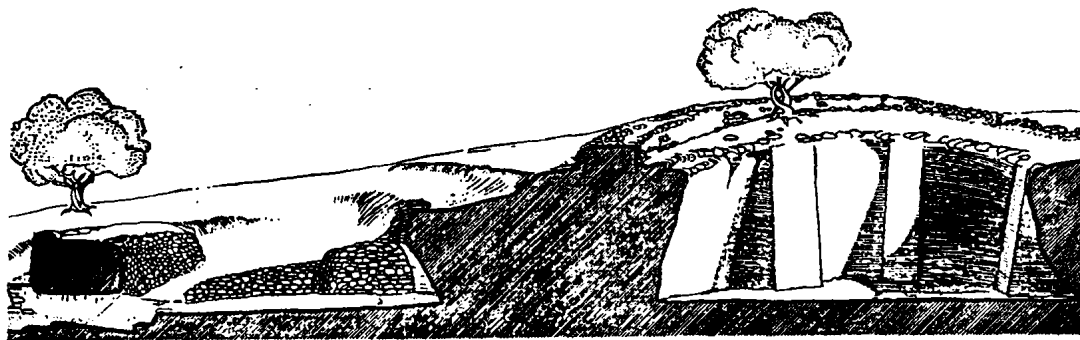
(β)

(γ)

(δ)

Είχ. 162. (α) Πύλος. "Ταφικός κύκλος" Βαγενά (β) Θολωτός τάφος III Κ. Έγκλιανού, (γ) Περιστεριά. Τοπογραφικό τής περιοχής και κάτοψη του τάφου 3, (δ) Περιστεριάς "ταφικός κύκλος" και οι θολωτοί τάφοι 2, 3 σέ σχέδιο τομής (Blegen-Rawson et al., PN III, figs. 327, 319, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1977, 326, είχ. 3)

Εἰκ. 163. Κ. Κουρουνιώ-
της (1872-1945)

Εἰκ. 164. Σ. Μαρινᾶτος
(1901-1974)

(α)

(γ)

(β)

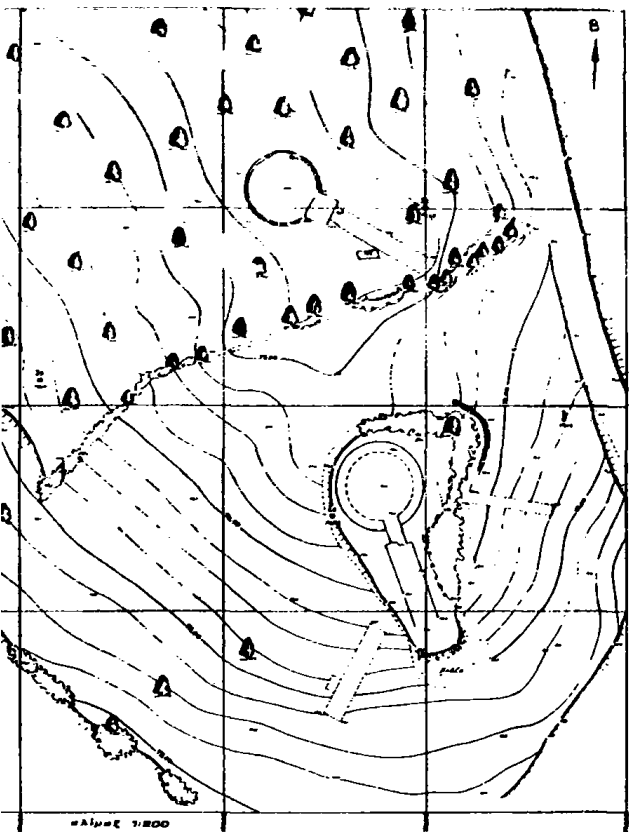
(δ)

165. (α-β) Θολωτός τάφος IV Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ 1957, (γ) Περιστεριά, θολωτός τάφος, (δ) Θολωτός τάφος Κορυφασίου-Πύλου (ΙΕΕ. Α', 306)

μα - κυρίως ἀγγεῖα καὶ λίγα χάλκινα - καὶ χρονολογοῦν τὸ νεκροταφεῖο στὴν ΥΕΙ-ΥΕΙΙΒ₂ - περίοδο.

Ἄλλοι θαλαμοειδεῖς τάφοι βρέθηκαν στὴν περιοχή τοῦ Ἐγκλιανοῦ, σύγχρονοι μὲ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ ἀνακτόρου (ΥΕ II-IIIΒ₂) καὶ μακρύτερα, στὸν Ριζόμυλο Νιχωρίων, στὴν Ἄνθεια-Ἑλληνικά στὸν Ἅγιο Ἥλια-Χώρας καὶ στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο (Καρτερόλι) τῆς ΥΕΙΙΑ-Β περιόδου.

Ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν **θολωτῶν** τάφων τῆς Μεσσηνίας - Ν. Τριφυλίας (περίπου 50, ἀπὸ 20 θέσεις, βλ. Pelon, *TTCF*, 186-221, 484-488). Ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ΥΕΙ περίοδο, (π.χ. Περιστεριάς, Γουβαλάρη, (εἰκ. 163γ, 167ε), Κορυφάσιου, Κουκουνάρας, Πύλου Τ. IV, Ρούτση καὶ Νιχωρίων), (εἰκ. 161β, 162, 165) καὶ μερικοὶ πιθανῶς ἀνήκουν σὲ ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν Πύλο

(α)

(β)

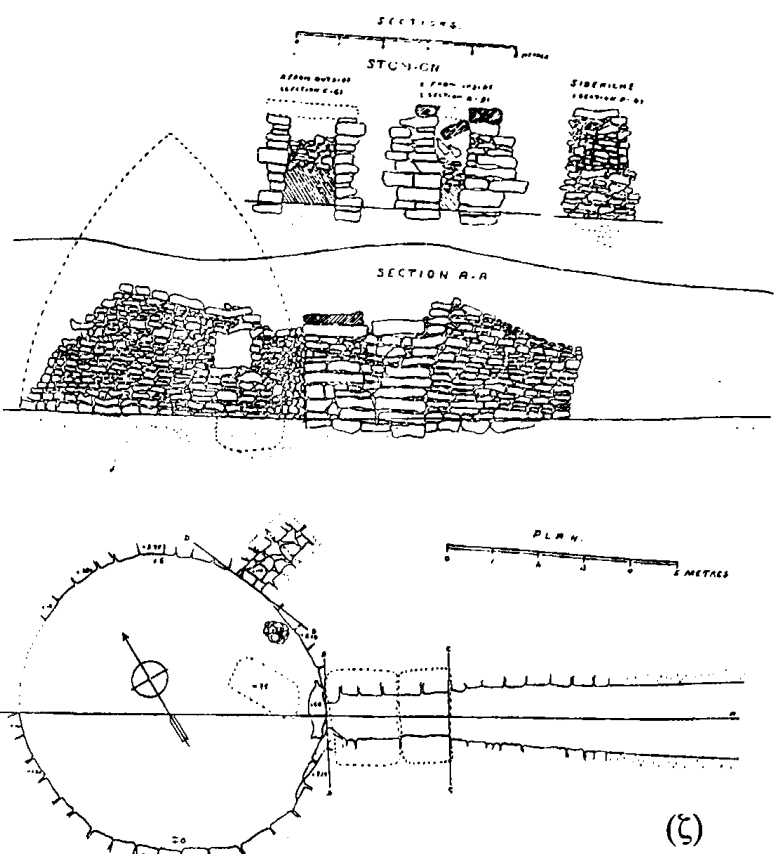
(γ)

(δ)

(ε)

(ζ)

Εικ. 166. (α-γ) Βιγλίτσα-Τραγάνας. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής με ένδείξεις των θολωτών τάφων 1 και 2 και άποψη των ταφικών θαλάμων τους, (δ-ε) Τραγάνα, Θολωτός τάφος 1. Δρόμος είσοδος και αύλακες του στομίου, (ζ) Βασιλικό. Θολωτός τάφος, τομή και κάτοψη (Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1977, 237, εικ. 2, πίν. 142, 1976, πίν. 174α, 175, Pelon, TTCF, pl. XCIX)

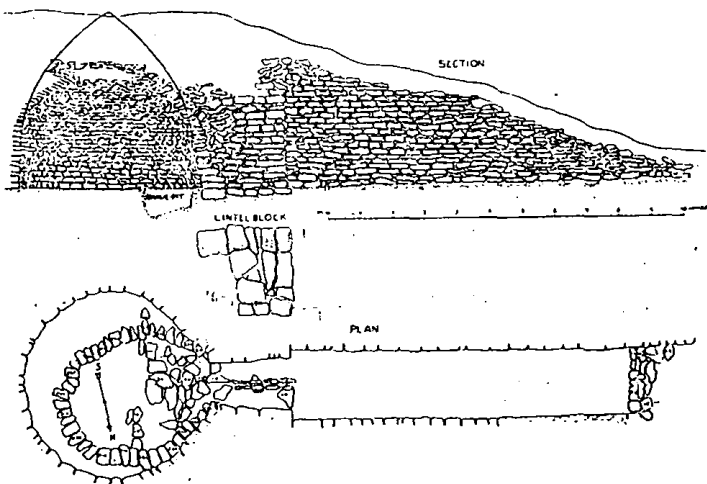
(α)

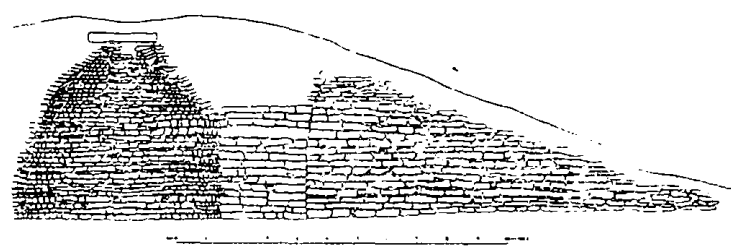
(β)

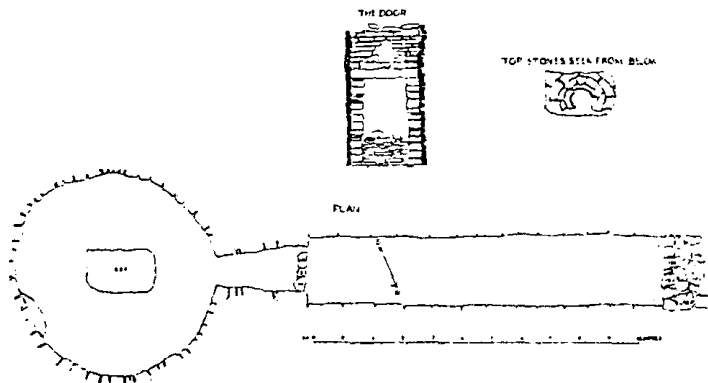
(ε)

(γ)

(δ)

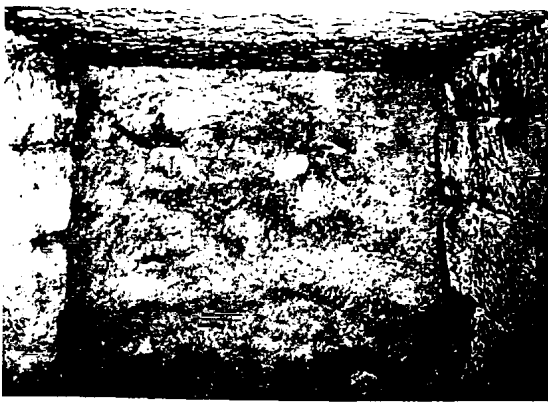

Εικ. 167. (α-β) Μάλθη. Θολωτός τάφος I, δρόμος, στόμιο και κορυφή θόλου, (γ-δ) Μάλθη. Θολωτοί τάφοι I και II, κατόψεις και τομές, (ε) Θολωτός τάφος Κουκουνάρας-Γουβαλάρη α4 (Valmin, SME, fig. 36, 39, plans V, VI, Γ. Κορρές, ΠΑΕ, 1975, πίν. 306α)

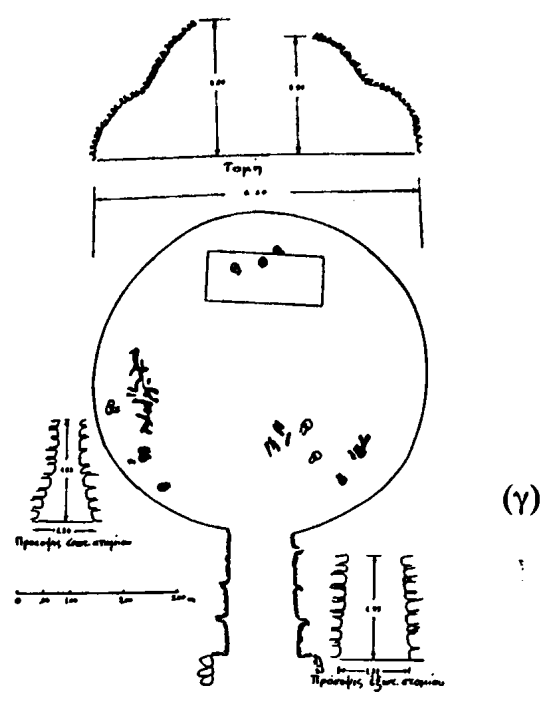

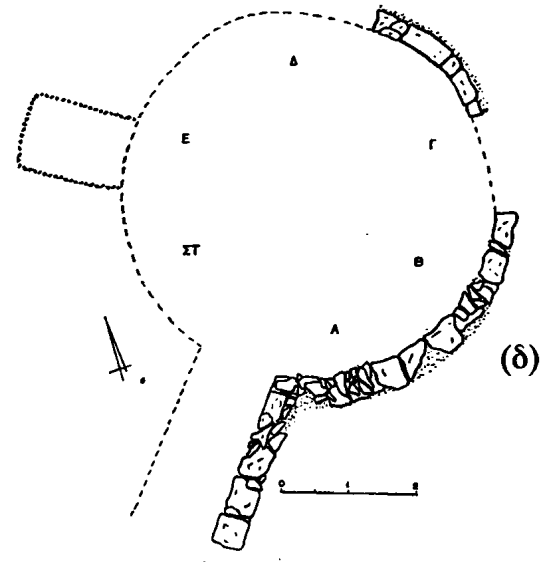
(α)

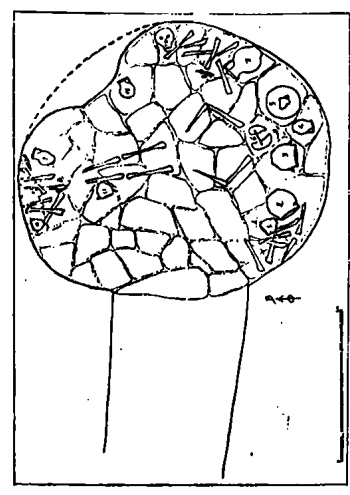
(β)

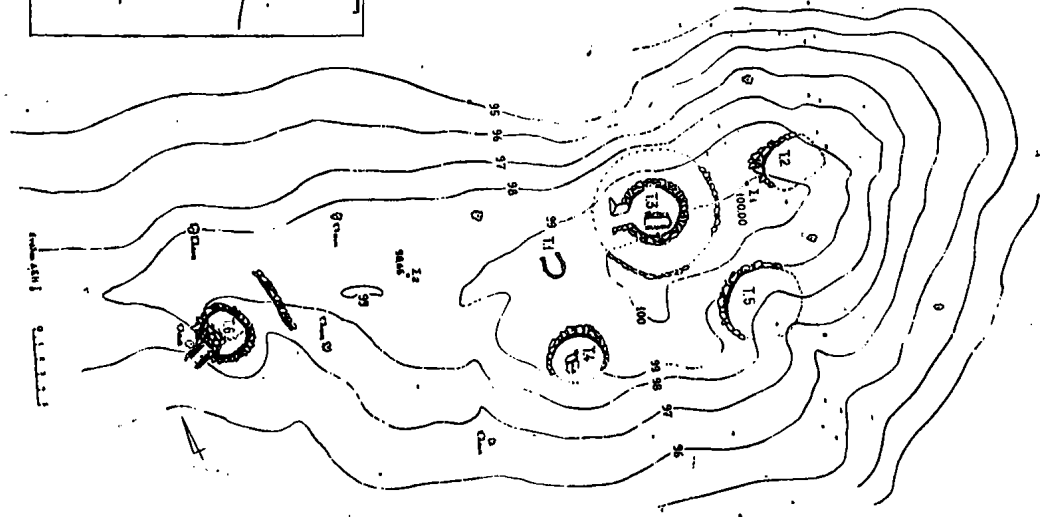
(γ)

(δ)

(ε)

Είκ. 168. (α-β) Είσοδος καί στόμιο θολωτού τάφου Άνθειας, (γ) Κάτοψη καί τομή θολωτοῦ τάφου Άκόνας, (δ) Κατόψεις θολωτῶν τάφων Καρποφόρας, (ε) Τουρκοκιβουρα-Καρποφόρας. Τοπογραφικό σχέδιο τοῦ νεκροταφείου (Γ.Κορρές, ΠΑΕ, 1976, πίν. 327, Ρελον, ΤΤCF, pl. ΧCI, CXXXIX. 2, LXXXV. 2)

ἄρχοντες (π.χ. Περιστεριάς, Κουκουνάρας, Νιχωριών, Ἀνθείας, Μάλθης, Ἀκόνας, Καρποφόρας), (εἰκ. 168γ-δ). Ἡ διάρκεια χρήσης τῶν περισσότερων εἶναι ΥΕΙ/ΙΙ-ΙΙΑ, ἀλλά ὑπάρχουν καί λίγα δείγματα μέ μεγαλύτερη διάρκεια (-ΥΕΙΙΒ-Γ).

Ὁ θολωτός Ὀσμάναγα-Κορυφασίου (εἰκ. 165δ) θεωρεῖται ὡς ὁ ἀρχαιότερος τῆς Μεσσηνίας καί ἴσως ὀλοκλήρης τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Μετρίου μεγέθους (διάμ. 6 μ.) ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου ὑπόγειος καί βρέθηκε συλημένος. Ἡ ἀμαυρόχρωμη κεραμική καί τὰ θραύσματα ἀργυρῶν καί φαγεντιανῶν ἀγγείων χρονολογοῦν τόν τάφο στήν ΜΕΙΙ/ΥΕ Ι περίοδο.

Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας ἔχει συζητηθεῖ ἀπό διάφορους μελετητές (Κουρουνιώτη, Σ. Μαρινᾶτο, (εἰκ. 163, 164), Pelon, Γ.Κορρέ, Dickinson κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι συμφωνοῦν ὅτι, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (Περιστεριάς Τ.1 Μάλθη, Τραγάνας, Ἀνθείας), ὑστερεῖ ἐκείνης τῶν Ἀργολικῶν τάφων. Οἱ διαστάσεις τους ποικίλλουν (διάμ. περ. 3-12.10 μ.= Τουρκοκίβουρα Τ.6 (εἰκ. 168ε) καί Περιστεριά Τ.1 ἀντίστοιχα). Μερικά ἀπό τὰ τοπικά χαρακτηριστικά τους εἶναι: (α) ἡ ἀπουσία λίθινης ἐπέκδυσης τῶν τοιχωμάτων τῶν δρόμων στούς περισσότερους, μέ ἐξαίρεση τοῦς τάφους Μάλθης 1 καί 2, (β) ἡ κατασκευή τῶν θόλων ἀπό ντόπιο ἀκατέργαστο ὑλικό δέν παρουσιάζει, στά περισσότερα δείγματα, τελειότητα καί ἐπιμέλεια (π.χ. Βασιλικό, (εἰκ. 166ς), (γ) ἡ συνύπαρξή τους σέ ἀρκετές περιπτώσεις μέ τύμβους προγενέστερων περιόδων (π.χ. Τουρλιδίτσα, Καμίνια = παράλληλα στήν Ἡλεία καί Λουτράκι Ἀκαρνανίας), (δ) ὅπως καί στούς θαλαμοειδεῖς, ἔτσι καί στούς θολωτούς, χρησιμοποιοῦνται λάκκοι στό δάπεδο τῆς θόλου γιά ταφές καί ἀνακομιδές, (ε) ἀρκετοί τάφοι εἶναι ὑπέργειοι (π.χ. τάφοι Μάλθης).

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ ὑπαρξη

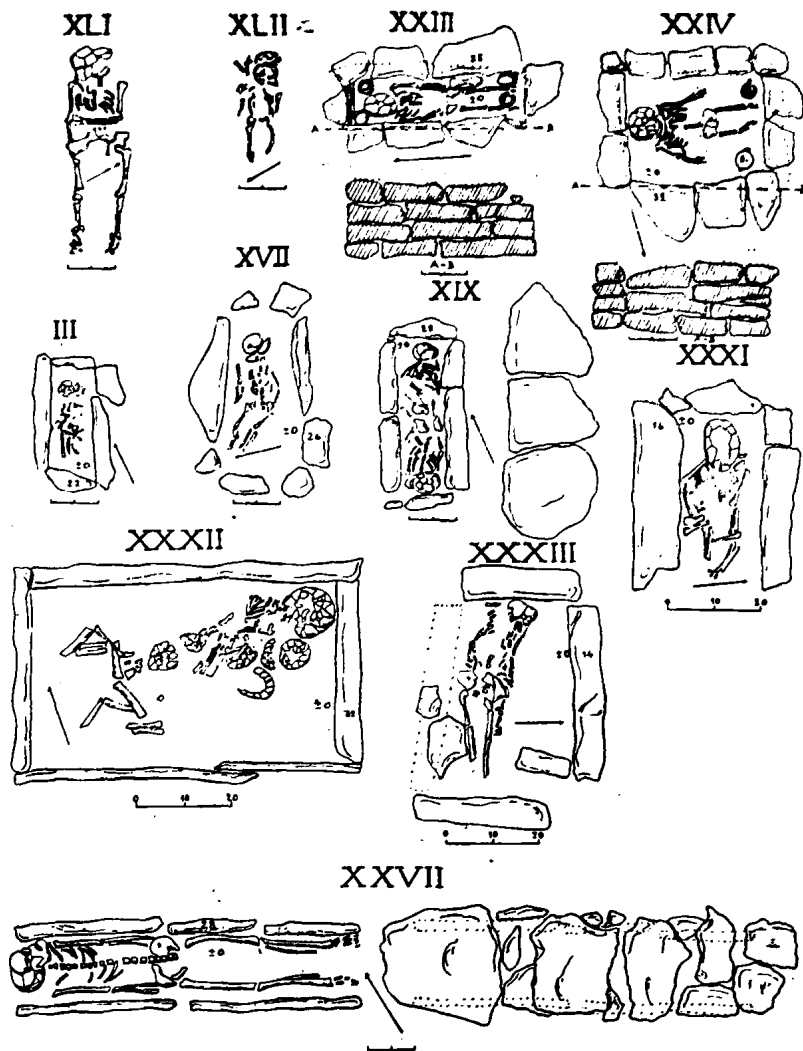
θολωτῶν τάφων ἀνά ζεύγη ἢ σέ συστάδες, ἰδιαίτερα στήν περιοχή τῆς Πύλου (π.χ. ζεύγη τάφων Τραγάνας (εἰκ. 166α) καί Ρούτση, συστάδα Καμινίων).

Ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις μερικῆς ἢ ὀλικῆς συνύπαρξης μέ τύμβους, ὑπάρχουν καί μεμονωμένοι θολωτοί τάφοι μέ τήν εἴσοδο καί τό δρόμο τους στήν κατωφέρεια τῆς πλαγιάς καί σπανιότερα παράλληλα πρός αὐτή.

Προβληματική παραμένει ἡ ταύτιση τοῦ τάφου Βαγενᾶ (εἰκ. 162α), 150 μ. Ν. τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ (διαμ. π. 5.50 μ.), ἐξαιτίας τῆς κακῆς διατήρησής του. Ἡ ἀπουσία δρόμου καί θόλου θεωρήθηκε ὅτι ἀποκλείει τήν ταύτισή του μέ θολωτό τάφο, ἐνῶ ἡ διευθέτηση τῶν κτερισμάτων ἐνισχύει τήν ταύτισή του μέ τύμβο. Οἱ ἀνασκαφεῖς (Blegen - Taylour) τόν ἀποκάλεσαν “Ταφικό κύκλο”, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Dickinson γιά “πρωτο-θολωτό” εἶναι ἡ πιό πιθανή, ἐνισχυμένη καί ἀπό τήν πρώιμη χρονολόγησή του (ΜΕΙΙ-ΥΕΙΙΒ). Οἱ πρωιμότερες ταφές, κυρίως δευτερογενεῖς, ἦσαν τοποθετημένες σέ πιθάκια καί συνοδεύονταν μέ κτερίσματα τύπου τῶν Λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν. Οἱ μεταγενέστερες ταφές (ΥΕΙ-ΙΙΑ1), φτωχότερες σε κτερίσματα, εἶχαν τοποθετηθεῖ σέ λάκκους.

Γιά τοῦς ἄλλους δύο θολωτούς τάφους τῆς περιοχῆς τοῦ Ἐγκλιανοῦ, (Τ. ΙΙΙ καί ΙV, εἰκ. 162β, 165 α-β) ἔχει ὑποστηριχθεῖ, μέ βάση τήν κατασκευή, τό μέγεθος καί κυρίως τά λίγα πολύτιμα κτερίσματα, πού διέφυγαν τήν σύλληψη, ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ταφή τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς δυναστείας τοῦ ἀνακτόρου.

Ὁ Valmin θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο θολωτοί τάφοι τῆς Μάλθης (εἰκ. 167α-δ) μέ τήν ἐπιμελημένη κατασκευή τους, ἔχουν δεχθεῖ τήν ἐπίδραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν θολωτῶν τῆς Ἀργολίδος καί εἰδικότερα ἐκείνης τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καί τοῦ Τάφου τῆς

Είκ. 169. Μάλθη. ΥΕ
κιβωτιόσχημοι τάφοι (Valmin,
SME, fig. 48)

Κλυταιμνήστρας των Μυκηνών.

Οι ΥΕΙ-IIIΒ τρεις θολωτοί τάφοι της Περιστεριάς (Τ.1,2,3), (είκ. 162γ-δ, 165γ), πού περικλείονται από μεγάλο τοίχο με μορφή περιβόλου έλλειψοειδούς σχήματος, κρίνοντας από την σχετικά έπιμελημένη κατασκευή τους και τον πλούτο των εύρημάτων (χρυσά κοσμήματα και άγγεϊα, χάλκινα έργαλεια και όπλα κ.ά), πρέπει νά άνήκαν σέ μία τοπική δυναστεία μέ πλούσιους πόρους και μεγάλη έμπορική δραστηριότητα και πολιτική δύναμη, έφάμιλλη εκείνης της έποχής των Λακκοειδών τάφων των Μυκηνών. Η Περιστεριά έχει αποκληθει εϋστοχα “οί Μυκίηες της Δ. Πελοποννήσου”.

Γιά τόν μικρό θολωτό τάφο της Βοΐδοκοιλιάς (διαμ. 4.80μ.), (είκ. 160γ) πού έχει ταυτισθει από τόν Σ. Μαρινάτο μέ τόν τάφο του Θρασυμήδη, γιου του Νέστορος, και

είναι χτισμένος μέσα στον ΜΕ τύμβο, ό Γ. Κορρές υποστηρίζει ότι “άποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση (και μέχρι τώρα την πρώτη) “προελεύσεως” του τύπου του θολωτού τάφου της Έλλαδικής ήπειρωτικής περιοχής από τόν προμυκηναϊκό τύμβο”.

Τά ταφικά έθιμα των θολωτών είναι σχεδόν όμοια μέ εκείνα των θαλαμοειδών τάφων της Μεσσηνίας, δηλ. επικρατεί ό ένταφιασμός των νεκρών, οι όποιοι μεταφέρονταν ίσως μέ άρμα ως την είσοδο του τάφου και στή συνέχεια τοποθετούνταν στό δάπεδο της θόλου ή σέ λάκκους. Λάκκοι και κόγχες, χρησίμευαν συνήθως ως όστεοφυλάκια και σπανιότερα για πρωτογενείς ταφές (π.χ. Ρούτση Τ.2).

Οί νεκροί θάπτονταν άρχικά σέ συνεσταλμένη στάση και άργότερα έκτάδην, συ-

νωδεύονταν δέ από πλούσια και πολύτιμα κτερίσματα (μεταλλικά άγγεϊα, κοσμήματα, όπλα, έργαλειά και σύνεργα) τά όποϊα, έκτός έλαχίστων περιπτώσεων (π.χ. Περιστεριά, Ρούτση), είχαν συληθει. Στην Μεσσηνία συνηθιζόταν και ή χρήση ταφικών πίθων (π.χ. θολωτός τάφος Βαγενά, τάφος 1 Περιστεριάς, μυκην. τύμβος Κισσοϋ), πού είναι επιβίωση από την ΜΕ έποχή.

Άπλές ή διπλές αϋλακες στό στόμιο και πεταλόσχημα ή περιμετρικά σκάμματα στή θόλο όρισμένων τάφων (π.χ. Τραγάνα Τ.1, Μάλθη Τ.2 κ.ά.), (εικ. 166β-ε) έρμηνεύονται είτε ως τοπικές αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες, πού διευκόλυναν την μεταφορά του νεκρού μέσα στή θόλο και την έναπόθεση όστών προηγούμενων ταφών (Γ. Κορρές) είτε ως σχετιζόμενα με νεκρικές και επικήδειες τελετουργίες (Λ. Κοντορλή). Με νεκρικές τελετές ίσως σχετίζονται και όρισμένες λίθινες κατασκευές, πού αναφέρονται ως "βωμοί" από τους ανασκαφείς σέ τρεις Μεσσηνιακούς θολωτούς τάφους (Περιστεριά Τ.2, 3, Βοΐδοκοιλιά) καθώς και μία τράπεζα προσφορών από τον θολωτό τάφο 2 στό Ρούτση.

Άπό τους δύο θολωτούς τάφους στό Ρούτση ό Τ.1 είχε συληθει, ένω ό Τ.2 (εικ. 161α) ήταν άθικτος και περιείχε 4 ή 5 ταφές σέ ένα πλακοσκεπή λάκκο, ή άνωτερη από τίς όποιες ήταν κτερισμένη με τρία έγχειρίδια (2 με ένθετη διακόσμηση) και ένα ήλεκτρινο περιδέριο. Ένας άλλος πλακοσκεπής λάκκος περιείχε την ταφή ενός κοριτσιού, ένω στό δάπεδο είχε τοποθετηθει ή τελευταία, άνδρική, ταφή σέ έκτεταμένη στάση κτερισμένη με άγγεϊα, όπλα, σφραγιδολίθους και ένα άλλο ήλεκτρινο περιδέριο. Οί τάφοι 1 και 2 του Ρούτση πρέπει νά άνήκαν στην τοπική άρχοντική οϊκογένεια. Χρονολόγηση: ΥΕΙΙ-ΙΙΙΑ1.

Για περισσότερα στοιχεία και συζήτηση

σχετικά με τά ταφικά έθιμα των θολωτών τάφων της Μεσσηνίας και ευρύτερα της μυκηναϊκής Έλλάδας, βλ. L.Kontorli-Papadopoulou, "Mycenaean Tholos Tombs : some thoughts on burial customs and rites", *Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream* (ed. Chr. Morris, 1995) 111-121.

Έκτός από τους θαλαμοειδείς και θολωτούς τάφους, στην Μεσσηνία συνεχίστηκε ή χρήση **τύμβων, τυμβοειδών έξαρμάτων και κιβωτιόσχημων** τάφων σ' όλη την διάρκεια της μυκηναϊκής έποχής (π.χ. τύμβος Κισσοϋ-Χανδρινού και Άκόνες-Καρποφόρας, κιβωτιόσχημοι Μάλθης), (εικ. 169).

Τέλος, άξιοσημείωτη είναι ή έπαναχρησιμοποίηση μερικών μυκηναϊκών τάφων στους ιστορικούς χρόνους για ταφές και για την άσκηση, ένιοτε, ταφικής λατρείας.

Η **Ύστεροελλαδική κεραμική** είναι, κατά τό πλείστον, τροχήλατη και ντόπια. Διακρίνονται τέσσερεις κατηγορίες:

α) **άμαυρόχρωμη και μινυακή** (συνέχεια και επιβίωση στην ΥΕ Ι από την ΜΕ)

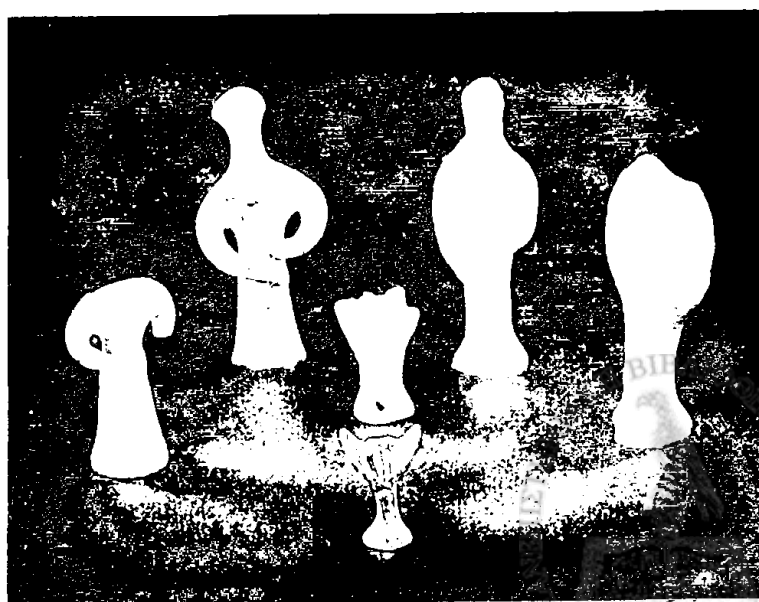
β) **ντόπια μυκηναϊκή** (κυρίως γραπτή, ένιοτε με τοπικές ιδιορρυθμίες στό σχηματολόγιο και την διακόσμηση, πού συγγενεύουν περισσότερο με την κεραμική των γειτονικών περιοχών της Δ. Πελοποννήσου και των Ίόνιων νησιών και λιγότερο με εκείνη της Άργολίδας και του Αϊγαίου (εικ. 170).

γ) **έπεισακτη**, από άλλες περιοχές της ήπειρ. Έλλάδος και την Κρήτη.

δ) **χειροποίητη**, για οϊκιακή-καθημερινή χρήση (κωνικά κύπελλα, τριποδικές χύτρες, πύραυλα κ.ά.), (εικ. 172).

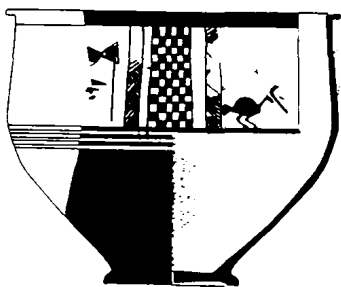
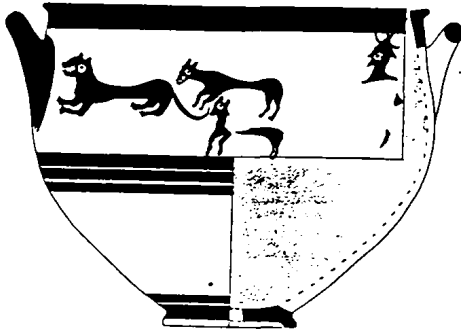
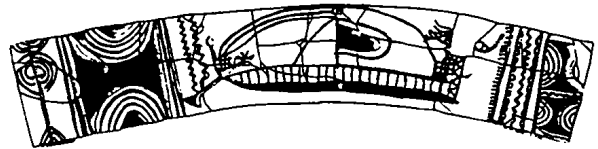
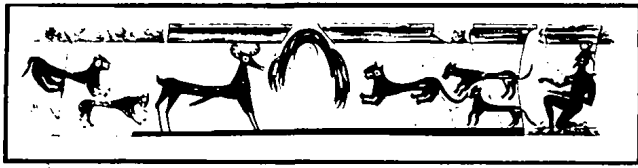
Σχηματολόγιο: (α) **άμαυρόχρωμη- μινυακή**: άμφορέας, κάναθος, πρόχους, δέπας άμφικύπελον, πίθος.

(β) **ντόπιας μυκηναϊκής**: περιλαμβάνει περισσότερα από 50 διαφορετι-

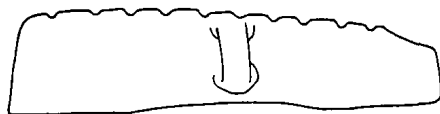
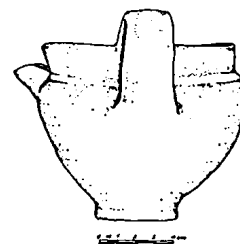
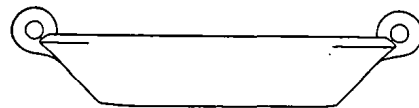

Εἰκ. 170. Λείψανα μηχαναΐχης (ΥΕ) κεραμεικῆς καὶ εἰδωλίων

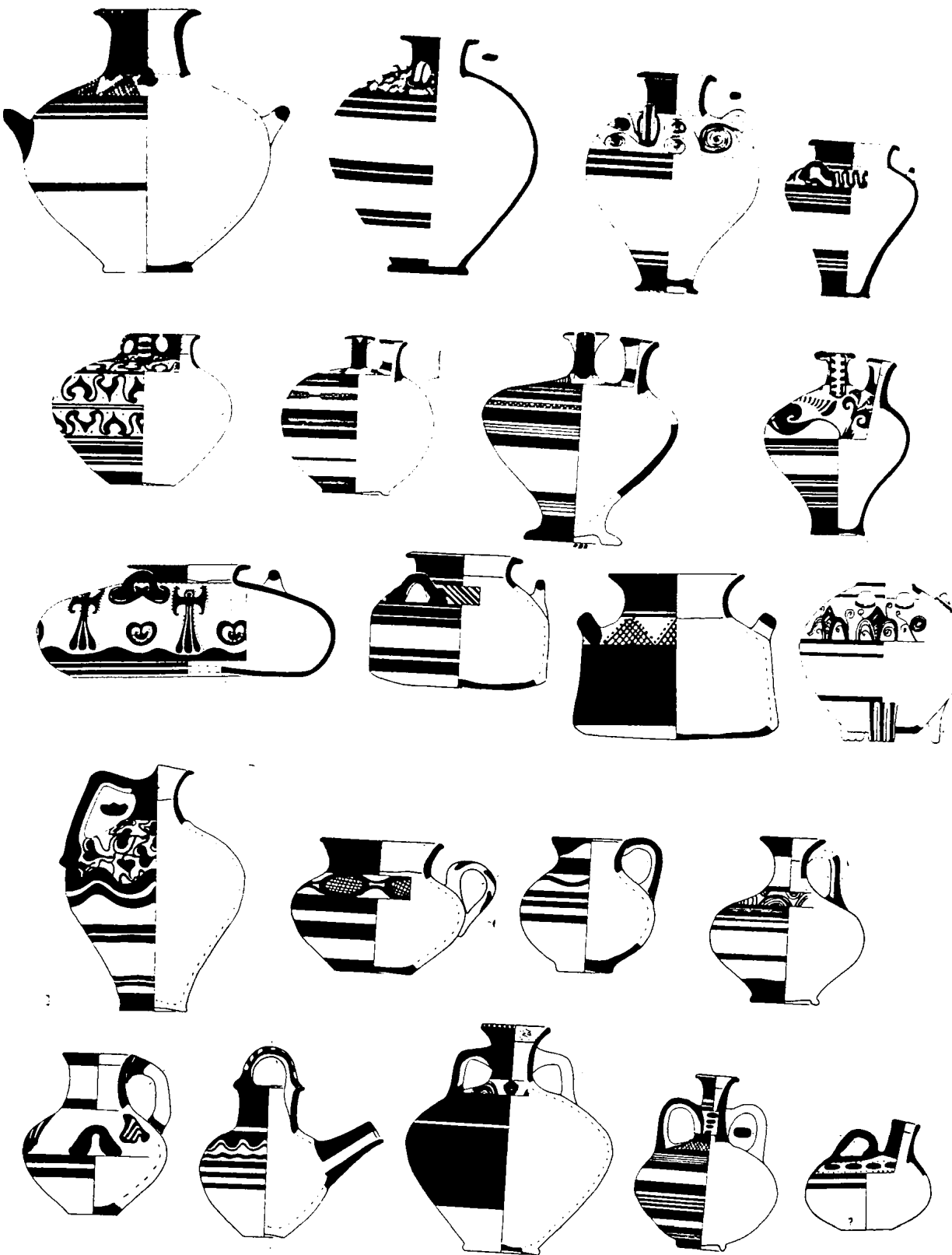

Εἰκ. 171. Δείγματα εἰκονιστικῆς ΥΕ κεραμεικῆς.

Εἰκ. 172. Δείγματα οἰκιακῆς ΥΕ κεραμεικῆς

Είχ. 173. Αντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα

174. Ἀντιπροσωπευτικά ἀνοικτὰ σχήματα

κά σχήματα, με συχνότερα τόν ψευδόστομο άμφορέα, τήν κύλικα, τό κύπελλο Κεφτιού, τόν άνακτορικό πιθαμφορέα, τό άρτόσχημο και κυλινδρικό άλάβαστρο, τήν πρόχου, τόν τρίωτο σταμνίσκο κ.ά. (εικ. 173, 174).

(γ) *έπερίσακτης*: μεγάλοι δίωτοι άμφορείς (Αχαΐα:), κύλικες έφυραΐκού τύπου (Αργολίδα) γεφυρόστομες πρόχοι, πιθοειδή με περιχείλωμα, κωνικά και ήμισφαιρικά κύπελλα (Κρήτη).

Διακοσμητικά θέματα: Μεγάλη ποικιλία άπλών διακοσμητικών και μικρότερη εικονιστικών θεμάτων (εικ. 171, 173, 174), από τά όποια τά πλείστα άκολουθούν έλλαδικά πρότυπα, ένώ σπανιότερα, και ειδικά στίς πρώϊμες φάσεις, άπαντοΐν και μινωϊκά (π.χ. διπλός πέλεκυς, διαγραμμισμένη θηλιά, καλαμοειδή κ.ά). Μιά ιδιαίτερη κατηγορία άγγείων για ταφική χρήση του τέλους της ΥΕ ΙΙ περιόδου είναι τά *έπικασσιτερωμένα* άγγεία, που άπαντοΐν και σε άλλες περιοχές (Αττική, Αχαΐα κ.ά).

Κεραμεικά έργαστήρια πρέπει να ύπήρχαν σε διάφορες θέσεις της Μεσσηνίας, με κυριότερο εκείνο που έχει βρεθεί κοντά στο άνάκτορο του Νέστορος στον Έγκλιανό και του όποιου ή παραγωγή προοριζόταν για τήν κάλυψη των αναγκών του άνακτόρου, αλλά και για έμπόριο με άλλες περιοχές.

Η *Ύστεροελλαδική μεταλλοτεχνία* περιλαμβάνει άντικείμενα από χαλκό, άργυρο και χρυσό των άκόλουθων κατηγοριών :

(α) *Κοσμήματα*, χρυσά και άργυρά από τούς θολωτούς τάφους (κυρίως Περιστεριάς και Ρούτση) : χρυσά διαδήματα, και έλάσματα με έκκρουστη διακόσμηση κύκλων, στιγμών, χρυσαλλίδων, ροδάκων, τριτώνων, καρδiosisχημων φύλλων, γλαυκών παράλληλα από βασιλικούς λακ-

κοειδείς τάφους των Μυκηνηών) δαχτυλίδια, χάντρες, θύσανοι, δισκάρια, πλαικίδια, σωληνίσκοι κ.ά. (εικ. 175, 176 α-ζ).

(β) *άγγεϊα*, χρυσά, άργυρά και χάλκινα (3 χρυσά κύπελλα από τόν θολ. Τ. 3 Περιστεριάς, χάλκινος κρατήρας και λέβητας από τόν θολ. τάφο Βαγενά, μεγάλο δίωτο χάλκινο άγγείο από θολ. Τ.1 Τραγάνας, άργυρό κύπελλο με ένθετες άνδρικές κεφαλές από χρυσό και νιέλλο από τό άνάκτορο του Νέστορος κ.ά.) (εικ. 176η-θ, 177α).

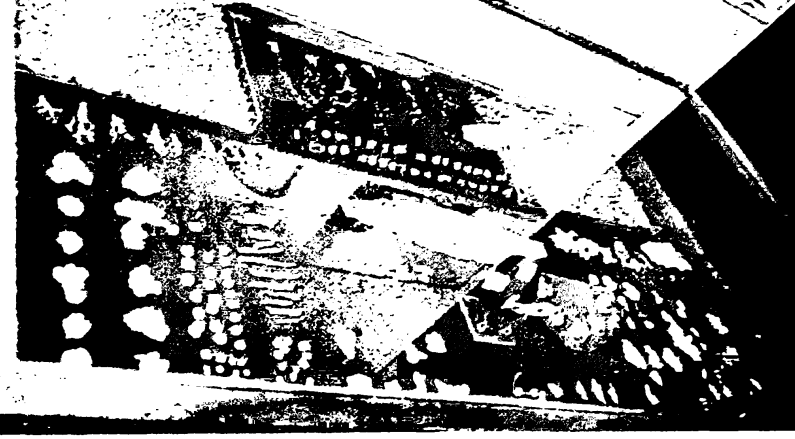
(γ) *έργαλεϊα*, κυρίως χάλκινα, μαχαίρια, ξυράφια, περόνες, δίσκοι ζυγαριάς κ.ά.

(δ) *όπλα*, κυρίως χάλκινα ξίφη, παραξιφίδες, έγχειρίδια, λόγχες, αιχμές βελών. Μερικά άπ' αυτά είναι χρυσεπένδυντα ή άργυρόηλα και άνάμεσά τους ξεχωρίζουν τά δύο έγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση αίλουροειδών και ναυτίλων από τό θολωτό Τ. 2 στο Ρούτση (εικ. 177β).

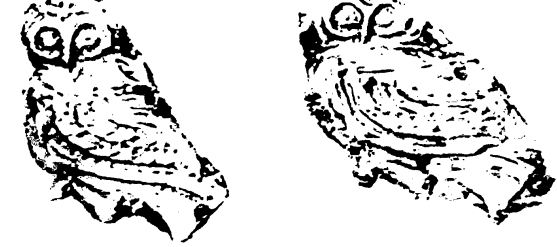
Τέλος, στα όπλα (άμυντικά) πρέπει να περιληφθούν και τά *όδοντόφρακτα κράνη*, δείγματα των όποιων αναφέρονται από διάφορες θέσεις της Μεσσηνίας (Περιστεριά, Κεφαλόβρυσο-Βολιμιδιών, Γουβαλάρη, Βοΐδοκοιλιά, Τραγάνα, Έγκλιανός, Ρούτση).

Αλλα *ύρηματα* της ΥΕ έποχής είναι : λίθινες αιχμές βελών, λίθινά άγγεία (μαρμαρίνος λύχνος από τό άνάκτορο του Νέστορος, άπιόσχημο άγγείο από σερεπεντήνη από Έλληνικά-Ανθείας), σφραγίδες, έλεφάντινες πυξίδες, πλαικίδια και χτένια, κομβία, σφονδύλια, καθρέπτες κ.ά. (εικ. 176ι-κ, 178)

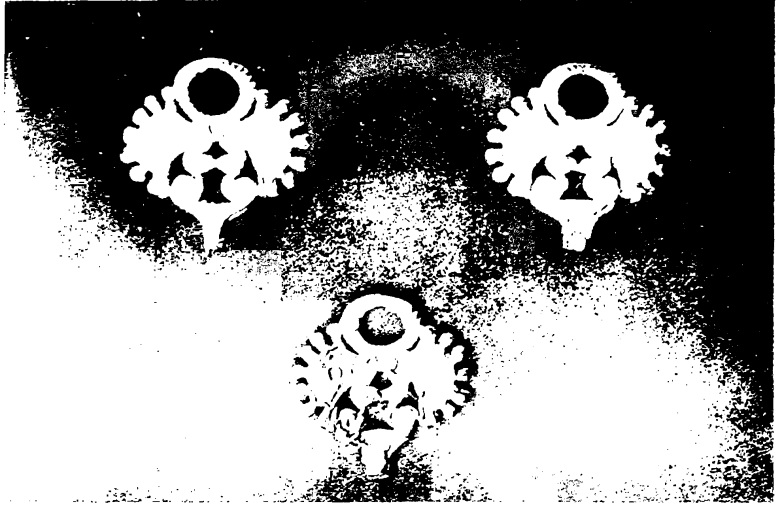
Τέλος, τίς *τοιχογραφίες* του άνακτόρου του Νέστορος έχει μελετήσει διεξοδικά και δημοσιεύσει ή συνεργάτις του C. Blegen, Mabel Lang (PN II, 1969).

(α)

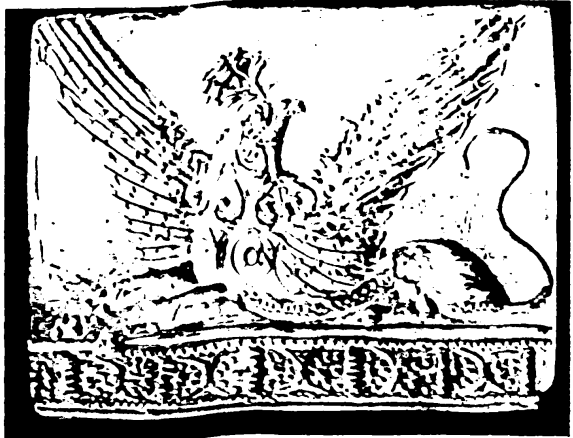

(η)

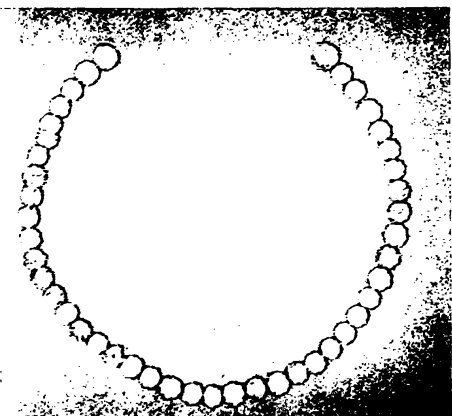
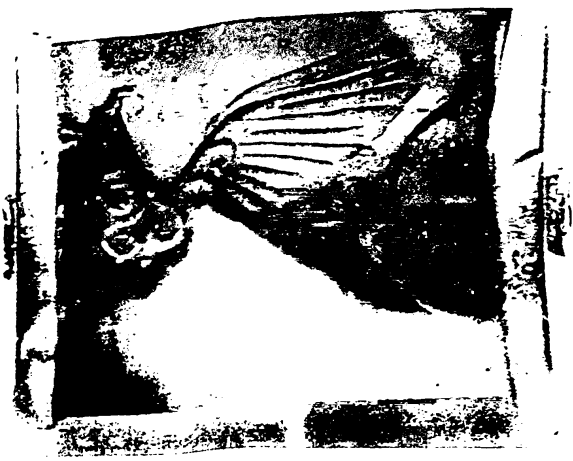

(β)

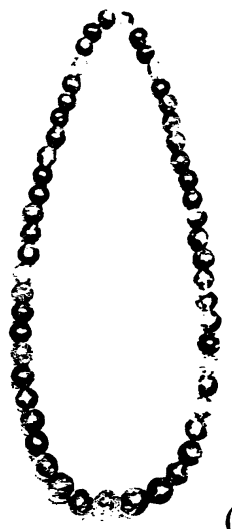
(θ)

(ι)

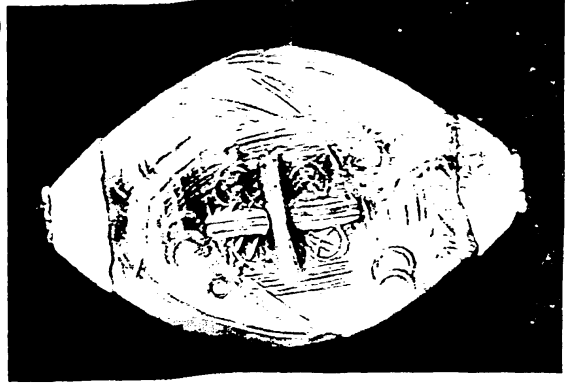

(γ)

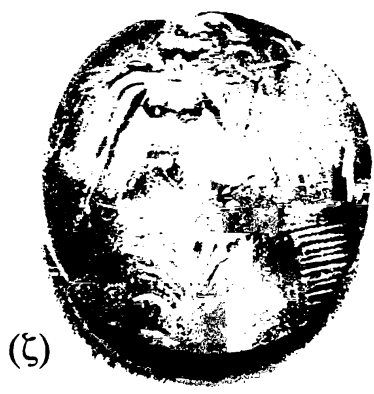

(δ)

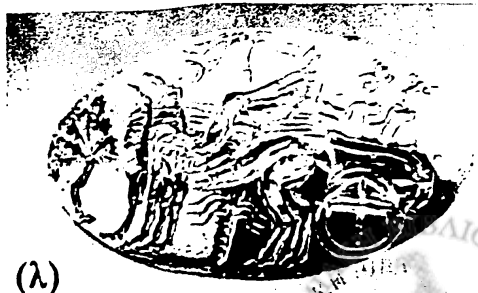
(κ)

(ε)

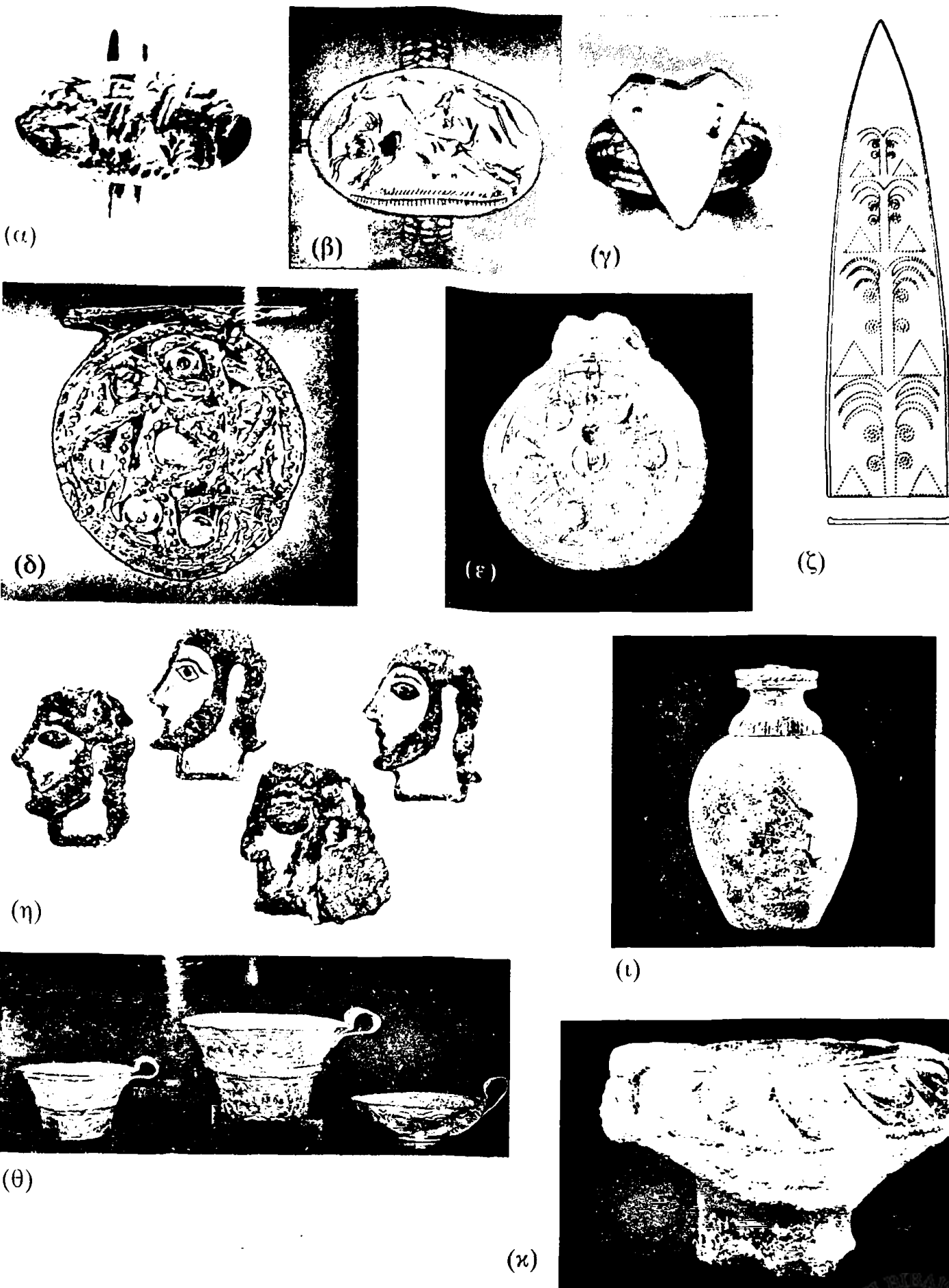

(ζ)

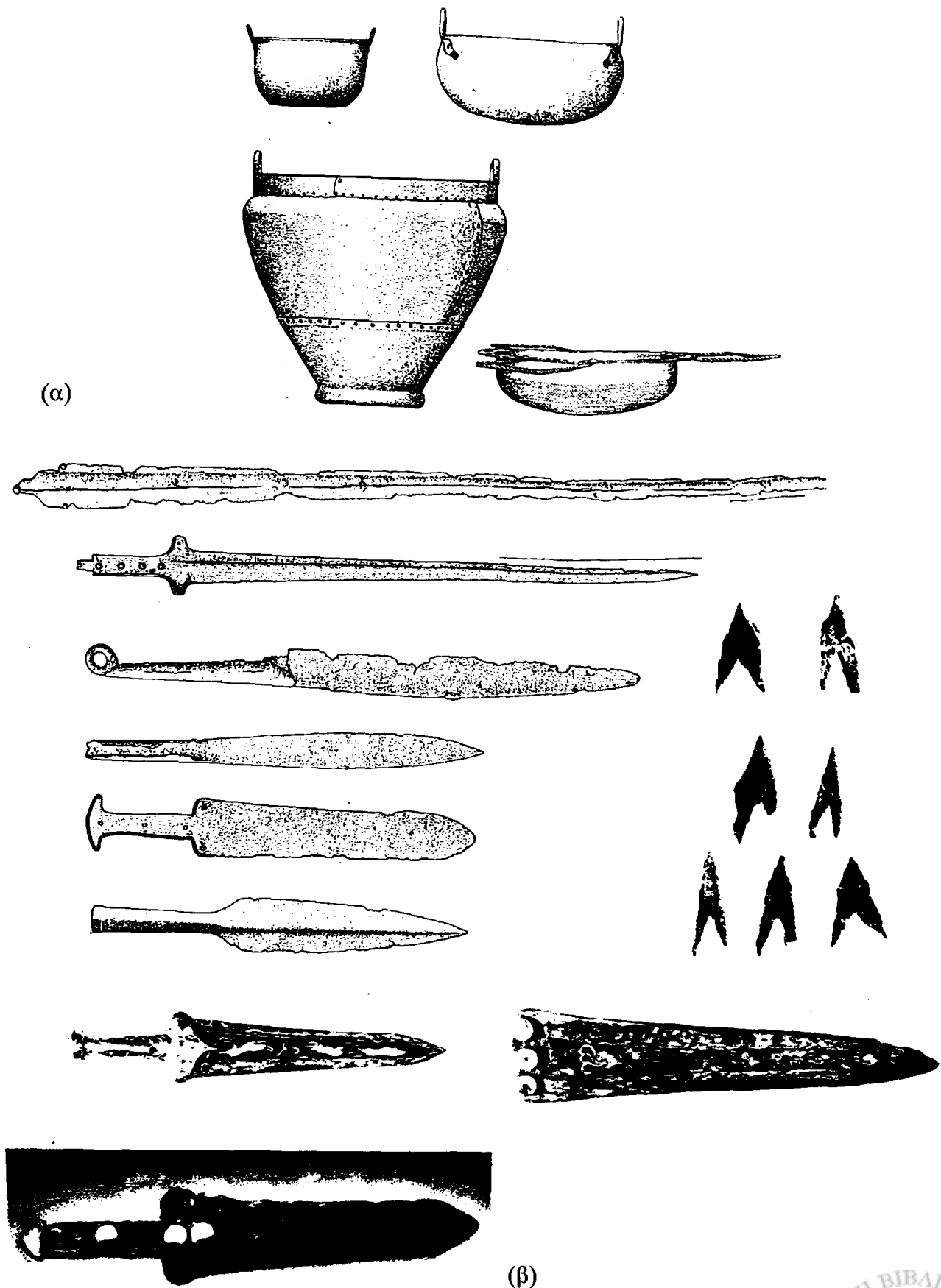
(λ)

Εικ. 175. Κοσμήματα: (α) χρυσά διαδήματα και (β) ελάσματα σε σχήμα αντιπών ψυχών από Περιστεριά, (γ) χρυσό περιδέραιο από Έλληνικά Άνθειας, (δ) περιδέραιο από άμειθυστο από θολωτό τάφο IV Έγκλιανού, (ε) χρυσή χάντρα σχήματος κρανοφόρου άνδρός από ανάκτορο Νέστορος, (ζ) σφραγιδόλιθος με λατρευτική παράσταση από Ρούτση, (η-θ) χρυσά γλαυκόσχημα κοσμήματα και χρυσή χάντρα-σφραγίδα από τό ανάκτορο Νέστορος και τόν θολωτό τάφο IV Έγκλιανού, (ι-κ) χρυσόδετος σφραγιδοκύλινδρος και σφραγιδόλιθος από θολωτούς τάφους Ρούτση και Νιγαυρίαν. (λ) γουσό δαχτυλίδι από τόν θολωτό τάφο Άνθειας

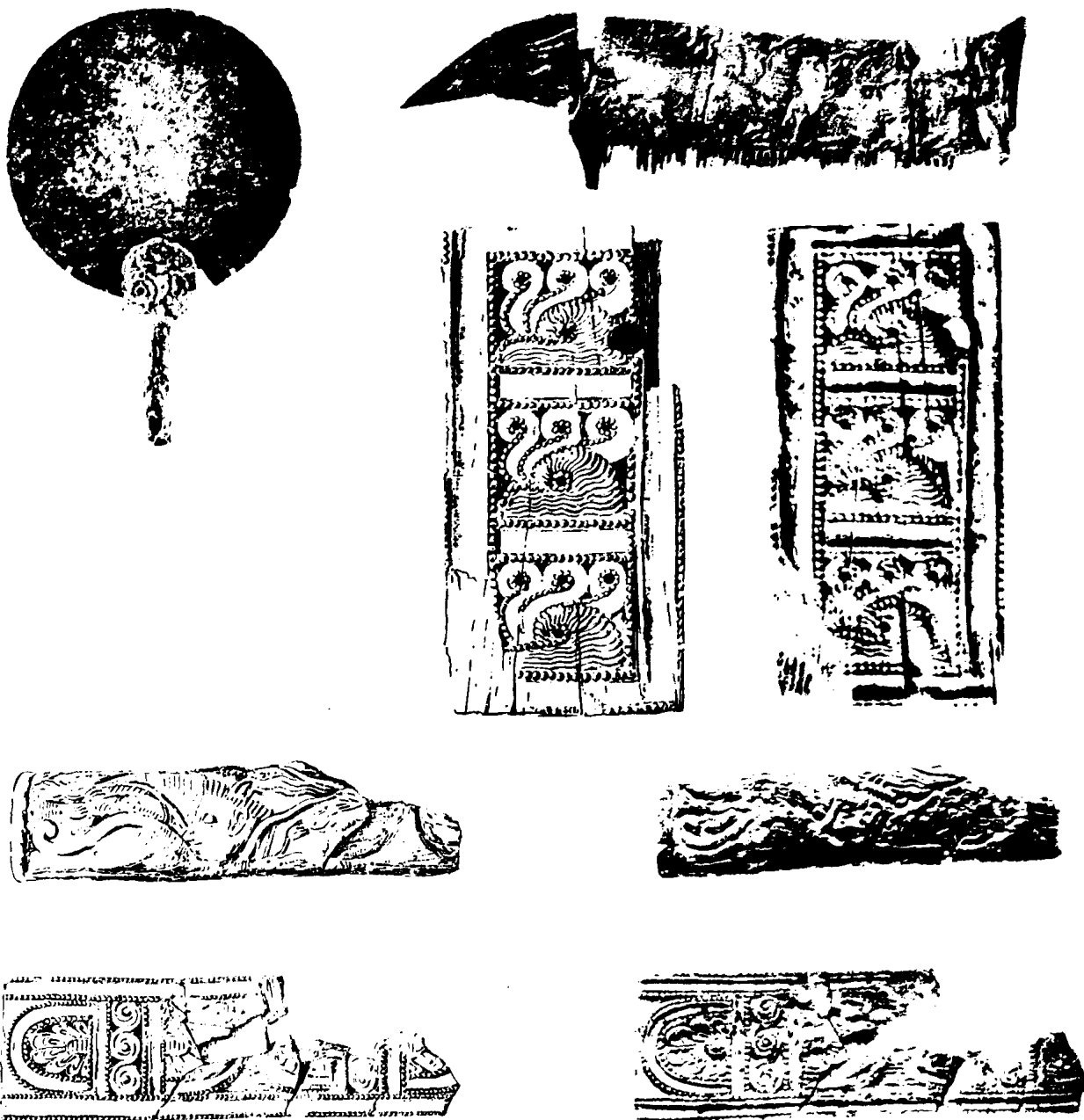

Εἰκ. 176. Κοσμήματα (α-γ) χρυσᾶ δαχτυλίδια ἀπὸ θολωτοῦ τάφου IV Εγγλιανοῦ καὶ θαλαμιοειδῆ Ἑλληνικῶν-Ἀνθείας, (δ-ε) χρυσῆ χάντρα καὶ γυάλινο περίαπτο ἀπὸ θολωτοῦς τάφους Καρποφόρας καὶ Δάρα, (ζ-η) ἀργυρὸ ἔλασμα διαδήματος καὶ γενειοφόρες ἀνδρικές κεφαλές ἀπὸ χρυσό καὶ νιέλλο, που διακοσμοῦσαν ἀργυρὸ κύπελλο ἀπὸ τὸν "ταφικό κύκλο" Βαγενᾶ καὶ τὸ ἀνάκτορο Νέστορος, (θ) χρυσᾶ κύπελλα ἀπὸ Πειραιστειᾶ, (ι-κ) λίθινο ἀγγεῖο καὶ μαριμάοινος λύγνος ἀπὸ Ἑλληνικά-Ἀνθείας καὶ τὸ ἀνάκτορο

106
 ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ
 ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΑΡΚΕΤΟΝ

Εικ. 177. (α) Χάλκινα αγγεία, (β) Όπλα (Ξίφη, μαχαίρια μάχης, έγχειρίδιο, λόγχη, αίχμές βελών, έγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση χρυσοϋ, άργυρου και νιέλλου, από τάφους Έγκλιανού, ανάκτορο Νέστορος και θολωτούς τάφους Ρούτση (Blegen-Rawson, PN I, fig. 295, Müller-Karpe, HdB, IV: 1, Taf 2 37B, Papadopoulos, LBAD, pl. A: 31-32.

Εἰκ. 178. Εἶδη καλλωπισμοῦ (καθρέπτης, ἐλεφάντινο χτένι, ἐλεφάντινα πλακίδια, ἀπὸ θολωτοῦ τάφου Ρούτση καὶ θολωτό τάφο III Ἐγκλιανοῦ (Blegen-Rawson, PN III, figs. 228:5, 170).

Θεματικά κατατάσσονται στὶς παρακάτω κατηγορίες : (1) ἀνθρώπινες μορφές, (2) μορφές ζώων, (3) θέματα ἀπὸ τὴν φύση (φυτὰ, βράχοι κ.ἄ), (4) ἀρχιτεκτονήματα καὶ (5) ζωφόροι (δοκοί, πουλιά ἀβακωτό, ναυτίλοι, ρόδακες, σπείρες κ.ἄ). (εἰκ. 179, 180).

Ἡ πρώτη κατηγορία εἶναι ἡ μεγαλύτερη καὶ περιλαμβάνει ἀνδρικές, γυναικείες καὶ θεϊκές μορφές, ὄρθιες, καθιστές ἢ σέ πομπές, κυνήγια ἢ μάχες. Τό γενικό στυλ καὶ ἡ

ἐνδυμασία βρίσκουν παράλληλα σέ τοιχογραφίες ἀπὸ ἄλλα ἀνακτορικά κέντρα τῆς ἡπειροῦ. Ἑλλάδας (Μυκῆνες, Θήβα, Τίρυνθα) καὶ τῆς Κρήτης (κυρίως ἀπὸ τὴν Κνωσό).

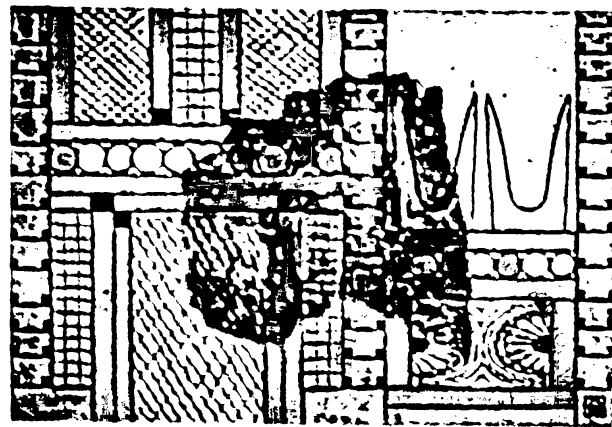
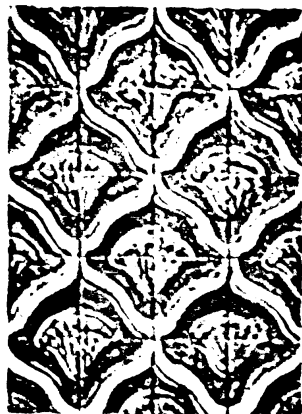
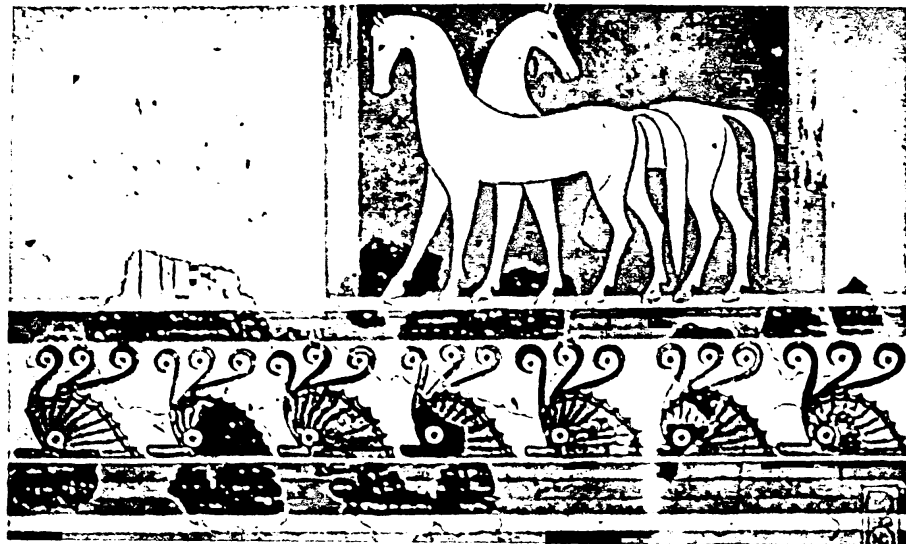
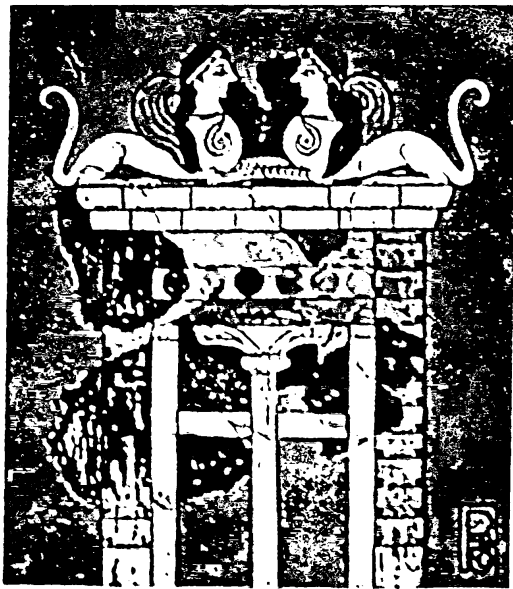
Τὰ θέματα τῶν ὑπόλοιπων κατηγοριῶν εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστά καὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκά κέντρα.

Ἡ τεχνική ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πύλου δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν γνωστῶν κρητομυκηναϊκῶν δειγμάτων.

Θ.Π.

Είχ. 179. Ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο Νέστωσος (Lang, PN. II, pl. R)

Εἰκ. 180. Ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο Νέστορος (ang. PN. II, pls. M, N, O)

Βασική Βιβλιογραφία:

- Bennett E.L.- Olivier J.- P., *The Pylos Tablets in Transcription* (1973)
- Blegen C.W., "An Early Tholos Tomb in Western Messenia", *Hesperia* 23(1954) 158-62
- Blegen C.- Rawson M., *The Palace of Nestor I* (1966)
- _____, *A Guide to the Palace of Nestor*, The University of Cincinnati (1967) (μεταφρασμένος στην ελληνική από τον Γ.Παπαθανασόπουλο, Αθήνα 1983)
- Blegen C. et al., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia III* (1973)
- Coulson W.D.E., *The Dark Age Pottery of Messenia* (1986)
- Davis J.L. et al. "The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the Archaeological Survey", *Hesperia* 66(1997) 391-494
- Davis J.L., (ed.) *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino* (1998)
- Dörpfeld W., "Alt Pylos III, Die Lage der Homerischen Burg Pylos", *AM* 38 (1913) 97-139
- Hooker J.T., "The End of Pylos and the Linear B Evidence", *SMEA* 23(1982) 209-217
- Hope-Simpson- Dickinson O., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (1979) 126-180, (D 1-246)
- Ίακωβίδης Σπ., "Περί τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολμιῖδια Μεσσηνίας", *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον* II(1966) 98- 111
- Kilian K., "L' architecture des residences mycéniennes: origine et extension d' une structure du pouvoir politique pendant l' age du bronze recent", στο Levy E.(ed.), *Le systeme palatial en Orient, en Grèce et a Rome* (1987) 203-217
- Κορρές Γ., Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν στὴν Μεσσηνία στὰ ΠΑΕ 1974-1988
- _____, "Τύμβοι, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι Μεσσηνίας", *Πρακτικά Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* II, (1976) 337-369
- _____, "The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period", στο Hägg R.- Marinatos N. (eds. *The Minoan Thalassocracy* (1984) 141- 152
- _____, "Νέαι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ IIIΓ1/2 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου", *Tropis* I (1989) 177-199
- _____, "Messenia and its commercial connections in the Bronze Age" στο Zerner C. (ed.), *Proceedings of the International Conference, Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989* (1993) 231-248
- Κουρουνηιάτης Κ., "Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτῶς τάφος", *ΑΕ* (1914) 99ff.
- _____, "Περί τοῦ θολωτοῦ τάφου Ὀσμάναγα Πύλου", *ΠΑΕ* (1925-26) 140-41
- Lang M., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II. The Frescoes* (1969)
- Lolos Y., *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics* (Ph.D. thesis, SIMA, pocket book 50, 1987)
- _____, *The Capital of Nestor and its Environs. Sandy Pylos* (1998)
- _____, "The tholos tomb at Koryphasion: evidence for the transition from Middle to Late Helladic in Messenia", *Aegaeum* 3 (1989) 171- 75
- _____, "Messeniens in the Mare Tirreno?", *Convegno Internazionale "Dinamiche ed incontri di culture marinare nel Basso Tirreno nei sec. XVI e XV a C"*, *Le presenze micenee nel Golfo di Napoli, Napoli-Isole Flegree, 26-28 Giugno 1992* (1992)
- Λῶλος Γ., Πύλος Ἡμαθῶεις, (1994)
- MacDonald - Hope Simpson, "Prehistoric Habitation in the South-western Peloponnese", *AJA* 65 (1961) 221-60.
- _____, "Further Exploration, in the Southwestern Peloponnese (1962-3, 1964-8)", *AJA* 68 (1964) 229-45, 73(1969) 123-78
- MacDonald W.A., "Excavations at Nichoria in Messenia (1967-71, 1972-73)", *Hesperia* 41 (1972) 218-73, 44 (1975) 69-141
- MacDonald W. A- Rapp G.R. (eds.), *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment* (1972)
- Μαρινᾶτος Σ., Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν στὴν Μεσσηνία στὰ ΠΑΕ 1952-1966.
- Marinatos S., "Παλαίπυλος", *Das Altertum I* (1955) 140-163
- _____, "Problemi omerici e preomerici in Pilo", *La parola del Passato, Fasc. 78* (1961) 219-32
- Παπαδόπουλος Θ. - Κοντορλή-Παπαδοπούλου Λ., "Μινωικὲς ἐπαφές μετὰ τὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ Ἴονια νησιά κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ", (ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Πρακτικά τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 9-14.9.1996)
- Παπαχατζῆς Ν., *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά καὶ Ἡλειακά* (1979)
- Pelon O., *Tholoi, Tumuli et Cercles Funeraires*, (1976)
- Popham M., "Pylos: Reflections on the date of its destruction and on its Iron Age reoccupation", *Oxford Journal of Archaeology* 10 (1991) 315-324
- Saflund G., "Sacrificial banquets in the Palace of Nestor", *OpAth* XIII (1980) 237-46
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη Ἐ., "Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πύλου", *Πρακτικά τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* 18-23.9.1971 τόμ. I (1973) 295- 302
- Σκιᾶς Α.Ν., "Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ τῆ Μεσσηνιακῆ", *ΠΑΕ* (1909) 274-292
- Schachermeyr F. *Die Ägäische Frühzeit I-2* (1976)
- Valmin M.N., *Études Topographiques sur la Messénie Ancienne* (Lund 1930)
- _____, *The Swedish Messenia Expedition* (Lund 1938).
- Χατζῆ Γ., "Μυκηναϊκὴ Μεσσηνία... "Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Β' (1995) 534-556.
- _____, "A Mycenaean stone vase from Messenia" *Aegaeum* 20 (1999) 343-9 pls. LXX-LXXI.

181. Γεωφυσικός χάρτης

82. Κόλπος Παλιοκαστρίτσας με τούς δρυμούς του. Ο βράχος στη θάλασσα είναι σύμφωνα με ο τής Όδύσσειας τό πετρωμένο καράβι (Πρέκα-Άλεξανδροῦ, Κέρκυρα, 1994, 64)

ΚΕΡΚΥΡΑ

Η Κέρκυρα, (εἰκ. 181) τὸ β'ρειότερο νη-
σί τῶν Ἴονιων νησιῶν, ἔχει δώσει λίγα
προϊστορικά εὐρήματα, ἐνῶ, σύμφωνα μέ
τὸν Σορδίνα, οἱ γνωστὲς προϊστορικές θέ-
σεις εἶναι περίπου 32 (εἰκ. 183).

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

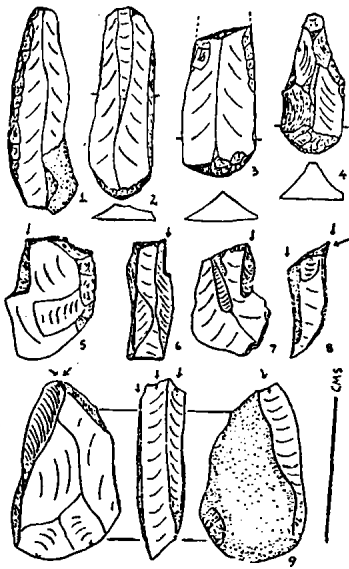
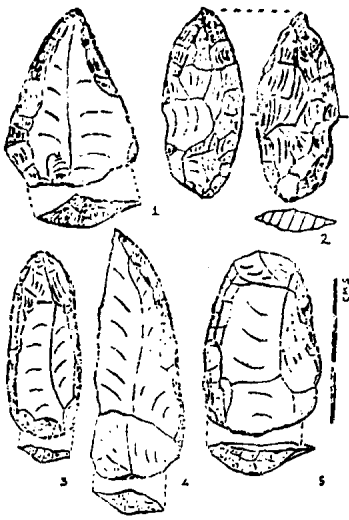
Στὴν ἐποχή αὐτὴ ἀνήκουν 17 θέσεις. Ὁ
Σορδίνας ὑποστηρίζει ὅτι παλαιοντολογι-
κά καὶ γεωλογικά εὐρήματα ἀπὸ τὸ νησί
χρονολογοῦνται στὴν ἐποχή τοῦ Τυρρηνίου

Εἰκ. 183. Προϊστορική Κέρκυρα

- Παλαιολιθική ἐποχή
- Νεολιθική ἐποχή
- Ἐποχή τοῦ χαλκοῦ

Εἰκ. 184. Παλαιολιθικά πυριτολιθικά ἐργαλεῖα (Σορδίνας, 1965)

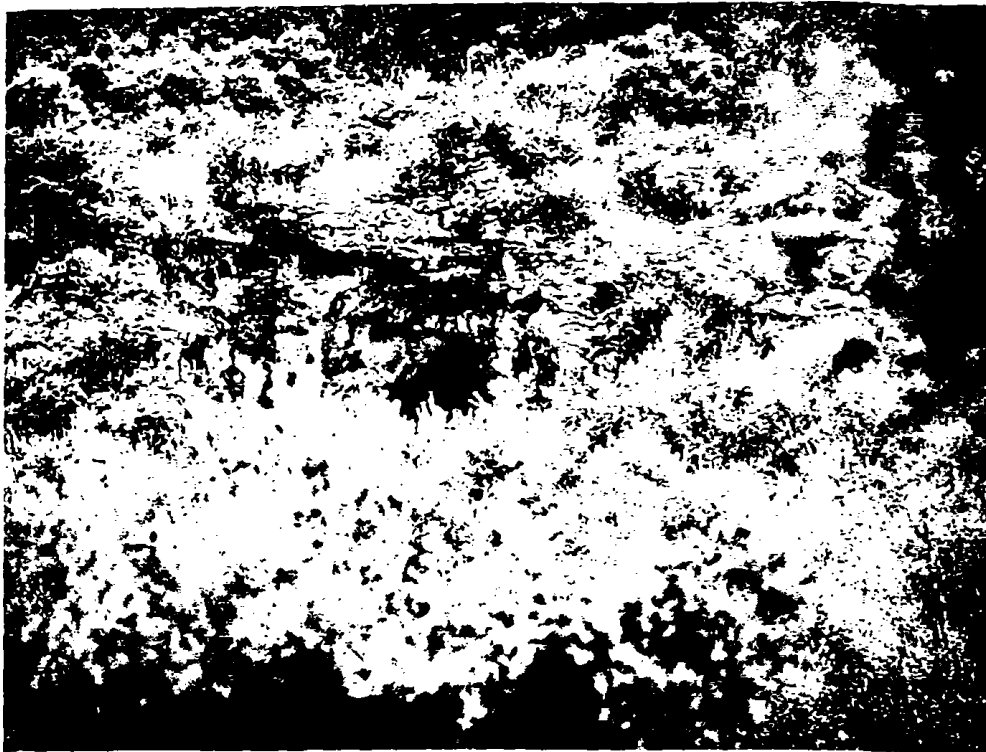
πρὶν 150.000 χρόνια ἀπὸ σήμερα. Στὴν Κέρκυρα ἀνιχνεύεται ἡ ἀνέλιξη τοῦ προϊστορικοῦ βίου ἀπὸ τὴν Μέση Παλαιολιθικὴ ὡς τὸ τέλος τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς μετὰ βάση πυριτολιθικά ἐργαλεῖα Μουστέριας Λεβαλλομουστέριας, Μικρομουστέ-

ριας, Ὠρινάκιας καὶ Γραβέττιας τεχνικῆς, ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορες θέσεις μετὰ ἐρυθρογῆ (εἰκ. 184).

Ἡ πιὸ σημαντικὴ, ἀλλὰ πλημμελῶς ἐρευνημένη, παλαιολιθικὴ θέση εἶναι ἡ σπηλαιώδης βραχοσκεπὴ Γράβας-Γαρδικίου (ἢ Ἁγίου Ματθαίου), (εἰκ. 185). Ἐρευνήθηκε μερικῶς τὸ 1966 ἀπὸ τὸν Σορδίνα, ὁ ὁποῖος δίνει τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες: οἱ διαστάσεις εἶναι, ὀριζόντιο βάθος 18μ. μετὰ σωζόμενο δάπεδο κατοίκησης π. 5X14μ. Τὸ στόμιο βλέπει πρὸς Ν., εἶναι προφυλαγμένο ἀπὸ τὸ βορρῆ καὶ μετὰ ὑψόμετρο 40μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας παρέχει ἐξαιρετὴ θέα πρὸς ὅλο τὸ νότιο τμήμα τοῦ σημερινοῦ νησιοῦ. Στὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ, ἰδίως κατὰ τὶς ἐξάρσεις Würm, ὁ ἐλεγχόμενος ἀπὸ τὴν βραχοσκεπὴ ζωτικὸς χῶρος θὰ ἦταν πολὺ εὐρύτερος, λόγω τῆς χαμηλῆς στάθμης τῆς θάλασσας, ἔτσι ἡ Γράβα πρέπει νὰ ἦταν ἄριστο καταφύγιο καὶ ὄρμητήριο τροφосуλλεκτῶν καὶ κυνηγῶν μετὰ εὐκόλες προσβάσεις στὶς πεδινὲς ἐκτάσεις τῆς νότιας Κέρκυρας καὶ ἡ γειτνίαση τῆς θέσης μετὰ τὴν μεγάλη πηγὴ τοῦ Γαρδικιοῦ θὰ ἐξυπηρέτουσε τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τους γιὰ ὕδρευση.

Δοκιμαστικὴ τάφος ἀπέδωσε ἀρκετὰ εὐρήματα, λεπτομερῆς κατάλογος τῶν ὁποίων δημοσιεύτηκε στὸ *Balkan Studies*, 1969, 393-424. Ἀναγνωρίσθηκαν καὶ περισυνελέγησαν 870 πυριτολιθικά ἐργαλεῖα (πυρῆνες, λεπίδες, ξέστρα, αἰχμές κ.ἄ.) καὶ ὀστὰ ζῶων (ἵππιδῶν διαφόρων μεγεθῶν, βοοειδῶν, ἰδιαίτερα τοῦ *Bos primigenius*, ἐλάφων, πλατονιῶν, ζαρκαδιῶν, ἀγριοχοίρων, λαγῶν, τρωκτικῶν καὶ μεγάλων πουλιῶν). Ἐπίσης κατεργασμένα ὀστὰ, μιά ὀστῆνη χάντρα καὶ δύο πλακίδια μετὰ κατὰλοιπα ὄχρας, βασικῆς χρωστικῆς οὐσίας

Εἰκ. 185.

Εἴσοδος ΠΛ σπηλαιώ-
δους βραχοσκεπῆς Γρα-
βας-Γαροδικίου
(Πρέκα-Αλεξανδρῆ,
Κέρκυρα, 1994, 70)

πού χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στήν παλαιολιθική τέχνη τῶν σπηλαιῶν. Τά πιό διαγνωστικά ἐργαλεῖα τῆς Γράβας εἶναι οἱ γραβέτιες back blades καί Lunates μικρολιθικοῦ μεγέθους.

Τά παραπάνω εὐρήματα καί ἡ ἐπιτόπια κατασκευή τους δείχνουν ὅτι ἡ βραχοσκεπή χρησίμευσε ὡς κατοικία τῶν παλαιολιθικῶν ἀνθρώπων καί ὄχι ὡς προσωρινό καταφύγιο κατά τήν ὕστατη Παλαιολιθική (περ. 25.000-10.000 π.Χ.), ὅταν θά εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ λεγόμενη “ἐπιγραφέττια οἰκονομία” καί θά εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐξημέρωση τῶν αἰγοπροβάτων στά ὄρεινά Βαλκάνια καί στήν Κέρκυρα. Τά ἀνώτερα στρώματα τῆς βραχοσκεπῆς ραδιοχρονολογήθηκαν γύρω στό 12.000π.Χ.

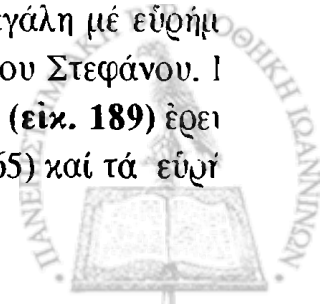
Ἡ Νεολιθική ἐποχή εἶναι ἀτελῶς γνωστή ἀπό τίς ἐρευνες τοῦ Σορδίνα τό 1965-66 κυρίως στό Σιδάρι (εἰκ. 186, 187). Στρωματογραφία τῶν παραποτάμιων προσχώσεων ἔδωσε πέντε στρώματα (Α-Ε) μέ ραδιοχρονολογήσεις 5.300 καί 5.870 π.Χ. τῶν στρωμάτων Γ καί Δ ἀντίστοιχα, πού περιείχαν ὄστρακα ἀνήκοντα σέ βαθιές φιάλες

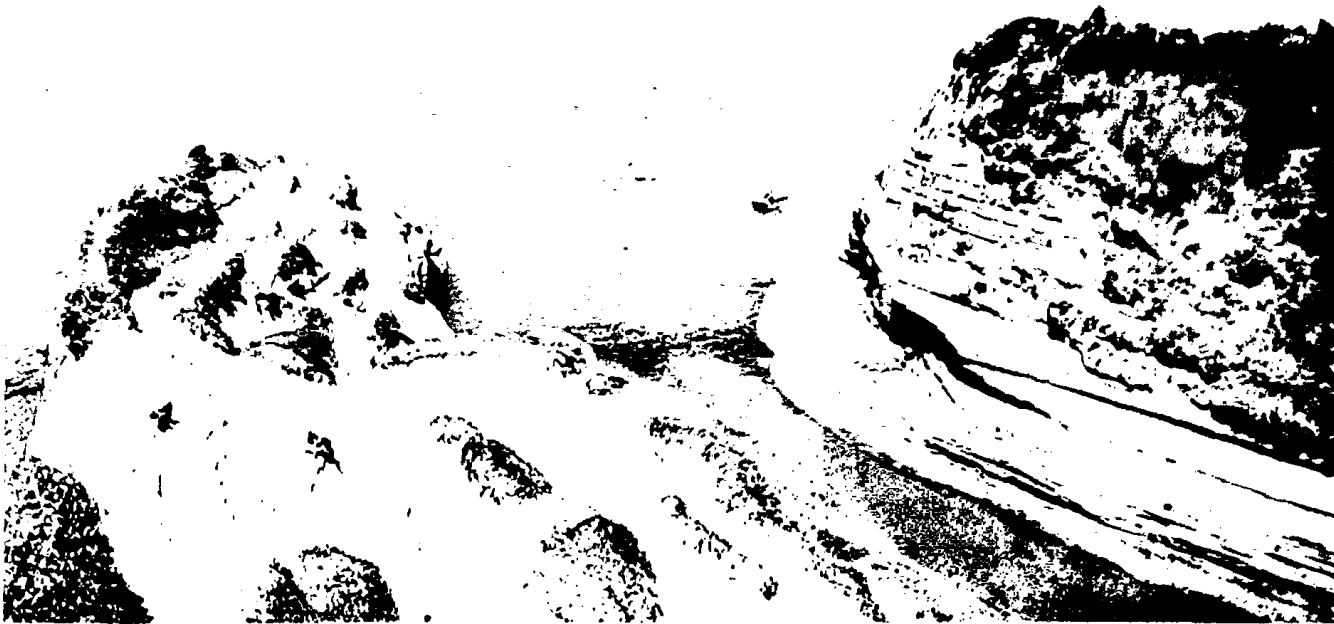
ἄβαφες μέ ἔντυπη (impresso) διακόσμηση. Ἡ τεχνική αὐτή διακόσμησης, γνωστή στή Βαλκανική στή μέση τῆς 6ης χιλιετίας, ἀπντᾶ καί σέ εὐρύστομες φιάλες ἀπό τή Χοις σπηλιά καί τό Νυδρί τῆς Λευκάδας.

Τέλος, στόν Ἀφιῶνα βρέθηκε κεραμει (ὄστρακα φιαλῶν), (εἰκ. 188) μέ σκοτεινὴ χρωμη σιλβωμένη ἐπιφάνεια καί ἐγγάκκη διακόσμηση μέ ἔνθετη λευκή οὐσία, π ἐντάσσεται στόν πολιτιστικό κύκλo Cakran-Danilo τῆς Ἀ. Ἀδριατικῆς, μέ ἡ ὁποῖο τά Ἴονια νησιά φαίνεται ὅτι διαροῦσαν στενές σχέσεις.

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Μέ βάση τήν ἀνεύρεση ντόπιας (λοι κεραμεικῆς, ὁ Σορδίνας ἐντάσσει στήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ 15 θέσεις. Ἀπό αὐτῆς ἡ Ἀφιῶνας ἐρευνήθηκε ἀπό τοὺς Dörpfel καί Bulle (1914, 1934) καί ὁ Σορδίνας ὑθέτει ὅτι ἡ ἔκταση τοῦ προϊστορικοῦ ομοῦ πρέπει νά ἦταν μεγάλη μέ εὐρῆμα μεταξύ Ἀρίλλα καί Ἀγίου Στεφάνου. Ἡ ἄλλη θέση, οἱ Ἐρμῶνες, (εἰκ. 189) ἐρευνήθηκε ἀπό τόν Δοντᾶ (1965) καί τά εὐρήματα

Είκ. 186. Σιδάρι, Canal d' Amour (λεπτομέρεια νεολιθικής στρωματογραφίας)
(Πρέκα-Αλεξανδρή, Κέρκυρα, 1994, 68)

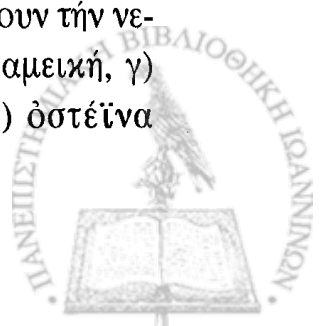
Είκ. 187. (α) Δείγματα νεολιθικής κεραμεικής και (β)
πυριτολιθικά εργαλεία από τό Σιδάρι ("Canal d' Amour"),
(Σουέρεφ, 1976)

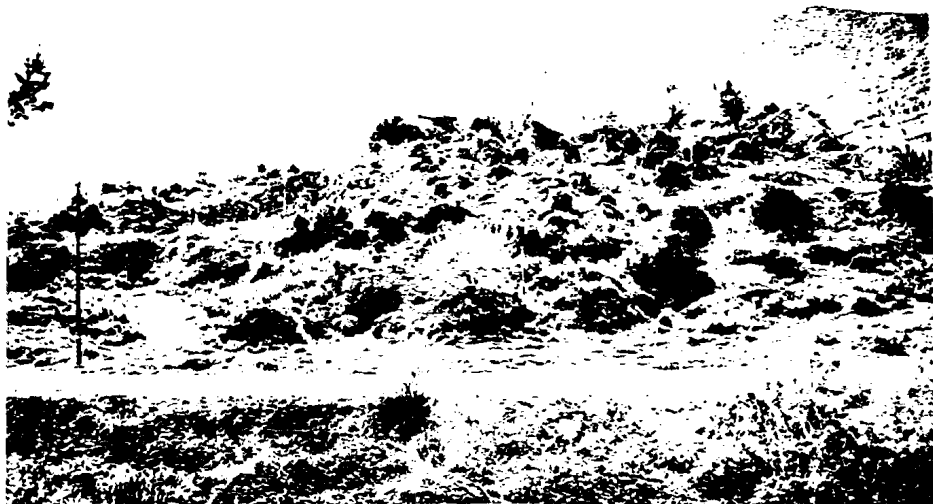
188. Φιάλη από τόν Άφιώνα (Σουέρεφ, 1976)

τα απόκεινται στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο Κέρκυρας. Ἡ κεραμεική χρονολογεῖται στό τέλος τῆς Νεολιθικῆς καί στήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ καί περιλαμβάνει χειροποίητα ἀγγεῖα (εἰκ. 190) ὅμοια μέ τά "Adriatic ware" τοῦ Valmin. Ἡ θέση αὐτή φαίνεται ὅτι ἦταν μιά φυσικά ὀχυρωμένη "ἀκρόπολη". Ὁ Δενδρίλας, μιά σπηλιά, ἐρευνήθηκε ἀπό τόν Σορδίνα τό 1966, ὁ ὁποῖος δέν δίνει διαστάσεις του. Ἐπιφανειακή ἐρευνα ἔξω ἀπό τή σπηλιά ἀπέδωσε ὄστρακα χειροποίητης ΜΕ κεραμεικής.

Εὐρήματα τῆς ΠΕ περιόδου δέν εἶναι ἀκόμη γνωστά, ἐνῶ καί ἐκεῖνα τῆς ΜΕ καί ΥΕ περιόδου εἶναι ἐλάχιστα καί διακρίνονται σέ α) πυριτολιθικά εργαλεία, πού συνεχίζουν τήν νεολιθική παράδοση, β) κεραμεική, γ) πήλινα σφονδύλια καί δ) ὄστέϊνα εργαλεία.

Εικ. 189.
Ο αρχαιολογικός
χώρος τών Έρμώνων.

Τό σύνολο σχεδόν τῆς κεραμεικῆς -πού εἶναι τελειότερη ἐκείνης τῆς Ἠπείρου- ἀνήκει στήν **ΜΕ περίοδο**. Οἱ ἀκόλουθες κατηγορίες ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ 1) χειροποίητη μονόχρωμη- ἐρυθρόχρωμη κεραμεική (μεγάλοι ἀμφορεῖς), 2) ποικιλόχρωμη γκριζα κεραμεική (μικρότερα ἀλλά τελειότερης τεχνικῆς ἀγγελία), 3) ξεστή καστανομέλανη κεραμεική. Τήν τελευταία ὁ Σορδίνας τήν συγκρίνει μέ τήν χαλκολιθική τῆς Ἰταλίας καί ὁ Wardle μέ ἐκείνη τῶν Δαλματικῶν ἀκτῶν καί τῆς Σλοβενίας τοῦ τέλους τῆς 3ης χιλιετίας καί τῶν ἀρχῶν τῆς 2ης. Οἱ ποικιλίες 1

καί 2 μοιάζουν μέ τήν χειροποίητη χονδροειδή κεραμεική τῆς Ἠπείρου.

Τό ὁμηρικό νησί τῶν Φαιάκων καί τῆ Ναυσικᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα ἐλάχιστά δείγματα **ΥΕ** (μυκηναϊκῆς) παρουσία (εἰκ. 194). Ὁ Wardle ἀναγνώρισε τό 197 ἓνα ὄστρακο μονόχρωμης κυαθόμορφη κύλικας (goblet) τῶν ΥΕΙΙ-ΙΙΑ1 χρόνω ἀπό τοῦς **Έρμωνες**. Σύγχρονη περίπου μ τοῦς Έρμωνες εἶναι ἴσως ἡ θέση **Κεφάλ** χρονολογούμενη στήν μεταβατικ **ΜΕΙΙ/ΥΕΙ-ΙΙ** περίοδο (εἰκ. 195-196).

Κρίνοντας μέ βάση τά λίγα ἀρχαιολογ

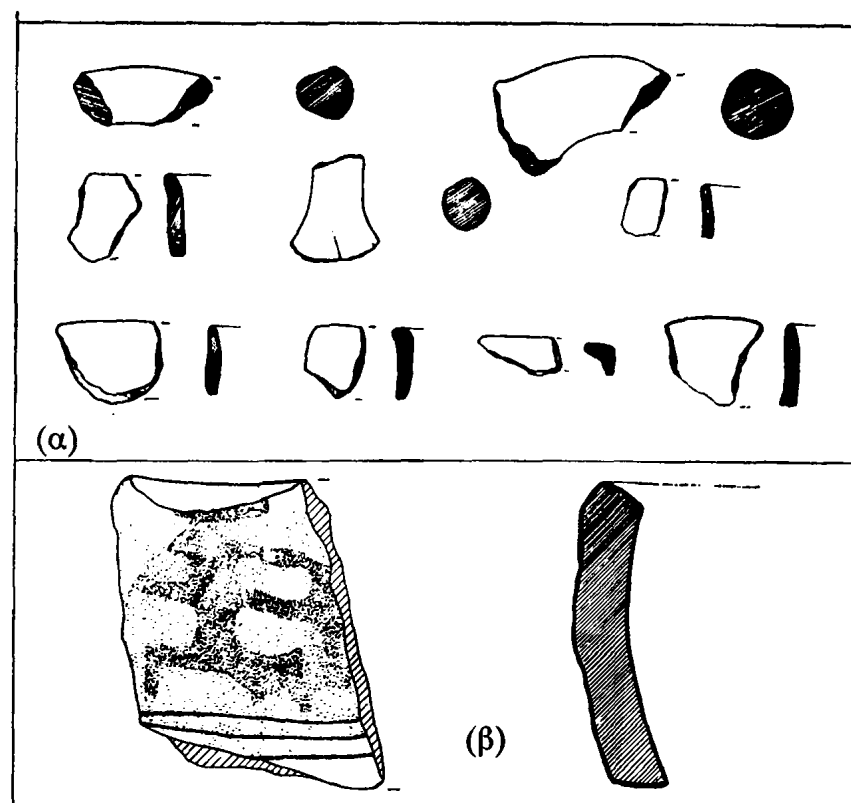

Εἰκ.190 . Έρμωνες. Χειροποίητος μελανότεφρος ἀβαθῆς **ΜΕ** κύαθος. (Πρέκα-Ἀλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 17)

191-192. Έρμωνες. Χάλκινη σμίλη καί διπλή πέλεκυς (Σουέρεφ, 1976)

Είχ. 193. (α) Κεραμεική τῶν Ἐρμόνων. (β) Τμήμα ἀπὸ στόμιο πιθαριοῦ με ἀνάγλυφη παράσταση πιθανῶς ἀνθρώπου σὲ διασκελισμὸ, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἀπὸ τὴν ἴδια θέση.

Είχ. 194. Δείγματα γραπτῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τοὺς Ἐρμόνες (Πρέκα-Ἀλεξανδρῆ, Κέρκυρα, 1994, 19).

Είχ. 195. Δείγματα ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ χειροποίητης κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι Κεφάλι (Σουέρεφ, 1976)

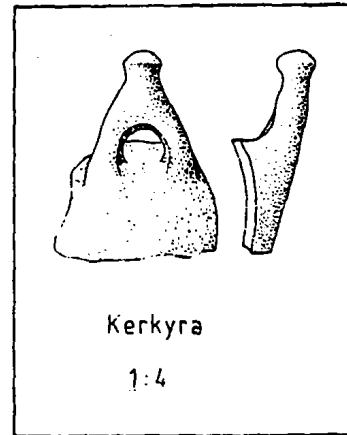
Είκ. Κεφάλι, λείψανα ΜΕΙΙ/ΥΕ οικισμού
(Σουέρεφ, 1976)

κά δεδομένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ή Κέρκυρα κατοικήθηκε από την Μέση Παλαιολιθική ως και την Ύστερη Έποχή του Χαλκού. Τά εύρήματα μεταλλικά και κεραμεική, (είκ. 191-195) ύποδηλώνουν σχέσεις και έπικοινωνίες μέ τίς γειτονικές περιοχές του ΒΔ έλλαδικου χώρου, την Άλβανία, Άδριατική, Σικελία και Κ. Ίταλία. Περαιτέρω συστηματική έρευνα είναι αναγκαία, ύποσχόμενη σημαντικά εύρήματα από τό νησί τών Φαιάκων.

Α. Κ.-Π.

Βασική Βιβλιογραφία

- Bulle H., "Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu", *AM* 59(1934)147ff
- Δοντάς Γ., "Χρονικά Ίόνιων Νήσων", *ΑΔ* 18-22(1963-67)
- Dörpfeld W., "Ausgrabungen auf Korfu", *AA*(1913)108 και (1914)52
- Dörpfeld W., "Ausgrabungen auf Korfu", *AM* 39(1914)161ff.
- Μαρίνος Γ.-Σακελλαρίου/Μανέ Ε., "Περί της ήλικίας τών τελευταίων βυθίσεων του Ίονίου Πελάγους. Άνεύρεσις προϊστορικού στρώματος

Είκ. 197. Άπότμημα άγγείου μέ διχαλωτή (wishbone) λαβή από τούς Έρμωνες

- της λιθικής έποχής εις ΒΔ Κέρκυραν", *Έλληνική Γεωλογική Έταιρεία* VI:1 (1964)14κ.έ.
- Πρέκα-Άλεξανδρή Κ., Κέρκυρα. Άπό την Ναυσικά στην Εύρώπη (Άθήνα 1994).
- Σορδίνας Α., "Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα κατά το 1965", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11(1965)141κ.έ.
- _____, "Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα τό 1966", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14(1968)78 κ.έ.
- _____, "Προϊστορικά εύρήματα στα Διαπόντια νησιά, ΒΔ της Κέρκυρας", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19(1974)88κ.έ.
- _____, "Παλαιολιθική έρευνα στον Ίόνιο χώρο κατά τή δεκαετία του '60". *Αρχαιολογία* 60(1996)74-76.
- _____, "Radiocarbon dates from Corfu, Greece", *Antiquity* 41 (1967)64
- _____, "Investigation of Prehistory of Corfu during 1964-1966" *Balkan Studies* 10:2 (1969)393ff.
- _____, "Stone implements from North Western Corfu, Greece" 5, *Memphis University* (1970)11ff.
- Σουέρεφ Κ., "Σχετικά μέ την προ-έλληνική Κέρκυρα" *ΔΑΕΚ* 13 (1976).
- Wardle K., "Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece", *Godisniak* -XV (Sarajevo 1977)190.

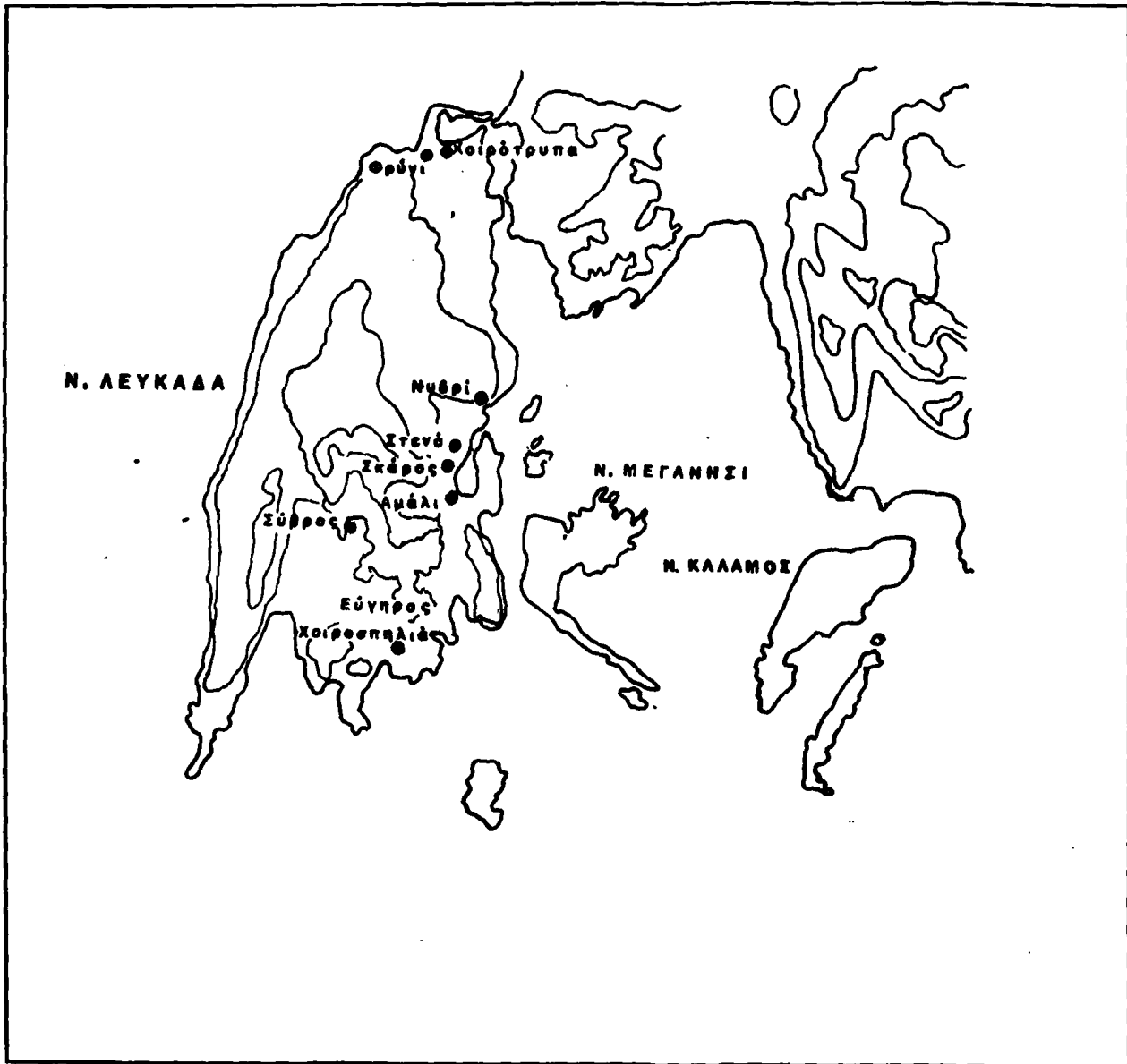

Είλ. 198. Γεωφυσικός χάρτης

ΛΕΥΚΑΔΑ

Εικ. 199. Προϊστορική Λευκάδα

Ἡ Λευκάδα, τό τέταρτο μεγάλο νησί τοῦ Ἰονίου, ἔχει δώσει ἐνδιαφέροντα προϊστορικά εὐρήματα. Οἱ Hope-Simpson καί Dickinson γνωρίζουν μόνο 4 θέσεις, ἐνῶ ἡ Souyoudzoglou-Haywood ἀναφέρει 20 καί μία ἀκόμη ἔχει προστεθεῖ πρόσφατα (Σπα-

σμένη Βρύση-Καρυωτῶν).

Ἡ προϊστορική Λευκάδα ἐγινε γνωστή κυρίως χάρις στίς ἐρευνες τοῦ Dörpfeld, πού τήν ταύτισε, ἐσφαλμένα, μέ τήν ὀμηρική Ἰθάκη.

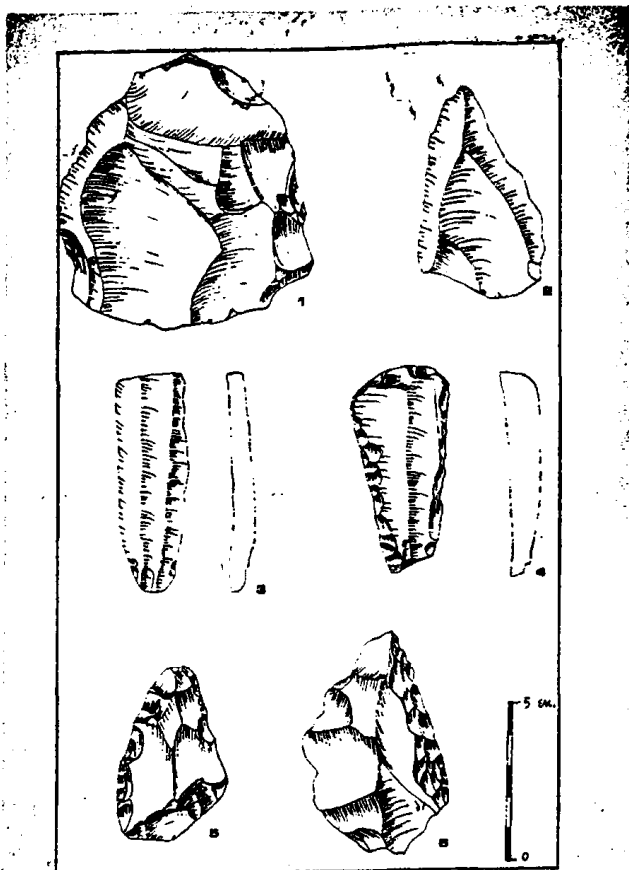

Εικ. 200. Σπασμένη Βούση Καρυωτών

ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για κατοίκηση του νησιού ήδη από την **Μέση Παλαιολιθική** περίοδο. Ο Σόρδινος αναφέρει αρχιές της Λεβαλλο-Μουστέριας περιλαμβανομένων από 6 θέσεις (Τσουνκαλάδες, Άγιος Πέτρος, Άσπρογέρακος, Κάβαλλος, Καλαμάκι και Άλέξανδρος), που δυστυχώς, δεν έχουν ανασταθίσει. Ο ίδιος εντόπισε εργαλεία της Ύστερης Παλαιολιθικής στην σπηλιά Εύγηρος (Χοιροσπηλιά), που είχε ερευνήσει ο Dörpfeld. Οί Ντούνη-Ζάχος βρήκαν στη θέση Σπασμένη Καρυωτών (εικ. 200) “άρκετά εργαλεία, φολίδες και πυρήνες από υπόλευκο μελίχρωμο πυριτόλιθο (εικ. 201), που δείχνουν την ύπαρξη in situ στρώσεων της Παλαιολιθικής”.

Η Νεολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται

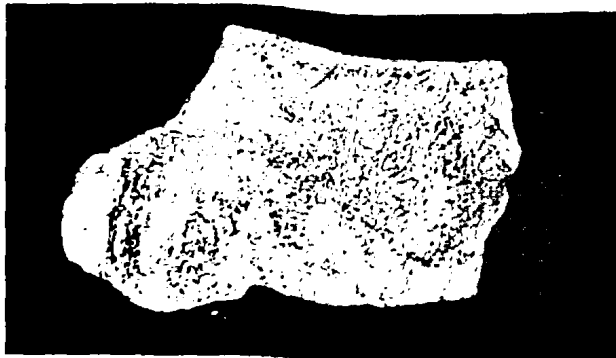

Εικ. 201. Παλαιολιθικά εργαλεία από τους Καρυωτές και τον Λευκάτα (Ντούζουγλη, 1997)

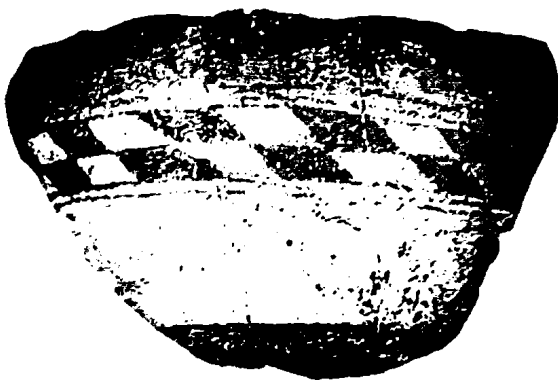

(α)

(β)

(γ)

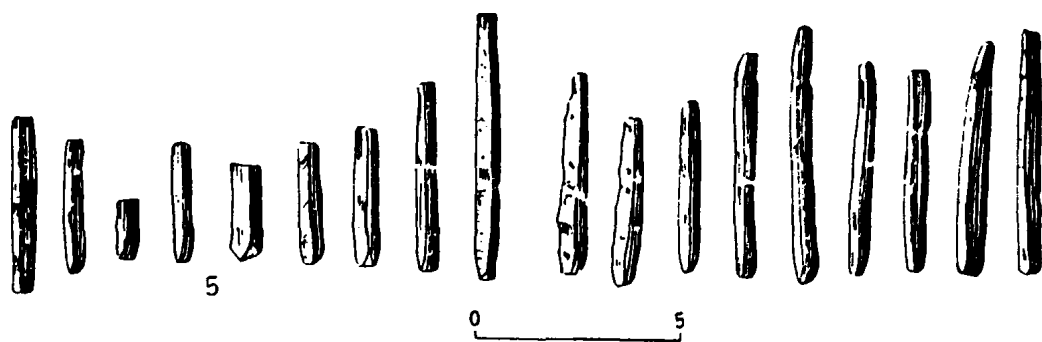
Εικ. 202. Δείγματα ΜΝΑ και ΝΝΑ από την Χοιροσπηλιά (Νεολιθικός Πολιτισμός, εικ. 96-98)

ται με εύρηματα κυρίως από την Χοιροσπηλιά (εικ. 204) (κεραμική, λίθινα έργα-λεϊα, πήλινα σφονδύλια και ειδώλια) και σε μικρότερο αριθμό από τα σπήλαια Φρύνη, Χοιρότρυπα και Κάβαλλος και από την πε-

διάδα του Νυδρίου. Τα εύρηματα αυτά δείχνουν συνεχή κατοίκηση του νησιού σ' όλοκληρη την νεολιθική περίοδο, στο τέλος της οποίας η Χοιροσπηλιά προσωρινά εγκαταλείπεται. Σχετικά με την κεραμική, μερικά δείγματα μονόχρωμης ή αδιακόσμητης δεν είναι δυνατόν να αναχθούν με ασφάλεια στην Άνωτερη Νεολιθική, ενώ ο Phelps χρονολογεί σ' αυτή την φάση μερικά δοστρακα διακοσμημένα με ένθετα ή πλαστικά διασκάρια, που έχουν παράλληλα από την Ίθάκη και την Πελοπόννησο. Άλλα δείγματα με εγγάρακτη ή εμπιέστη διακόσμηση έχουν ομοιότητες με ανάλογα από την Ήπειρο, Κέρκυρα και την "barbotine" κεραμική της Μακεδονίας, Γιουγκοσλαβίας και Ν. Ίταλίας.

Στην Χοιροσπηλιά βρέθηκε επίσης αρκετή ποσότητα μελανής έντριπτης κεραμικής που πιθανώς ανήκει στη Μέση Νεολιθική και μοιάζει με αντίστοιχες από την Ίθάκη τον Άστακό και την Πελοπόννησο. Τέ δοστρακα της Χοιροσπηλιάς ανήκουν σε αγγεία με έξωστρεφή χείλη, και μερικά μι διάτρητες άτροφικές λαβές. Μερικά άλλα δοστρακα Μέσης Νεολιθικής εύρυστομωφιαλών από τη Χοιροσπηλιά και τό Νυδρο φέρουν πυκνή έντυπη (impresso) διακόσμηση, όμοια με αυτήν που έχουν βαθιές άβαφες φιάλες από τό Σιδάρι-Κέρκυρας. Μία άλλη όμοιότητα μεταξύ της Μέσης Νεολιθικής κεραμικής των δύο αυτών νησιών άνηχνεύεται στην άνεύρεση στον Άφιώνα κοστό Νυδρί πολλών δοστράκων από κωνική ή ήμισφαιρικές φιάλες με σκοτεινόχρωμ στιλβωμένη επιφάνεια και με εγγάρακτ διακόσμηση (τριγώνων, δικτυωτών, τα νιων με τεθλασμένες, όφιοειδών) με ένθει λευκή ύλη, που άπαντá στον πολιτισμ

Εἰκ. 203. Λεπίδες ὀψιανοῦ ἀπὸ τὸ Νυδρὶ (Renfrew, *Emergence*, fig. 18.2: 5)

Sakran=Danilo τῆς Ἀ. Ἀδριατικῆς. Στὸν πολιτισμὸ αὐτὸ ἐντάσσεται ἐπίσης καὶ ἓνα τετραποδικὸ λατρευτικὸ “ρυτό” μὲ πυκνὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τὴ Χοιροσπηλιά, καθὼς καὶ μία ὁμάδα λεπτότεχνων μελανῶν στιλβωμένων σφαιρικῶν ἢ μὲ γωνιῶδες περίγραμμα φιαλῶν, πού ἔφεραν κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀπλῆ ἢ διπλῆ ταινία μὲ ἐπίθετη χανδροειδῆ διακόσμηση (εἰκ. 202α-β). Τὰ σχήματα αὐτὰ καὶ ἡ διακόσμηση ἀπαντοῦν ἐπίσης στὴ Θεσσαλία, Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὰ Σέρβια, ὅπου ὁμως σηματοδοτοῦν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν Μέση στὴν Νεώτερη Νεολιθικὴ. Τέλος, στὴ Χοιροσπηλιά ἔχουν βρεθεῖ καὶ δύο ὄστρακα τῆς γνωστῆς ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς γραπτῆς νεολιθικῆς Urfinis (πρωτογάνωτης) κεραμεικῆς, πού χρονολογούνται στὸ τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς.

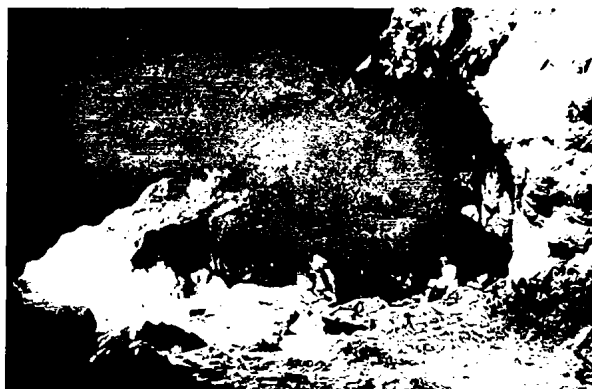
Ἡ Νεώτερη Νεολιθικὴ φάση ἀντιπροσωπεύεται καλύτερα ἀπὸ τὴν πλειονότητα κυρίως τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν Χοιροσπηλιά, πού συγγενεῖ μὲ τὶς γειτονικὲς τῆς Δ. Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀργολίδας. Διακρίνονται δύο κατηγορίες κεραμεικῆς: α) ἀμαυρόχρωμη καὶ β) πολύχρωμη. Ἡ ἀμαυρόχρωμη περιλαμβάνει κλειστά (ἀμφορεῖς) καὶ ἀνοιχτά (λεκανίδες, φιάλες) σχήματα, διακοσμημένα μὲ ὁμάδες τεθλασμένων γραμμῶν, δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ ὁμόκεντρα

κρεμαστὰ τόξα.

Ἡ πολύχρωμη εἶναι ιδιόρρυθμη καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ντόπιες ἐκλεκτὲς καὶ λεπτότεχνες φιάλες μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα καὶ στὶς δύο ὄψεις καὶ διακοσμημένες μὲ μία στιλπνὴ ἐρυθρὴ ταινία στό χεῖλος καὶ στὴ βάση τους καὶ ρομβοειδῆ ἢ σπειροειδῆ κοσμήματα, πού πλαισιώνουν λεπτὲς μελανὲς γραμμὲς στό σῶμα (εἰκ. 202γ).

Ἡ κεραμεικὴ τῆς τελικῆς Νεολιθικῆς (ἢ Χαλκολιθικῆς) ἀπὸ τὴν Χοιροσπηλιά περιλαμβάνει μονόχρωμα ἀγγεῖα (πίθους, λεκάνες, φιάλες μὲ ψηλὴ δακτυλιόσχημη βάση) καὶ πλαστικὴ σχοινοειδῆ διακόσμηση, πού βρίσκουν παράλληλα στὴν Ἀττικὴ, Λακωνία καὶ Τριφυλία.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀνιχνεύ-

Εἰκ. 204. Ἐσωτερικὸ Χοιροσπηλιάς (Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, Beil.18)

Είκ. 205. Δείγμα προϊστορικού τύμβου στο Στενό- Νυδρί

ονται σχέσεις της Λευκάδας με τα γειτονικά της νησιά Ίθάκη και Κέρκυρα και ευρύτερα με την Πελοπόννησο, Αίτωλοακαρνανία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία και Ν. Βαλκανική-Δαλματία.

Η Ντούζουγλη υποστηρίζει ότι οι πρώτοι νεολιθικοί γεωργοί και κτηνοτρόφοι κάτοικοι του νησιού ήρθαν από την Ν. Βαλκανική στα τέλη της 6ης χιλιετίας, και ότι η Χοιροσπηλιά χρησίμευε ως κατοικία της μικρής γεωργοκτηνοτροφικής κοινότητας που εκμεταλλευόταν την γειτονική εύφορη κοιλάδα του Μαραντοχωρίου, αλλά και για διάφορες τελετουργίες, όπως υποδηλώνουν μερικά ειδώλια και περίτεχνα διακοσμημένα άγγεϊα.

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Η Σουγιουτζίογλου αναφέρει 14 θέσεις της εποχής του Χαλκού.

1. Οικισμοί-αρχιτεκτονικά λείψανα

Στην **Πρώιμη Έποχή του Χαλκού** ανήκουν περισσότερες από 6 θέσεις, που είναι γνωστές από άψιδωτά σπίτια (Άμάλι), λείψανα οικισμών (Άγιος Σωτήρος, Στενά) και τάφων (Στενό, Σκάρος, Σύβρος,

Νυδρί) και κεραμική (Φρούνι, Χοιροσπηλιά και Δαίμονα).

Κρίνοντας από την έκταση και τον πλούτο του νεκροταφείου των βασιλικών τάφων (*R-graves*) στο Στενό, πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν περισσότεροι ΠΕ οικισμοί στο νησί από τους ήδη γνωστούς, αποτελούμενοι από άψιδωτά σπίτια μεγάλων διαστάσεων (μῆκ. 10μ.) χωρίς όμως να έχουν ανιχνευθεί μεσοχωρίσματα ή είσοδοι. Τέτοια άψιδωτά σπίτια της ΠΕΙΙ-ΙΙΙ περιόδου είναι συνήθη και γνωστά στον ευρύτερο Αιγαϊακό χώρο (Κυκλάδες, Άγιος Κοσμάς, Κοράκου, Στρέφι, Τίρυνθα και Θήβα) και επιβιώνουν στην Δ. Ελλάδα και τα Ίόνια νησιά (Ίθάκη-Τρείς Λαγκάδες) ως την ΥΕ εποχή.

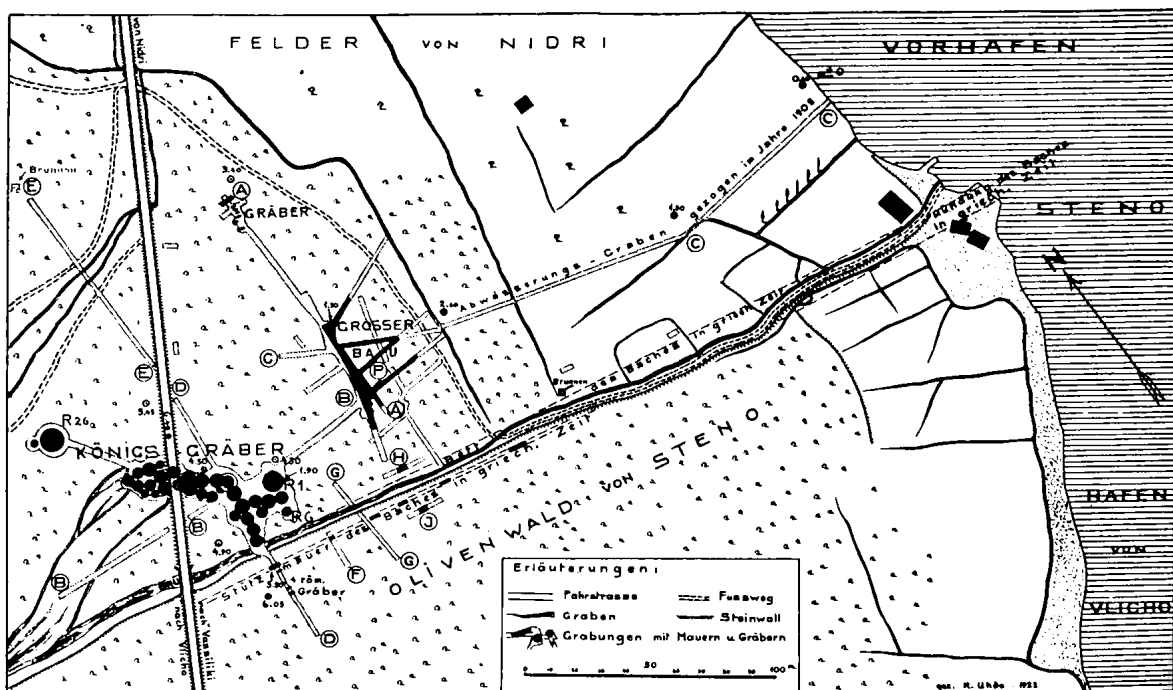
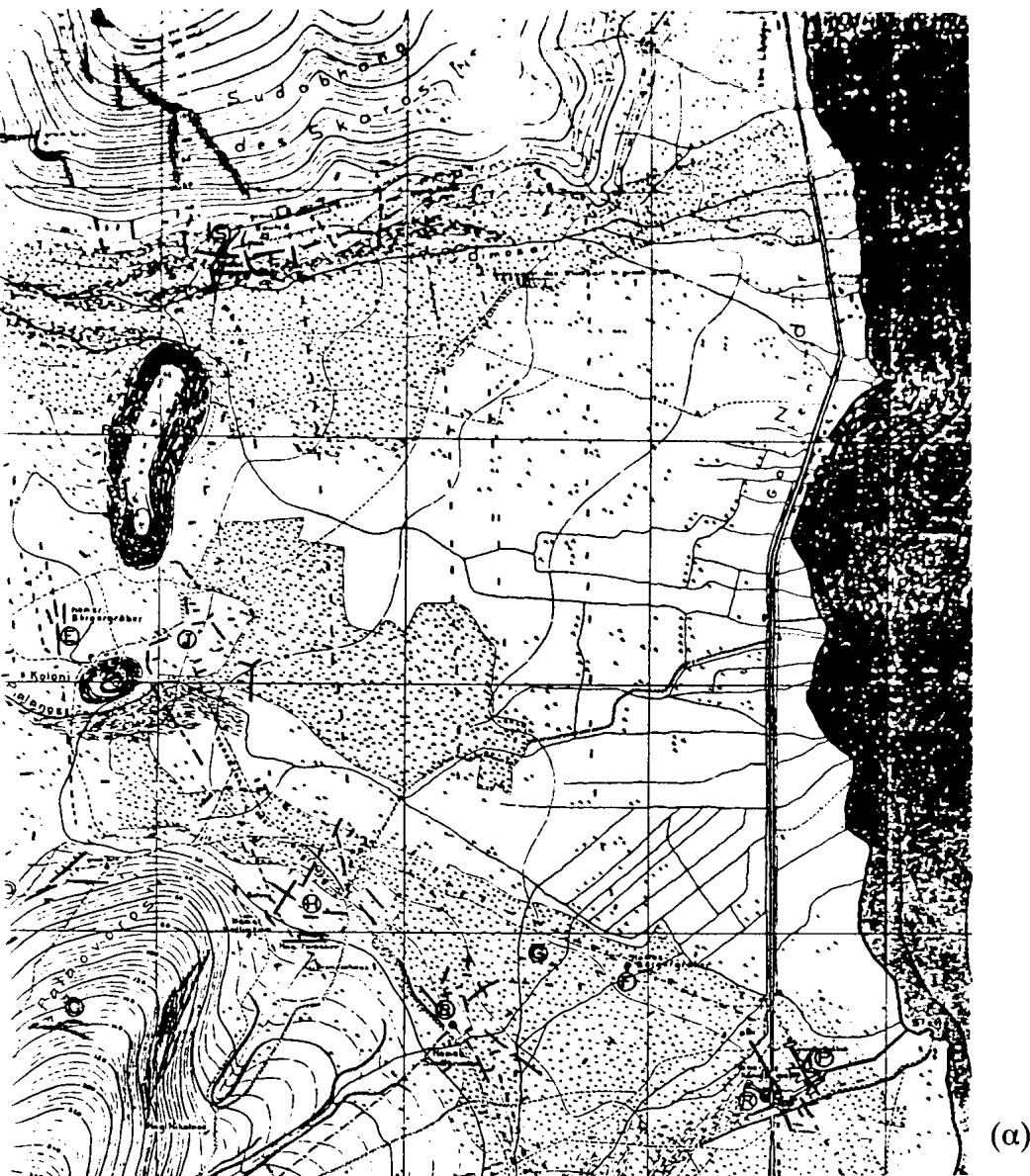
Δέν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία **Μεσοελλαδικής** κατοίκησης. Με βάση μερικά Μινυακά όστρακα που βρέθηκαν σε δύο θέσεις (Σκάρος και Άμάλι) μπορούμε με επιφύλαξη να υποθέσουμε συνέχεια κατοίκησης πιθανώς σε μικρούς οικισμούς με άψιδωτά σπίτια στο νησί κατά την ΜΕ περίοδο.

Τό ίδιο ισχύει και για την ΥΕ περίοδο. Μερικά μυκηναϊκά όστρακα από τον Σκάρο και την Αρχαία Λευκάδα υποδηλώνουν κάποια δραστηριότητα, που όμως δεν μπορεί ακόμη να ερμηνευθεί και τεκμηριωθεί. Πιθανώς η κατοίκηση στο Άμάλι συνεχίζεται και, όπως υποστηρίζει η Benton, ίσως υπήρχε μυκηναϊκός οικισμός στο Σπαρτοχώρι-Μεγανησιού. Τα περισσότερα στοιχεία για μυκηναϊκή κατοίκηση της Λευκάδας προέρχονται από τα σπήλαια Χοιροσπηλιάς και Κάρου, όπου έχει βρεθεί ΥΕΙΙΙ κεραμική.

2. Τάφοι και ταφικά έθιμα

Τά διαθέσιμα στοιχεία για τους τάφους και τα ταφικά έθιμα είναι περισσότερα και βοηθούν στην διαμόρφωση πληρέστερης

Εικ. 206. (α) Χάρτης της περιοχής Σχάρου-Νυδρίου, (β) Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφών στο Στενό (Dörpfeld, Alt-Ithaka, Taf.10, 12)

Είχ. 207. Νυδρί. Οικογενειακό νεκροταφείο ,
Familiengrab F), (Dörpfeld. Alt- Ithaka, Beil. 34)

Είχ. 208. Κυκλικός περίβολος καί κι-
βωτιόσχημοι τάφοι οικογενειακού νεκρο-
ταφείου τοῦ Σκάρου (Familiengrab S),
(Dörpfeld. Alt-Ithaka,

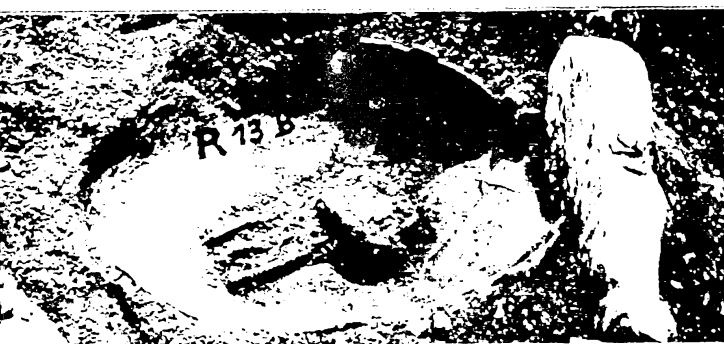
Είχ. 209. Στενό. Τό νεκροταφείο τῶν βασιλιζῶν τύμβων (R-tumuli 1-7)) ἀπό Δ.

210. R-tumuli 1, 3, 12 (Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, Beil. 36)

a) Pitios R 13a

b) Pitios R 13b

R 13c

a) Skelett des Grabes R 26a

b) Plattengrab R 26b

R 27a

JOHANNINA

εικόνας από εκείνη για τούς οικισμούς.

Σχετικά με την ΠΕ περίοδο, δύο τύποι τάφων έχουν αναγνωρισθεί: α) κιβωτιόσχημοι και β) τύμβοι.

Κοντά στο χωριό Σύβρος, ΒΑ της πεδιάδας της Βασιλικής, βρέθηκαν τό 1975 δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (Α και Β) ὁμοίων περιόπου διαστάσεων (1,05Χ0,85Χ0,60μ.) και κατασκευής πλακοσκεπέις. Ὁ τάφος Α περιείχε ὁσᾶ 5 τουλάχιστον νεκρῶν και ὁ Β 6 κρανία. Ἐκτός ἀπό ἕνα ζευγος πῆλινων σφονδυλίων, πού βρέθηκαν σέ κάθε τάφο, οἱ νεκροί τοῦ τάφου Α ἦσαν κτερισμένοι και μέ ἕνα χάλκινο(;) ἐνώτιο και δύο χάντρες περιδεραιού.

Αὐτοί οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι εἶναι τοῦ γνωστοῦ τύπου ἀπό τόν Αἰγαιακό κόσμο τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. Ἡ σχέση τους μέ τούς βασιλικούς τύμβους (R-tumuli) τοῦ Στενοῦ, περιορίζεται και ἐντοπίζεται μόνο στήν παρουσία περίπου 20 κιβωτιόσχημων στό νεκροταφεῖο τῶν τύμβων, ὅπου ὁμως χρησιμοποιοῦνται για μονές και πολύ σπάνια για διπλές ταφές.

Οἱ κιβωτιόσχημοι τοῦ Σύβρου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὀστεοφυλάκια, ἐνῶ οἱ τύμβοι στή θέση Στενό για κανονικές ταφές. Ἡ διαφορὰ μεταξύ τους δέν πρέπει νά εἶναι χρονολογική, ἀλλά μάλλον ἀντανακλᾶ διαφορές σέ πλοῦτο και κοινωνική θέση τῶν ἐνταφιασθέντων και ἴσως διαφορετικά ταφικά ἔθιμα.

Τό νεκροταφεῖο τῶν βασιλικῶν τύμβων (R-tumuli) στή θέση Στενό (εἰκ. 206β) ἐντοπίσθηκε τό 1908 και ἐρευνήθηκε μερικῶς ἀπό τόν Dörpfeld τό 1910 και 1912-13. Οἱ ἀνασκαφέντες 33 τύμβοι διακρίνονται σέ τρεῖς ὁμάδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη περιλαμβάνει 22(R1-19 και R32-33), ἡ δεύτερη 9(R21-25 και R28-32) και ἡ τρίτη μόνο 2 τύμβους (R22-27).

Οἱ τύμβοι τοῦ νεκροταφεῖου εἶναι κυκλικοί, διαμέτρων κυμαινομένων ἀπό 2,70 ὡς 9,60μ. και μέσου ὄρου μεταξύ 4,50-6,50μ. (εἰκ. 205, 209).

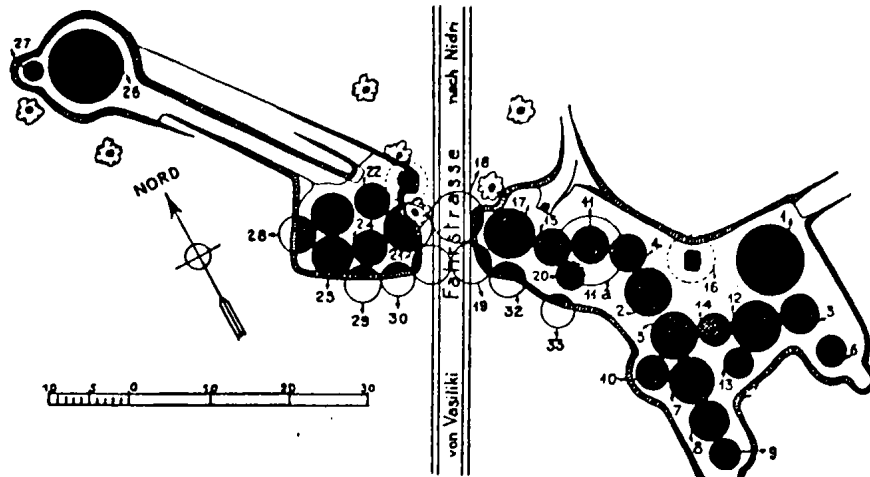
Οἱ λιθόκτιστοι περίβολοι, σώζονταν σέ μερικούς τύμβους μέχρι ὕψ. 0,60μ. και περιέκλειαν κεντρικό χῶρο για ταφές σκεπασμένο μέ πέτρες. Για τούς νεκρούς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ διαφορετικοί τύποι τάφων (κιβωτιόσχημοι, λακκοειδεῖς, ἀπλᾶ ὀρύγματα και ταφικοί πίθοι).

Οἱ ταφικοί πίθοι και μερικοί ἀπό τούς κτιστούς κιβωτιόσχημους φαίνεται ὅτι προορίζονταν για ἐπιφανεῖς ἐνήλικες νεκρούς ("Hauptgräber"), κτερισμένους μέ πλούσια δῶρα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τύποι για κοινούς θνητούς και παιδιά.

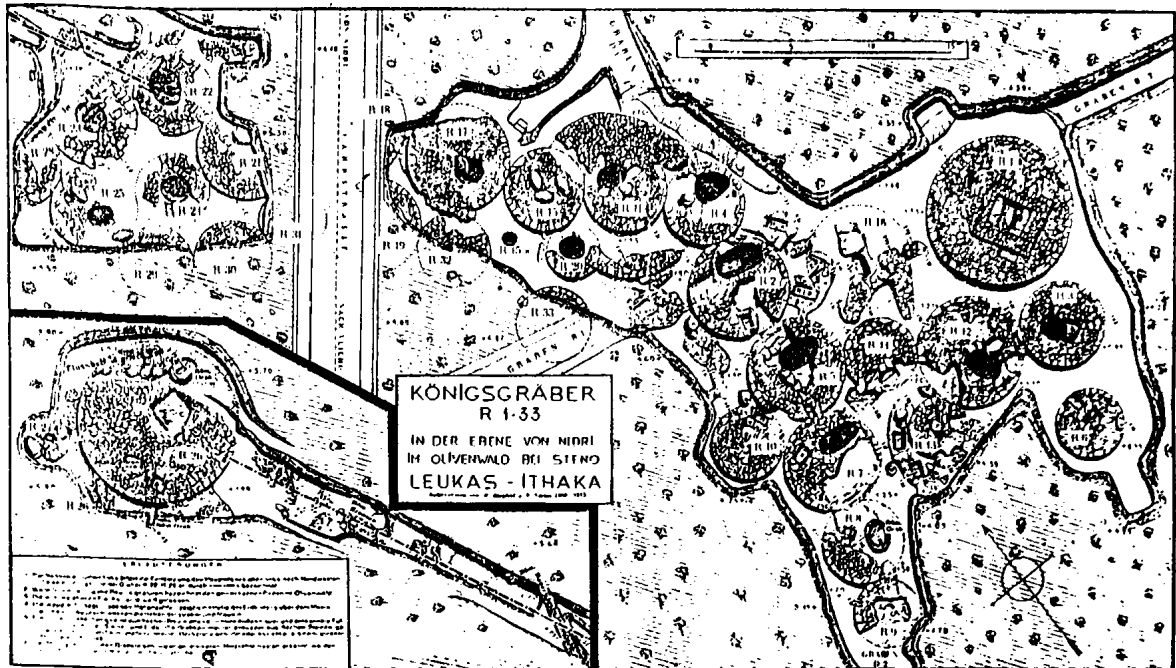
Μερικοί τύμβοι παρουσιάζουν ἰδιομορφίες, πού ἔχουν προβληματίσει τούς μελετητές, ὅπως π.χ. οἱ R1 και R26, για τούς ὁποῖους ὁ Dörpfeld ὑποστήριξε ὅτι οἱ καλυπτήριες πλάκες τῶν ὀρθογώνιων θαλάμων τους στηρίζονταν σέ ξύλινες δοκοῦς (ὅπως στοῦς κάθετους λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν), ὁ R2 πού ἦταν χτισμένος μέ στρογγυλές πέτρες σέ δάπεδο ἀπό πλάκες, ὁ R16 πού στερεῖται περιβόλου και ὁ R14 τοῦ ὁποῖου οἱ τρεῖς ταφές εἶχαν τοποθετηθεῖ στό ἔδαφος και σκεπασθεῖ μέ μεγάλες πέτρες.

Σχετικά μέ τήν χρονική ἀκολουθία κατασκευής τῶν τύμβων τοῦ νεκροταφεῖου ἐπικρατεῖ διχογνωμία μεταξύ τῶν διαφόρων μελετητῶν (Dörpfeld, Hammond, Branigan and Pelon), καθώς χρησιμοποιοῦν διαφορετικά κριτήρια (διάταξη τῶν τύμβων, μέγεθος, κοινωνική θέση και δύναμη τῶν νεκρῶν κ.ἄ.).

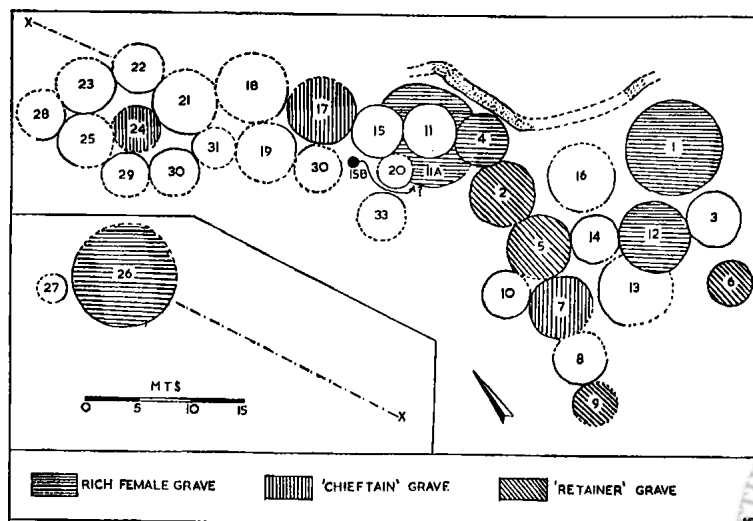
Ὁ Dörpfeld, ὠθούμενος ἀπό τήν επιθυμία του νά ἐντοπίσει ὀμηρικά λείψανα στή Λευκάδα χρονολόγησε ἐσφαλμένα τό νε-

Είκ. 212. Τοπογραφικό σχέδιο τῶν βασιλικῶν τύμβων (Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, 218, Beil. 17)

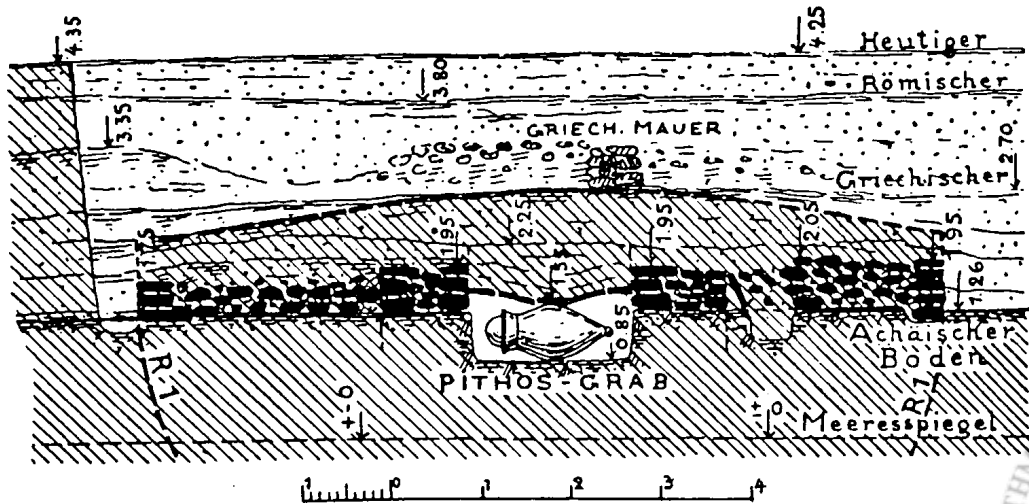
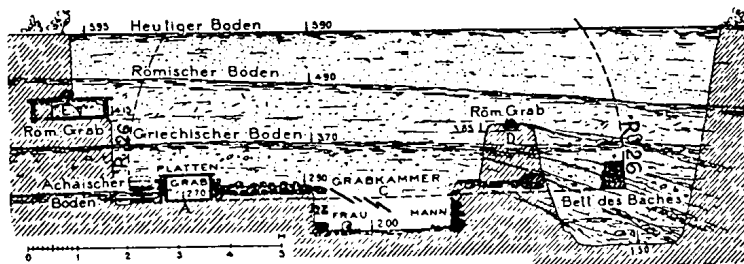
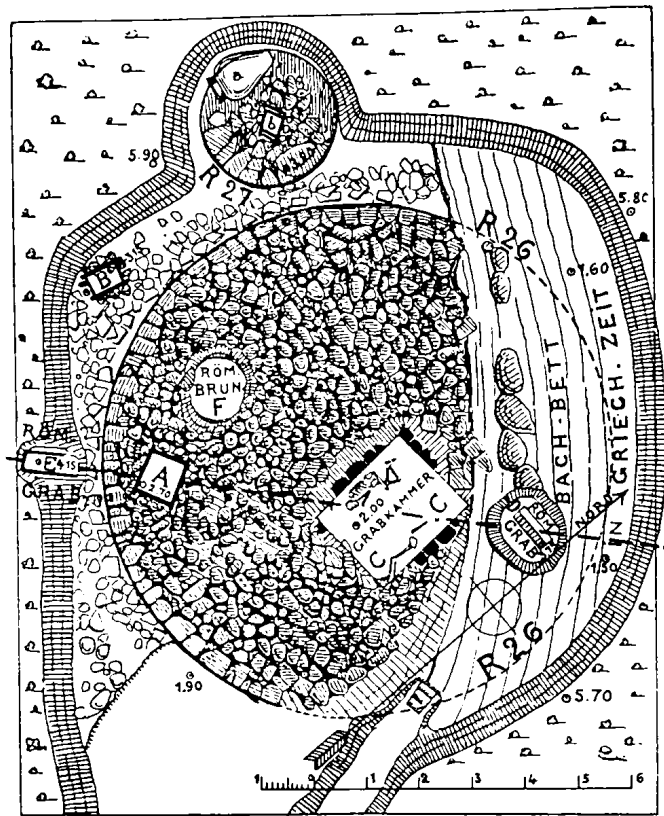

Είκ. 213. Λεπτομερές τοπογραφικό σχέδιο τῶν βασιλικῶν τύμβων (Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, Taf. 13)

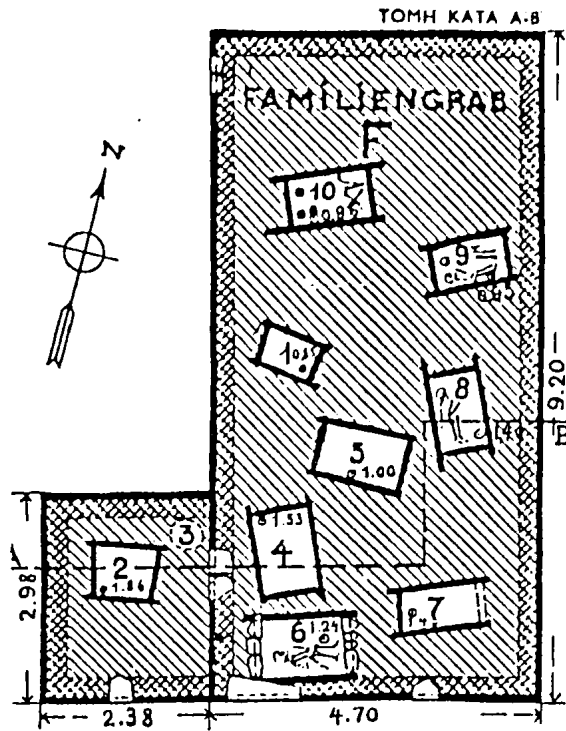
Είκ. 214. Σχέδιο κατανομῆς τῶν βασιλικῶν τάφων ἀνάλογα μέ τήν χρήση τους (π.λούσιοι γυναικεῖοι, ἀρχηγῶν καί ἀκολούθων) (Branigan, 1975,fig.1)

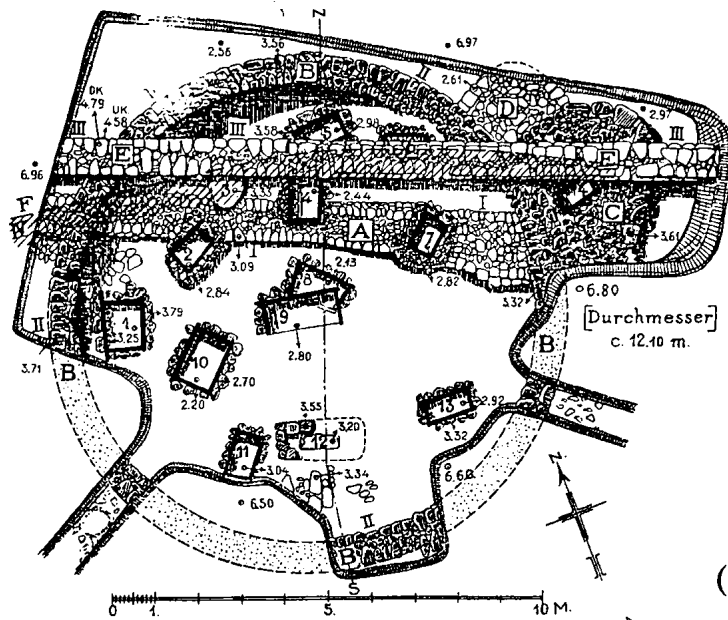

Εικ. 215. Κάτοψη των τάφων R26, 27 και τομές των τάφων R 26 και 1 (Dörpfeld, Alt-Ithaka, 244-5, Beil. 20-21)

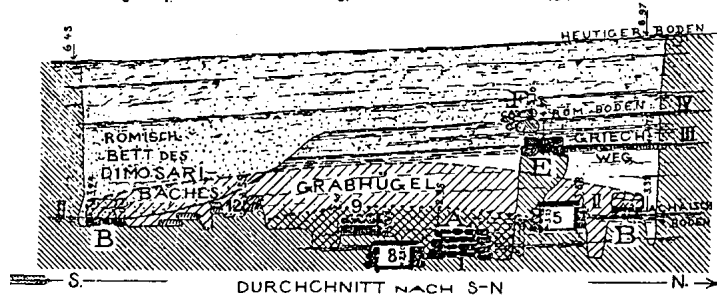

(α)

(β)

Εικ. 216. (α) Οικογενειακό νεκροταφείο, (β) Οικογενειακό νεκροταφείο S (Dörpfeld, Alt-Ithaka., Taf. 15, 14)

κροταφείο στην μυκηναϊκή εποχή. Η χρονολόγηση του J.L. Myres (1928) στην ΠΕ περίοδο είναι όρθη και σήμερα γενικά αποδεκτή, με όρισμένες δευτερεύουσες διαφοροποιήσεις, που σχετίζονται με τα χρονικά όρια χρήσης του νεκροταφείου, από σύγχρονους μελετητές (Branigan: ΠΕII-III, Hope-Simpson/Dickinson: ΠΕ.III, Renfrew, Hood: ΠΕII-III/ME, Hammond: ΠΕII-ME).

Τά ταφικά έθιμα είναι τόσο περιπλοκά όσο και οι τάφοι του νεκροταφείου. Δύο κύριες τάσεις είναι ευδιάκριτες: α) Τά λείψανα όλων σχεδόν των έπιφανών προσώπων ετύγγανον ιδιαίτερης περιποίησης και τιμής πρίν ένταφιασθούν. Στρώμα κάρβουνων και στάχτης (πάχους μέχρι 0,25μ.), που βρήκε ο Dörpfeld κάτω από τους περισσότερους καλοδιατηρούμενους τύμβους ή κοντά στους μεγάλους τάφους, υποδηλώνει μερική κάυση των νεκρών με ή χωρίς τα πολύτιμα κτερίσματά τους, διαδικασία που διευκόλυνε και επιτάχυνε την αποσύνθεση των πτωμάτων.

β) Για τους κοινούς θνητούς ή αποσύνθεση επιτυγγανόταν όχι με κάυση, αλλά με την υπαίθρια έκθεση των λειψάνων για άρκετό διάστημα πρίν τοποθετηθούν στον τάφο.

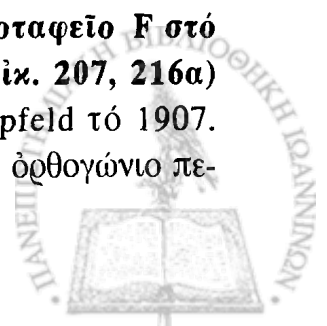
Κύρια επιδίωξη και στίς δύο τάσεις ήταν ή αποσύνθεση και ο αποχωρισμός της σάρκας από τον σκελετό πρίν από την ταφή. Οί έπιφανείς νεκροί συνοδεύονταν από πολύτιμα και πλούσια κτερίσματα (χρυσά και άργυρά κοσμήματα, έμβλήματα έξουσίας, όπλα, άγγεια με τροφές) και ένιστε από θυσιασμένα ζώα.

Τελειώνοντας, τό νεκροταφείο των βασιλικών τύμβων του Στενού - Λευκάδας (εικ. 209-210) είναι μοναδικό της ΠΕ περιόδου στην Ελλάδα και χρονολογικά πλησιέστε-

ρο προς τους έλλαδικούς ΜΕ τύμβους της Δ. Πελοποννήσου, παρά μέ έκείνους της Άλβανίας. Άξιοσημείωτη είναι ή παρουσία μεγάλου σχετικά άριθμού τύμβων σε συγκεντρωτική διάταξη (εικ. 212-213) και πλουσιότερων κτερισμάτων, άλλά λιγότερων νεκρών, σ' αυτό τό νεκροταφείο σε σύγκριση μέ όσα γνωρίζουμε από τους έλλαδικούς τύμβους. Οί διαφορές αυτές ίσως σχετίζονται, κατά την Σουγιουτζόγλου, μέ τόν ίδιαίτερο τύπο και μέγεθος της κοινωνίας, την όποια έκπροσωπούν αυτά τά ταφικά μνημεία (εικ. 214). Άλλες ίδιαιτερότητες του νεκροταφείου αυτού είναι α) ή σαφής σχέση και συνδυασμός πυρών καύσης των νεκρών και ένταφιασμού, β) ή κάπως άσυνήθης χρήση μεγάλων πίθων σφραγισμένων μέ μία πλάκα για ταφές ένηλίκων (εικ. 211), κάτι που είναι σπάνιο κατά την ΠΕ στην υπόλοιπη Ελλάδα και γ) ή ύπαρξη δύο μεγάλων κιβωτιόσχημων κτιστών τάφων στους τύμβους R1 και R26 (εικ. 215), μέ μεταγενέστερα παράλληλα από τόν ΜΕ τύμβο του Βρανά-Μαραθώνα και τους κάθετους λακκοειδείς των Μυκηναίων, ένω ο διώροφος (διπλός) κιβωτιόσχημος του R1 μέ τόν άνω όροφο κενό (κενοτάφιο;) είναι τελείως άσυνήθης.

Άντιπροσωπευτικοί της ΜΕ περιόδου είναι οί δύο τύμβοι οίκογενειακών νεκροταφείων F και S στό Νυδρί και Σκάρο (εικ. 206) άντίστοιχα, που άσφαλώς περιείχαν ταφές προνομιούχων οίκογενειών. Συνεχίζουν την παράδοση των ΠΕ R-τύμβων, μέ όρισμένες άλλαγές στην άρχιτεκτονική και στά ταφικά έθιμα.

Τό οίκογενειακό νεκροταφείο F στό Νυδρί (Familiengrab F), (εικ. 207, 216a) έρευνήθηκε από τόν Dörpfeld τό 1907. Είναι τελείως μοναδικό, μέ όρθογώνιο πε-

ρίβολο και τετράγωνη προσθήκη ("anpex") πού έχουν ὀρθοστάτες, ὅπως ὁ Α' ταφικός κύκλος τῶν Μυκηνῶν, και διαστάσεις 9,20X4,70μ. και 2,98X3,38μ. ἀντίστοιχα.

Περιείχε ὀκτώ τάφους στὸν περίβολο και δύο στήν προσθήκη. Ὅλοι ἦσαν κιβωτιόσχημοι (ἐκτός ἀπὸ τὸν 3 πού ἦταν λάκκος) ὀρθογώνιοι ἢ τραπεζιόσχημοι και εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ για μία ἢ δύο ταφές ἕκαστος. Τρεῖς τάφοι (2,3,8) ἦσαν ἀκτέριστοι ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ πῖο σημαντικοί ἦσαν ὁ κεντρικός 5 και 7, εἶχαν ὡς κτερίσματα κεραμεική, ὄπλα, δαχτυλίδια, χάντρες και σφονδύλια, πού χρονολογοῦν τὸ νεκροταφεῖο στήν προχωρημένη ΜΕ περίοδο-ἀρχές ΥΕ περιόδου.

Τὸ **οἰκογενειακό νεκροταφεῖο S στὸ Σκάρο (Familiengrab S)**, (εἰκ. 208-216β) ἐρευνήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν Dörpfeld τὸ 1902-3, 1908 και 1910. Ἔχει κυκλικὸ περίβολο (διαμ. 12,10μ.), μερικῶς σωζόμενο, και στή ΒΑ πλευρά του δύο ἑλλειπτικές προσθήκες ("anpexes" C και D).

Περιείχε 14 ὀρθογώνιους ἢ τραπεζιόσχημους κιβωτιόσχημους τάφους (διαστ. 0,80X0,40μ.-1,20X0,80μ.) σκαμμένους σέ διαφορετικά βάθη, συνήθως ἐπενδυμένους μέ ὄρθιες πλάκες και συχνά μέ μία, ἀλλά ἐνίοτε και μέ δύο καλυπτήριες πλάκες. Οἱ τάφοι αὐτοί εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ για 17 ταφές, οἱ πλεῖστες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἦσαν μονές (μόνο τρεῖς τάφοι περιείχαν διπλές ταφές) σέ συνεσταλμένη στάση. Τρεῖς τάφοι (S3,12,13) χρησίμευαν ὡς ὀστεοφυλάκια χωρίς κτερίσματα και ἕνας (S6) βρέθηκε κενός.

Οἱ πῖο σημαντικοί και μέ πλούσια εὐρήματα (κεραμεική, χάλκινα ἐργαλεῖα και ὄπλα) ἦσαν ὁ κεντρικός S8, τὸν ὁποῖο ὁ Dörpfeld θεωρεῖ ὡς "ἀρχηγικό" και ὁ S4, ἐνῶ ὁ S9, πού βρίσκεται στὸ κέντρο πάνω ἀπὸ

τὸν S8, εἶναι ἰδιότυπος λόγω διαφορετικῆς κατασκευῆς ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, ἀλλά και ἐπειδὴ βρέθηκε στρώμα κάρβουνων κάτω ἀπὸ ἕνα στρώμα χαλικίων στὸ δάπεδό του. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Dörpfeld για χρήση του ὡς κρεματορίου ("Brennplatz") ἢ ἀποσινθητηρίου νεκροῦ, ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴν Σουγιουτζόγλου, ἢ ὁποῖα προτείνει τὴν χρήση του ὡς τόπου προσφορῶν ἢ και θυσίας.

Μολονότι δέν σώθηκαν ἴχνη, οἱ τάφοι τοῦ οἰκογενειακοῦ νεκροταφείου S, ὅπως και ἐκεῖνοι τοῦ F πρέπει νά καλύπτονταν μέ σωρὸ χώματος, πού θά σχημάτιζε τύμβο.

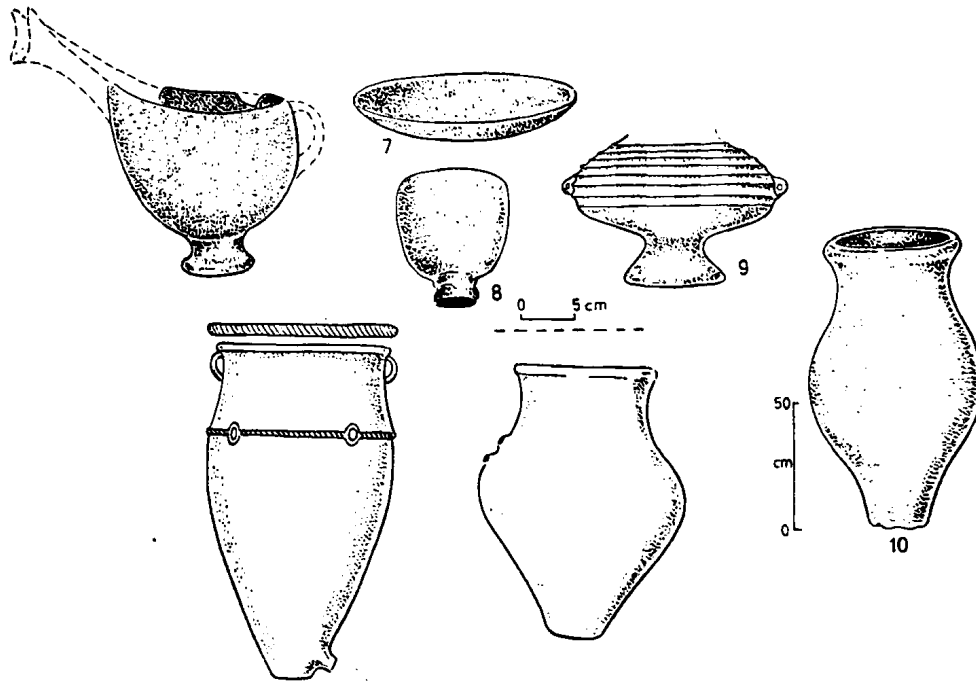
Ἡ χρήση τοῦ νεκροταφείου ἀνάγεται πιθανῶς στὸ β' μισό τῆς ΜΕ περιόδου.

Τὰ δύο αὐτὰ νεκροταφεῖα-τύμβοι ἔχουν ἀρκετές ὁμοιότητες ἀλλά και διαφορές. Ἡ σημαντικότερη διαφορά τους ἐντοπίζεται στὸ σχῆμα και τὴν κατασκευὴ τῶν περιβόλων τους. Ἐντελῶς ἰδιότυπος εἶναι ὁ ὀρθογώνιος περίβολος μέ ὀρθοστάτες τοῦ τύμβου F, πού τοῦ προσδίδει μνημειώδη χαρακτήρα και βρίσκει ἐλάχιστα παράλληλα (Μυκῆνες και Κέα). Ὁ κτιστὸς περίβολος τοῦ τύμβου S εἶναι πῖο συνήθης, μέ παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἡλεία (Σαμικό, Μακρύσια), Ἡπειρο (Ἐφύρα) και Ἀλβανία.

Διαφέρουν ἐπίσης στήν χρονολόγηση, για τὴν ὁποῖα διαφωνοῦν οἱ μελετητές (Benton, Wace και Stubbings, Hammond, Dickinson), ἂν και τείνει νά γίνει γενικῶς ἀποδεκτὴ ἢ ἀποψη τοῦ Pelon ὅτι ὁ τύμβος F εἶναι μεταγενέστερος τοῦ S.

Οἱ ὁμοιότητές τους ἀνιχνεύονται στά ἑξῆς στοιχεῖα: α) στήν διαμόρφωση τῶν ἑξαρμάτων ἀπὸ σωρὸ χώματος και ὄχι ἀπὸ πέτρες, β) στήν ὑπαρξη "προσθηκῶν" ("anpexes"), γ) στήν χρήση κιβωτιόσχημων ἐπενδυμένων μέ πλάκες τάφων και δ) στήν ἀπουσία ταφικῶν πίθων.

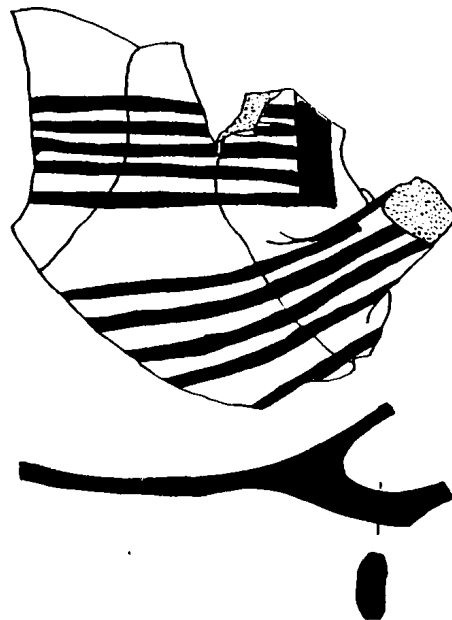

Εἰκ. 217. ΠΕ κεραμεική ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῶν βασιλικῶν τάφων (Renfrew, *Emergence*, figs. 18.2, 18.3)

Τέλος, συγκρινόμενοι οἱ ΜΕ τύμβοι F καὶ S μὲ τοὺς ΠΕ βασιλικούς τύμβους εἶναι καλύτερα διευθετημένοι στό χώρο, περιέχουν περισσότερους νεκρούς ἀλλά λιγότερα καὶ φτωχότερα κτερίσματα, πού ἀντανεκλοῦν πιθανῶς καὶ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος.

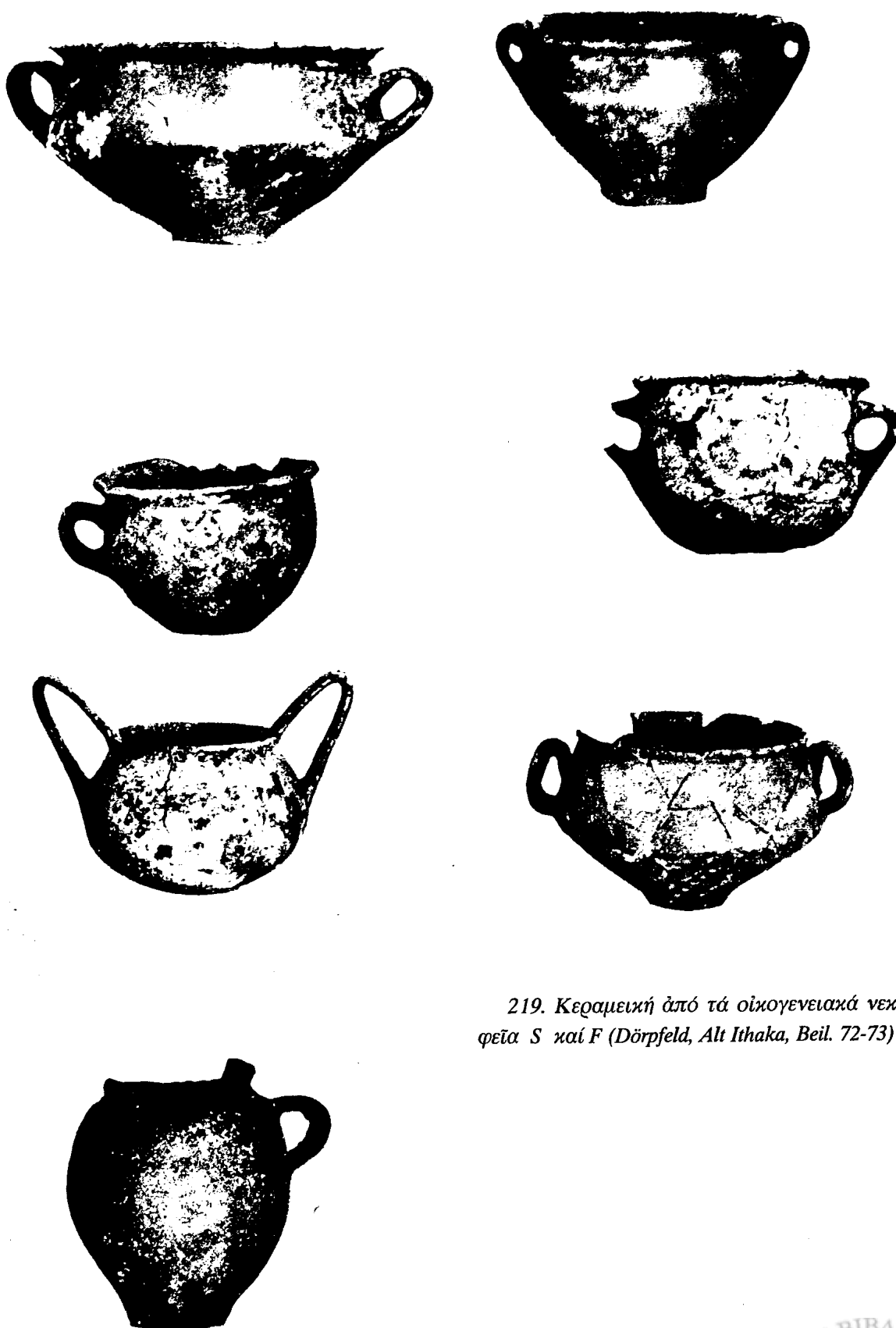
Κεραμεική

Ἡ κεραμεική τῆς ΠΕ περιόδου (εἰκ. 217) προέρχεται ἀπὸ διάφορες θέσεις, ἢ περισσότερη ὅμως βρέθηκε στό νεκροταφεῖο τῶν τύμβων στό Στενό. Ἡ λεπτότεχνη, διαφόρων ἀποχρώσεων, μιμείται τὴν Urfinis καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ποικίλα σχήματα μὲ κυριώτερα τοὺς σκύφους, τίς κύμβες, τοὺς ἀσκούς καὶ τίς πυξίδες. Ἡ χονδροειδῆς περιλαμβάνει πίθους (ἕψ.1-1,08μ.) μὲ καλυπτῆρες σκύφους, κύπελλα καὶ ἀμφορεῖς. Ποικίλες εἶναι οἱ τεχνικὲς διακόσμησης (ἐγχάρακτη, πλαστικὴ-ἀνάγλυψη, ἐπίθετη, ἐμπιέστη, ξεστή, γραπτὴ) καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ἀπλᾶ (τρίγωνα, παράλληλες γραμμὲς καὶ ταινίες, στιγμές, δισκάρια κ.ἄ.)

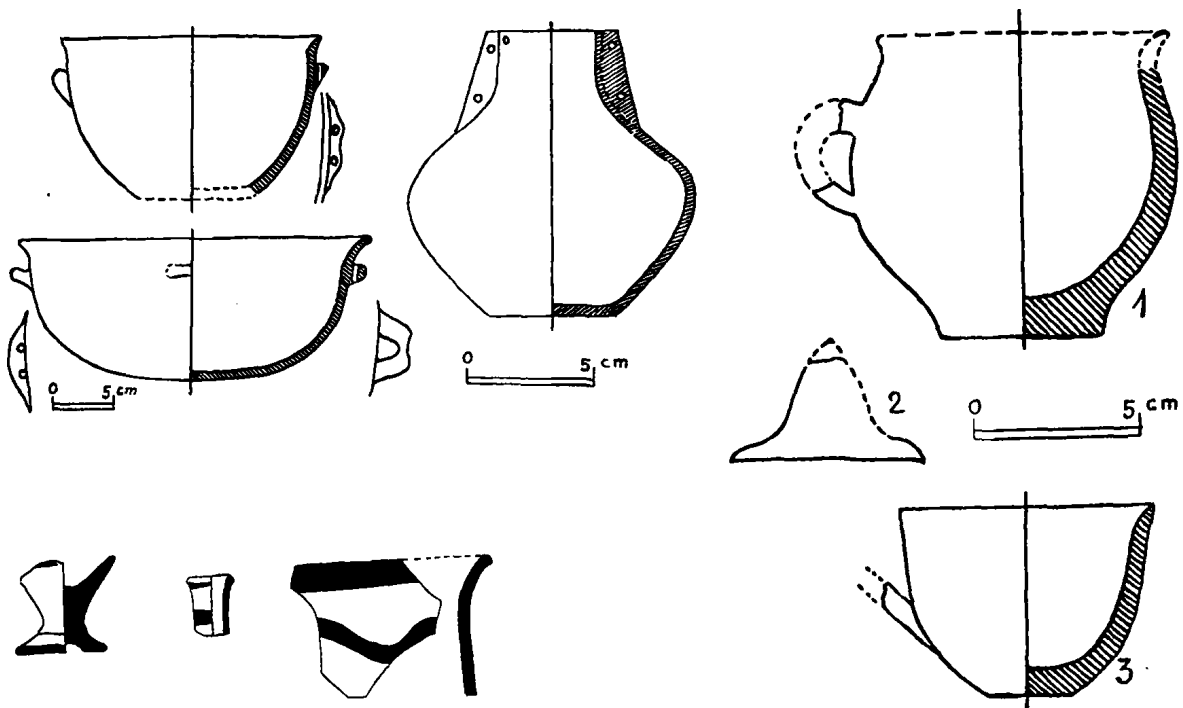

Εἰκ. 218. ΜΕ ἀμαυρόχρωμη κεραμεική ἀπὸ τὸ σπήλαιο Κάρον (Souyoudtzoglou, 1999, pl.1: D141/1)

219. Κεραμική από τά οικογενειακά νεκροταφεία S και F (Dörpfeld, *Alt Ithaka*, Beil. 72-73)

Εικ. 220. Ἀντιπροσωπευτικά δείγματα ΜΕ κεραμεικῆς ἀπὸ τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους S καὶ (Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, Beil. 71b, 74b) καὶ τὸ πῆλαιο Κάρου (Souyoudzoglou, 1999, pl. 1)

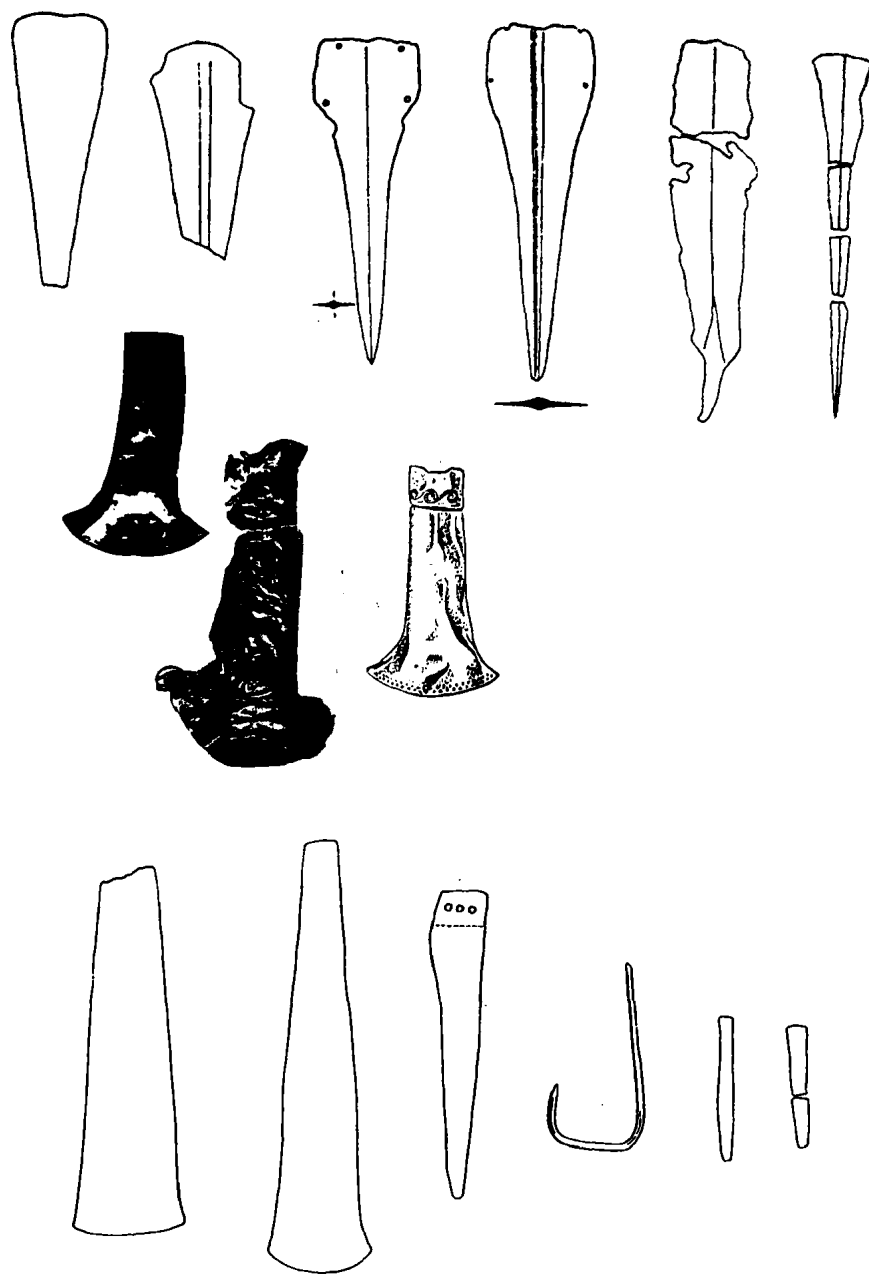
Τὰ σχήματα καὶ διακοσμητικὰ θέματα ἔχουν ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, Κέρκυρα καὶ ἄλλες περιοχές (Κυκλάδες, Πελοπόννησο, Ἀττική κ.ἄ.)

Στὴν ΜΕ περίοδο ἡ λεπτότεχνη κεραμεικὴ εἶναι ἐλάχιστη, ἀντιπροσωπευόμενη ἀπὸ τρεῖς μινυακοὺς κανθάρους, πού βρέθηκαν στοὺς τύμβους S καὶ F (εἰκ. 219-220). Ὑπάρχουν λίγα τροχήλατα ἀγγεῖα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα εἶναι χονδροειδῆ χειροποίητα σκουρόχρωμα (κάνθαροι, σκύφοι, ἀμφορίσκοι μὴ μεγάλη λεκάνη καὶ ἓνα ἄωτο πιθάριο) μὲ παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη (Πελικάτα) καὶ τὴν Κεφαλονιά (Κοκκολάτα). Ἐλάχιστα εἶναι καὶ τὰ δείγματα ἀμαυρόχρωμης (Matt-painted) κεραμεικῆς ἀπὸ τὰ σπήλαια Φρύνι

καὶ Κάρου. (εἰκ. 218).

Ἡ ΥΕ κεραμεικὴ εἶναι ποιοτικὰ κατώτερη τῆς πραγματικῆς μυκηναϊκῆς, ἀλλὰ ἀνώτερη ἐκείνης ἀπὸ τὴν Ἰθάκη καὶ τὴν Κεφαλονιά. Τὸ σχηματολόγιο εἶναι περιορισμένο καὶ περιλαμβάνει ἀμφορεῖς, ὕδριες, πρόχους, ψευδόστομους ἀμφορεῖς, κύλικες, κυαθόμορφες κύλικες κ.ἄ.), ἐνῶ ἡ διακόσμηση ἀπλῆ (κυματοειδεῖς ταινίες, δακτύλιοι κ.ἄ.) Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ περισσότερη μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ βρέθηκε στὰ σπήλαια Χοιροσπηλιάς καὶ Κάρου, παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες μὲ ἐκείνη τῆς Ἰθάκης (Τρεῖς Λαγκάδες) καὶ ἀνήκει στὴν ΥΕIII περίοδο.

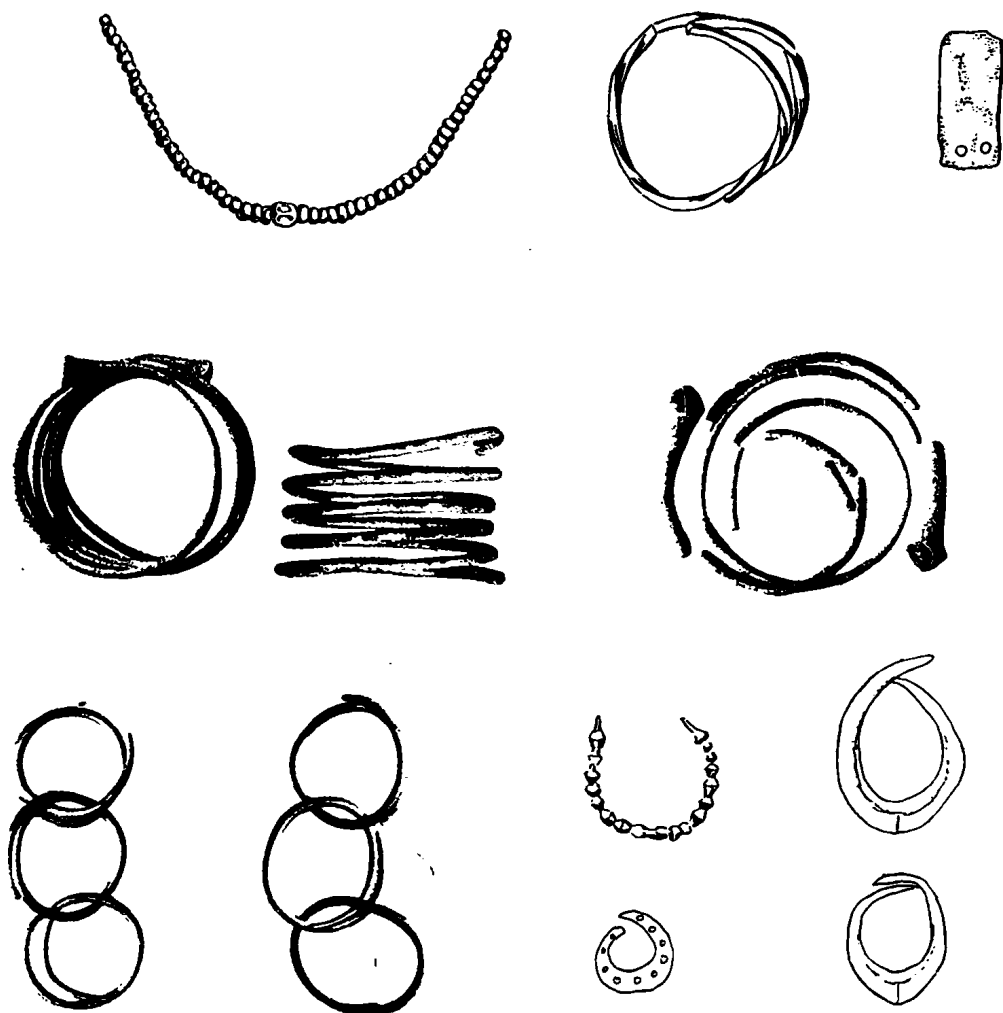
Είκ. 2 21. Χάλκινα όπλα
καί έργαλεία από Νιδρί
(Branigan, *Metalwork*, nos.
130, 257, 158, 157, 406, 450,
782, 781, 633, 1161, 3341-2)

Μεταλλοτεχνία

Όλα τά άντικείμενα μεταλλοτεχνίας τής ΠΕ περιόδου προέρχονται από τό νεκροταφείο τών βασιλικών τύμβων (R-tumuli) καί τής ΜΕ από τούς τύμβους S καί F. Είηαι κατασκευασμένα από χαλκό, όρειχαλκο, άργυρο καί χρυσό καί άνήκουν στίς έξής κατηγορίες: α) όπλα (έγχειρίδια, ξίφη, λόγχες), β) έργαλεία (μαχαίρια, σμίλες, πέλεκυς (;), τρυπητήρια, πριόνι), γ) κοσμήματα (θήκες λαβών όπλων, ένώτια, δαχτυλίδια,

βραχιόλια, χάντρες, άλυσσίδα) καί δ) άδιάγνωστα (τρεις μικροί χάλκινοι δίσκοι, δύο μεταλλικές ράβδοι καί ένα μικρό τεμάχιο μέ δύο όπές), (είκ. 221-222).

Ειδικότερα, τά έξι-έπτά ΠΕ έγχειρίδια άνήκουν στους γνωστους τύπους του Branigan IIa, III καί VI από τίς Κυκλάδες καί τήν Κρήτη, ένώ τά δύο ξίφη στον τύπο A τής Sandars. Καί οί τέσσερεις ΠΕ λόγχες έχουν σχισμές στή λεπίδα, άνήκουν στους τύπους VI, VII καί VIII του Branigan μέ πα-

Εικ. 222. Κ οσμήματα από τό Νυδρί (Branigan, *Metalwork*, nos. 2574, 2550, 2575, 2918-20, 2915-17, 2726)

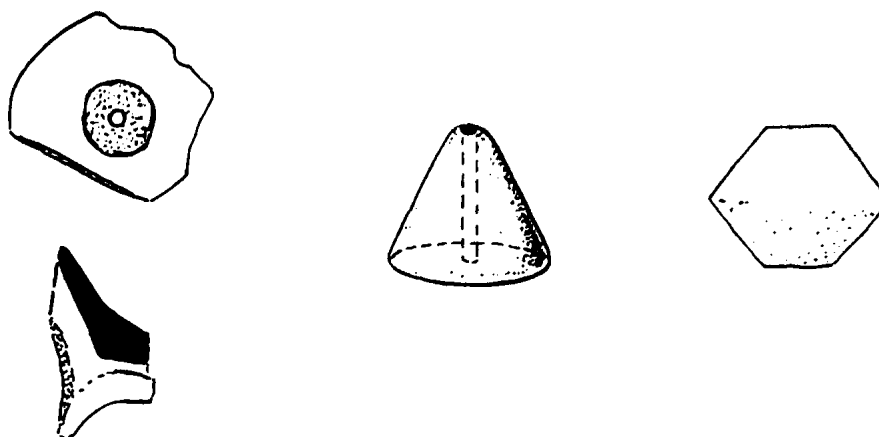
ράλληλα από τίς Κυκλάδες (Άμοργό) καί τή Τροία, ἐνῶ ἡ μία ΜΕ εἶναι τοῦ τύπου “Σέσκλου” μέ παράλληλα ἀπό ἄλλες περιοχές (Θεσσαλία, Ἀργολίδα, Κρήτη καί Ἀλβανία).

Τρία ΠΕ μαχαίρια καί δύο ΜΕ ἀνήκουν στούς τύπους VIIα τοῦ Branigan καί 6b τῆς Sandars ἀντίστοιχα, μέ παράλληλα ἀπό τήν Τροία καί τήν Β. Ἑλλάδα. Τρεῖς ΠΕ καί πέντε ΜΕ σμίλες ἀνήκουν στούς τύπους I, II, IIIα καί Ια, III τοῦ Branigan ἀντίστοιχα, μέ παράλληλα ἀπό Θερμῆ, Τροία καί ἄλλες

θέσεις. Ἡ Σουγιουτζόγλου μέ ἐπιφύλαξη προτείνει γιά ἓνα μικρό ΠΕ ἀντικείμενο ὅτι εἶναι μονόστομος πέλεκυς τοῦ τύπου II τοῦ Branigan. Ὑπάρχουν δύο ΠΕ τρυπητήρια, γνωστοῦ τύπου πού ἐπιβιώνει ὡς τό τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καί ἓνα ΜΕ πριόνι τοῦ τύπου Β τοῦ Catling, μέ παράλληλα ἀπό τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, Κρήτη καί τήν Κύπρο.

Γιά τίς δύο ΠΕ χρυσές θῆκες ὄπλων (ἐγχειριδίων), (εἰκ. 221) δέν ὑπάρχουν σύγχρονα παράλληλα ἀπό τόν Αἰγαιακό χώρο,

Εικ. 223. Πηνίο, σφονδύλι και χάντρα από τό Νυδρί.

όπου τά προϊμότερα δείγματα από τά Μάλια ανάγονται στην ΜΜΙΙ-ΙΙΙ περίοδο.

Μέ εξαίρεση δύο ΜΕ άπλά δαχτυλίδια (ένα χάλκινο και ένα άσημένιο), όλα τά υπόλοιπα κοσμήματα από χαλκό, άσήμι και χρυσό, (εϊκ. 222) ανήκουν στην ΠΕ περίοδο και έχουν παράλληλα από άλλες περιοχές.

Η μεταλλοτεχνία της ΥΕ περιόδου στην Λευκάδα αντιπροσωπεύεται από δύο χάλκινους διπλούς πελέκεις, πού βρήκε ο Dörpfeld στα Χαραδιάτικα, μέ παράλληλα δείγματα από την Δ. Ελλάδα (Κέρκυρα, Ήπειρο).

Διάφορα μικροαντικείμενα

Στά νεκροταφεία των βασιλικών τύμβων, των τύμβων F και S, στους κιβωτιόσχημους του Σύβρου και στη θέση Άμάλι έχουν βρεθεί πλήηνα σφονδύλια, κύλινδρος, πηνία, (εϊκ. 223) λίγα πυριτολιθικά εργαλεία, είκοσι πυριτολιθικές αϊχμές βελών, δύο χάντρες από άχάτη, δύο λίθινα άκόνια δύο δόντια άγριόχοιρου, και λεπίδες όψιανού (εϊκ. 203). Όλα αυτά ανήκουν στις ΠΕ-ΜΕ περιόδους.

Συνοψίζοντας, τά παραπάνω αρχαιολο-

γικά δεδομένα οδηγούν στις ακόλουθες γενικές διαπιστώσεις:

α) η εποχή άκμής και πλούτου του νησιού είναι η ΠΕΙΙ-ΙΙΙ, όπως υποδηλώνει τό νεκροταφείο των βασιλικών τύμβων μέ τους επιφανείς και πλούσια κτερισμένους νεκρούς του. Τό πρόβλημα καταγωγής των τύμβων της Λευκάδας άπασχολεί άκόμη τους μελετητές, αν και διαπιστώνονται όμοιότητες μέ τους ΜΕ τύμβους της Άλβανίας και της Μεσσηνίας.

β) είναι σαφής και έντονος ο τοπικός χαρακτήρας του ΠΕ πολιτισμού της Λευκάδας μέ "βόρεια" ή "άδριατικά" στοιχεία, πού άπαντούν επίσης και σε άλλες περιοχές (Κέρκυρα, Ίθάκη, Άκαρνανία, Δαλματικές άκτές).

γ) άνιχνεύονται σχέσεις μέ τις περιοχές του Αιγαίου, ιδιαίτερα μέ τις Κυκλάδες, την Τροία και λιγότερες μέ την Κρήτη κατά την ΠΕ περίοδο, η φύση, διάρκεια και ο χαρακτήρας των όποιων δέν είναι εύκολο νά κατανοηθούν και νά έρμηνευθούν πλήρως.

δ) στην φτωχότερη ΜΕ κοινωνία της Λευκάδας επιβιώνουν πολλά παραδοσιακά στοιχεία (π.χ. νεκροταφεία τύμβων), ενώ οι σχέσεις περιορίζονται από τον εύρύτερο

Αίγαιακό χώρο στά γειτονικά νησιά της Κεφαλονιάς και Ίθάκης και στην απέναντι Δ. Ελλάδα και πυκνώνουν μέ την Ἀδριατική.

ε) στην ΥΕ περίοδο ή Λευκάδα δέχεται περιορισμένες επίδράσεις από τόν μυκηναϊκό κόσμο, όπως δείχνουν σποραδικά εύρηματα από την ίδια τή Λευκάδα και τό Μεγανήσι.

Γενικά, ή Λευκάδα στην προϊστορική εποχή παρουσιάζει μεγάλο ένδιαφέρον μέ τίς διάφορες ιδιοτυπίες και τά προβλήματα πού ανακύπτουν από τή μελέτη τών αρχαιολογικών δεδομένων. Ἐπιτακτική εἶναι, έπομένως, ή ανάληψη συστηματικής προϊστορικής έρευνας στό νησί.

Α.Κ.-Π.

Βασική βιβλιογραφία

Ἀνδρέου Ἡ., “Εἰδήσεις από την Λευκάδα”, *ΑΑΑ* VIII:2(1975)216-23

Branigan K., “The round graves of Leukas reconsidered”, *BSA* 70 (1975)37-50

Dörpfeld W., *Alt-Ithaka I-II*, (München 1927)

Goessler P., *Leukas - Ithaka : Die Heimat des Odysseus*, (Stuttgart 1904)

Hammond N., “The tumulus burials of Leukas and their connections in the Balkans and Northern Greece”, *BSA* 69 (1974)129-44

Hope-Simpson R. - Dickinson O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (Göteborg 1979) 184-5 (E10-13)

Ντούζουγλη Ἀ. - Ζάχος Κ., “Αρχαιολογικές έρευνες στην Ἡπειρο και τή Λευκάδα : 1989-1990”, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* (1993)

Ντούζουγλη Ἀ. - Ζάχος Κ., “Ἡ Παλαιολιθική Λευκάδα” περιοδ. *Ἐπτά Ἡμέρες* τής έφημ. Καθημερινή (26.1.1997)22-23

Pelon O., *Tholoi, Tumuli et Circles Funéraires*, (Paris 1976)

Ροντογιάννης Π., *Ἡ Ἱστορία τής νήσου Λευκάδος* (Ἀθήνα 1982)

Σορδίνας Α., ἄρθρο σχετικό μέ την Παλαιολιθική Ἐποχή στην Λευκάδα στην έφημ. Καθημερινή (2.4.1967) 9-10

Souyoudzoglou-Haywood C., *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000- 800 BC* (Ph.D. thesis, Liverpool University Press 1999)17-37

ΙΘΑΚΗ

Εἰς 224 Ἀφροαιπιτονοραφία Ἰθάκης.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

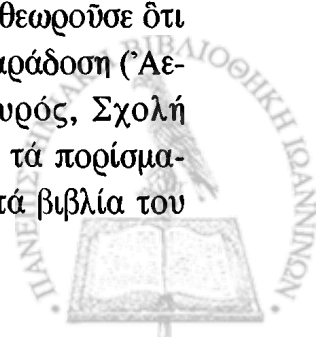

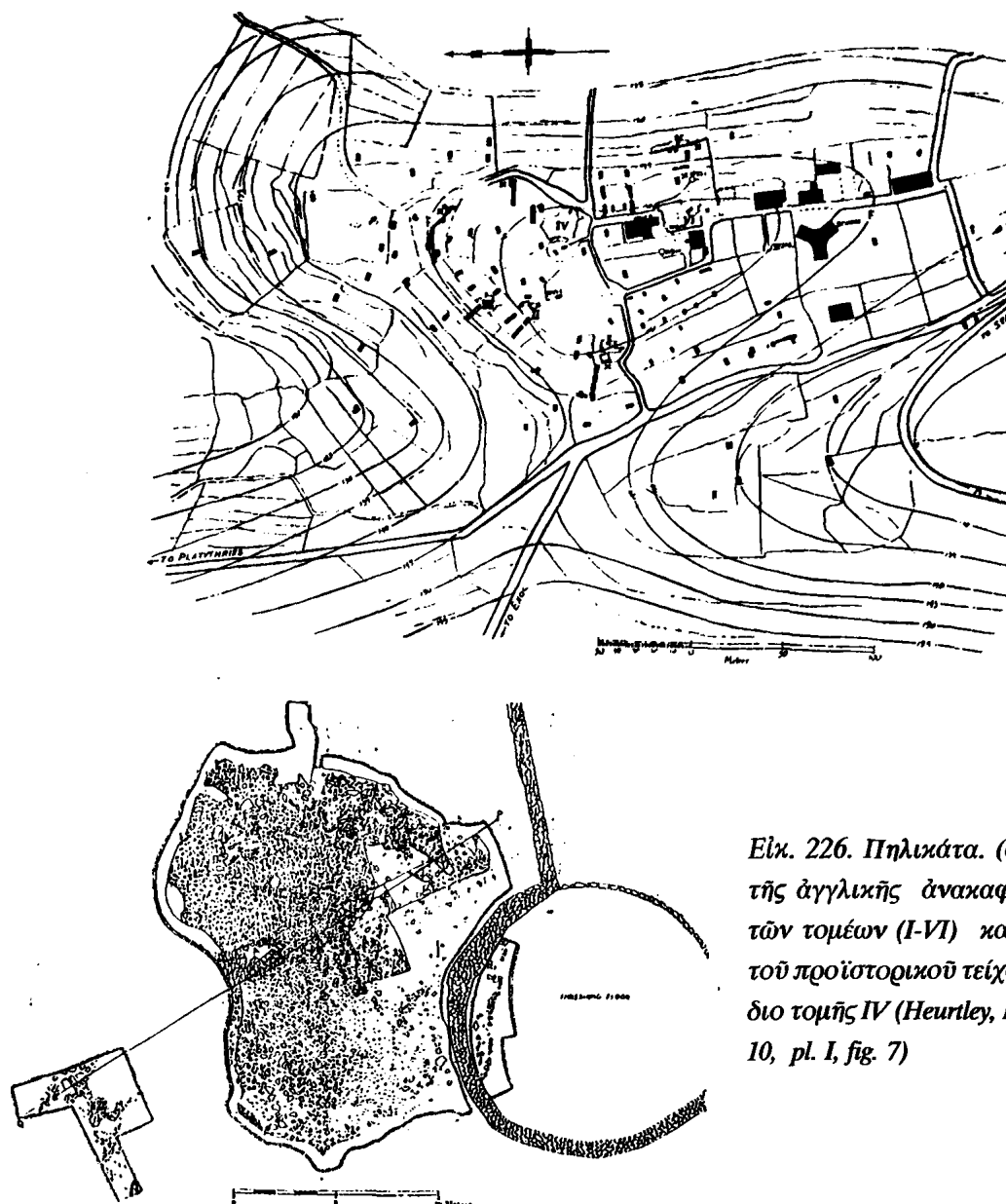
Εικ. 225. Προϊστορική Ίθάκη

ΙΘΑΚΗ

Ἡ Ίθάκη (εἰκ. 224) κατέχει κεντρική θέση στό χῶρο τῶν Ἰόνιων νησιῶν. Λόγω τοῦ ὀνόματός της τράβηξε ἀπό νωρίς τήν προσοχή καί τό ἐνδιαφέρον Ἑλλήνων καί ξένων ἐρευνητῶν, πού προσπαθοῦσαν νά ἐντοπίσουν καί ἀναγνωρίσουν τήν πατρίδα τοῦ ὀμηρικοῦ Ὀδυσσεά. Μεταξύ τῶν πρώτων καί πιό γνωστῶν ἦταν ὁ Schliemann,

πού ἐπισκέφθηκε τό νησί διαδοχικά τό 1864, 1868 καί 1878, πρὶν καί μετὰ τίς ἀνασκαφές του στήν Τροία, Τίρυνθα καί Μυκῆνες. Οἱ σύντομες ἐρευνές του μέ δοκιμαστικές τομές σέ θέσεις πού θεωροῦσε ὅτι συνδέονταν μέ τήν ὀμηρική παράδοση (Ἄετός, Δέξια, Πηλικάτα, Σταυρός, Σχολή Ὀμήρου-Ἅγιος Ἀθανάσιος), τά πορίσματα τῶν ὁποίων δημοσίευσε στά βιβλία του

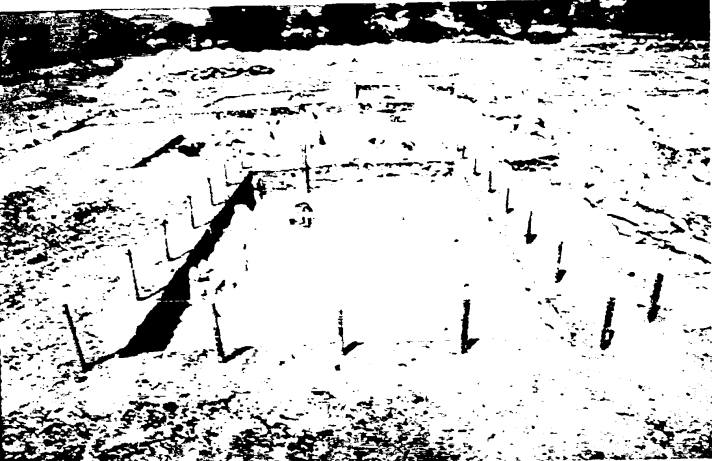

Εἰκ. 226. Πηλικιάτα. (α) τοπογραφικό τῆς ἀγγλικῆς ἀνακαφῆς με δήλωση τῶν τομέων (I-VI) καὶ τῶν λειψάνων τοῦ προϊστορικοῦ τείχους (X), (β) σχέδιο τομῆς IV (Heurtley, BSA 35, 1934-35, 10, pl. I, fig. 7)

Ithaka, der Peloponnes und Troja: archäologische Forschungen (1869) καὶ *Ilios: the City and Country of the Trojans* (1880), δέν ἀπέδωσαν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἔτσι, ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχε συνταχθεῖ μετὴν ἀποψηδῶν υποστήριζαν ὅτι τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσεῦ ἀπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν Ν. Ἰθάκη (Gell κ.ἄ.), συνέχισε τίς ἐρευνές του στίς θέσεις Βαθύ καὶ Ἀετός, χωρὶς πάλι θετικὰ ἀποτελέσματα. Τὰ σχέδια τοῦ συνεργάτη του, Dörpfeld, γιὰ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν, ματαιώθηκαν μετὸν θάνατο τοῦ Schliemann (1896) καὶ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ

Ὀδυσσειακοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς ὀμηρικῆς Ἰθάκης στὴν Λευκάδα. Ἀκολούθησαν σύντομες ἐρευνες ἀπὸ τοὺς Vollgraff (1903-4), Κυπαρίσση (1930-31) καὶ πιὸ συστηματικὲς ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (Heurtley, Benton, Lorimer) στὴ δεκαετία τοῦ '30 (εἰκ. 226). Κατὰ τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες συνεχίζονται οἱ ἐρευνες ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια St. Louis ΗΠΑ, στὴν Ν. Ἰθάκη, (Σ. Συμεώνογλου) καὶ Ἰωαννίνων, στὴν Β. Ἰθάκη, (Θαν. καὶ Λίτσα Κοντορλιῆ-Παπαδοπούλου) μετὰ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα (εἰκ. 225, 227-233).

Είχ. 227. Πηλιζάτα. Άνάσζαση Παγ/μίου Ίωαννι-
νων 1994

Είχ. 228. Πηλιζάτα. Δοζιμαστική τομή
του ΜΕ τειχους (1994).

Είχ. 229. Πηλιζάτα. Δοζιμαστική τομή και τμήμα του τειχους (1994)

Είχ. 230. Πηλιζά
όχυρωματιζού πύ-
τειχους στό οικότ.
πούλου (1995)

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Δέν αναφέρονται εύρηματα της Παλαιολιθικής εποχής και εκείνα της Νεολιθικής είναι λίγα και εὐτελῆ. Στή θέση Κανάτα-Βαθέος, κατά τήν διάνοιξη ἀγροτικής ὁδοῦ, βρέθηκαν πυριτολιθικά ἐργαλεῖα καί ὄστρακα χειροποίητης κεραμεικῆς τῆς τελικῆς Νεολιθικῆς περιόδου. Μικρὴ ποσότητα Νεολιθικῆς κεραμεικῆς περιλαμβάνει καί τό ὑλικό ἀπό τήν ἀνασκαφή τῆς Benton στό Σπήλαιο Πόλης (Λοῖζου), κυρίως ὄστρακα χονδροειδῶν μελανῶν ἢ καστανῶν ἐντριπτῶν ἀγγείων (φιαλῶν μέ ἐσώστρεφο ἢ ἐξώστρεφο χεῖλος), ἐνῶ διάφορα πυριτολιθικά καί λίθινα ἐργαλεῖα βρέθηκαν κατά τίς πρόσφατες ἀνασκαφές μας στά Πηλικάτα καί στήν Σχολή Ὁμήρου-Ἅγιος Ἀθανάσιος.

Εἰκ. 231. Πηλικάτα. Θεμέλια ΠΕ ἀψιδωτῆς οἰκίας στό οἰκόπεδο Ἄ. Σόμπολα (1994)

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

α) Πρώιμη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ

Ἡ πρωιμότερη κατοίκηση, μετά τήν Νεολιθική, ἀνάγεται στήν ΠΕ II-III περίοδο μέ βάση εύρηματα ἀπό τόν σημαντικότερο οἰκισμό τῆς Β. Ἰθάκης, τά Πηλικάτα, καί ἀπό τίς γειτονικές θέσεις Σταυρός (εἰκ. 232) καί Σπήλαιο Πόλης (Λοῖζου) (κεραμική, λίθινα ἐργαλεῖα, ὄστᾶ ζώων).

Τά Πηλικάτα φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνας σημαντικός οἰκισμός, κρῖνοντας ἀπό τήν καιρία θέση τους, πού ἤλεγχε τά γύρω λιμάνια καί ὅλη τήν ἐκταση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῆς Β. Ἰθάκης, καθώς καί ἀπό τά σωζόμενα τμήματα ὀχυρωματικοῦ τείχους, πού θυμίζουν σύγχρονους ἀκμαίους ΠΕ οἰκισμούς ἀπό ἄλλες περιοχές (π.χ. Λέρνα, Ἀσκηταριό, Καστρί, Πάνορμος, Τροία, Πολιόχνη).

Τό τείχος τῶν Πηλικάτων περιγράφεται ἀπό τούς περιηγητές Gell καί Dodwell, ἐνῶ ὁ Heurtley ἐντόπισε τμήματά του σέ πέ-

ντε διαφορετικές θέσεις στήν ἀνατολική, βόρεια καί δυτική πλευρά τοῦ λόφου, κοντά στήν κορυφή του. Εἶναι χτισμένο μέ μεγάλους ἀκανόνιστους ὀγκόλιθους, (εἰκ. 228) ἢ περίμετρος καί τό ὕψος του ὅμως δέν μποροῦν νά προσδιορισθοῦν. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Heurtley, γιά ἐνίσχυσή του μέ ὀχυρωματικούς πύργους, φαίνεται ὀρθή, καθώς βρέθηκαν τό 1994 τά θεμέλια ἑνός τέτοιου πύργου ἀνατολικά τῆς οἰκίας Σ. Ραφτόπουλου (εἰκ. 230). Μέ βάση τά σωζόμενα τμήματά του καί τά εύρηματα, ὑπολογίζεται ὅτι περιέκλειε ἐκταση 100X200-250μ. περίπου καί ὅτι ἀχρηστεύθηκε κατά τίς ἐπόμενες ΜΕ καί ΥΕ περιόδους.

Πρόσφατες ἐρευνες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἀποκάλυψαν (α) τό 1993, στό οἰκόπεδο Σ. Ραφτόπουλου τμήμα τοῖχου οἰκίας καί στῶμα καταστροφῆς, μαγειρική ἐστία, πολλά ὄστρακα χειροποίητης κεραμεικῆς, λίθινα ἐργαλεῖα καί ὄστᾶ ζώων καί

Είχ. 232. Σταυρός και ό λόφος τών Πηλικάτων από Ν

(α)

(β)

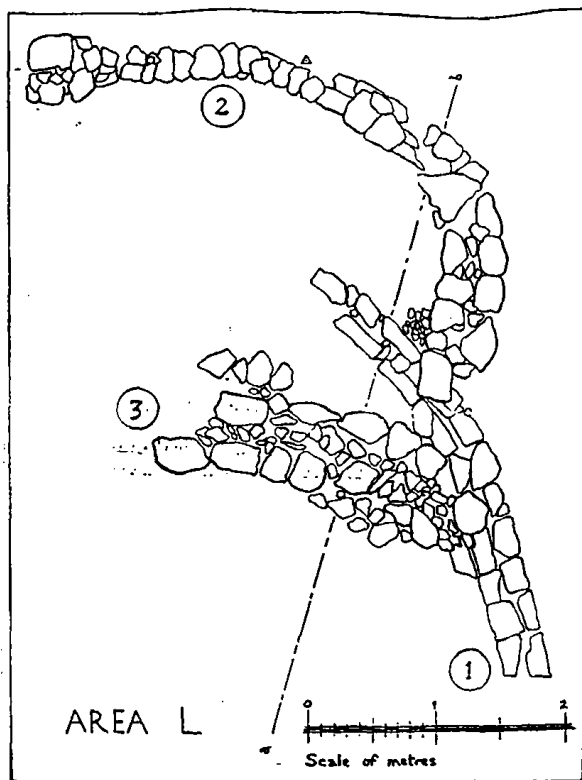

(γ)

(δ)

Εἰκ. 234. Τρεῖς Λαγκάδες: (α) Ἀποψη τῆς θέσης ἀπὸ ΒΔ, (β-δ) δοκιμαστικὲς τομὲς ἀνασκαφῆς Παν/μίου Ἰωαννίνων (1995)

Εἰκ. 235. Τρεῖς Λαγκάδες. Τομέας L, λείψανα YE III ἀψιδωτῶν οἰκιῶν (Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, 16, fig. 9)

(β) τὸ 2001, στό οἰκόπεδο Ὁ.Λεκατσᾶ, πλησίον τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ τείχους, πλακόστρωτο καί λείψανα ΠΕ οἰκίας. Ἡ ἀποστολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἐντόπισε τὸ 1994 καί ἐρεύνησε στό οἰκόπεδο Ἄ. Σόμπολα τὰ θεμέλια ἀψιδωτῆς οἰκίας, (εἰκ. 231) ἡ ὁποία, μέ βάση τήν κεραμεική (ὄστρακα πίθων μέ πλαστική διακόσμηση, ἄωτης φιάλης, κύμβης καί πρόχων) καί τὰ λίθινα ἐργαλεῖα, χρονολογήθηκε στίς δύο τελευταῖες φάσεις τῆς Πρώιμης Χαλκοκρατίας (ΠΕ II, III).

Οἱ δραστηριότητες τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ πιθανῶς ἐκτείνονταν καί ἐκτός τοῦ τείχους, ὅπως ὑποδηλώνουν ὄστρακα ΠΕ κεραμεικῆς, πού βρέθηκαν σέ δοκιμαστικὲς τομὲς ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἡ κατανομή καί ποσότητα τῆς κεραμεικῆς προσδιορίζει,

(α)

(β)

Εικ. 236. Σταυρός. Άποψη του προϊστορικού τείχους με τις δύο πυλίδες από Δ (1997)

ως ένα βαθμό, την έκταση και το μέγεθος του οικισμού των Πηλικάτων. Έτσι, φαίνεται ότι ο οικισμός ήκμασε κατά την ΠΕΙΙ-ΙΙΙ περίοδο, ενώ τα δείγματα κατοίκησης κατά την ΜΕ και ΥΕ εποχή είναι πενιχρά και δεν υπάρχουν ενδείξεις συνέχειας του οικισμού μετά την Ύστερη Έποχή του Χαλκού.

Τά σημαντικώς λιγότερα ΠΕ εύρηματα κεραμεικής από τις θέσεις Σταυρός και τό σπήλαιο Πόλης (Λοΐζου) δηλώνουν την υποδεέστερη υπόστασή τους και πιθανώς την σχέση και εξάρτησή τους από τά Πηλικάτα, ή πρώτη ως προάστίό τους και ή δεύτερη ως λιμάνι.

β) Μέση Έποχή του Χαλκού

Άπό τις πέντε μέχρι τώρα γνωστές ΜΕ θέσεις (Πηλικάτα, Σταυρός, Πόλη, Τρεις Λαγκάδες και Σχολή Όμηρου-Άγιος Άθανάσιος) οί τρεις πρώτες συνεχίζουν νά κατοικούνται από την ΠΕ, ενώ οί άλλες δύο είναι νέες. Πρέπει, όμως, νά υπομνησθεί ότι απουσιάζουν λείψανα ΜΕ οικισμών και ότι ό χαρακτηρισμός τους ως ΜΕ βασίζεται στην μαρτυρία τής κεραμεικής (μινυακής

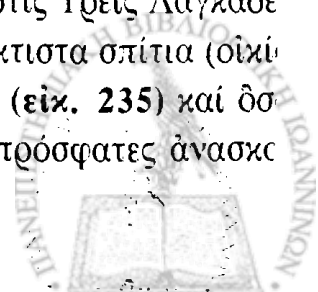

Εικ. 237. Αετός. Άποψη από Α

και άμαυρόχρωμης), πού βρέθηκε σ' αυτές.

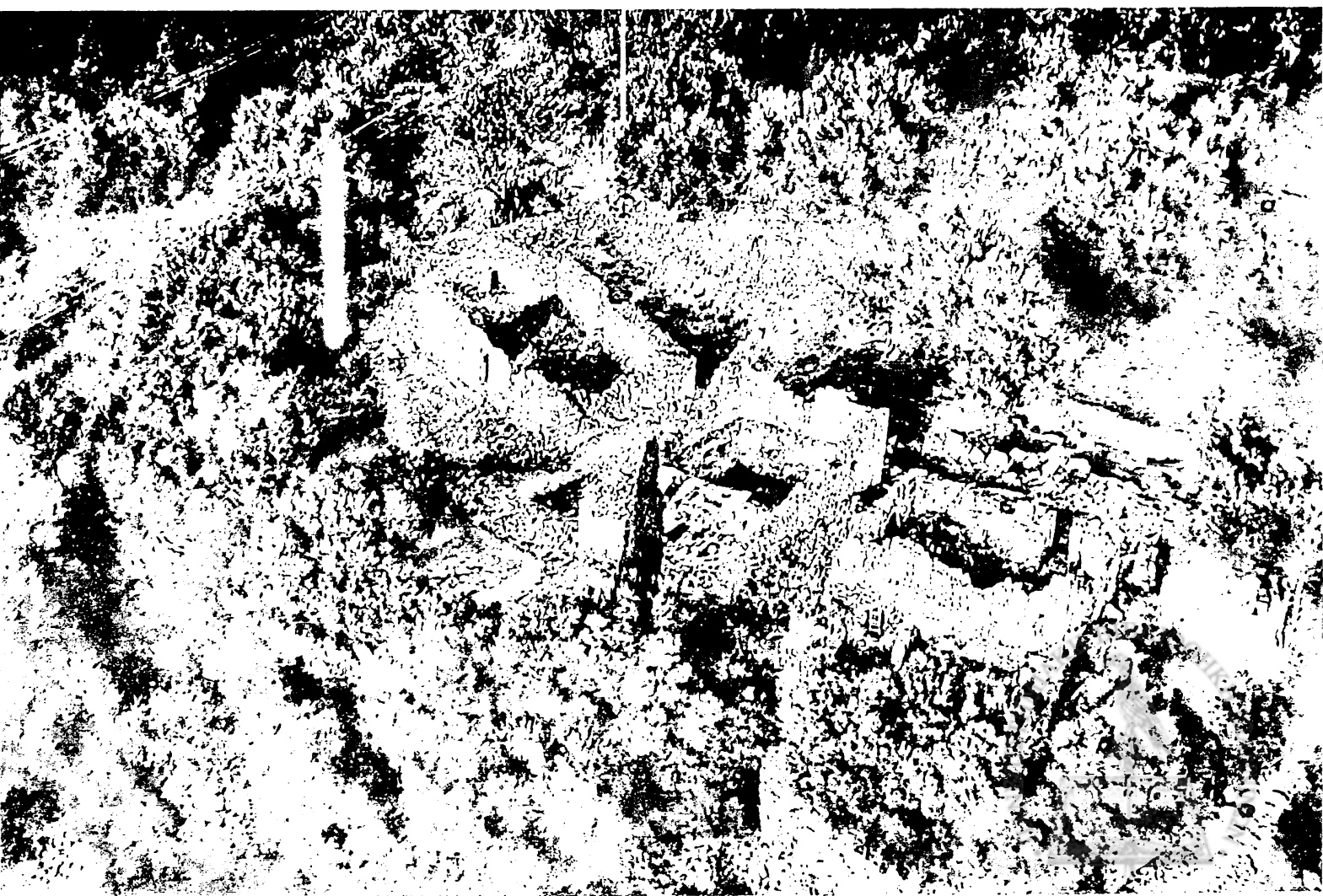
γ) Ύστερη Έποχή του Χαλκού

Πέντε (5) θέσεις είναι ως τώρα γνωστές στην Β. Ίθάκη (Πηλικάτα, Σταυρός, Τρείς Λαγκάδες, Σχολή Όμηρου-Άγιος Άθανάσιος, Άσπροσυκιά) και μία (1) στή Ν. Ίθάκη (Άετός). Τά κατάλοιπα πού βρήκε ή Βεντο (στή δεκαετία του '30) στίς Τρεις Λαγκάδες ανήκουν σέ κοινά λιθόκτιστα σπίτια (οικί TL και τρεις οικίες L), (εικ. 235) και όσ προστέθηκαν από τις πρόσφατες άνασχε

Εικ. 238. Σχολή Όμηρου- Άγιος Άθανάσιος από Α

φές του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων (1995), (εικ. 234), αν και πολύ ενδιαφέροντα, δέν μεταβάλλουν τήν έντύπωση για τήν ύπαρξη ενός μικροῦ οἰκισμού ψαράδων και ναυτικῶν. Ἡ ἀνεύρεση ὁμως ἐπείσασκες μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς (ΥΕ ΠΙΑ-Β) ὑποδηλώνει τήν κατοίκηση τῆς θέσης ἀπό τόν 14ο αἰ. π.Χ., πιθανῶς και ἀπό Μυκηναίους ἀποίκους και ἐμπόρους, πού συναλλάσσονταν μέ τήν Δύση. Ἡ γειτνίαση μέ τό σπήλαιο τῆς Πόλης, ὅπου ἡ Benton βρῆκε τούς χάλκινους γεωμετρικούς τρίποδες, "ἄφθονη μυκηναϊκή κεραμεική" και ἄλλα σημαντικά εὐρήματα, καθῶς και ἡ δυνατότητα ἐλέγχου ὁλόκληρου τοῦ θαλάσσιου καναλιοῦ πρὸς νότον ὡς τήν Κεφαλληνιακή Σάμη, καθιστοῦν τή θέση αὐτή σημαντική και ὑποσχόμενη ἐνδιαφέροντα εὐρήματα και ἐνισχυτικά στοιχεῖα για τήν μυκηναϊκή κατοίκηση τῆς Β. Ἰθάκης.

Ὁ Skeat βρῆκε ἐπίσης τό 1930 ἓνα ὀρθογώνιο κτήριο στή Β. πλευρά τοῦ Σταυροῦ, μυκηναϊκά ὄστρακα σέ οἰκόπεδο στά ΝΔ ὄρια τοῦ χωριοῦ και μυκηναϊκή κεραμεική και κρήνη στή θέση Ἀσπροσουκιά (450μ. Δ. τοῦ Σταυροῦ). Στήν Πόλη ὁ Vollgraff βρῆκε

μυκηναϊκή κεραμεική και ἓνα "θησαυρό" 15 χάλκινων ἀντικειμένων (λόγχες, μαχαίρια, σμίλη και ἴσως ξίφος).

Τέλος, στή Σχολή Ὀμήρου εἶχαν βρεθεῖ ἀπό τούς Ἀγγλους Watson και Benton μερικά μυκηναϊκά ὄστρακα. Ἡ θέση (εικ. 238) εἶναι στρατηγικῆς σημασίας, καθῶς, ὅπως τά Πηλικάτα, ἔτσι και αὐτή ἐλέγχει ὅλη τήν καλλιεργήσιμη ἔκταση τῆς Β. Ἰθάκης και ἔχει εὐκόλη πρόσβαση στά λιμάνια, Πόλης, Φρικῶν και Ἀφαλῶν. Τά ἀποκαλυφθέντα, ὡς τώρα κτηριακά κατάλοιπα ἀπό τίς ἐρευνες τοῦ Πανεπιστημίου Ίωαννίνων (1995-2001) και τά κινητά εὐρήματα ἀνήκουν σέ ἓνα ἰσχυρό και ἀκμαῖο κέντρο τῆς Β. Ἰθάκης, κατοικούμενο στήν ΜΕ, ΥΕ και Ἑλληνιστική περίοδο και χρησιμοποιούμενο ὡς νεκροταφεῖο στήν Ρωμαϊκή ἐποχή.

Οἱ ἐρευνές μας ἔχουν ἀποκαλύψει ἀκρόπολη μέ ὄχρωματικούς περιβόλους, πύλες και ὑπόγεια προϊστορική κρήνη. Τά κτήρια τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ἦσαν διευθετημένα σέ δύο ἀνδῆρα (ἄνω και κάτω), (εικ. 239-240) συνδεόμενα μέ λίθινα κλιμακοστάσια, πού διευκόλυναν τήν σύγχρονη χρήση τους. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συμπλήρωση τῶν

Εικ. 240. Σχολή Ὀμήρου. Ἀνω ἀνδῆρο κα. ἑλληνιστικός πύργος ἀπό ΒΔ

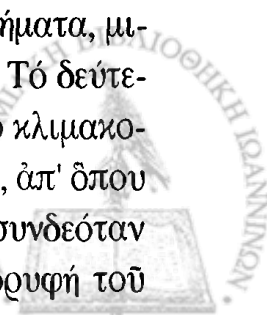
Εἰκ. 241. Σχολή Ὁμήρου. Κατώτερο τμήμα τοῦ Ν. κλιμακοστασίου

Εἰκ. 242. Σχολή Ὁμήρου. Κλιμακοστάσιο Ν. ἑλληνιστικῆς εἰσόδου ὀρθογωνίου κτηρίου

κενῶν τμημάτων τοῦ ἄνω ἀνδῆρου καί τῶν σχισμῶν τῶν βράχων μέ κυκλώπεια τειχοδομία (εἰκ. 243). Ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι τό ἀνασκαπτόμενο μεγάλο ὀρθογώνιο κτήριο στό κάτω ἀνδῆρο, τό ὁποῖο ἀνάγεται, μέ βάση τό σχῆμα του καί τήν χειροποίητη κεραμεική τῶν κατώτερων στρωμάτων, στήν προϊστορική ἐποχή καί ειδικότερα στήν ΜΕ καί στήν ΥΕ περίοδο μέ ἐπαναχρησιμοποίησή του στήν ἑλληνιστική ἐποχή. Τρία μεγάλα κλιμακοστάσια καί ἄλλα μικρότερα σκαλι-

σμένα στούς βράχους καί πιθανῶς μερικά ξύλινα πού χάθηκαν, συνδέουν τά δύο ἀνδῆρα (εἰκ. 241, 244, 245). Τό ἕνα ἀπό τά δύο κλιμακοστάσια μέ τά ὑπερυψωμένα σκαλοπάτια, πού τό χωρίζουν σέ δύο τμήματα, μεῖται πιθανῶς μινωικά πρότυπα. Τό δεύτερο, στενότερο, ἀλλά ὄχι μικρότερο κλιμακοστάσιο, κατέληγε σέ λίθινο δάπεδο, ἀπ' ὅπου μέ ἐνδιάμεσα ξύλινα σκαλοπάτια συνδεόταν μέ τά λίθινα σκαλοπάτια στήν κορυφή τοῦ βράχου.

Εἰκ. 243. Σχολή Ὀμήρου.
Κυκλώπειο τείχος ἄνω
ἀνδῆρου

Εἰκ. 244. Σχολί
Ὀμήρου. Τό μέγα
λο Δ. κλιμακοστά
σιο ἀπό Α

Εἰκ. 245. Σχολή Ὀμήρου. Ἀνώτερο τμήμα τοῦ Ν. κλιμα
κοστασίου

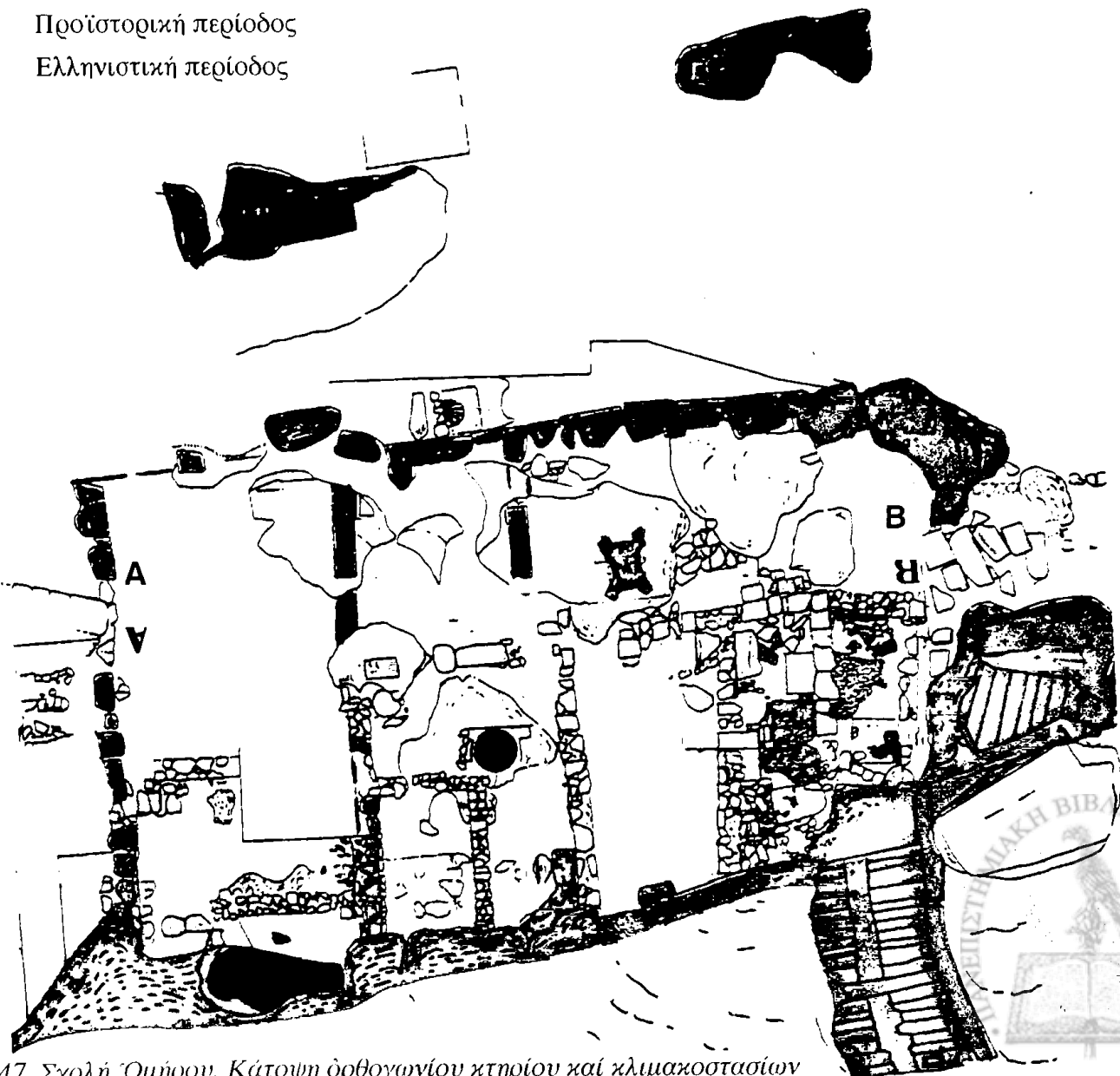

Εικ. 246. Σχολή Όμηρου. Όρθογώνιο κτήριο από Δ.

Προϊστορική περίοδος
Ελληνιστική περίοδος

Εικ. 247. Σχολή Όμηρου. Κάτωμη όρθογώνιου κτηρίου και κλιμακοστασίων

Είχ. 248. Σχολή Όμηρου. Ανατολική πρόσοψη ορθογωνίου κτηρίου

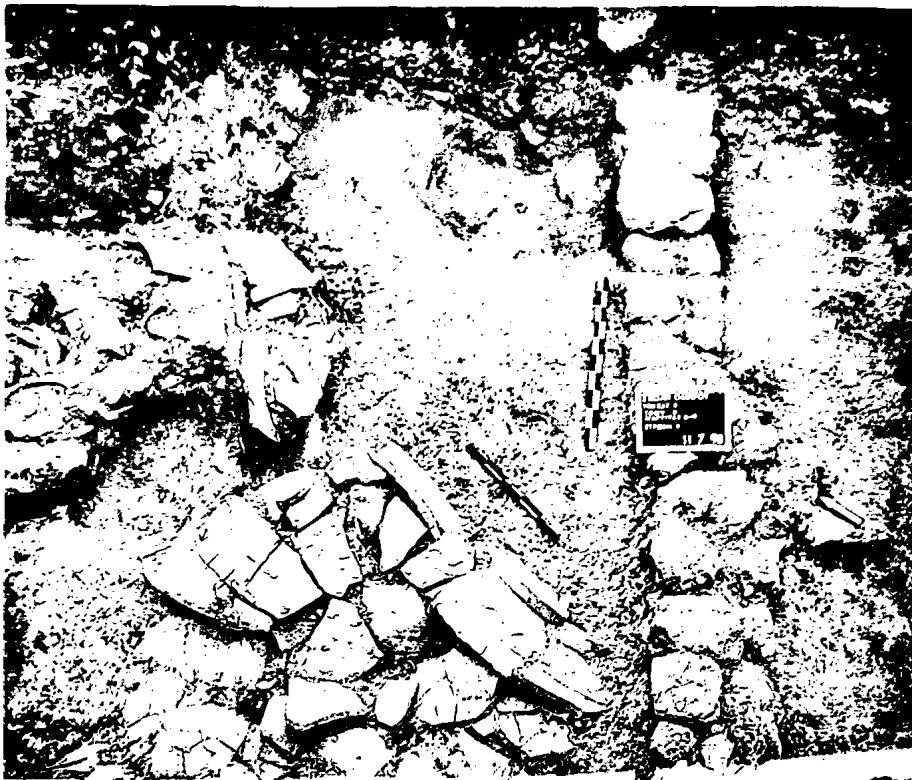
Είχ. 249. Σχολή Όμηρου. Κάθετο λάξευμα στό βράχο τής Δ. πλευράς του ορθογώνιου κτηρίου γιά ύποδογή ξύλινου καθίσματος(·)

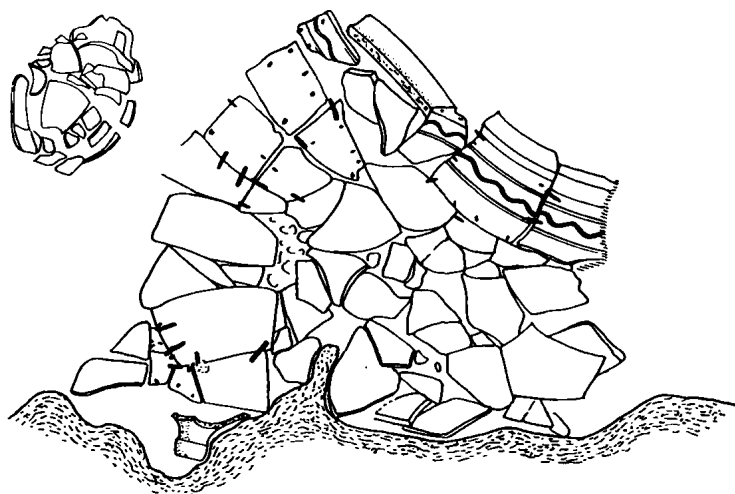
Είχ. 250. Όρθογώνιο κτήριο: δάπεδο μέ κονίαμα ελληνιστικής αίθουσας

251. Σχολή Όμηρου. Όρθογώνιο κτήριο: τμήμα τών Βόρειων άποθηκών. άνοιγμα του ύπόγειου στρώματος

Εικ. 252. Σχολή Όμηρου. Ὁρθογώνιο κτήριο: πιθάρια και ἀμφορέας κατὰ χώραν στίς Β. ἀποθήκες

Τό μεγάλο ὀρθογώνιο κτήριο (διαστ. 21, 50X11, 50μ.) εἶχε τρία δωμάτια καί μία σπηλαιώδη, ὑπόγεια ἀποθήκη στήν προϊστορική περίοδο καί ὀκτώ δωμάτια στήν ἑλληνιστική ἐποχή. Κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή ὑπέστη διαδοχικές ἀναδιατάξεις τῶν χώρων του καί ἴσως χρησιμοποιήθηκε ὡς ἱερό(ς), (εἰκ. 246-252).

Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ λόφου τῆς Σχολῆς Ὁμήρου, κοντά στόν ἀγροτικό δρόμο ὑπάρχει μία ὑπόγεια προϊστορική

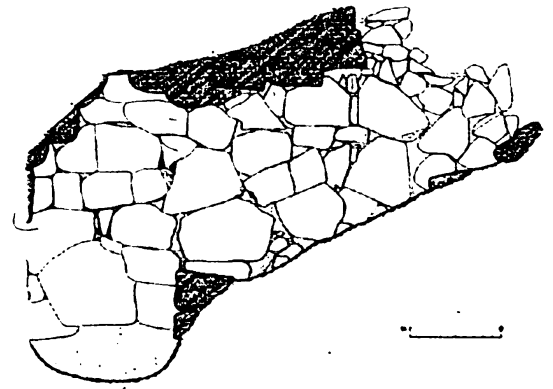
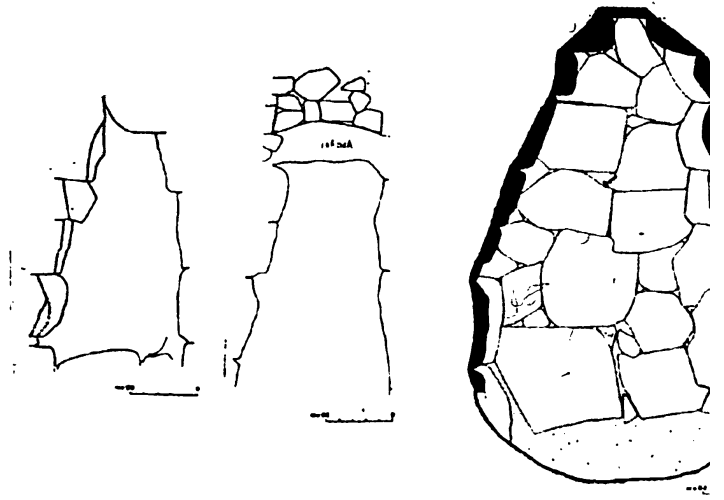
κρήνη, ἀποκαλούμενη ἀπό τοῦς ντόπιους κατοίκους "Λουτρό τῆς Πηνελόπης", (εἰκ. 253-254). Εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀπό τόν Watson, συνεργάτη τοῦ Heurtley, στή δεκαετία τοῦ '30. Ὁ ἐκφορικός τρόπος δομῆς της εἶναι ὁμοιος μέ ἐκεῖνον τῶν ὑπόγειων κρηνῶν τῶν Μυκηνῶν, Τίρυνθας, Ἁγίας Εἰρήνης Κέας καί τῆς κρήνης-δεξαμενῆς τοῦ Baycecultan. Ἡ ἀνεύρεση προϊστορικής κεραμεικῆς (τριῶν στελεχῶν μυκηναϊκῶν κυλίκων) ἀπό τοῦς Ἄγγλους ἐρευνητές σέ

(α)

Εἰκ. 254. Κατόψεις καὶ τομές προϊστορικῆς κρ

(β)

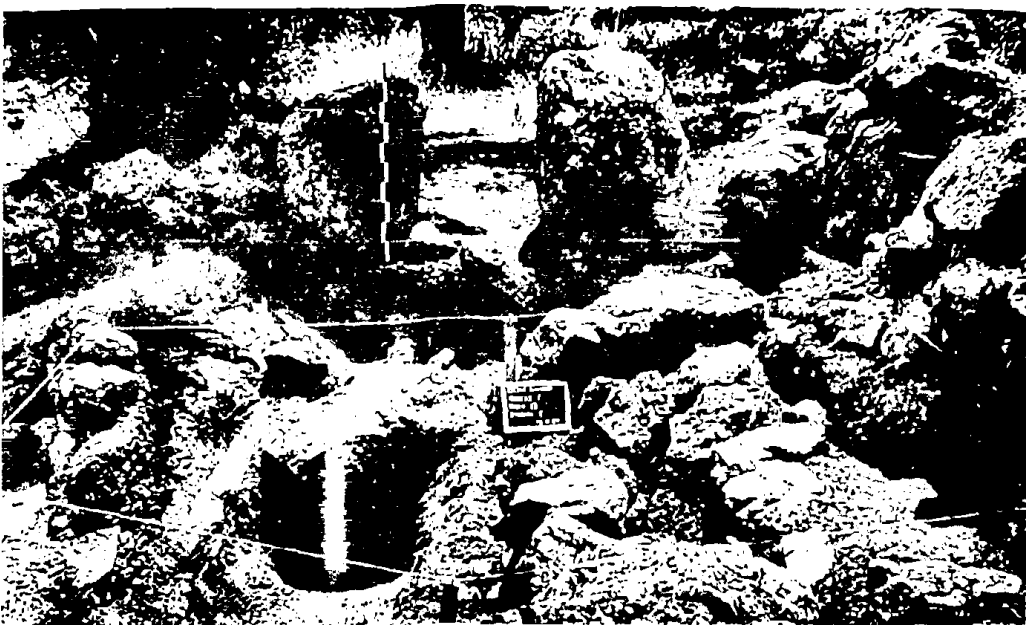

(γ)

Εἰκ. 253. Εἰσόδος καὶ ἐσωτερικό ὑπόγειας προϊστορικῆς κοίτης

Εἰκ. 255. Σχολή Ὀμήρου. Ταφικός περίβολος ἀπὸ Ν.

Εἰκ. 256. Σχολή Ὀμήρου. Ἐσωτερικὸ ταφικοῦ περιβόλου, μονολιθικὲς παραστάδες καὶ κιβωτιόσχημος τάφος

συνδυασμό με τόν ἐκφορικό τρόπο δομῆς συνιστᾶ χρονολόγησὴ τῆς στήν προϊστορική ἐποχή.

Στόν Ἀετό (Ν. Ἰθάκη), (εἰκ. 237) οἱ παλιότερες ἐρευνες τῶν Lorimer καὶ Heurtley στή δεκαετία τοῦ '30, ἄν καί ἐντόπισαν ἄτακτους λιθοσωρούς μέ ΥΕ ΠΙΓ κεραμική, μελανό χῶμα καὶ κεράμους, πού ἐρμηνεύθηκαν ὡς χῶροι ἀπόθεσης καταλοίπων θυσιῶν ἢ ὡς φτωχά λείψανα εὐτελῶν οἰκιῶν, καὶ οἱ πρόσφατες τοῦ Συμεώνογλου μέ δείγματα κατοίκησης ἀπὸ τὴν μυκηναϊκή ἐποχή (κυκλικὸ οἰκοδόμημα διαμ. 13μ. πού τό ἐομήνευσε ὡς ὀμηρικὴ θόλο)

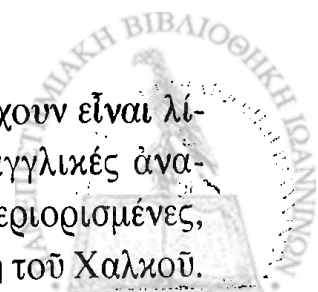
δέν ἔχουν, ἐντούτοις, ἐπαρκῶς τεκμηριώσῃ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Γενικά, ἀπαιτεῖται ἀκόμη πολλή καὶ συστηματικὴ ἐρευνα σ' ὀλόκληρη τὴν Ἰθάκη, τὴν πατρίδα τοῦ Ὀδυσσεά, ὅπου πρέπει νά ὑπάρχουν καὶ ἄλλες προϊστορικές θέσεις.

Τάφοι καὶ ταφικά ἔθιμα

Οἱ πληροφορίες πού ὑπάρχουν εἶναι λίγες, προερχόμενες ἀπὸ τίς ἀγγλικὲς ἀνασκαφές στὰ Πηλικάτα καὶ περιορισμένες, ὡς τώρα, στήν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Εἰδικότερα, ἀναφέρεται μία μεμονωμέ-

νη παιδική ταφή από τον Τομέα VI σέ πίθο μέσα στον ΠΕ οικισμό, κτερισμένη με ένα βοόσχημο ειδώλιο, μία πρόχου, ένα σκύφο και μερικά όστᾶ χοίρου.

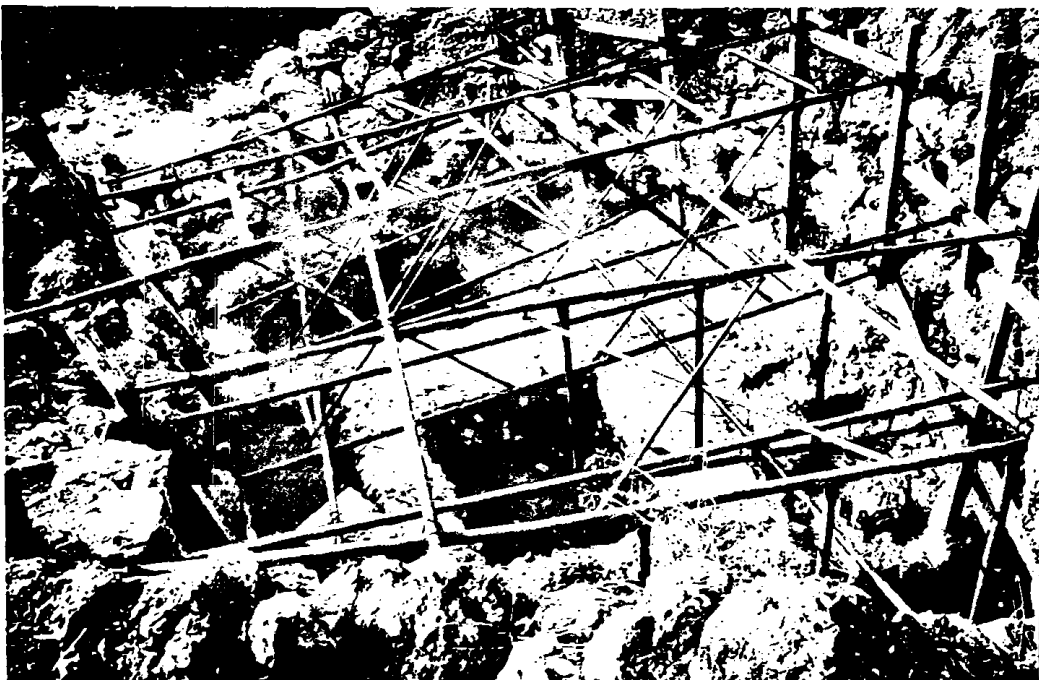
Στόν Τομέα I βρέθηκαν, στήν ἄκρη τοῦ οἰκισμοῦ, τρεῖς ἢ περισσότερες πολύ διαταραγμένες ταφές σέ πίθους, κτερισμένες πιθανῶς με ποικίλα ἀντικείμενα (χρυσᾶ κοσμήματα, χάλκινα ἐλάσματα καί ψέλλια, ὁστέινα καί πήλινα σφονδύλια, ὄψιανό, πυριτολιθικά ἐργαλεῖα κ.ἄ.) καί ἕνας "τελετουργικός λάκκος" ἢ βόθρος με ἀποτμήματα πίθων, δύο ὀλόκληρα ἄγγεῖα καί ὁστᾶ ζῶων. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ τομέα ἦταν ταφική καί ὅτι οἱ ταφικοί πίθοι καί ὁ λάκκος ἀνήκουν πιθανῶς σέ τύμβο.

Ταφές ἐντός οἰκισμῶν (intramural) σέ πιθάκια εἶναι μᾶλλον ἀσυνήθιστες στήν ΠΕ ἐποχή καί ἡ ὁμοιότητα τῶν ταφικῶν ἐθίμων συνδέει κατά κάποιον τρόπο τά Πηλικάτα με τήν περιοχὴ τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου βρέθηκαν ταφές νηπίων ἢ παιδιῶν σέ πιθάκια μέσα σέ οἰκισμό καί περισσότερο με τό ΠΕ νεκροταφεῖο τῶν βασιλικῶν τάφων (R-graves) στό Στενό Λευκάδας, ὅπου ὁμως παιδικές ταφές σέ πιθάκια ἦσαν κατά κανό-

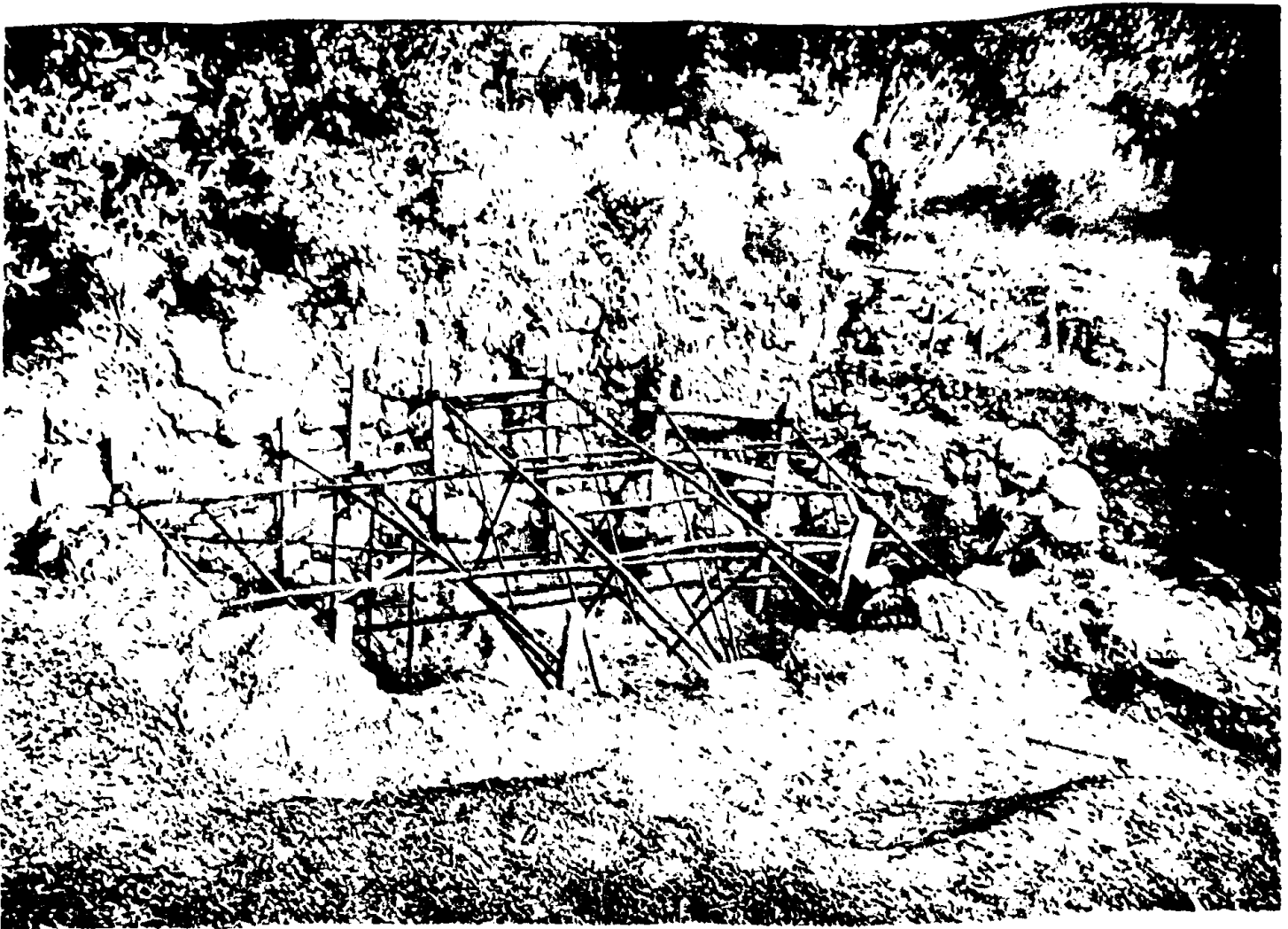
να ἀκτέριστες.

Τό 1998 ἀνεσκάφη ἀπό τήν ἀποστολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στή Σχολή Ὀμήρου τμήμα ταφικοῦ τετραγώνου περιβόλου, πού εἶχε εἴσοδο με μονολιθικές παραστάδες καί περιεῖχε κιβωτίοσχημο τάφο με ἕνα ἀκτέριστο ἢ συλημένο(;) νεκρό, (εἰκ. 255-256).

Χαμηλότερα καί ἀνατολικά, κάτω ἀπό τόν ἀγροτικό δρόμο, ἐρευνήθηκε μερικῶς ἕνα μεγάλο κυκλοτερές οἰκοδόμημα ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (εἰκ. 257-258) πο εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα (τό βόρειο τμήμα του χρησίμευε ὡς πλυντήριο τῶν χαλιῶν τοῦ χωριοῦ) καί σχετίζεται με τήν ἀκρόπολη τῆς Σχολῆς Ὀμήρου. Εἶναι χτισμένο με μεγάλους ἀκανόνιστους ὀγκόλιθους, χωρὶς συνδετικό ὑλικό ἢ ἴχνη ἐπιχρίσματος ἢ κινιάματος. Τά τοιχώματα του ἔχουν ἐσωτερική κλίση μόνο στό κάτω τμήμα τους καί ἔχει εἴσοδο κλιμακωτή στήν ἀνατολική πλευρά. Διαπιστώθηκε ἡ ἀπουσία δρόμο ἐνῶ ἡ κλιμακωτή εἴσοδος ἦταν φραγμένη με ξηρολιθιά (εἰκ. 259). Τό ἀνώτερο τμήμα τῆς εἰσόδου ἔχει τελείως καταστραφεί. Ἀπέδωσε χειροποίητη προϊστορικ

Εἰκ. 257. Κυκλοτερές οἰκοδόμημα. Ἀποψη ἀπό τ

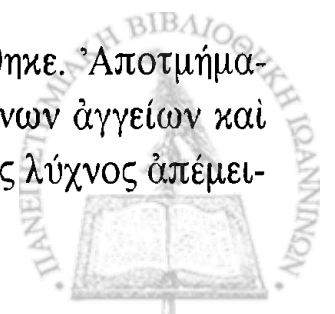
Είχ. 258. Κυκλοτερές οικόδομημα. Τομές ανασκαφικής περιόδου 2001

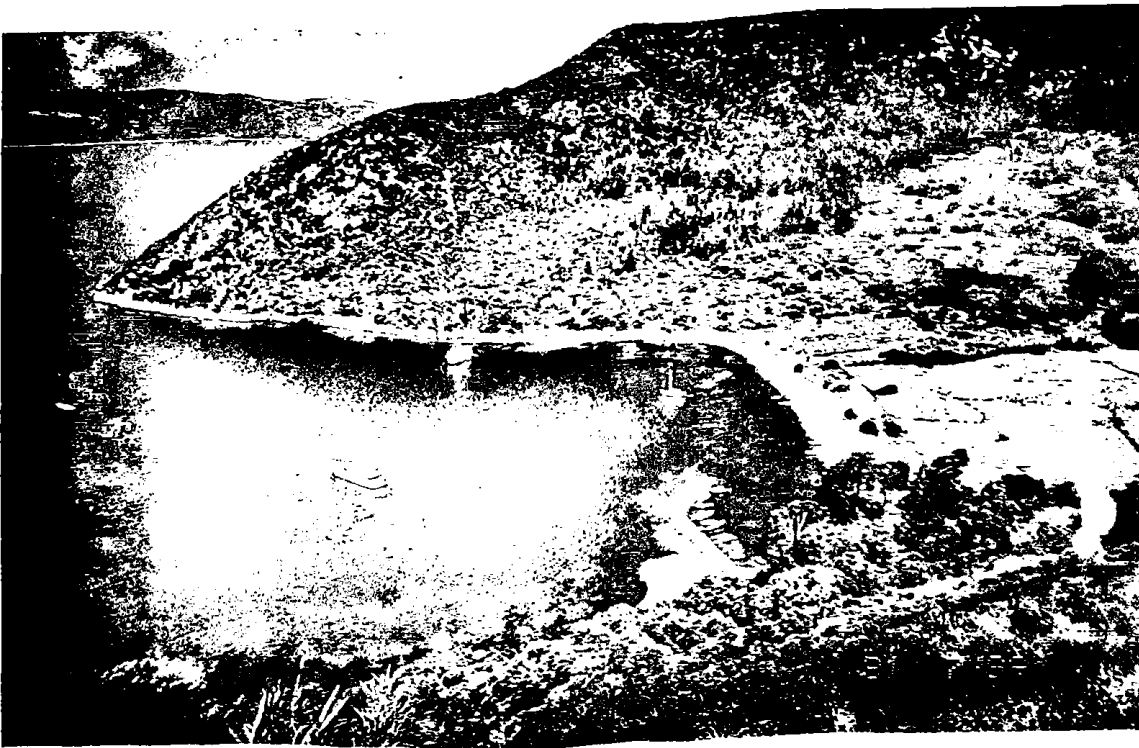

Είχ. 259.Κλιμακωτή είσοδος κυκλοτεροῦ κτηρίου φραγμένη με ξηρολιθιά

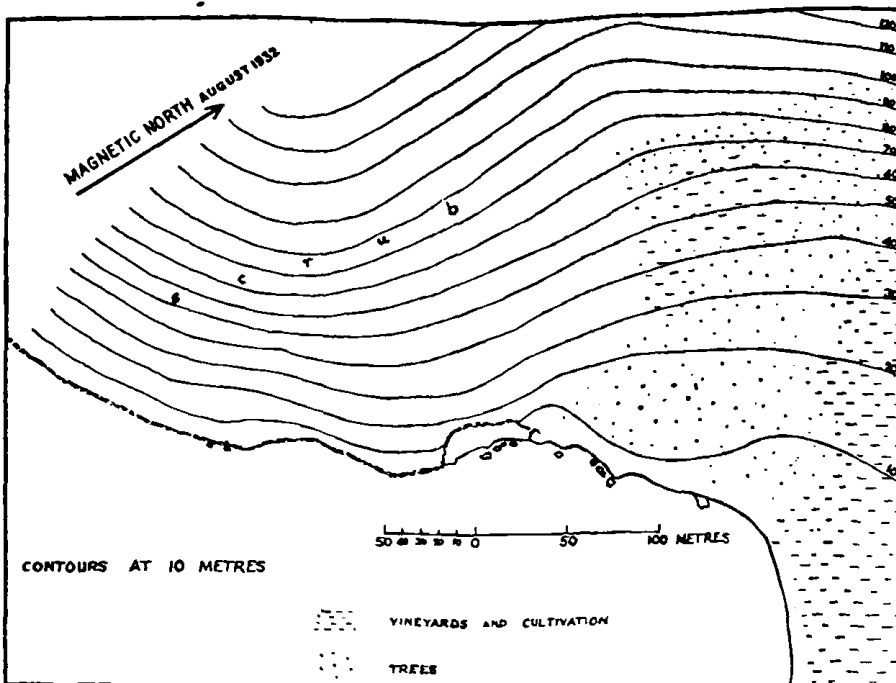
καί κεραμεική τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Στὴν βόρεια πλευρά τῆς τομῆς 6, (ἀνασκαφή 2001) βρέθηκαν ὀρθογώνιος πρᾶσινοπόρος λίθινος ὀρθοστάτης καὶ ἀποτιμήμα-

ρωμαϊκὸ τάφο πού συλήθηκε. Ἀποτιμήματα λύχνων τεμάχια γυάλινων ἀγγείων καὶ ἓνας ἀκέραιος μελαμβαφῆς λύχνος ἀπέμειναν στὸν χώρο.

Εἰκ. 260. Λιμάνι Πόλης

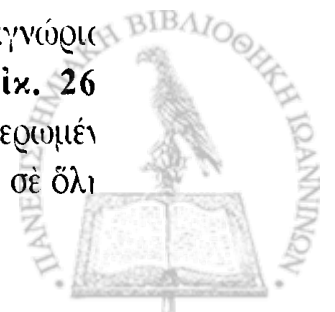

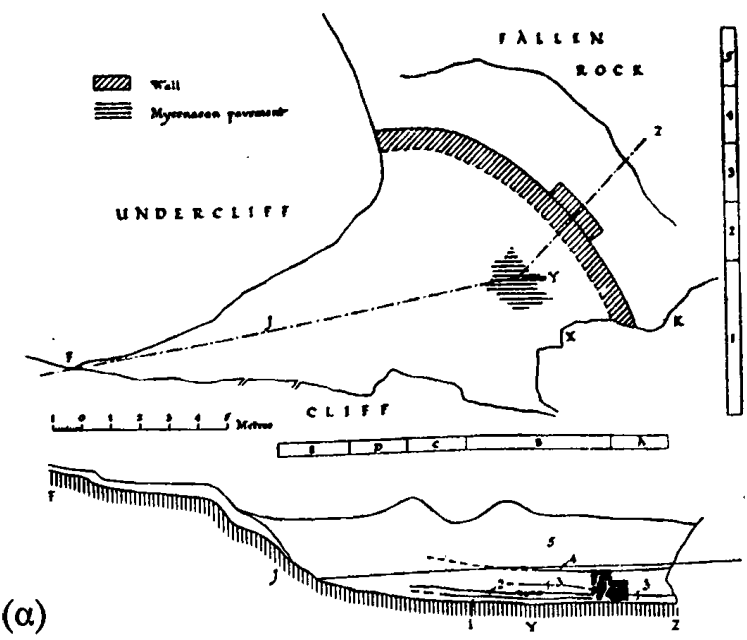
Εἰκ. 261. Το-
διο περιοχῆς σ-
(Λοῖζου)

Στὴν Β πλευρά τοῦ κόλπου τῆς Πόλης βρί-
σκεται τὸ σπήλαιο “Λοῖζου” (εἰκ. 260, 261,
263). Στὸ σπήλαιο αὐτὸ βρέθηκαν τυχαία
ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη Λοῖζο τὸ 1864 ἓνα ξίφος
καὶ ἓνας χάλκινος τρίποδας. Ὁ Schliemann,
πού ἐπισκέφθηκε τὸ σπήλαιο, ἀφαίρεσε δύο
ἐνεπίγραφες στήλες ἀφιερωμένες στὴν
Ἀθηνᾶ. Ὁ Ὀλλανδὸς ἀρχαιολόγος C.
Vollgraaf τὸ 1904 ἐρεύνησε τὸ σπήλαιο καὶ

μεταξὺ ἄλλων βρῆκε μυκηναῖο

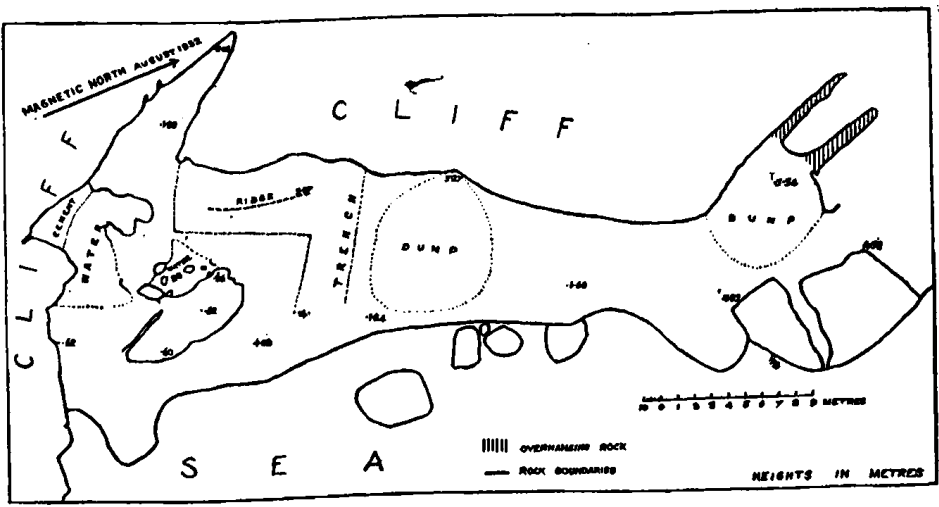
Συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἔγινε
Benton τὸ 1930, πού ἐργάστηκε
σχολες συνθήκες (εἰκ. 264) καὶ
μεγαλύτερο τμήμα τοῦ σπηλα-
ἰοῦ ἀρχικὸ δάπεδο, καὶ ἀναγνώρισε
τογραφία τοῦ χώρου (εἰκ. 265).
Ὅτι τὸ σπήλαιο ἦταν ἀφιερωμένον
καὶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ ὅλη

(α)

Εικ. 262. Σχέδια του σπηλαίου Πόλης (Λούζου), (Benton, BSA 35, 1934-35, figs. 3-4)

(β)

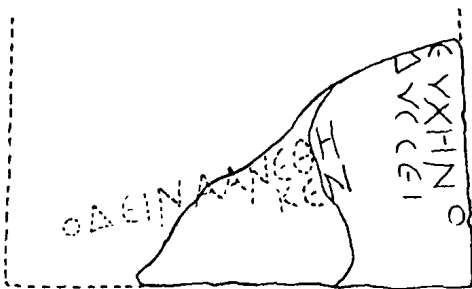

Εικ. 263. Τό Β. τμήμα του κόλπου της Πόλης, όπου υπήρχε τό σπήλαιο

Εικ. 264. Άνασκαφή σπηλαιού Πόλης τό 1932 (Benton, BSA 35, 1934-35, 50, fig.5)

Εικ. 265. Άποτμήμα πήλινου προσωπίου (μάσκας) με τήν έπιγραφή ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ (Benton, BSA 35, 1934-35, 55, fig. 7)

της Χαλκοκρατίας, όπως δηλώνουν όστρακα ΠΕ πίθων, μικρή ποσότητα ΜΕ κεραμεικής και άφθονη ύστερομυκηναϊκή κεραμεική των ΥΕΠΙΑ-Γ χρόνων.

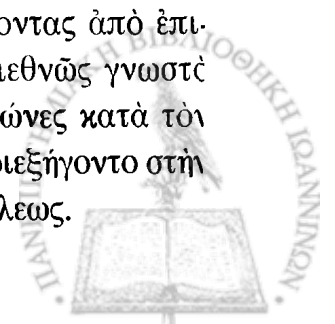
Μεσολαβεί διακοπή στους ΥΕΠΠΓ χρόνους και έπαναχρησιμοποιείται στην Γεωμετρική έποχή, στην όποια ανήκουν όστρακα άγγείων και άποτμήματα 12 χάλκινων τριπόδων (εϊκ. 266). Ή άνεύρεση των τριπόδων σ' αυτό τό παραθαλάσσιο μικρό ιερό σπήλαιο, ίσως συνδέεται με τήν σχετική άναφο-

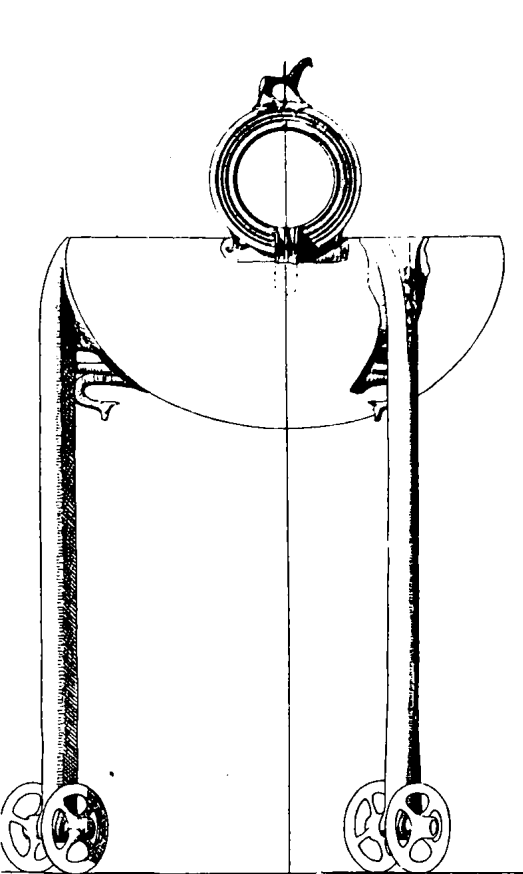
ρά της Όδύσσειας «N. 217, 218 Ός έπών τρίποδες περικαλλέας ήδ' έβηπτας ήρίγγμει» για τους 13 τρίποδες πού χάρισαν οί Φαίακες στον Όδυσσέα. Στο σπήλαιο βρέθηκε επίσης Πρωτοκορινθιακή και Κορινθιακή και Άττική κεραμεική του 6^{ου} και 4^{ου} αιώνα καθώς και κεραμεική Δ. κλιτύος και μεγαρικοί σκύφοι.

Μέ ένα τοίχο -παραπέτασμα - από πλακοειδείς λίθους, ύψους 0.20-0.50 μ. με κατεύθυνση Δ-Α τό 300 π.Χ. τό σπήλαιο μετατράπηκε σέ ιερό (εϊκ. 262α). Έξωτερικά του ιερού ύπήρχε λίθινη κλίμακα και έσωτερικά πλακόστρωτο από άκατέργαστες πέτρες, σύγχρονο με τον τοίχο.

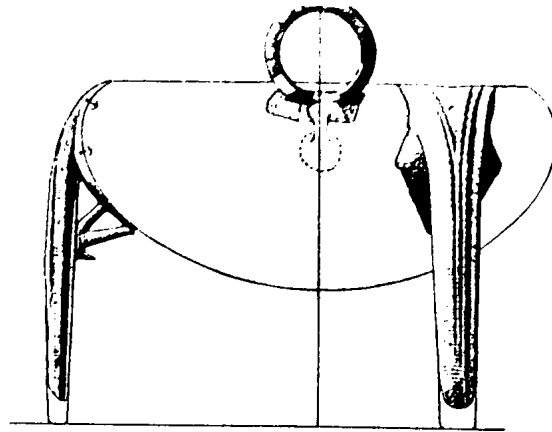
Βρέθηκαν άποτμήματα 100 γυναικείων προσωπίων (μασκών) του 2ου - 1ου αϊ. π.Χ., ένα από τά όποια φέρει έγγάρακτη έπιγραφή "ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ και "Ο ΔΕΙΝΑ ΑΝΕΘΗΚΕΝ" (εϊκ. 265).

Ή S. Benton ύποστήριζε ότι τό σπήλαιο αυτό ίσως έκαλεϊτο "σπήλαιο των τριπόδων" και πιθανότατα, κρίνοντας από έπιγραφή Μαγνησίων, ήταν διεθνώς γνωστό για τους Όδυσσειακούς άγώνες κατά τον 2ο και 1ο αϊ. π.Χ. πού ίσως διεξήγοντο στην πεδιάδα του κόλπου της Πόλεως.

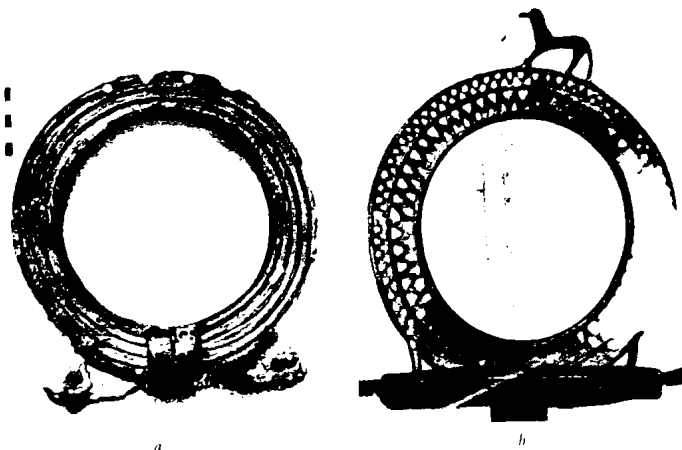

(α)

(β)

Εἰκ. 266. Ἀποτιμήματα καὶ σχέδια χάλκινων τριπόδων (Benton, BSA 35, 1934-35, 50, 60, 64, figs. 6, 10, 14)

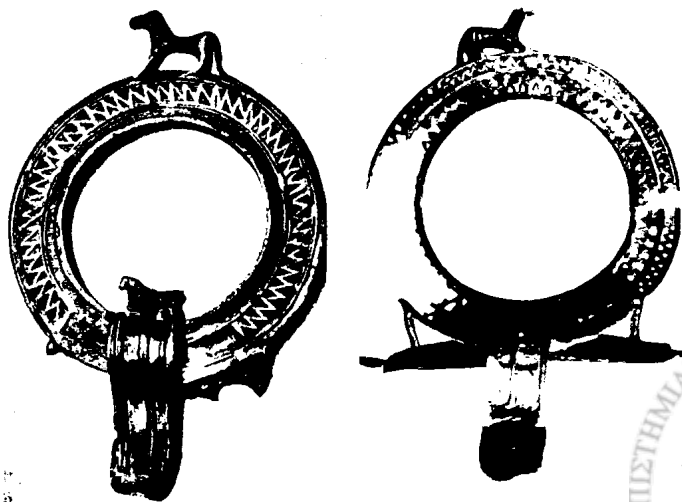

a

b

(γ)

(δ)

Κεραμεική

Τό μεγαλύτερο ποσοστό ΠΕ κεραμεικής τής Ίθάκης, πού είναι χειροποίητη, προέρχεται από τά Πηλικάτα και διακρίνεται σέ διάφορες κατηγορίες (στιλβωτή-Urfirnis, γραπτή, έντριπτη, “βόρεια” και χονδροειδής). Έπικρατέστερα σχήματα είναι ό σκύφος, πυξίδα, “κύμβη”, πρόχους, ασκός και κύπελλο, μερικά από τά όποια έχουν παράλληλα από τήν Λευκάδα, Κεφαλλονιά και σπανιότερα από άλλου (“Άγιος Κοσμάς, Λέρνα, Κοράκου, Όλυμπία).

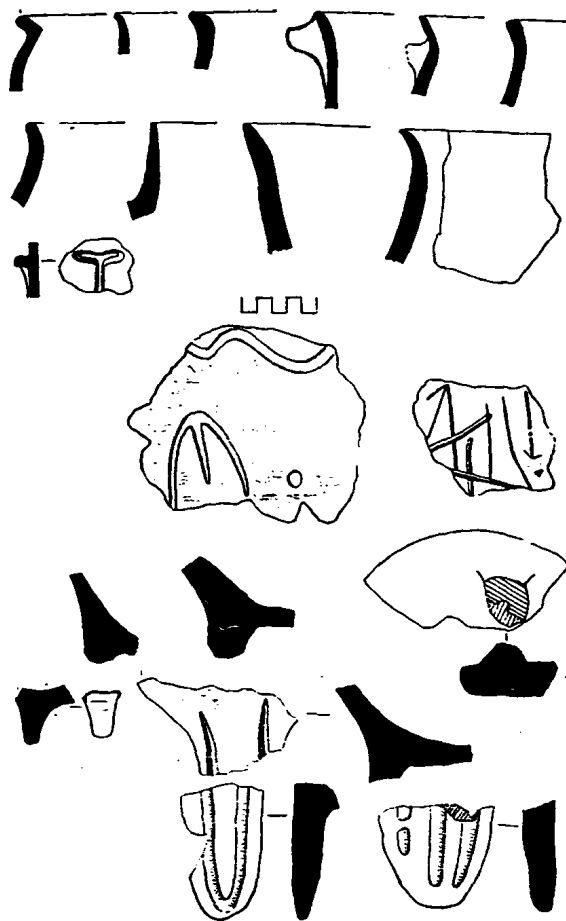
Όλες οί γνωστές κατηγορίες ΜΕ κεραμεικής (γκρίζα, έρυθρή και κίτρινη μινυακή και άμαυρόχρωμη) άντιπροσωπεύονται στην Ίθάκη και έπιπροσθέτως ύπάρχει και “βόρειας” προέλευσης.

Σχήματα πού έχουν άναγνωρισθεί: κάνθαρος, μινυακός σκύφος και σκύφος μέ στέλεχος, πρόχους. Διακοσμητικά θέματα τής άμαυρόχρωμης: δικτυωτό, τεθλασμένες, ομάδες καθέτων και όριζοντίων γραμμών κ. ά. Η ΜΕ κεραμεική τής Ίθάκης έχει όμοιότητες μέ τήν “Άδριατική” τής Μάλθη, τής Άργολίδας, και τής γειτονικής Λευκάδας (σπήλαιο Κάρου).

Σέ όλες τίς γνωστές θέσεις τής Ίθάκης έχει βρεθεί **μυκηναϊκή κεραμεική**, άν και τά όλόκληρα ή συμπληρωμένα άγγεία είναι λίγα. Η πλείστη προέρχεται από τίς Τρεις Λαγκάδες και τό σπήλαιο τής Πόλης.

Δείγματα πρώιμης μυκηναϊκής κεραμεικής (ΥΕΙ-ΙΙ) είναι έλάχιστα και αυτό ίσως όφείλεται στην συνέχιση παραγωγής ΜΕ κεραμεικής στην Ίθάκη ως τήν ΥΕΙΙΑ περίοδο. Άναφέρονται όρισμένα όστρακα κύπελλων τύπου Βαφειου και διακόσμηση μέ διπλούς πελέκεις, σπείρες και λευκό χρώμα σέ μερικά άλλα από τίς τρεις Λαγκάδες και τήν Πόλη.

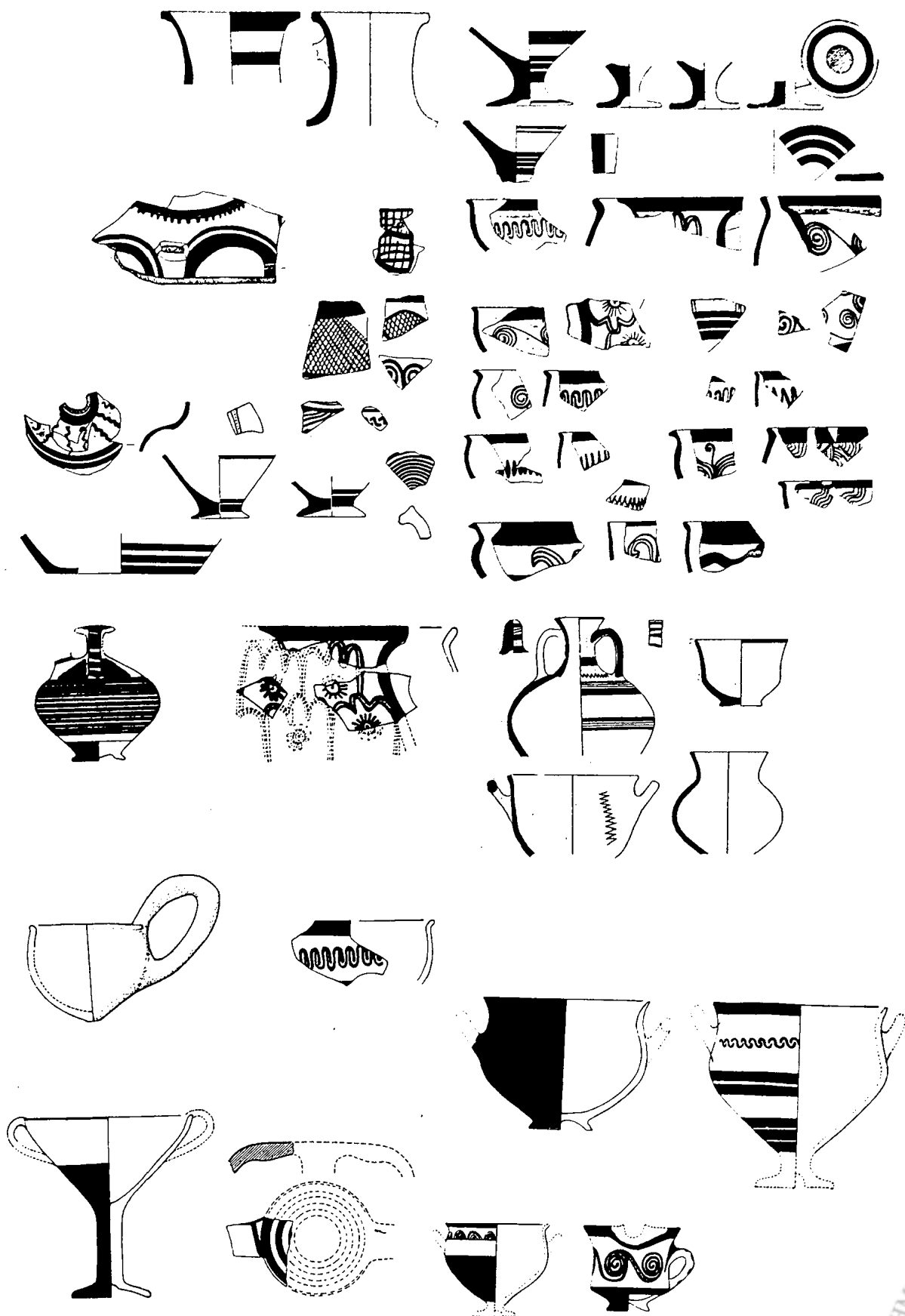
Η περισσότερη κεραμεική άνήκει στην

Είχ. 267. Δείγματα χειροποίητης άτεχνης κεραμεικής από Τρεις Λαγκάδες (Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, figs. 7)

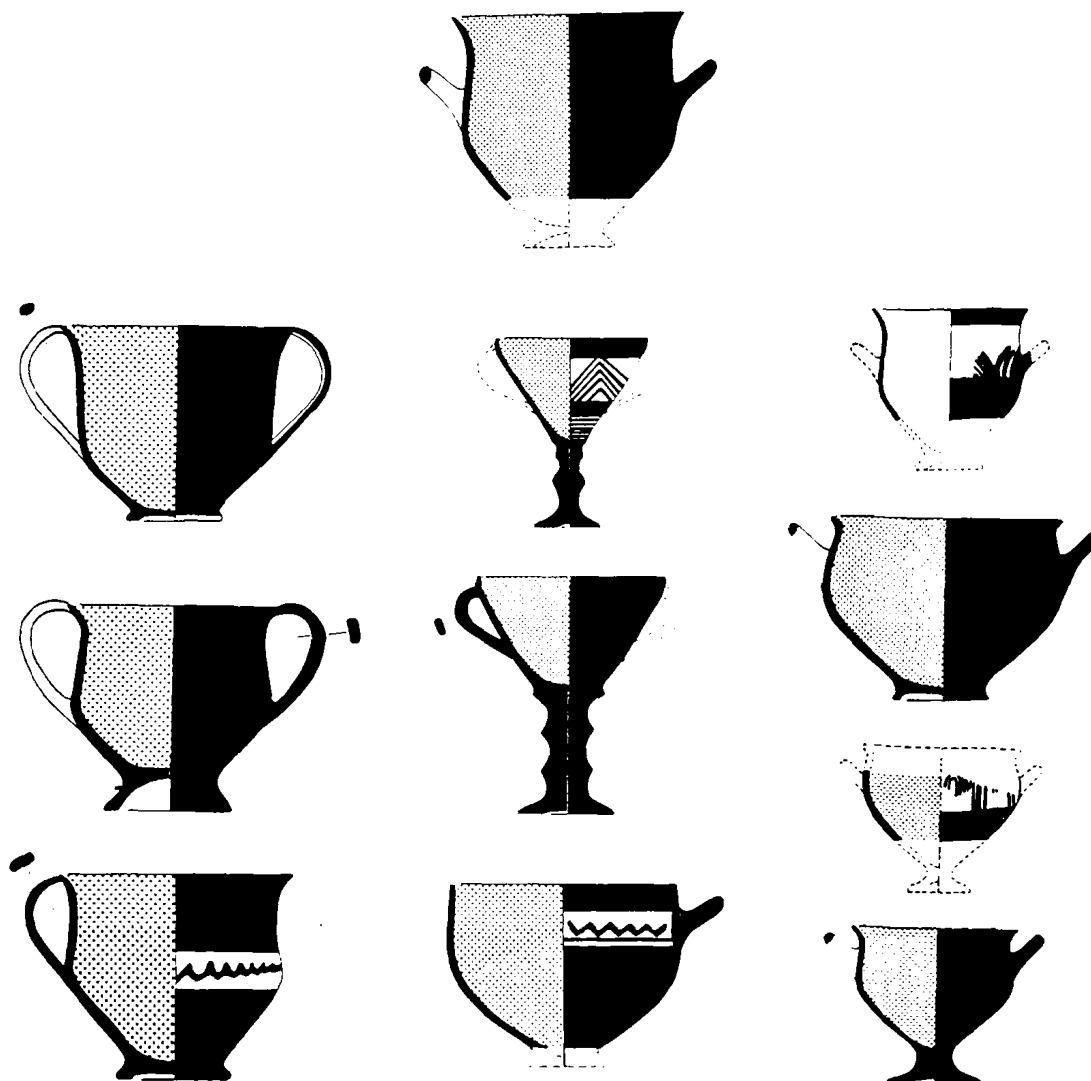
ΥΕΙΙΑ-Β/Γ περίοδο και περιλαμβάνει περίπου 15 διαφορετικά σχήματα (τρίωτοι σταμνίσκοι, ψευδόστομοι άμφορίσκοι, άλάβαστρα, πρόχοι, φλάσκη, ύδρίες, κύαθοι, κύπελλα, κύλικες, σκύφοι, κρατήρες, ήθμοί, δίσκοι, άρύταινα, κ.ά.), (είχ. 268) ένώ ή τεχνική και διακόσμηση είναι όμοιες μέ εκείνες γνωστών συνόλων μυκηναϊκής κεραμεικής, ιδιαίτερα τής Φωκίδας, Δ. Πελοποννήσου και τών γειτονικών νησιών Κεφαλονιάς, Ζακύνθου και Λευκάδας.

Δυστυχώς, ή κεραμεική τών ΥΕΙΙΑ και Β περιόδων άντιπροσωπεύεται κατά τό πλείστον από όστρακα, μέ συνέπεια τήν δυσκολία συναγωγής άσφαλών συμπερασμά-

Εἰκ. 268. Δείγματα μνηναϊκῆς (ΥΕΙΙΑ-Β) κεραμεικῆς ἀπὸ Τρεῖς Λαγκάδες (Benton-Waterhouse, BSA 68, 1973, 4, figs. 3, 5, 6)

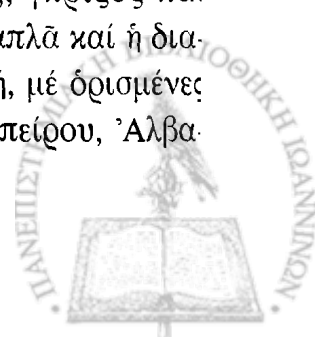
Είκ. 269. Δείγματα κεραμεικής ΥΕΙΙΓ-Σκοτεινών Αιώνων από τό σπήλαιο Πόλης

των. Είναι, όμως, εμφανής ή ντόπια, κατά τό πλείστον, παραγωγή.

Ἡ ΥΕΙΙΓ κεραμική από τήν Πόλη παρέχει σαφέστερη καί πληρέστερη εικόνα τοῦ στύλ, καθώς εἶναι καλύτερα σωζόμενη, μολονότι ή ποσότητα εἶναι μικρή καί ή ποικιλία σχημάτων περιορισμένη. Ἰδιαιτέρες ὁμοιότητες μέ τήν σύγχρονη κεραμική τῆς Κεφαλονιάς ἐντοπίζονται σέ ὀρισμένα σχήματα καί διαφορετικά θέματα (μονόχρωμοι σκύφοι καί κύλικες, ἀρύταινες, ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, κύπελλα μέ προχοή καί ἀγγεῖα μέ πόδια, σπείρες, δικτυωτά, διαγραμμισμένα τρίγωνα κ.ἄ.), (εἰκ. 269).

Μερικά ὄστρακα από τήν Πόλη, ἕνα από τόν Ἄετό καί ἕνας ψευδόστομος ἀμφορίσκος ὑποδηλώνουν ἐπίδραση τοῦ “Πυκνοῦ Ρυθμοῦ”.

Ἐκτός από τήν τροχήλατη, στήν Ἰθάκη βρέθηκε καί χειροποίητη κεραμική τῆς ΥΕΧ. (εἰκ. 267). Προέρχεται από τήν Πόλη, τίς Τρεῖς Λαγκάδες καί τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο-Σχολή Ὀμήρου. Ὁ πηλός εἶναι ἐρυθρός, πορτοκαλόχρους, γκριζός καί γκριζόμαυρος, τά σχήματα ἀπλά καί ή διακόσμηση γραπτή ή πλαστική, μέ ὀρισμένες ὁμοιότητες μέ αὐτήν τῆς Ἡπείρου, Ἀλβανίας καί Μακεδονίας.

Μεταλλοτεχνία (εικ. 270)

Τά αντικείμενα μεταλλοτεχνίας είναι σχετικώς λίγα και τά περισσότερα είναι χάλκινα. Διακρίνονται στίς παρακάτω κατηγορίες:

α) **Όπλα:** Μέ εξαίρεση μιά ΠΕ χάλκινη λόγχη τύπου IX του Branigan, τά υπόλοιπα λίγα γνωστά όπλα ανήκουν στήν YEX:

1) δύο ξίφη (στά Μουσεία Neuchâtel και British) δημοσιευμένα από τήν Benton, ανήκουν στήν κατηγορία τών “βραχέων ξιφών” του Catling και τυπολογικά σέ παραλλαγή του τύπου A τό πρώτο και στόν τύπο G τής Sandars τό δεύτερο. Ένα τρίτο ξίφος, έλλιπές τήν λαβή, από τόν “θησαυρό τής Πόλης” ανήκει στόν κεντροευρωπαϊκό τύπο Naue II, και αποτελεί τό μοναδικό δείγμα αυτού του τύπου από τά Ίόνια νησιά, υποδηλώνοντας σχέσεις τής Ίθάκης μέ περιοχές τής Αδριατικής και Κεντρικής Ευρώπης.

2) τρεις λόγχες από τόν “θησαυρό τής Πόλης” (μία φλογόσχημη και δύο φυλλόσχημες) είναι οί καλύτερα σωζόμενες στό σύνολο τών 11 του θησαυρού.

β) **Έργαλεία:** Υπάρχουν δύο ΜΕ μαχαίρια από τόν “θησαυρό τής Πόλης” και τον Σταυρό και μία σμίλη, ενώ στήν YEX ανήκουν τρία μαχαίρια, μία σμίλη, μία τριχολαβίδα και ένα άγκιστρι από τόν “θησαυρό τής Πόλης” και τίς Τρεις Λαγκάδες, τών γνωστών αιγαιακών τύπων.

γ) **Κοσμήματα:** Είναι ελάχιστα: ένα χάλκινο δαχτυλίδι κόμης ή χειρός, ένα χρυσό διάδημα μέ ανάγλυφη διακόσμηση και μία σφαιρική πιεσμένη χρυσή χάντρα, όλα από τά Πηλικάτα, τής ΠΕ έποχής.

Διάφορα μικροευρήματα

Στα Πηλικάτα βρέθηκαν πυριτολιθικά έργαλεία, όψιανός, τριπτήρες, λίθινοι πελέκεις και χάντρες ή κομβία από άσβεστόλιθο και στεατίτη καθώς και πήλινα ειδώλια (3 βοοειδή και 1 προβάτου), έπτά σφονδύλια,

Εικ. 270. Χάλκινα έργαλεία και όπλα από τό σπήλαιο Πόλης (Benton, BSA 35 1934-35, 71, fig. 20)

ένα σφράγισμα και άγκυρόσχημα έπιστήθια αντικείμενα (κοσμήματα ή άγκιστρα;), μία όστέινη περόνη, ένα όστέινο “σφονδύλι”, απότμημα δοντιού κάπρου και έλεφάντινη λαβή μαχαιριού, τής ΠΕ έποχής.

Τά μικροευρήματα τής YEX είναι κυρίως πήλινα και λίθινα κομβία, μία πήλινη άγνύθα και ένας μικρός λίθινος πέλεκυς από τόν Σταυρό και τίς Τρεις Λαγκάδες, ενώ αναφέρεται ένα γυναικείο φυσιοκρατικού τύπου πήλινο ειδώλιο από τόν Άετό.

Το πρόβλημα ταύτισης τῆς ὀμηρικῆς Ἰθάκης

Ι ΡΑΨΩΔΙΑ

19. Εἴμ' Ὀδυσσεὺς Λαερτιάδης, ὃς πᾶσι δόλοισιν
20 ἀνθρώποισι μέλω, καὶ μευ κλέος οὐρανὸν ἵκει.
21 ναιετάω δ' Ἰθάκην εὐδείελον' ἐν δ' ὄρος αὐτῇ
22 Νήριτον εἰνοσίφυλλον, ἀριπρεπές' ἀμφὶ δὲ νῆσοι
23 πολλαὶ ναιετάουσι μάλα σχεδὸν ἀλλήλησι,
24 Δουλίχιόν τε Σάμη τε καὶ ὑλήεσσα Ζάκυνθος-
25 αὐτῇ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτη εἰν ἀλί κεῖται
26 πρὸς ζόφον, αἱ δὲ τ' ἀνευθε πρὸς ἠῶ τ' ἠέλιόν τε-
27 τρηχεῖ', ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος.

Ἐγὼ εἶμαι τοῦ Λαέρτη ὁ γιὸς Δυσσέας, πού ὄλοι λένε τίς τέχνες μου, κι' ἡ δόξα μου ὡς τὰ οὐράνια φτάνει, καὶ κατοικῶ στό ξέφαντο, τὸ φημισμένο Θιάκι, πῶχει τὸ Νήριτο βουνό, ψηλὸ καὶ δεντρωμένο, κι' ὀλόγουρα πολλὰ νησιά, τῶνα κοντὰ μὲ τᾶλλο, τῆ δασωμένη Ζάκυνθο, τῆ Σάμη, τὸ Δουλίχι.

Πιο κάτω ἀπ' ὄλα, χαμηλὸ τὸ Θιάκι, στοῦ πελάγου τὰ δυτικά, κι' ἠλιόβγαλμα κοιτάζουν ὄλα τᾶλλα.

Βραχότοπος, μὰ ξακουστὴ παλληκαριῶν γεννήτρα.

Ν ΡΑΨΩΔΙΑ

242 ἢ τοι μὲν τρηχεῖα καὶ οὐχ ἰππήλατός ἐστιν,
243 οὐδὲ λίην λυπρὴ, ἀτὰρ οὐδ' εὐρεῖα τέτυκται.
244 ἐν μὲν γὰρ οἱ σῖτος ἀθέσφατος, ἐν δὲ τε οἶνος
245 γίγνεται αἰεὶ δ' ὄμβρος ἔχει τεθαλυῖά τ' ἔερος.
246 αἰγίβοτος δ' ἀγαθὴ καὶ βούβοτος' ἔστι μὲν ὕλη
247 παντοίη, ἐν δ' ἀρῆμοι ἐπηετανοὶ παρῆασιν.

Δρόμους δὲν ἔχει ἀμαξωτούς, βραχόσπαρτη εἶναι χώρα, ὅμως δὲν εἶναι κι' ἀκαρπη, μεγάλη κι' ἄς μὴν εἶναι.

Καὶ σάρι βγάζει πληθερὸ καὶ τὸ κρασί περίσσο, κι' ὄλο τῆ λούζουν οἱ βροχές κι' οἱ λαμπρές δροσοῦλες. Γίδια καὶ βόδια θρέφονται κοπάδια στὶς βοσκές τῆς 245 κι' ἔχει λογιῆς λογιῆς δεντρά κι' ἀστέρεινες ποτίστρες.

Ἡ ταύτιση τῆς ὀμηρικῆς Ἰθάκης ἔχει ἀπασχολήσει κατὰ καιροῦς Ἕλληνες καὶ ξέ-

νους ἔγκυρους μελετητές του Ομήρου διαφόρων ειδικοτήτων (φιλολόγους, ιστορικούς, ἀρχαιολόγους κ.ἄ), οἱ ὅποιοι ἔχουν διατυπώσει διάφορες, θεωρίες καὶ ἀπόψεις, ὅπως π.χ.

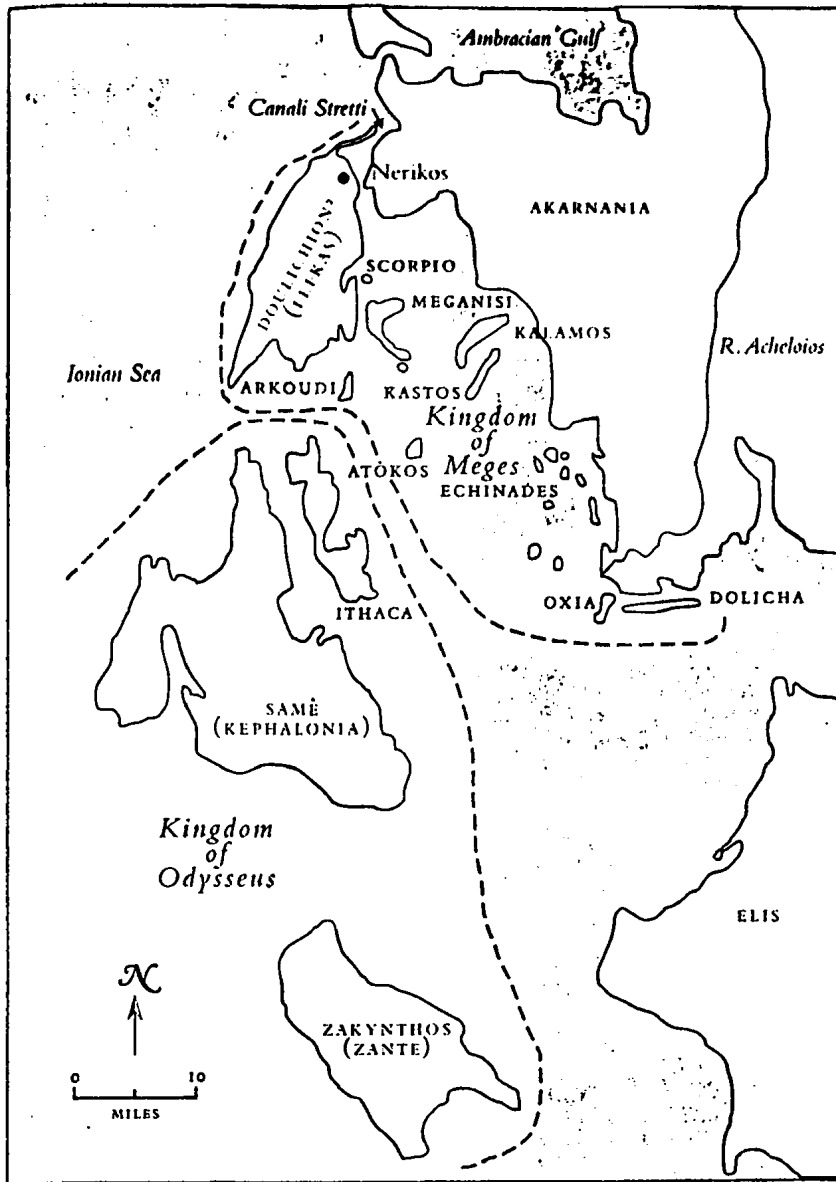
Hope Simpson R. - Lazenby, J.F., *The Catalogue of the ships in Homer's Iliad* (Oxford at the Clarendon Press, 1970) 103

"Ἐχοντες ὑπόψη τὴν ὁμοφωνία τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν γιὰ τὴν θέση τῆς Ἰθάκης, προκαλεῖ κατάπληξη τὸ γεγονός ὅτι θά μπορούσε ποτέ νά υποστηριχθεῖ κάποια ἄλλη ἐναλλακτικὴ πρόταση. Ὅτιδῆποτε ἀναφέρεται στὴν Ὀδύσεια γιὰ τὴν πατρίδα τοῦ Ὀδυσσεῆ ανταποκρίνεται στὴ σύγχρονη Ἰθάκη ἢ Θιάκι, ἐκτός ἀπὸ τὸ 9. 25-26 (αὐτῇ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτη εἰν ἀλί κεῖται/πρὸς ζόφον, αἱ δὲ τ' ἀνευθε πρὸς ἠῶ τ' ἠέλιόν τε), καὶ ὅπως ἀπέδειξε ὁ λόρδος Rennell of Rodd, ἀκόμη καὶ αὐτῇ ἡ περιγραφὴ ταιριάζει πράγματι μὲ τὴ σύγχρονη Ἰθάκη. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν εἶναι ἀρκετὸ νά διατηροῦμε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι εἶναι ἀπίθανο οἱ ἀρχαῖες παραδόσεις γιὰ τίς θέσεις τῶν μεγάλων νησιῶν νά εἶναι ἐσφαλμένες, ὅσο καὶ ἂν αἰσθανόμαστε ὅτι εἶναι ἀδέξια ἡ περιγραφὴ"

Heubeck, A. - Hoekstra, A. *A Commentary on Homer's Odyssey vol. ii, Books ix - xvi* (Oxford Clarendon Paperbacks, 1990) 13.

"21- 7. Ὁ Ὀδυσσεὺς περιγράφει σύντομα τὴν γεωγραφικὴ θέση καὶ τοπογραφία τοῦ νησιοῦ καταγωγῆς του, τῆς Ἰθάκης (βλ. ἐπίσης xiii 242-7, iv 605-8). Οἱ δυσκολίες συμφωνίας τῶν λεπτομερειῶν πού ἀναφέρονται στό ποίημα μὲ τὴν γεωγραφικὴ πραγματικότητα ἦσαν ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ: Ἡ ἀποψη τοῦ Στράβωνος (x 451-8) γιὰ τὰ Ἴονια νησιά καὶ τὰ ὀμηρικὰ τους ὀνόματα προϋποθέτει προηγούμενες ἀπόψεις. Ταυτίζει τὰ ἀναφερόμε-

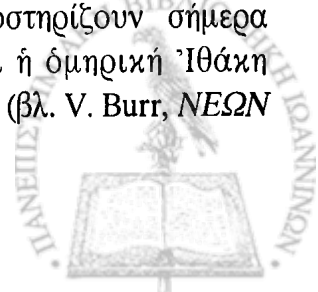

Εἰκ. 271. Τὰ βασίλεια τοῦ Ὀδυσσεῦ καὶ Μέγη, σύμφωνα μέ τήν Ἰλιάδα (Luce, *Homer's Landscapes*, map 8)

να στό στίχο 24 νησιά ὡς ἐξῆς: τό Δουλίχιο, τήν νησίδα γνωστή ἀργότερα ὡς Δόλιχα, μέ τίς Ἐχινάδες, τήν Σάμη μέ τήν Κεφαλονιά, γιά τήν Ζάκυνθο καί τήν Ἰθάκη ὑποστηρίζει ὅτι διατήρησαν τά ὀμηρικά τους ὀνόματα, ἐνῶ γιά τήν Λευκάδα ἀναφέρει ὅτι ὁ Ὅμηρος δέν τήν θεωροῦσε νησί ἀλλά "μία χερσόνησο τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος". Μερικά χαρακτηριστικά τῆς ὀμηρικῆς περιγραφῆς τῆς Ἰθάκῆς ὁδήγησαν τόν Dörpfeld (πρῶτον τό 1902, γιά λεπτομερῆ συζήτηση βλ. *Alt-Ithaka*, 1927) νά διατυπώσει τήν γνωστή θεωρία του ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀναφερόμενος στήν Ἰθάκη ἐννοοῦσε τήν Λευκά-

δα, στό Δουλίχιον τήν σημερινή Κεφαλονιά καί στή Σάμη τό νησί πού ἀργότερα μετονομάστηκε Ἰθάκη (Ἰθάκη, Θιάκι). Ὑποστηρίζει ὅτι τό σημερινό Θιάκι ἄλλαξε τό ὄνομά του κατά τήν ἐποχή τῆς Δωρικῆς εἰσβολῆς: οἱ ἄνθρωποι πού μετανάστευσαν ἀπό τήν παλιά Ἰθάκη (Λευκάδα) στή Σάμη μετονόμασαν τήν νέα τους ἐγκατάσταση μέ τό ὄνομα τῆς παλιᾶς πατρίδας τους. Ἀπό τότε συνεχίζεται ἡ συζήτηση γιά τήν ταύτιση τῆς ὀμηρικῆς Ἰθάκῆς. Οἱ πλείστοι τῶν ἐδικῶν μελετητῶν ὑποστηρίζουν σήμερα τήν παλιά ἀποψη ὅτι ἡ ὀμηρικῆ Ἰθάκη εἶναι ἡ σύγχρονη Ἰθάκη (βλ. V. Burr, *ΝΕΩΝ*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ, Leipsig, 1944, 72-80, και Genèse, 560-9, με αναφορές στην παλιότερη βιβλιογραφία). Ο F. H. Stubbings (*A Companion to Homer*, 398-421) αναπτύσσει μία συνετή συζήτηση για αυτό τό έρώτημα και ή λύση του, πού ακολουθοῦν και οί Simpson-Lazenby (*Catalogue*, 103-6) είναι έλκυστική: ή Όμηρική Ίθάκη ταυτίζεται με τό σημερινό Θιάκι, ή Σάμη με την Κεφαλονιά, ή Ζάκυνθος με την Ζάκυνθο και ίσως τό Δουλίχιον με την Λευκάδα. Τά επίθετα περιγραφής της Ίθάκης, *κραναή, τρηχειά, παιπαλόεσσα, λυπρή* (φτωχή, άγονος), *αίγίβοτος, βούβοτος, ούχ ίππήλατος*, και ή αναφορά του δασώδους όρους Νήριτου ως διακριτικού σημείου, κλπ. όλα ανταποκρίνονται στην γεωγραφική πραγματικότητα. Οί μόνες δυσκολίες υπάρχουν στίς λεπτομέρειες *χθαμαλή* και *πανυπερτάτη* προς ζόφον (*αί δέ τ' (άλλαι νήσοι) άνευθε* προς ήώ τ' ήλίον τε). Τό σχόλιο στό *χθαμαλή* ως πρόσχωρον τή ήπειρω, πού δέχεται ό Στράβων είναι χωρίς άμφιβολία λάθος: *χθαμαλός* σημαίνει χαμηλός, ένώ τό υπόλοιπο της περιγραφής μπορεί μόνο να σημαίνει "ή πιό άπομακρυσμένη και άπώτατη προς τή δύση (τά άλλα νησιά εκτείνονται προς άνατολάς). Καθώς κάποιος βλέπει τόν χάρτη, αυτές οί λεπτομέρειες δέν άντιστοιχοῦν εύκολα με την γεωγραφική πραγματικότητα. Άλλά, βλ. Simpson - Lazenby, op.cit., 105. Ό ποιητής δέν περιγράφει με βάση την προσωπική του γνώση ή με ένα χάρτη στο χέρι, αλλά πιθανότατα στηριζόμενος σε πληροφορίες από ναυτικούς πού είχαν ταξιδέψει ως εκεί".

Έχουμε εκθέσει όλα τά κύρια χαρακτηριστικά της όμηρικής Ίθάκης και παράλληλα τά άντίστοιχα της σημερινής Ίθάκης. Σε αυτή την πλήρη και ικανοποιητική ιστορική σύνθεση (τήν ταύτιση δηλ. της όμηρικής Ίθάκης με την σημερινή) έχουν καταλήξει,

άνεξάρτητα ό ένας από τόν άλλο, αρκετοί μελετητές - Leake, Berard, G. Lang, Pavlatos - όλοι με προσωπική γνώση του νησιού. Και όποιος επισκεφθεί την Ίθάκη και ξαναδιαβάσει τά σχετικά χωρία της Όδύσειας θα χρειασθεί λίγη μόνο φαντασία για να συνθέσει με τόν ίδιο τρόπο γεγονότα και χαρακτήρες. Έναπόκειται στους αρχαιολόγους να άποκαλύψουν και να άποδείξουν, άν τά αρχαιολογικά εύρήματα της Ίθάκης άνταποκρίνονται στην όμηρική Ίθάκη" (Wace, A. Stubbings, F., *A Companion to Homer*, London 1967) 416.

(Luce, J.F., *Celebrating Homer" s Landscapes. Troy and Ithaca reconsidered.*, Yale University Press, 1998)229.

“Η υπόθεση για “Όμηρο αυτόπτη (*Homer's autoptes*), ότι δηλ. ό “Όμηρος ήταν αυτόπτης της Ίθάκης πού περιγράφει, αναφέρεται στα άρχαία βιογραφικά του ποιητή και έχει σθεναρώς υποστηριχθεί, κατά καιρούς, από σύγχρονους όμηριστές... Τά συλλεγέμενα σ' αυτή τή μελέτη στοιχεία δύσκολα θα έκαναν κάποιο να άρνηθεί ότι ή όμηρική εικόνα της Ίθάκης είναι πράγματι καλά τεκμηριωμένη και σχετίζεται με τό νησί πού και σήμερα φέρει τό άρχαίο και λαμπρό όνομα”.

(Σπ. Μαρινάτος, “Ίθάκη - Κεφαλληνία: Γεωγραφική - Ιστορική και Άρχαιολογική Συναδέλφωσις”, *Έλληνική Δημιουργία*, Ζ' 1951, 345-48)

“Φυσικά ή πατρότης του Όδυσσέως και ή νήσος της έκλογής του δέν είναι ζητήματα στενοῦ πατριωτισμοῦ, οὔτε και δύνανται να λυθοῦν από προέδρους κοινοτήτων. Η Ίθάκη οὔδέποτε πρόκειται να χάση την αίγλην της ως πατρίς του Όδυσσέως, οὔτε και να χάση τό τουριστικόν της μέλλον άν θελήσωμεν να μεταφράσωμεν τό ζήτημα εις την γλώσσαν του κερδώου Έρμού. Άρκει προς τοῦτο τό γεγονός, ότι ή Άρχαιότης οὔδέποτε άμφέβαλε περι τοῦ πράγματος. Αί

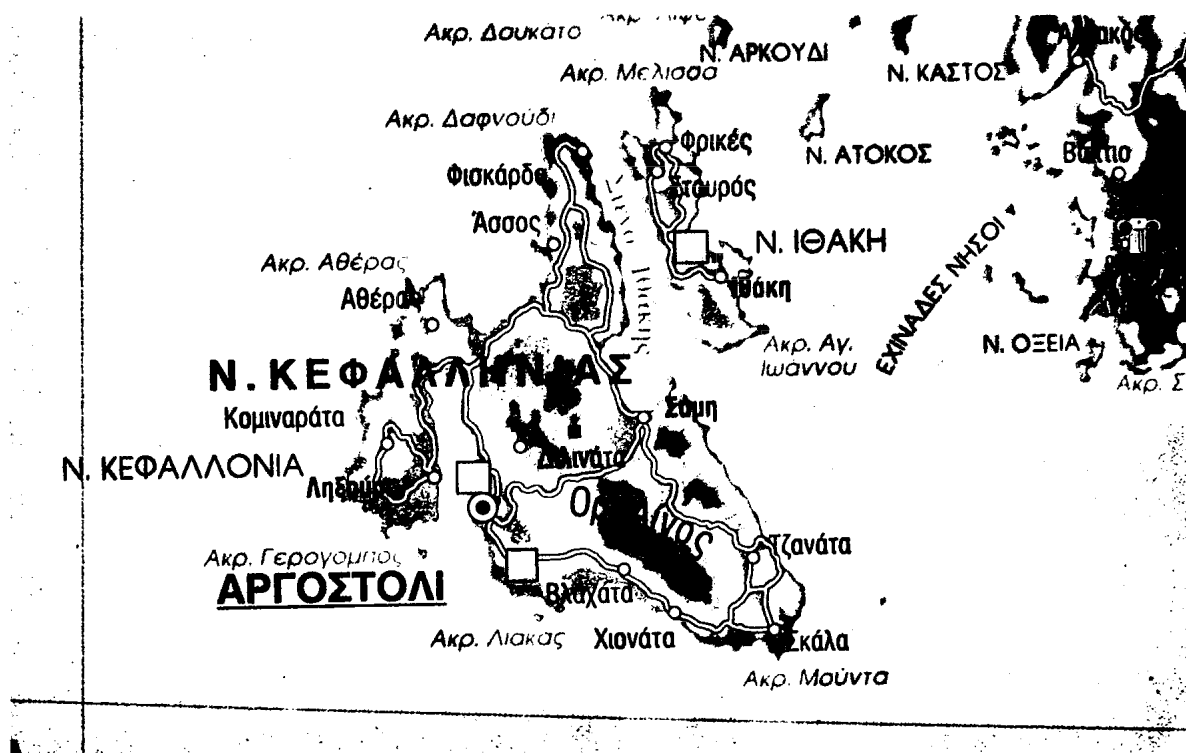
είναι στενῶς ἠνωμένοι μεταξύ των, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν μύθων, καὶ ὅτι ἡ μία δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῆ χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἄλλην οὔτε εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ὅμηρου... Ἀλλὰ διατὶ ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κεφαλλήνων, νὰ προτιμήσῃ ἀπὸ ὅλας τὰς νήσους τοῦ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανίαν ἀκόμη, τὴν μικρὰν νῆσον τῆς Ἰθάκης; Ἴσως μίαν ἡμέραν θὰ δυνάμεθα νὰ δώσωμεν συγκεκριμένην ἀπάντησιν. Σήμερον μόνον εἰκασίας δυνάμεθα νὰ κάμωμεν. Πιθανῶς ἐπροτιμήθη ἡ Ἰθάκη, διότι κεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ βασιλείου, διότι ἔχει ἀσφαλῆ λιμένα καὶ ὄρμους, διότι τέλος εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, κυρίως τὸν Κορινθιακὸν καὶ τὰς Πελοποννησιακὰς ἀκτὰς”.

Α.Κ.-Π.

Βασικὴ βιβλιογραφία

- Benton S., ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις καὶ ἄρθρα στὰ *BSA* 1927-1939, 1949, 1953 καὶ 1973.
Antiquity 10 (1936) 350. *AJA* 63, 1959, 94.
- Coulson W., “The “Protogeometric” from Polis reconsidered”, *BSA* 86(1991)43-64
- Dodwell E., *A Classical and Topographical Tour through Greece* (London, 1819)
- Dörpfeld W., *Alt - Ithaka* (München, 1927)
- Gell W., *The Geography and Antiquities of Ithaca* (London, 1807)
- Goekoop A.E., *Ithaque, la Grande* (Athènes, 1908)
 Παυλάτος Ν., *Ἡ Ὀμηρικὴ Ἰθάκη* (Ἀθῆναι, 1909)
- Heurtley W.A., ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις καὶ ἄρθρα στὰ *BSA* 1932-33, 1934-35, 1940, 1943, 1948
- Leake W.M., *Travels in Northern Greece* (1835)
- Luce J.V., *Homer's Landscapes, Troy and Ithaca Revisited* (Yale, 1998).
- Καλλιγᾶς Π., “Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἰόνιων Νήσων”, *ΑΔ* 24 Β₂ (1969) 258-79
- Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου Α., “Ἀναζητώντας τὴν Ὀμηρικὴ Ἰθάκη. Πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν Ἰθάκη”, Ἐρᾶνος. Πρακτικὰ Θ΄ Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσεια, 2-7, 9, 2000 (Ἰθάκη 2001), 317-30, πίν. 1-21.
- Μπασᾶκος Δ. - Πασχαλίδης Κ., “Ἀρχαιολογικὴ γεωγραφία τῆς προϊστορικῆς Ἰθάκης. Νέες θέσεις ἀπὸ πρόσφατες ἀνασκαφές”, Ἐρᾶνος. Πρακτικὰ Θ΄ Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσεια, 2-7, 9, 2000 (Ἰθάκη 2001). 305-316.
- Schliemann H., *Ithaka, der Peloponnes und Troja: archäologische Forschungen* (Leipzig, 1869)
 Souyoudzoglou-Haywood C., *The Ioanian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000-800 B.C. (Ph. D. thesis, Liverpool University Press, 1999) 93-120*
- Snodgrass, *Dark Age*, 281.
- Συμεώνογλου, Σ., ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ 1984-1992
- Συμεώνογλου Σ., “Ἡ Ὀμηρικὴ γεωγραφία τῆς Ἰθάκης”, *Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσεια. Μῦθος καὶ ἱστορία, Πρακτικὰ Δ΄ Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσεια* (Ἰθάκη, 1986)91- 109
- Vollgraff W., “Fouilles d’ Ithaque”, *BCH* 29 (1905)145-63
- Wardle K., *The Greek Bronze Age West of the Pindus* (Unpublished Ph.D. thesis, University of London 1972)
- Waterhouse H., “Excavations at Stavros, Ithaca in 1937”, *BSA* 47 (1952) 227-42

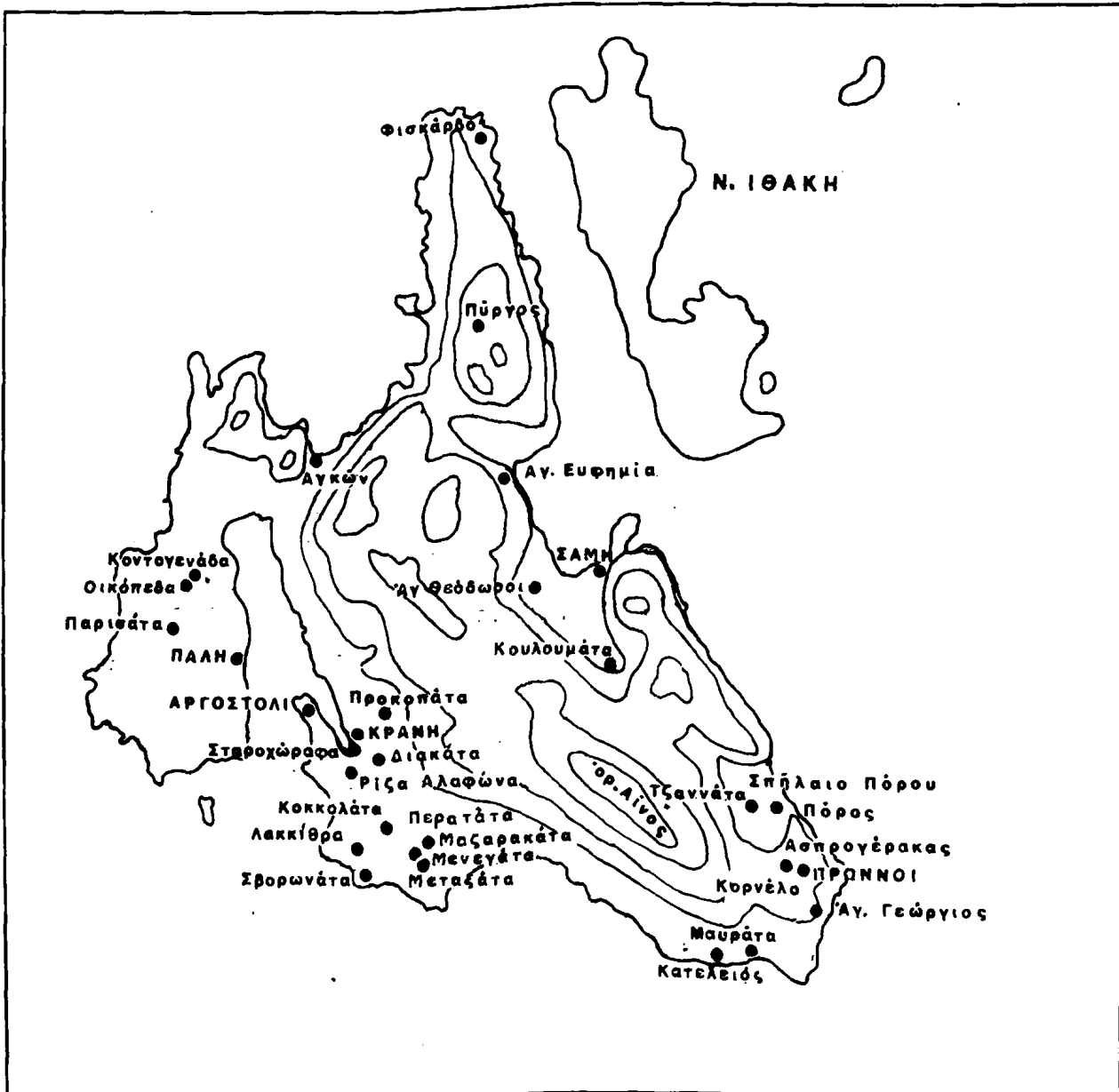

Εἰκ. 273.Χάρτης Κεφαλληνίας

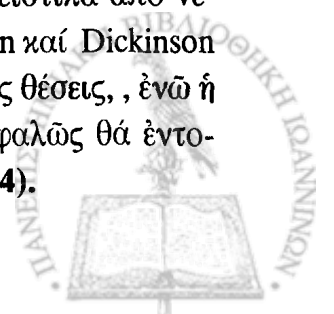
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ

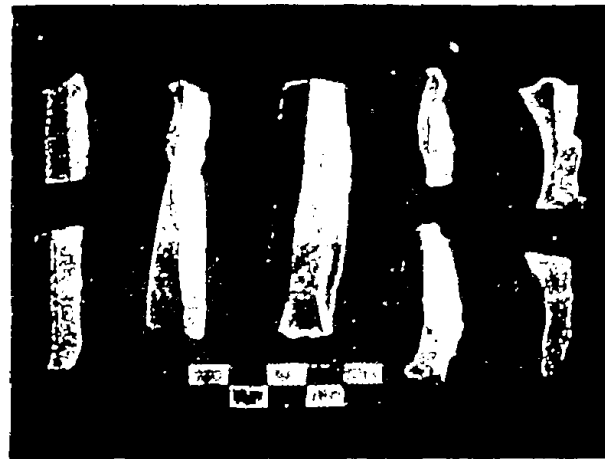
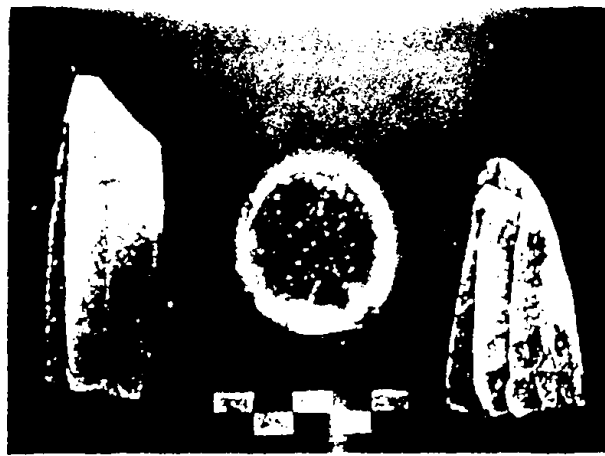

Εικ. 274. Προϊστορική Κεφαλληνία

Στό νησί των “μεγαθύμων Κεφαλλήνων” του Όμηρου, (Ίλ.Β.) (εἰκ. 273) πού είναι τό μεγαλύτερο τῶν Ἰόνιων νησιῶν καί κατέχει κεντρική θέση σ’ αὐτά μαζί μέ τήν Ἰθάκη, ἔχουν γίνει ἀρκετές ἐρευνες καί ἀνασκαφές ἀπό Ἕλληνες καί ξένους ἀρχαιολόγους μέ σημαντικά ἀποτελέσματα. Τελικές δημοσιεύσεις, στίς περισσότερες περι-

πτώσεις, λείπουν καί ὅσα στοιχεῖα διαθέτουμε γιά τήν προϊστορική Κεφαλληνία προέρχονται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό νεκροταφεῖα. Οἱ Hope-Simpson καί Dickinson ἀναφέρουν 15 προϊστορικές θέσεις, , ἐνῶ ἡ Σουγιουτζόγλου 27 καί ἀσφαλῶς θά ἐντοπισθοῦν καί ἄλλες (εἰκ. 274).

Εἰκ. 275. Λίθινα ἐργαλεῖα (ΑΔ 16, 1960)

Α. ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ

Ἡ Κεφαλληνία φαίνεται ὅτι κατοικήθη-κε ἀπὸ τὴν **Παλαιολιθική** ἐποχή, ὅπως δείχνουν μερικά ἐπιφανειακά εὐρήματα (λίθινα ἐργαλεῖα), (**εἰκ. 275**) πού περισυνέλεξαν κατὰ καιροὺς οἱ Μαρινᾶτος (περιοχὴ Κορώνης), Γ. Καββαδίας (περιοχὴ Φισκάρδου καὶ Ἐρισσοῦ) καὶ ὁ G.A. Cubuk (Νέα Σκάλα). Ἡ χρονολόγησή τους ὅμως ἀμφισβητεῖται καὶ γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖται ἐπιστημονικὴ ἐπιβεβαίωση καὶ τεκμηρίωση τῆς παλαιολιθικῆς ἀπὸ μελλοντικὲς ἀνασκαφές.

Πενιχρὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ παρουσία τῆς **Νεολιθικῆς** ἐποχῆς, ἀντιπροσωπευομένης ὡς τῶρα ἀπὸ μία λίθινη αἰχμὴ βέλους καὶ μερικά ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων, ἡ χρονολόγησή των ὁποίων ὅμως εἶναι ἀμφίβολη καὶ προβληματικὴ.

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Ἀντιπροσωπεύεται καλύτερα καὶ πληρέστερα συγκρινόμενη μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λίθου.

α) Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Τὰ λίγα εὐρήματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς προέρχονται ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ἐρευνες σὲ 13 θέσεις στὴν ΝΑ Κεφαλληνία. Μὲ ἐξαιρέση μία θέση (στὴν περιοχὴ Κοκκολάτων-Ἀργοστολίου) πού πρέπει νὰ ἦταν μόνιμος ΠΕ οἰκισμὸς, ὅλες οἱ ἄλλες (σπήλαια καὶ υπαίθριες) μᾶλλον κατοικοῦνταν ἐποχιακὰ ἀπὸ τοὺς μετακινούμενους νομάδες-κτηνοτρόφους τοῦ νησιοῦ.

Καθὼς ἡ λίγη **κεραμεικὴ** (Urfirnis καὶ χονδροειδῆς χειροποίητη) δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφές, εἶναι δύσκολη ἡ ἀκριβῆς χρονολόγησή της καὶ δὲν διακρίνεται εὐκόλα ἀπὸ τὴν Μεσοελλαδική.

β) Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀργοστολίου συγκε-

ντρώνει τὴν μεγαλύτερη κατοίκηση τῆς Μεσοελλαδικῆς (5 θέσεις) μὲ σημαντικότερο κέντρο τὰ Κοκκολάτα, ὅπως δηλώνει τὸ μοναδικὸ νεκροταφεῖο κιβωτιόσχημων τάφων στὶς Καγκέλισσες.

γ) Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Τὰ κατάλοιπα δύο οἰκιῶν, πού ἀνέσκαψε ὁ Μαρινᾶτος στὶς θέσεις Σταροχώραφα (**εἰκ. 276**) καὶ Βουνιᾶς-Ἁγιοὶ Θεόδωροι εἶναι τὰ μόνια δείγματα οἰκιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ὑστεροελλαδικῆς στὴν Κεφαλληνία. Οἱ δύο οἰκίες διαφέρουν στὸ μέγεθος, σχέδιο καὶ κατασκευή. Ἡ πρώτη εἶναι μεγαλύτερη (μῆκ. 6,80μ.), ὀρθογώνια "μεγαροειδῆς", χτισμένη μὲ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες χωρὶς μεσοχωρίσματα, ἡ δεύτερη μικρότερη, φτωχότερη καὶ ὁμοία μὲ τίς ἀγροικίες τῶν τριῶν Λαγκάδων τῆς Ἰθάκης, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀψιδωτή. Μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ πού βρέθηκε σ' αὐτές, χρονολογήθηκαν στὴν ΥΕΙΙΓ καὶ ΥΕΙΙΙ(Α-Β) περιόδους ἀντίστοιχα.

Εἰκ. 276. Σταροχώραφα Κρανιᾶς. ΥΕ οἰκία (ΑΕ, 1932, 15, εἰκ. 17)

Εικ. 277. Μεταξάτα, λαξεύματα στην αρχή του δρόμου θαλαμοειδούς τάφου (ΑΑΑ. VII: 2, 1974, 188, εικ. 1)

Τάφοι και Ταφικά ἔθιμα

Τάφοι τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ. Οἱ κυριότεροι τύποι τάφων τῶν ΜΕ καί ΥΕ περιόδων εἶναι : α) λακκοειδής, β) κιβωτιόσχημος, γ) τύμβος ἢ “ταφικός περίβολος”, δ) θαλαμοειδής, ε) θολωτός καί στ) θολοειδής. Ἀπ’ αὐτούς οἱ τρεῖς πρῶτοι ἀνάγονται στήν ΜΕ ἀλλά ἐπιβιώνουν καί στήν ΥΕ περίοδο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς ἀνήκουν στήν μυκηναϊκή

ἐποχή.

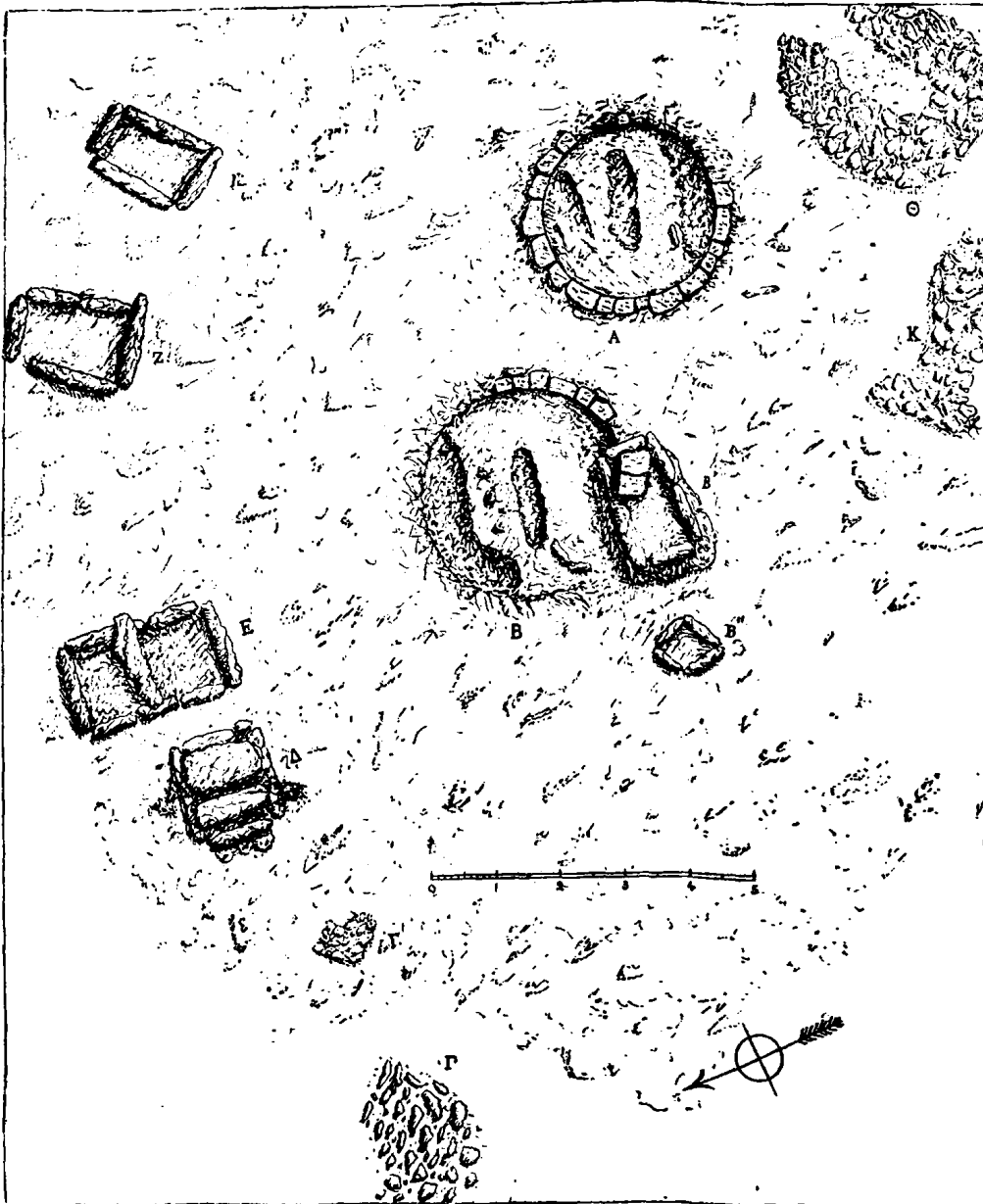
Ὑπάρχουν μεμονωμένοι τάφοι, ἀλλά οἱ περισσότεροι ἀνήκουν σέ σχετικῶς μεγάλα νεκροταφεῖα. Ἐνίοτε ἀπαντοῦν διαφορετικοί τύποι τάφων τῆς ἴδιας ἐποχῆς στό ἴδιο νεκροταφεῖο (π.χ. νεκροταφεῖα Κοκκολάτων μέ λακκοειδεῖς καί κιβωτιόσχημους τάφους)

Ἡ ΜΕ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τοῦς ἕξι κιβωτιόσχημους τάφους τοῦ νεκροταφείου Καγκέλισσες-Κοκκολάτων (εἰκ. 278), ἡ χρήση τῶν ὁποίων ἴσως ἐκτείνεται καί στήν πρῶτη μυκηναϊκή ἐποχή. Οἱ περισσότεροι ἀπ’ αὐτούς εἶναι ἀσυνήθως μεγάλοι (πλ.0,80-1,30μ.) καί αὐτό ἴσως ἐξυπηρετοῦσε τήν ταφή πολλῶν νεκρῶν σέ κάθε τάφο, ἐνῶ στήν ἡπειρ. Ἑλλάδα οἱ κιβωτιόσχημοι προορίζονταν συνήθως γιά μεμονωμένες ταφές.

Τά σημαντικότερα ΥΕ νεκροταφεῖα εἶναι τῆς Λακκίθρας, Μεταξάτων, Παρισάτων, Διακάτων, Μαζαρακάτων, Κοκκολάτων, Κοντογενάδας καί Οἰκόπεδων. Τάφοι ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στά Μαυράτα καί Προκοπάτα.

Οἱ θαλαμοειδεῖς τάφοι εἶναι οἱ συχνότεροι ἀπό ὄλους τοῦς ὑπόλοιπους τύπους τάφων στήν Κεφαλληνία. Συνολικά ἔχουν βρεθεῖ περίπου 35 σέ 8 μυκηναϊκά νεκροταφεῖα τῶν περιοχῶν Ἀργοστολίου-Λιβαθοῦς (Μαζαρακάτα, Μεταξάτα, Λακκίθρα, Διακάτα, Προκοπάτα) καί Παλικῆς (Παρισάτα καί Κοντογενάδα) (εἰκ. 279-282). Ἐκτός ἀπό τοῦς τάφους τῆς Λακκίθρας, πού στεροῦνται δρόμων, οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν σχετικῶς βραχεῖς, κατηφορικούς καί ἐνίοτε μέ σκαλοπάτια δρόμους καί τοιχώματα συγκλίνοντα πρὸς τά ἄνω, χαμηλές, ὀρθογώνιες ἢ ἀψιδωτές εἰσόδους μερικές

Εἰκ. 278. Καγέλισσες-Κοκκολάτα. Τό νεκροταφεῖο τῶν ΜΕ κιβωτιόσχημων καὶ ΥΕ θολωτῶν τάφων (Καββαδίας, ΠΑΕ, 1912, 247, πίν. 1)

φορές με βαθμιδωτό κατώφλι καὶ κλεισμένες με ξερολιθιά ἢ με μία ὀρθία πλάκα.

Ἡ μεγαλύτερη διαφορά ἀπὸ τοὺς θαλαμοειδεῖς ἄλλων περιοχῶν ἐντοπίζεται ὄχι στὸ σχῆμα τοῦ θαλάμου, πού εἶναι κυκλικό, πεταλόσχημο, ὀρθογώνιο ἢ ἀκανόνιστο, ἀλλὰ στή λάξευση σέ σειρές συμμετρικῶν ὀρθογώνιων ἢ ἀκανόνιστων λάκκων στὸ

δάπεδό του (8-12 σέ κάθε τάφο), κανονικοῦ μήκους καὶ πλάτους ἀλλὰ συχνά μεγάλο βάθους (2-2,80μ.), πού ἀποτελεῖ τοπική ιδιορρυθμία τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ λάκκοι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν συνήθως γιὰ πολλαπλές καὶ διαδοχικές ταφές (εἰκ. 280ς) καὶ σκεπάζονταν με χῶμα ἢ καλυπτῆριες πλάκες, ἀφήνοντας ἓνα διάδρο-

(α)

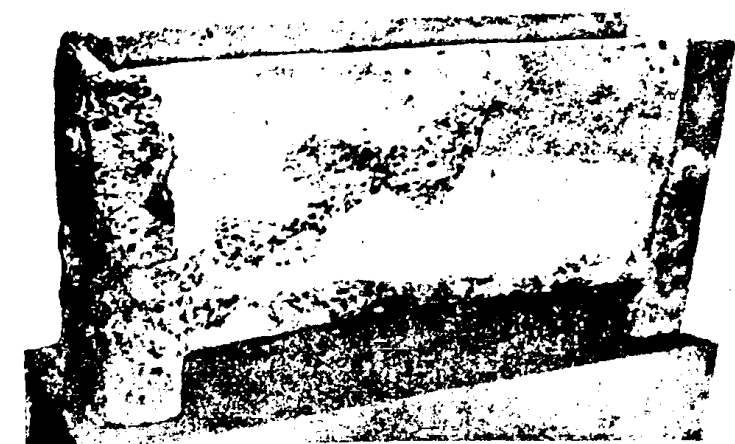
(β)

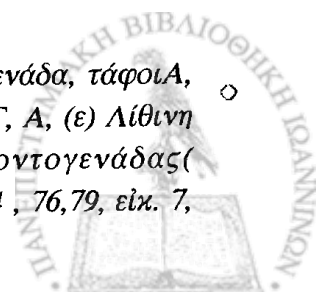
(γ)

(δ)

Εικ. 279. (α-β) Κοντογενάδα, τάφοι Α, Γ, (γ-δ) Μεταξάτα, τάφοι Γ, Α, (ε) Λίθινη λάρναξ τάφου Α Κοντογενάδας (Μαρινάτος, ΑΕ, 1933, 71, 74, 76, 79, εικ. 7, 12, 20, 14, 22)

(α)

(β)

(γ)

(δ)

(ε)

(ζ)

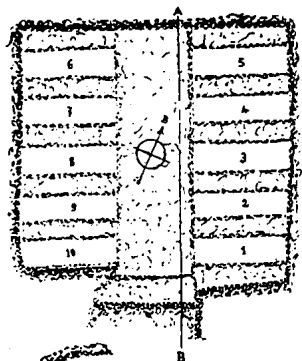
Είχ. 280. (α-γ) Λακκίθρα, τάφος Δ, (δ) τάφος Γ, (ε) τάφος Α. (ζ) δύο σκελετοί στον λάκκο 12 του τ
 ου Δ (Μαιονάτος. ΑΕ. 1932, 21, 22, 26, 45, είκ. 27, 39, 28, 25, 31, Σουγιοιζογλου, pl. 54c)

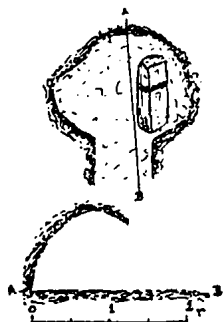
(α)

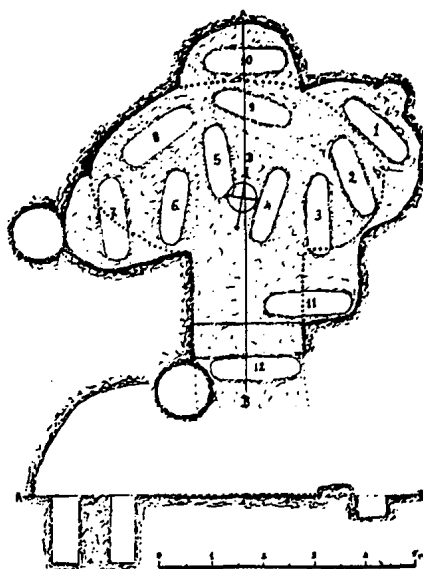
(β)

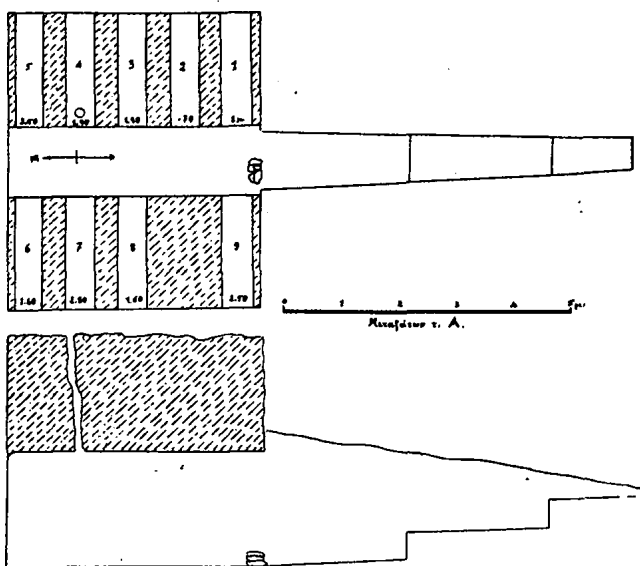
(γ)

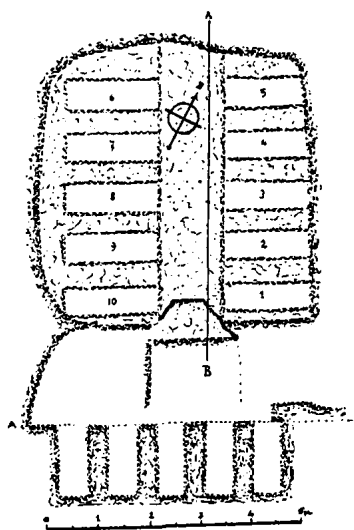
(δ)

(ε)

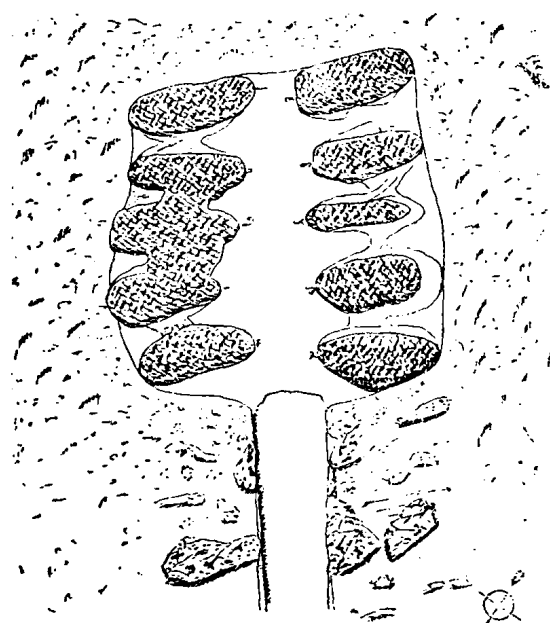
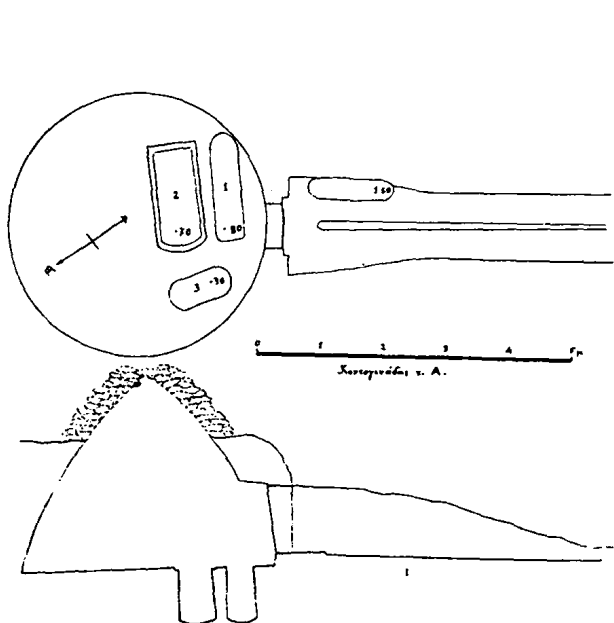
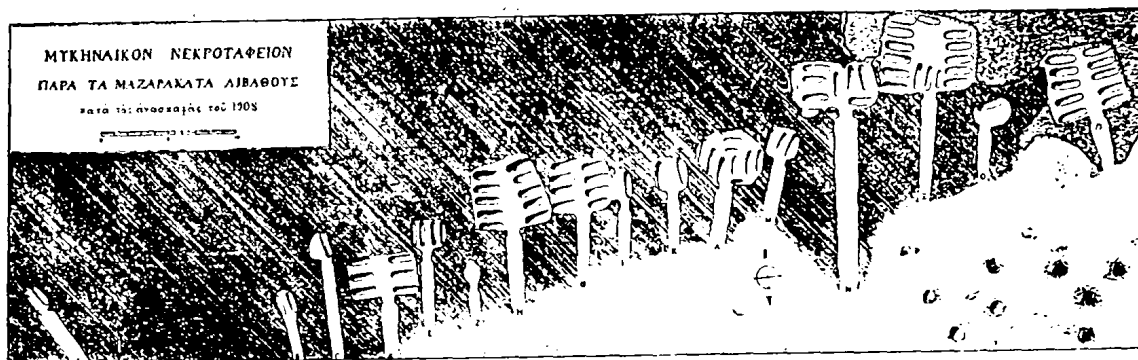
(ζ)

(η)

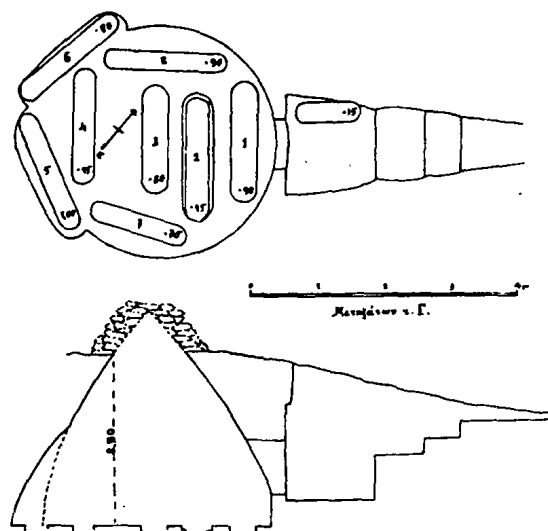
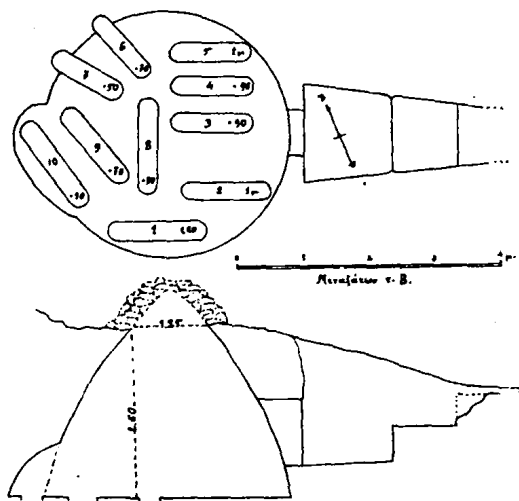
Εἰκ. 281. (α-β, η) Λακκίθρα, τάφος Α, (γ) τάφος Β, (δ) τάφος Γ, (ε) τάφος Δ, Μεταξάτα, τάφος Α,
(Μαρινάτος, ΑΕ, 1932, 17, 18, 19, 20, εἰκ. 24, 19; 20, 22, πίν. 2, 1933, 75, εἰκ. 13)

(β)

(γ)

(δ)

(ε)

Εἰκ. 282. (α) Νεκροταφεῖο Μάζαρακάτων (β) Κοντογενάδας, τάφος Α, (γ) νεκροταφεῖο Διακάτων, (δ) Μεταξάτας, τάφοι Β, Γ (Καββαδίας, Προϊστορική Ἀρχαιολογία, εἰκ. 440, Μαρινάτος, ΑΕ, 1933, 71, 77 78, εἰκ. 6, 17, 18, Κυπαρίσσης, ΑΔ 5, 1919, 95, εἰκ. 11)

μο στό κέντρο. Όμοιοι τάφοι με λάκκους άπαντοϋν σέ μικρότερο άριθμό και με έλαφρές παραλλαγές στην Λακωνία και στίς άπέναντι περιοχές της Άχαΐας και Ήλείας-Τριφυλίας. Οί Κεφαλληνιακοί ταφικοί λάκκοι μποροϋν ίσως νά θεωρηθοϋν ώς ένα στοιχειό τοπικής παράδοσης, άφοϋ ή συχνότητά τους δέν ύπαγορεύτηκε οϋτε άπό την άνάγκη έξοικονόμησης χώρου οϋτε άπό την σκληρότητα τοϋ βράχου. Ό Desborough (*The Greek Dark Ages*, 90) τούς συνδέει με την παρουσία μή μκηναϊκού πληθυσμοϋ στην Κεφαλληνία, ένω ή γράφουσα (*Aegaeum 1*, 150) προτείνει την καταγωγή τους άπό την Λακωνία, όπου τέτοιοι λάκκοι άπαντοϋν νωρίτερα στά νεκροταφεία Πελλάνων και Ήπιδαϋρου-Λιμηραῶς και οί Wardle και Dickinson (*The Greek Bronze Age West of Pindus...*, 117, *BSA* 78, 1983, 67) άνάγουν την προέλευσή τους στους ΜΕ κιβωτιόχημους τάφους, των όποίων ή παράδοση, λόγω συντηρητισμοϋ των Κεφαλλήνων, έπιβίωσε στους θαλαμοειδείς της ΥΕ έποχής. Ύπάρχουν και έλάχιστοι, μικροί όμως τάφοι, (Μαζαρατά Ζ,Ρ, Λακκίθρα Γ και Προκοπάτα) χωρίς τέτοιους λάκκους. Ή όροφή συνήθως είναι καμαρωτή.

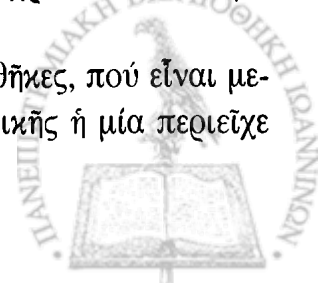
Μιά άλλη τοπική ιδιορρυθμία έντοπίζεται στους λεγόμενους **θολοειδείς** τάφους. Οί τάφοι αύτοί είναι κυκλικοί λαξευτοί κατά τά 2/3 τοϋ ύψους τοϋ θαλάμου τους (όπως και οί κανονικοί θαλαμοειδείς) και μόνο στό άνώτερο 1/3 τμήμα τους πρέπει νά ήσαν χτιστοί με πλακοειδείς λίθους (Μεταξάτα Β,Γ, Κοντογενάδα Α,Β,Γ, Παρισάτα Α) μιμούμενοι τό έκφορικό σύστημα των θολωτών (εικ. 282β,δ,ε). Ή ιδιότυπη αύτή κατασκευή ίσως ύπαγορεύθηκε, κατά τον Μαρινάτο, άπό την άνάγκη έξοικονόμησης χρόνου έργασίας και την άποφυγή λάξευ-

σης σέ μεγάλο βάθος πάνω στον σκληρό βράχο. Όμοιοι τάφοι έχουν βρεθεί στο Παλαιόκαστρο -Τρύπες Άρκαδίας και ίσως στά Βολιμίδια - Τριφυλίας.

Έκτός άπό τόν πρόσφατα εύρεθέντα (1992) θολωτό τάφο των Τζανάτων-Πόρου, πού είναι ένα έπιβλητικό μνημείο (διάμ. 6,80μ. και σωζ. ύψους 3,95μ.), οί υπόλοιποι πέντε γνωστοί ως τώρα **θολωτοί τάφοι** της Κεφαλληνίας είναι μικροί (διάμ. 2,80-4.00μ.). Τέσσερεις βρίσκονται σέ θέσεις της περιοχής τοϋ Άργοστολίου-Λιβαθοϋς (Κοκκολάτα-Καγκέλισσες: 2, Μαζαρακάτα: 1 και Ρίζα-Άλαφώνος: 1) και ένας στην περιοχή Κορώνης (Μαυράτα:1) (Εικ. 284).

Ο θολωτός τάφος των Τζανάτων-Πόρου (εικ. 285), σύμφωνα με πληροφορίες τοϋ άνασκαφέα Λ. Κολώνα, είναι θεμελιωμένος σέ βραχώδες πλάτωμα τοϋ λόφου Μπόρτζι και κτισμένος άπό πελεκητούς πωρόλιθους και ψαμμιτόλιθους. Διατηροϋνται 14 σειρές λίθων, ή όροφή έχει καταρρεύσει, ένω έξωτερικά τοϋ τάφου ύπάρχει περιβόλος, διακοπτόμενος άπό 4 όγκόλιθους. Ό τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για πολλές ταφές, πού είχαν τοποθετηθεί σέ λάκκους, τρεις κτιστές θήκες και σέ ένα πιθάρι. Άν και ό τάφος ήταν συλημένος ήδη άπό την μκηναϊκή έποχή και οί έλάχιστες άδιατάρακτες ταφές ήσαν άκτέριστες, μερικά όμως διασωθέντα πολύτιμα άντικείμενα στό βάθος της μεγαλύτερης και κεντρικής θήκης (χρυσά κοσμήματα, δύο σφραγιδόλιθοι, δύο έπιχρυσά κέρατα ταϋρων και ένας χρυσός μικρός διπλός πέλεκυς) ύποδηλώνουν τον πλοϋτο των άρχόντων πού είχαν ταφεί σ' αυτόν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (π.1400-1100/1000π.Χ.)

Άπό τίς δύο άλλες θήκες, πού είναι μεταγενέστερες της κεντρικής ή μία περιείχε

ἀκτέριστη ταφή και ἡ ἄλλη ἦταν συλημένη. Σέ ἓνα μεγάλο πιθάρι εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ τελευταία, ὑπομηκηναϊκή (;) ταφή.

Μικρή τετράπλευρη κατασκευή (διαστ. 3,70X1,65μ.) μέ μικρό δρόμο, ΝΔ και πλησίον τοῦ θολωτοῦ τάφου, πού περιεῖχε ὀστᾶ 72 νεκρῶν, ἐρμηνεύεται ὡς ὀστεοφυλάκιο. Τά διάφορα ἀντικείμενα πού βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' αὐτά τά ὀστᾶ (ἀγγεῖα, εἰδῶλια, χάλκινα ἐργαλεῖα, λίθινες αἰχμές βελῶν, διάφορες χάντρες και ἕξι σφραγιδόλιθοι) εἶναι σύγχρονα περίπου μέ ἐκεῖνα τοῦ θολωτοῦ τάφου και ἐπομένως συνιστοῦν σύγχρονη και παράλληλη χρήση τῶν

δύο αὐτῶν γειτονικῶν ταφικῶν μνημείων.

Οἱ ὑπόλοιποι πέντε μικροί θολωτοί τάφοι τῆς Κεφαλληνίας (εἰκ. 284-285γ) εἶναι ἐπαρχιακοῦ τύπου, ὅμοιοι μέ γνωστούς ἀπό τήν γειτονική Ζάκυνθο και τίς περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας (Μεσσηνία, Ἡλεία, Ἀχαΐα, Αἰτωλοακαρνανία, Ἡπειρο).

Οἱ θολωτοί τάφοι τῆς Κεφαλληνίας χρονολογοῦνται στήν ΥΕΠΒ-Γ/Υπομηκηναϊκή περίοδο.

Μέχρι τώρα ὁ μόνος σίγουρος **τύμβος** στήν Κεφαλληνία εἶναι ἐκεῖνος τῶν Οἰκοπέδων (διάμ. π.2,50μ.), ἐνῶ τρεῖς λιθωσωροί στίς Καγκέλισσες εἶναι ἀμφίβολου τύπου

(α)

(β)

Εἰκ. 283. Μαζαρακάτᾶ. (α) Ἐπάλληλες ταφές σέ λάκκο τοῦ τάφου Δ, (β) Νεκρός τάφου Β (Καββαδίας, Προϊστορική Ἀρχαιολογία, εἰκ. 451-3)

Εικ. 284. Μαυράτα. Θολωτός τάφος (Souyoudzoglou, pl. 52c)

καί χρονολόγησης. Ὁ τύμβος τῶν Οἰκοπέδων, ἂν καί κατεστραμμένος καί συλημένος, φαίνεται νά ἀνήκει στή σειρά τύμβων τῆς ΜΕ/ΥΕ περιόδου, πού εἶναι γνωστοί ἀπό τήν Μεσσηνία, Ἡλεία, Ἀχαΐα, Λευκάδα, Ἡπειρο καί Ν. Ἀλβανία καί πιθανῶς προηγεῖται τῆς χρήσης τῶν θαλαμοειδῶν καί θολωτῶν τάφων τοῦ νησιοῦ.

Σύμφωνα μέ τόν ἀνασκαφέα Σ. Μαρινάτο “ὁ τάφος περιεῖχε ὁμαδικῶς πολλούς νεκρούς ὑπέρ αὐτόν δέ φαίνεται ὅτι ὑψοῦντο αἱ (ἐπιτύμβιοι) στήλαι”. Τά διασωθέντα κτερίσματα ἦσαν πῆλινα καί στεάτινα σφονδύλια, χάντρες περιδεραιῶν ἀπό σάρδιο καί ὑαλόμαζα, κεφαλές καρφίδων ἀπό ὄρεϊα κρύσταλλο, 4 χρυσοῖ σφηκωτῆ-

ρες, θραύσματα χάλκινων ἀντικειμένων καί χειροποίητη μυκηναϊκή κεραμεική τῆς ΥΕΙΙ-ΙΙΑ1/ΙΙΒ περιόδου.

Τά ταφικά ἔθιμα εἶναι ὅμοια μέ ἐκεῖνα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, δηλ. ἐνταφιασμός τῶν νεκρῶν, παραμερισμός τῶν προηγούμενων νεκρῶν γιά ἐναπόθεση νέων, προσφορά διαφόρων κτερισμάτων στούς νεκρούς. Οἱ νεκροί δέν ἐθάπτοντο σέ ὑπτια ἐκτεταμένη στάση, ἀλλά σε πλάγια ὀκλάζουσα ἢ συνεσταλμένη μέσα στούς λάκκους τῶν θαλάμων (εἰκ. 283α,β). Σέ δύο περιπτώσεις (Κοντογενάδα Τ.Α. καί Παρισάτα Τ.Α.) εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ λίθινες λάρνακες.

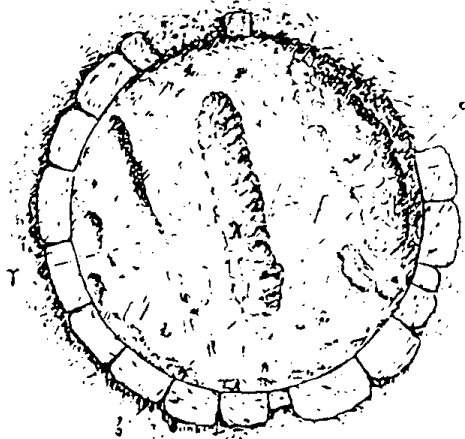

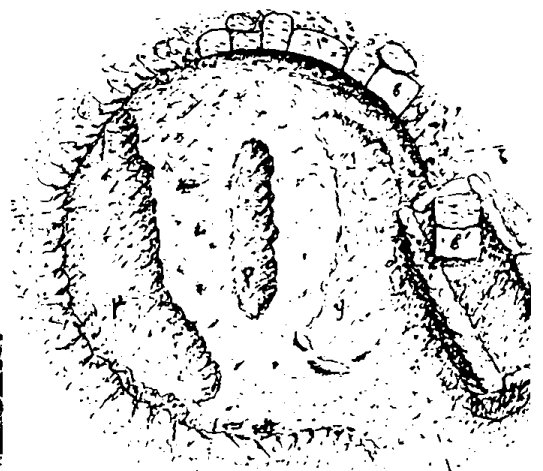
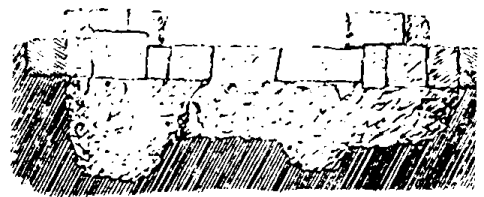
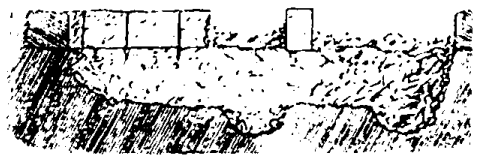
(α)

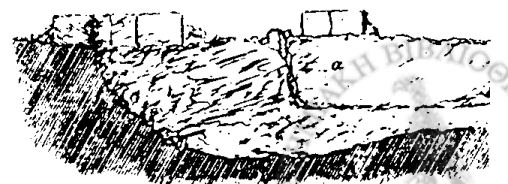
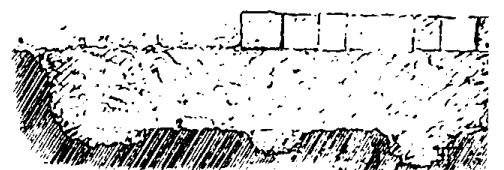
(β)

A

B

(γ)

Εικ. 285. (α-β) Θολωτός τάφος Τζανάτων-Πόρου (Καθημερινή, Έπτά Ήμέρες, Νησιά του 1996. 95-96. (γ) Κοκκολάτα. κατόψεις και τομές θολωτών τάφων Α και Β (Pelon, ΤΤCF, pl. CXX

Είκ. 286. Χειροποίητη κεραμική από (α) τόν τάφο Οικοπέδων και (β-δ) τούς τάφους Α και Β Μεταξάτων (Μαρινάτος, ΑΕ, 1932, 13, είκ. 14, 1933, 88, είκ. 35-37)

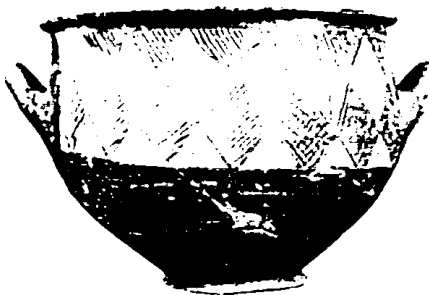
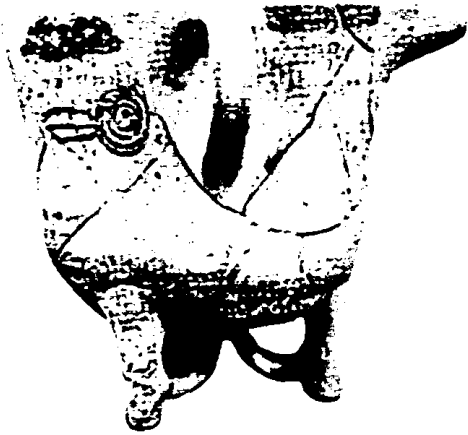
Κεραμική

Τά λίγα δείγματα **Πρωτοελλαδικής** κεραμικής δέν προέρχονται από ανασκαφές και γιαυτό εΐναι δύσκολη ή άκριβής χρονολόγησή τους. Σύμφωνα μέ παράλληλα από

τά γειτονικά νησιά Ίθάκη και Λευκάδα έντάσσονται στίς παρακάτω κατηγορίες: α) *Urfirnis* (πρωτογάνωτη), αντιπροσωπευόμενη από ελάχιστα όστρακα πού βρέθηκαν στά Κοκκολάτα/Κουρουπάτα και στόν Άσπρογέρακα. β) χειροποίητη χονδροει-

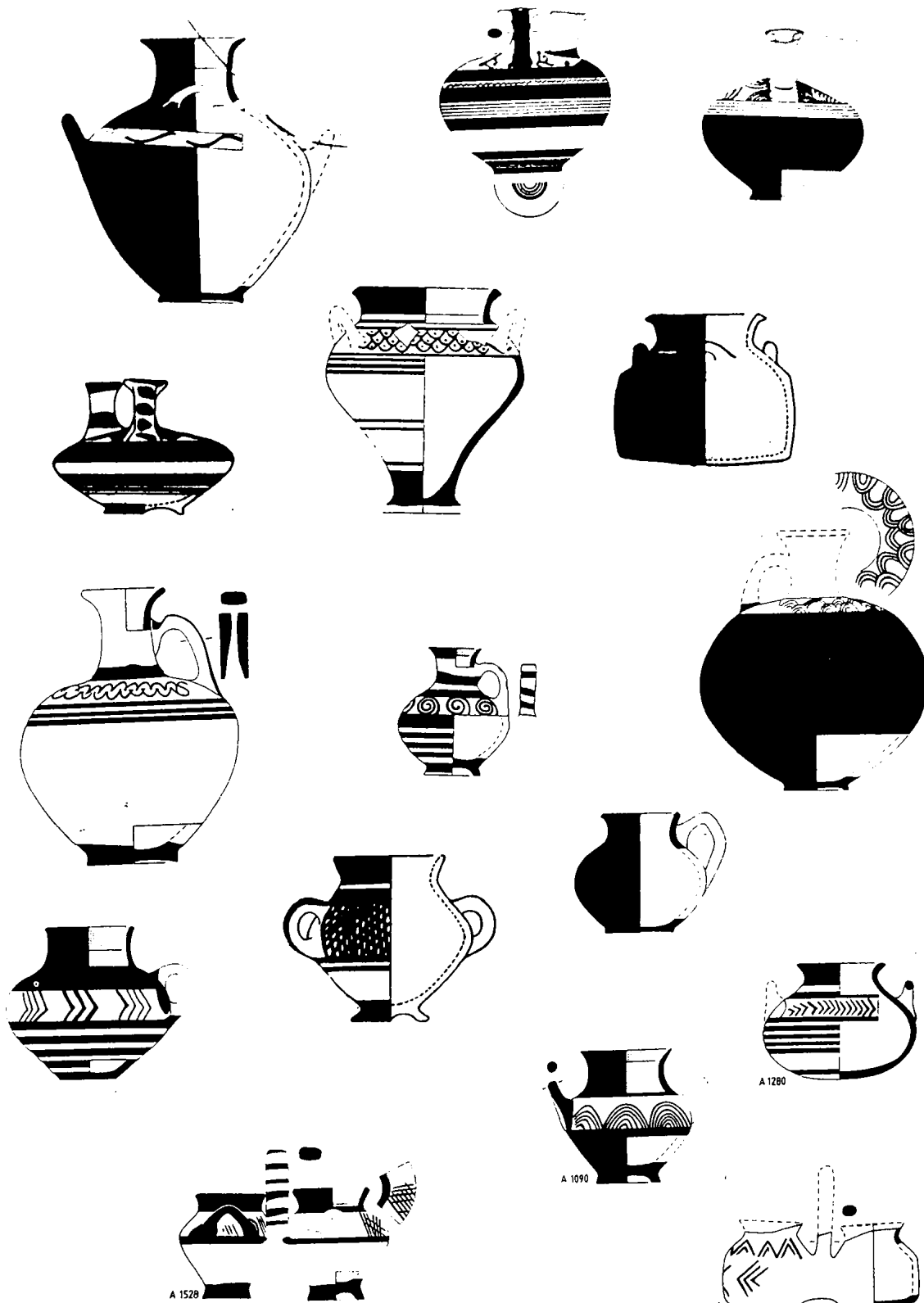

Εἰκ. 287. Δείγματα μυκηναϊκῆς (ΥΕ ΙΙΙΓ) κεραμεικῆς

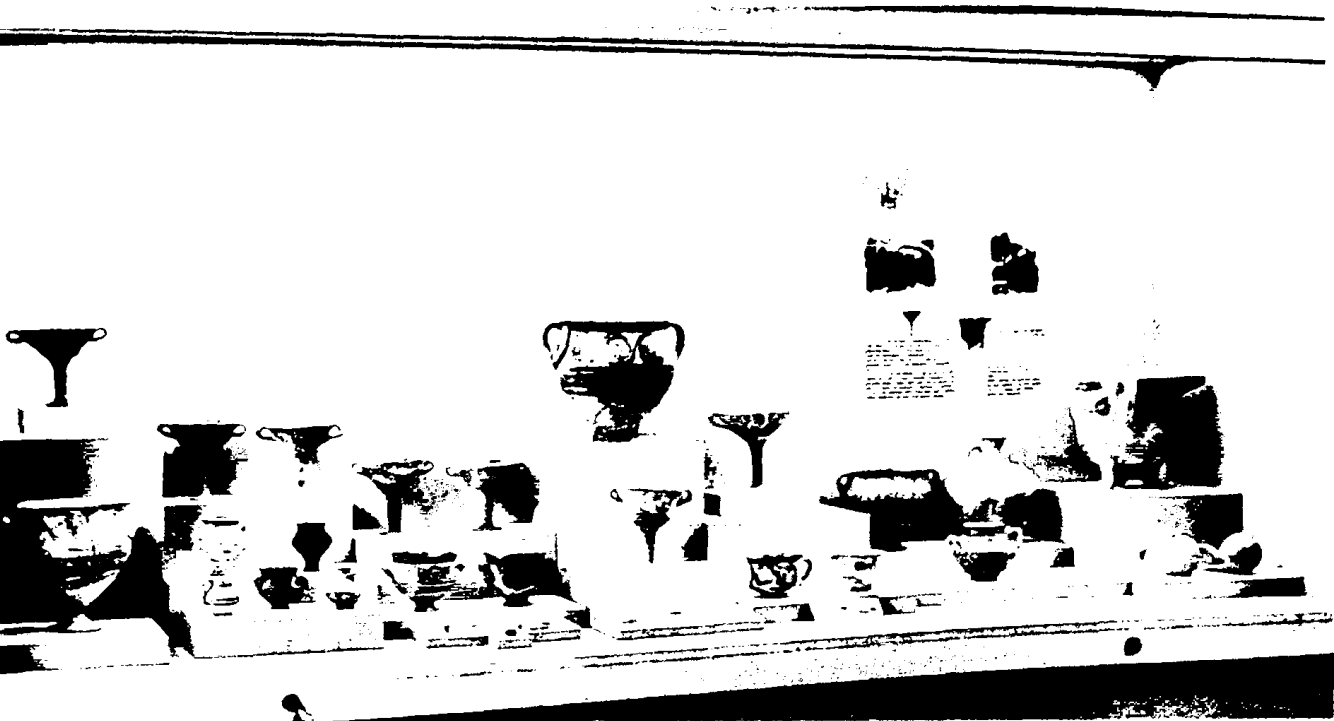

Εἰκ. 288. Ἀντιπροσωπευτικά κλειστά σχήματα

Είχ. 289. Ἀντιπροσωπευτικά ἀνοικτά στήματα

Είκ. 290. Μυκηναϊκή κεραμεική σέ προθήκη τοῦ μουσείου Ἀργοστολίου

Είκ. 291. Μυκηναϊκά ἀγγεία (ἀρτόσχημο ἀλάβα-
στρο, δακτυλιόσχημο, σύνθετο ἀγγεῖο, ψευδόστομος
ἀμφορίσκος)

δής, πηλοῦ ἐρυθροῦ, πορτοκαλί ἢ καστανοῦ, ἐνίοτε μέ πλαστική, ἐπίθετη ἢ ἐμπιέστη νυχωτή διακόσμηση ἀπό διάφορες θέσεις (Κοκκολάτα, σπήλαια, Φιτίδι, Διγαλέτο, Περατάτα, Κακό Λαγκάδι), μέ παράλληλα ἀπό τήν Ἰθάκη καί Λευκάδα.

Ἡ **Μεσοελλαδική** κεραμική εἶναι τριῶν κατηγοριῶν: α) *μινυακή*, β) *ἀμαυρόχρωμη* καί γ) *χονδροειδής χειροποίητη*. Τά σχήματα (δίωτοι κάρθαραι, σκύφοι, μόνωτα κύπελλα) καί τά διακοσμητικά θέματα (ἀπλές γραμμές, τεθλασμένες, ἰχθυάκανθα καί διαγραμμισμένα τρίγωνα) εἶναι περιορισμένα καί γνωστά ἀπό ἄλλες περιοχές, ἰδιαιτέρα ἀπό τοὺς τύμβους S καί F τῆς Λευκάδας.

Τό μεγαλύτερο ποσοστό τῆς **Ὑστεροελλαδικῆς** κεραμικῆς προέρχεται ἀπό τάφους καί ἀνήκει στοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους (YEIII A2/B-Γ) ἐνῶ πρωϊμότερα δείγματα (YEII-III A1) εἶναι σχετικῶς λίγα.

Παρά τίς κάποιες τοπικές ἰδιορρυθμίες τῆς, ἡ μυκηναϊκή κεραμική τῆς Κεφαλληνίας εἶναι ὅμοια μέ ἐκεῖνη ἀπό ἄλλες περιοχές. Διακρίνεται σέ δύο κατηγορίες α) *τροχήλατη-λεπτότεχνη* καί β) *χειροποίητη*.

Ἡ *τροχήλατη* περιλαμβάνει 22-23 σχήματα (14 κλειστά καί 7-8 ἀνοικτά), (εἰκ. 287-291). Οἱ προχοῖσκες, οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς οἱ σφαιρικές πιεσμένες πρόχοι καί οἱ ἀμφορίσκοι εἶναι τά συχνότερα κλειστά σχήματα, ἐνῶ στά ἀνοικτά ὑπερτεροῦν οἱ κύλικες, οἱ κρατῆρες καί τά κύπελλα. Ἄλλα λιγότερα συχνά σχήματα εἶναι τά ἀλάβαστρα, οἱ πιθαμφορίσκοι καί τά ληκύθια. Ἀσυνήθιστα ὑψηλό εἶναι τό ποσοστό (15,7%) τῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων (κρατῆρων, σκύφων καί κυλικῶν), καθῶς σέ ἄλλα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα (π.χ. Ἀχαΐας, Περατῆς) σπανίζουν.

Σχετικά μέ τήν **διακόσμηση** τῶν τροχήλατων ἀγγείων, ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ συχνότη-

τα (37%) μονοχρωμίας (κυρίως σέ ἀμφορίσκους, πρόχους, σκύφους καί σύνθετα ἀγγεῖα) ἢ μερικῆς μονοχρωμίας στό κατώτερο σῶμα (σέ ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἀμφορίσκους, κύπελλα καί σκύφους ἢ κρατῆρες). Εἰκονιστικές καί ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπουσιάζουν καί διακόσμηση μέ λευκό χρῶμα ἀπαντᾷ σέ πέντε μόνο ἀγγεῖα.

Τά πιό κοινά καί προσφιλή διακοσμητικά θέματα εἶναι οἱ ποικίλων εἰδῶν σπεῖρες, τρίγωνα, ὀμόκεντρα τόξα καί ῥόμβοι, ἐνῶ σπανιότερα ἀπαντοῦν οἱ τεθλασμένες καί οἱ κυματιστές γραμμές, οἱ ἀμείβοντες, τό δικτυωτό, ἡ θαλάσσια ἀνεμώνη, ἡ σχηματοποιημένη ἀχιβάδα καί οἱ διάφορες μετόπες.

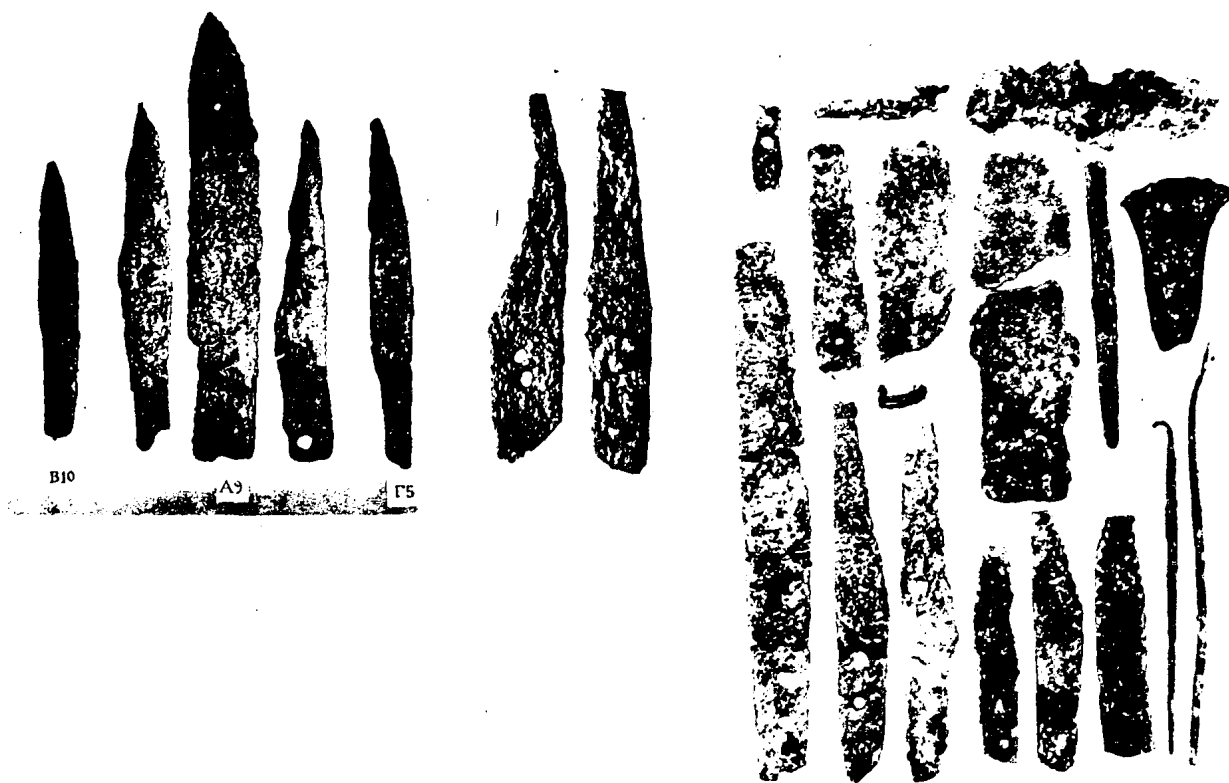
Ἡ κεραμική αὐτή ἔχει πολλές ὁμοιότητες μέ ἐκεῖνες τῆς Ἀχαΐας, Ἡλείας καί Ἰθάκης καί λιγότερες μέ ἐκεῖνη ἀπό ἄλλες περιοχές (Μεσσηνία, Δωδεκάνησα, Κρήτη, Κύπρο καί Ἰταλία). Οἱ ὁμοιότητες αὐτές στήν κεραμική σέ συνδυασμό μέ ἐκεῖνες τῆς μεταλλοτεχνίας, τῶν μικροευρημάτων καί τῶν τάφων-ταφικῶν ἐθίμων, ἐνισχύουν τήν ἀποψη γιά ἐμφάνιση καί ἀνάπτυξη μιᾶς “Μυκηναϊκῆς κοινῆς” κατά τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους στήν Δ. Πελοπόννησο καί τά Ἰόνια νησιά (Klados, 1995, 201-8).

Ἡ *χειροποίητη* κεραμική τῆς Κεφαλληνίας ἐκπροσωπεῖται ἀπό ἕνα ἀσυνήθη μεγάλο γιά μυκηναϊκά νεκροταφεῖα ἀριθμό ἀγγείων (117 ἢ 11% τοῦ συνόλου), (εἰκ. 286).

Ἀρκετά σχήματα εἶναι ἀπομιμήσεις τροχήλατων μυκηναϊκῶν ἀγγείων (π.χ. ἕνα κύπελλο τύπου Βαφειοῦ, μία ἄωτη κυαθόμορφη κύλικα, μερικές σφαιρικές πιεσμένες πρόχοι, ἕνα τρίωτο ἀλάβαστρο, ἕνας ψευδόστομος ἀμφορέας, τρία σύνθετα ἀγγεῖα, δώδεκα ἀρύταινες, σκύφοι, προχοῖσκες καί ἕνα ἀσκοειδές μέ πόδια ἀγγεῖο), ἐνῶ ἄλλα ἀνήκουν σέ διαφορετικές κατηγορίες, ἐπηρεασμένες ἀπό προγενέστερες περιόδους ἢ ἀπό τεχνικές ἄλλων περιοχῶν (π.χ. ἀρκετά κύ-

Εικ. 292. Όπλα

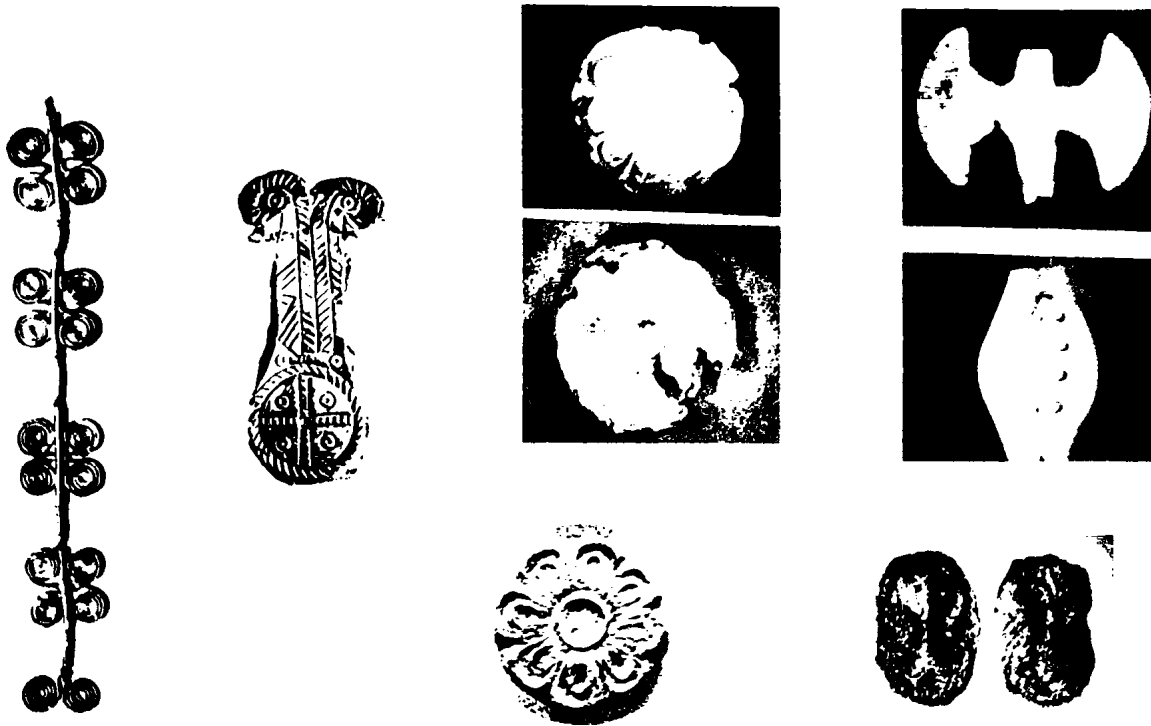
Εικ. 293. Εργαλεία

Είχ. 294. Ἀντικείμενα προσωπικῆς χρήσης καί καλλωπισμοῦ (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, 14, 17, 18, καί 1933, 90, εἰχ. 38-39, Κυπαρίσσης, ΑΔ 5, 1919, 118, εἰχ. 33

Εἰκ. 295. Χρυσᾶ κοσμήματα ἀπὸ τὴν Λακκίθρα καὶ τὸν θολωτὸ τάφο Τζανάτων (Μαρινᾶτος, ΑΕ, 1932, πίν. 18, Κολώνας, Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, 26. 1. 97, σελ. 27)

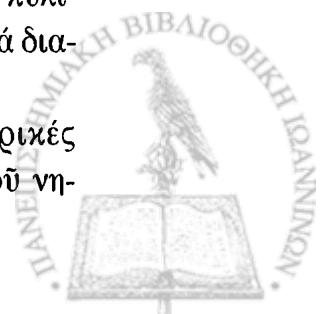
πελλά, σκύφοι, πρόχοι δίωτοι ἀμφορεῖς καὶ πυξίδες μὲ πλαστική, ἐγγάρακτη, ἐπίθετη, ἐμπίεστη ἢ ξεστή διακόσμηση). Τὰ περισσότερα χειροποίητα ἀγγεῖα εἶναι ἀδιακόσμητα.

Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ποσοστοῦ χειροποίητης κεραμεικῆς στὰ κεφαλληνιακά νεκροταφεῖα ἔχει προβληματίσει τοὺς μελετητές, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κατὰ καιροὺς διατυπώσει διάφορες θεωρίες γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσουν. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ πῖο πιθανές εἶναι δύο : α) ἐκείνη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ ἴσως ἀντιπροσωπεύει ἓνα ξεχωριστό, ντόπιο καὶ πῖο συντηρητικὸ στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ, στενά συνδεδεμένο μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση καὶ συνυπάρχον μὲ τὸ μυκηναϊκὸ (Desborough, Παπαδόπουλος), β) ἐκείνη πού ἀνάγει τὴν ἐμφάνισή της σὲ κοινωνικό-οικονομικούς παράγοντες, ταξικές διαφορές καὶ ὀπισθοδρομικότητα-φτώχεια τῶν κατοίκων τῆς τοπικῆς κοινωνίας (Wardle, Sherratt, Matthäus καὶ Souyoudzoglou).

Γενικά, ἡ χειροποίητη κεραμεικὴ τῆς Κεφαλληνίας ἔχει ἀρκετές ὁμοιότητες μὲ ἐκείνη τῆς Ἰθάκης καὶ τῶν περιοχῶν τῆς Δ. Ἑλλάδας, ἐνῶ εἶναι δυσδιάκριτες οἱ σχέσεις της μὲ τὴν λεγόμενη “βαρβαρική” τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων ἀπὸ ἄλλες περιοχές.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ἡ ΥΕ κεραμεικὴ τῆς Κεφαλληνίας ἂν καὶ ποιοτικά κατώτερη ἐκείνης τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, καθὼς ἔχει ἔντονο τοπικὸ χαρακτήρα καὶ μιὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἄλλες περιοχές κατανομή τῶν σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων. Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι ἀπαντοῦν συχνά, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα, ἀλλὰ ἀσυνήθης καὶ ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν πρόχων, κυλίκων καὶ κρατῆρων μὲ ιδιόμορφη συχνά διακόσμηση.

Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτὲς καὶ μερικὲς ἄλλες δὲν σημαίνουν ἀπομόνωση τοῦ νη-

σιού από τον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο, καθώς υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για επιδράσεις, από αυτόν και γνώση των δύο χαρακτηριστικών κεραμεικών ρυθμών της ΥΕΙΙΓ περιόδων (Πυκνού και Σιτοβολώνος).

Έκτός από τα άγγεϊα έχει βρεθεί (Λακκίθρα Δ5) και ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ, έφθαρμένο και χρονολογούμενο στην ΥΕΙΙΑ2-B περίοδο.

Μεταλλοτεχνία

Ο αριθμός των μεταλλικών αντικειμένων, που βρέθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στους Κεφαλληνιακούς τάφους, είναι σχετικά μέτριος (σύνολο 235), συγκρινόμενος με εκείνον άλλων σύγχρονων μυκηναϊκών νεκροταφείων (π.χ. Περατής, Καλλιθέας και Κλάους-Πατρών). Αυτό, αν δεν υποδηλώνει αντίστοιχο μέτριο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων, ίσως οφείλεται στην σύληση των τάφων κατά τις συχνές και επανειλημμένες χρήσεις τους.

Τά αντικείμενα μεταλλοτεχνίας, από χρυσό, άργυρο και χαλκό (άπουσιάζει ο σίδηρος) ανήκουν στις έξις κατηγορίες:

α) **Όπλα** (ξίφη, λόγχες, άκόντιο) (εικ. 292) των τυπικών και γνωστών μυκηναϊκών τύπων, με παράλληλα κυρίως από την ΒΔ Ελλάδα (Ήπειρο), Ν. Άλβανία και την Άδριατική. Άξιοσημείωτη είναι η συστροφή (ή “σκότωμα”) της αιχμής μιας λόγχης από τον τάφο Α της Λακκίθρας, σκοπίμως προτού κατατεθεί στον τάφο, έθιμο γνωστό και από άλλες περιοχές, για την αποφυγή της κλοπής της, αφού δεν θά είχε πιά πρακτική αξία.

β) **Έργαλεία** (μαχαίρια, σμίλες, πέλεκυς), (εικ. 293). Τά μαχαίρια αποτελούν την μεγαλύτερη κατηγορία μεταλλικών αντικειμένων στα Κεφαλληνιακά νεκροτα-

φεία και είναι των γνωστών μυκηναϊκών τύπων, όπως και οι σμίλες και ο μονόστομος πέλεκυς.

γ) **Άντικείμενα προσωπικής χρήσης και καλλωπισμού** (πόρπες, ξυράφια, βελόνη, περόνες, τριχολαβίδες) γνωστών μυκηναϊκών τύπων. Ίδιαίτερης μνείας χρήζουν οι βιολόσχημες πόρπες (εικ. 294α) και μία ιδιόμορφη με πολλαπλή όκτώσχημη ράχη από τον τάφο 1 των Διακάτων, (εικ. 294β) θεωρούμενη ως επείσακτη από τον βορρά (Ίταλία και Κ. Ευρώπη), αφού παράλληλά της από άλλες ΥΕΙΙΓ θέσεις της μυκηναϊκής Ελλάδας λείπουν.

δ) **Κοσμήματα**. (εικ. 294-295) Είναι σχετικά λίγα, αλλά ποικίλων ειδών και τύπων: **δαχτυλίδια** χάλκινα, χρυσά και ίσως άργυρά, απλά ή με σφενδόνη, χρυσοί **σφηκωτήρες**, χρυσό σπειροειδές **περιδέραιο**, χρυσά **περίαπτα** σχήματος όστρέου, παπυροειδούς και **ιριδοειδούς**, χρυσά διακοσμημένα **έλάσματα** άβέβαιης χρήσης (διαδήματα; επένδυση λαβής κατόπτρου;), χρυσές και ήλεκτρινες (κεχριμπαρένιες) **χάντρες** ποικίλων σχημάτων, μεταξύ των όποιων μία πεπιεσμένη σφαιρική και μία κυλινδρική με κοκκιωτή διακόσμηση και μία χρυσή **άλυσίδα** πιθανώς χρησιμοποιούμενη ως ψέλιο παρά ως περιδέραιο. Τά παραπάνω κοσμήματα έχουν παράλληλα από τον Αιγαιακό χώρο. Άλλα **μικροεργήματα** από διάφορα υλικά ποικίλων σχημάτων και χρήσεων είναι i) **χάντρες** περιδεραίων με ανάγλυφη διακόσμηση από ύαλομαζα, άλλες από κορναλίνη, άχάτη, όρεια κρύσταλλο, φαγεντιανή, άμέθυστο, σάρδιο, στεατίτη και πηλό, που θεωρούνται φτηνά υποκατάστατα των πολύτιμων μεταλλικών και είναι γνωστές από πολλά άλλα μυκηναϊκά νεκροταφεία, ii) **περίαπτα** διαφόρων σχημάτων, iii) **κομβία ή σφονδύλια** πήλινα

καί στεάτινα γνωστών τύπων, iv) **σφραγι-δόλιθοι**, (εικ. 294η) φακόσχημοι από στεατίτη, όρειά κρύσταλλο, ύαλόμαζα, σερπεντίνη καί σάρδιο μέ ζωόμορφες ή γεωμετρικές παραστάσεις καί v) **ήλεκτρινες χάντρες**, κυλινδρικές, άμφικωνικές καί έλατηριόσχημες. Έντύπωση προκαλεί ό μεγάλος άριθμός τους (65), καθώς τό ήλεκτρο ήταν πολύτιμο καί έξωτικό προϊόν εισαγόμενο πιθανότατα από τήν Βαλτική. Στόν Αίγαιακό χώρο άπαντά κυρίως στήν πρώιμη μυκηναϊκή έποχή (ΥΕΙ-ΙΙ), (Μυκήνες, Πύλο), ένώ στήν Κεφαλληνία άποκλειστικά στήν ΥΕΙΙΙΓ περίοδο. Αντικείμενα από ήλεκτρο τής ΥΕΙΙΙΓ/ Υπομυκηναϊκής. περιόδου έχουν βρεθει στήν Ν. Άλβανία, στήν Άπουλία καί στίς περισσότερες περιοχές τής Δ. Ελλάδας. Η Κεφαλληνία ίσως ήταν ένας σημαντικός σταθμός στήν μεταφορά καί διακίνηση από τό Βορρά μέσω Άδριατικής αυτού του πολύτιμου ύλικού στόν Μυκηναϊκό κόσμο.

Συνοψίζοντας, μέ βάση τήν μελέτη των παραπάνω αρχαιολογικών στοιχείων, μπορεί νά ύποστηριχθει ότι ή πυκνότερη κατοίκηση τής Κεφαλληνίας παρατηρείται κατά τους ύστερομυκηναϊκούς χρόνους καί ιδιαίτερα στήν ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο. Αυτό, άν δέν όφείλεται σέ παράγοντες άγνωστους άκόμη σέ μās, ίσως συνδέεται μέ τήν καταστροφή των άνακτορικών κέντρων τής μυκηναϊκής Ελλάδας καί τήν άφιξη προσφύγων στήν Άχαΐα-Ηλεία καί Κεφαλληνία, πού πρόσφεραν άσφαλές καταφύγιο. Ένισχυτική τής άποψης αυτής είναι ή έντονη παρουσία μυκηναϊκών στοιχείων (θαλαμοειδείς τάφοι,

κεραμεική, μικροευρήματα) πού συνυπάρχουν μέ τά παραιοδοσιακά καί ιδιότυπα ντόπια στοιχεία (κιβωτιόσχημοι τάφοι, χειροποίητη κεραμεική). Δέν πρέπει πάντως νά άγνοοϋνται καί τά Κεφαλληνιακά στοιχεία πού άπαντοϋν στίς περιοχές Άχαΐας-Ηλείας (ταφικοί λάκκοι σέ θαλαμοειδείς τάφους, όρισμένα τυπικά κεφαλληνιακά σχήματα κεραμεικής κ.ά.), πού συνιστοϋν μία άμφίδρομη επίδραση καί επικοινωνία μεταξύ αυτών των γειτονικών περιοχών. Η άπουσία μεγάλων κέντρων καί έρευνημένων οικισμών έμποδίζει τήν συναγωγή άσφαλών συμπερασμάτων για τήν κατοίκηση καί τήν κοινωνική διάρθρωση στό νησί, άν καί τά έκτεταμένα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων καί ό πρόσφατα έρευνηθείς θολωτός τάφος στή Ν. Κεφαλληνία ύποδηλώνουν ύπαρξη κεντρικής έξουσίας καί σχετική εύημερία των κατοίκων κατά τους ύστερομυκηναϊκούς χρόνους. Τά διάφορα εύρήματα δείχνουν έπαφές καί επικοινωνίες όχι μόνο μέ τίς γειτονικές περιοχές αλλά καί εύρύτερα μέ τον Βορρά, τήν Δύση, τήν Κρήτη καί τήν Άνατ. Μεσόγειο.

Μέ τά σημερινά δεδομένα δέν είναι γνωστή ή διάρκεια χρήσης των μυκηναϊκών νεκροταφείων του νησιού, ούτε είναι δυνατή ή άνίχνευση συνεχούς κατοίκησης όπως στήν γειτονική Ίθάκη, στους ύπομυκηναϊκούς καί πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Αυτό, άν καί φαίνεται πολύ πιθανό, χρειάζεται επιβεβαίωση από στοιχεία πού θά προκύψουν από συστηματικές άνασκαφές στό νησί.

Α.Κ.-Π.

Βασική Βιβλιογραφία

- Brodbeck-Jucker S., "Mykenische Funde von Kephallenia in Archäologischen Museum Neuchâtel" (*Archaeologica* 42,1986 Rome)
- Dessoulavy P., "Vases Mycéniens du Musée de Neuchâtel", *Revue Archaeologique* (1900)128-47
- Hope-Simpson R. - Dickinson O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (Göteborg 1979) 187-92 (E20-34)
- Καββαδίας Γ., *Παλαιολιθική Κεφαλονιά. Ο πολιτισμός του Φισκάρδου* (Αθήνα 1984)
- Καββαδίας Π., "Περί των ἐν Κεφαλληνία ἀνασκαφῶν", *ΠΑΕ* (1912)247-68
- _____, *Προϊστορική Ἀρχαιολογία ἐν Ἑλλάδι* (Αθήναι 1914)
- Καλλιγᾶς Π., "Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἰονίων νήσων" *ΑΔ* 24 (1969)B2, 258-79
- _____, "Κεφαλληνιακά Β'", *ΑΑΑ* VII:2 (1974)186-90
- _____, "Κεφαλληνιακά Γ'. Ἀπὸ τὴν προϊστορική Κεφαλονιά", *ΑΑΑ* X:1(1978)116-25
- _____, "Ἡ μυκηναϊκὴ Κράνη τῆς Κεφαλονιάς", *Ἀρχαιολογία* 1(1981)77-83
- Knöpfler D., "La provenance des vases mycéniens de Neuchâtel", *Museum Helveticum* 27 (1970)107-16
- Μαρινᾶτος Σ., "Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνία", *ΑΕ* (1932)1-47
- Μαρινᾶτος Σ., "Αἱ ἐν Κεφαλληνία ἀνασκαφαὶ Goekoop 2", *ΑΕ* (1933)68-100
- _____, "Ἀνασκαφαὶ ἐν Κεφαλληνία", *ΠΑΕ* (1951)184-86
- _____, "Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Κεφαλληνίας", *ΑΔ* 16B (1960)41-45
- _____, "Ἐρευναὶ ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας", *ΑΕ* (1964)15-27
- Mountgoy R., *RMDP*, 443-468.
- Souyouudzoglou-Haywood C., *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000- 800 BC* (Ph.D. thesis, Liverpool University Press,1999) 38-92
- Σουγιουτζίου- Haywood X., "Mycenaean refugees and the Kefalonian cemeteries", *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιονίου Συνεδρίου (Ἀργοστόλι-Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)* τόμ. 3 (1991) 59-67
- Wardle K., *The Greek Bronze Age West of the Pindus* (Unpublished Ph.D. thesis, University of London, 1972)111-185
- Wolters P., "Mykenische Gräber in Kephallenia", *AM* 19 (1894)486-90

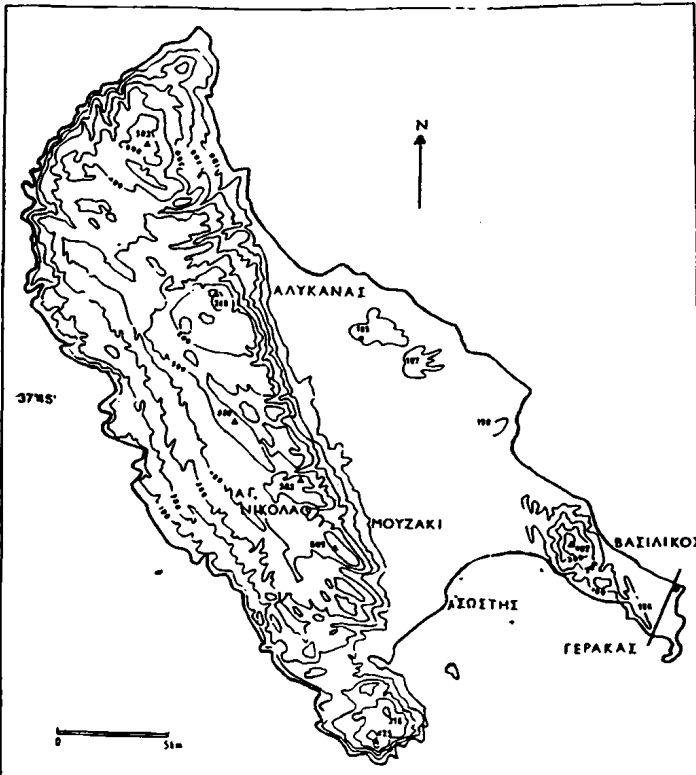

Εικ. 296. Γεωφυσικός χάρτης Ζακύνθου

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Εικ. 297. Προϊστορική Ζάκυνθος

Για την Ζάκυνθο, (εικ. 296) το νοτιότερο από τα Ίονια νησιά, οι Hope-Simpson και Dickinson ανφέρουν έξι (6) προϊστορικές θέσεις, που ανήκουν αποκλειστικά στην Ύστερη Έποχή του Χαλκού (εικ. 297). Το νησί όμως φαίνεται ότι κατοικήθηκε από τη Μέση Παλαιολιθική εποχή, σύμφωνα με τα εύρηματα και τις μελέτες ελλήνων και ξένων γεωλόγων και αρχαιολόγων.

Ειδικότερα, οι Issel και Benton περιεγράψαν “λίθινα εργαλεία”, λεπίδες όψιανου και μία “μάχαιρα εκ πυριτολίθου” σε διάφορες θέσεις της χερσονήσου του Βασιλικού (εικ. 299, 303) και στον Άλικανά. Στο τέλος της δεκαετίας του 80 ο γεωλόγος Sorel και η Κουρτέση-Φιλιππάκη εντόπισαν μια νέα, υπαίθρια Μεσο-παλαιολιθική θέση, τον Άγιο Νικόλαο, (εικ. 300, 301, 302, 304) κοντά στο χωριό Βασιλικός. Η θέση αυτή είναι σημαντική, καθώς αποτε-

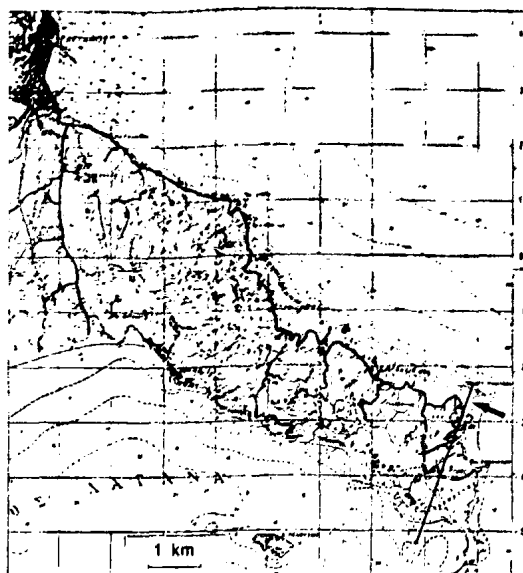
λούσε για τους παλαιολιθικούς κατοίκους του νησιού πηγή και εργαστήριο πρώτης ύλης λίθινων εργαλείων (φολίδων, πυρήνων κ. ά.) και είναι κρῖμα που ή έρευνα σταμάτησε στο αρχικό στάδιο και δέν προχώρησε εκτοτε σε συστηματική ανασκαφή.

Ο Σορδίνας τὸ 1965 βρῆκε “άφθονα εργαλεία κατάλοιπα” στις θέσεις της χερσονήσου Βασιλικού-Γέρακα, στο Καλαμάκι, “Άγιο Σώστη, Παλαιόκαστρο, Κυψέλη και Άλυκές και με βάση όρισμένα από αυτά υποστήριξε ότι τὸ νησί κατοικήθηκε και κατά τὴν Μεσολιθική εποχή. Ἡ Νεολιθική εποχή ἴσως αντιπροσωπεύεται από ένα λίθινο εργαλείακό σύνολο και λίγα όστρακα χειροποίητης έρυθρης μονόχρωμης κεραμεικής, που βρῆκε ο Zapfe τὸ 1936 στή θέση Καστέλλο (Κάστρο), στον όρμο του Κεριοῦ (εικ. 298).

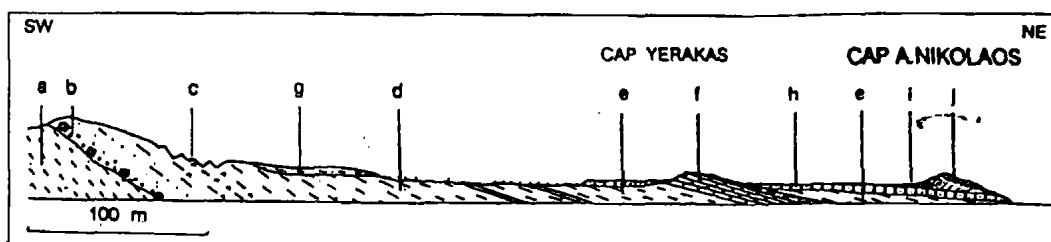

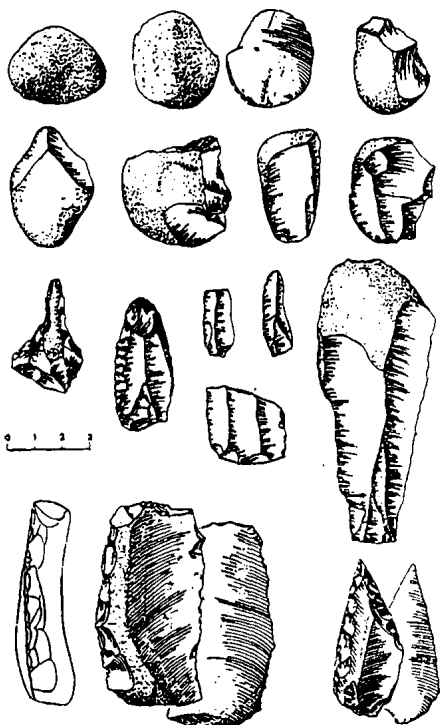
Εικ. 298. Καστέλο Λίμνης Κεραιού (Καθημερινή, Έπτά Ημέρες, τόμ. Ε', 143)

Εικ. 299. Χερσόνησος Βασιλικού (Κουρέτση-Φιλιππάκη, Αρχαιολογία, 60, 1996, 77, εικ. 1)

Εικ. 300. Παλαιολιθική στρωματογραφική ακολουθία στη ΝΑ. Ζάκυνθο (κατά D. Sorel)

Εικ. 301. Παλαιολιθικά εργαλεία από τον Άγιο Νικόλαο και Γέρακα (κατά Κουρέτση-Φιλιππάκη, 1993)

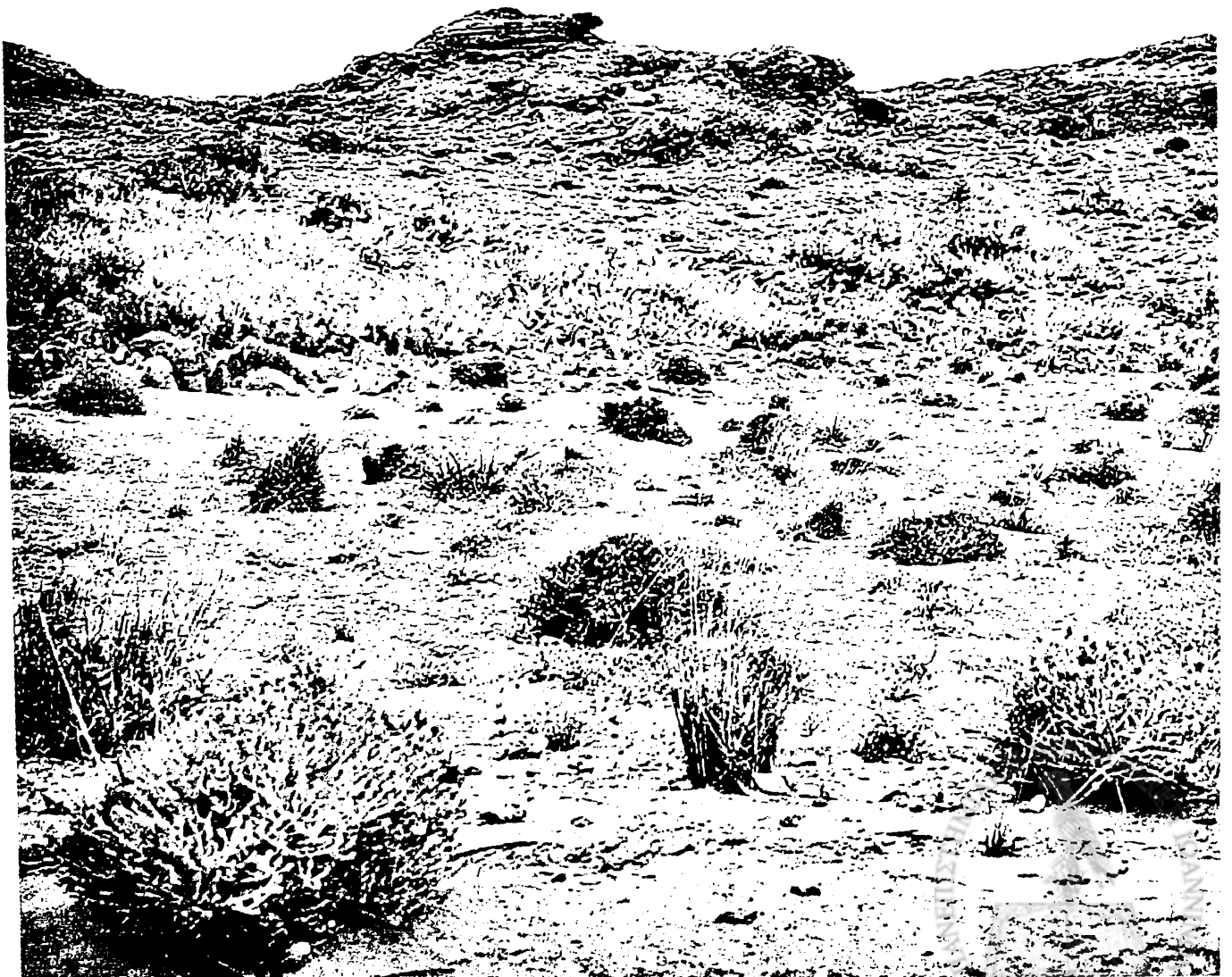

Εικ. 302. Έργαλειακά σύνολα Μέσης Παλαιολιθικής από τον Άγιο Νικόλαο (Κουρέτση-Φιλιππάκη, Αρχαιολογία 60, 1996, 79, εικ. 3)

*Είκ. 303. Χερσόνησος Γέρακα (Κου
ση-Φιλιππάκη, Ἐρχαιολογία 59, 19
28, είκ. 35)*

Είκ. 304. ἘΆγιος Νικόλαος (Κουτοέση-Φιλιππάκη, Ἐρχαιολογία 60, 1996, 78, είκ. 2)

Β. ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Τά λίγα εύρηματα της Έποχης του Χαλκού προέρχονται από μικρές κι απόμερες θέσεις του νησιού (συνολικά 11).

Εἰκ. 305. Κερί. Πρόσωση θολωτοῦ τάφου
(Souyoudzoglou, 1999, pl. 73c)

Ειδικότερα:

α) **στήν Πρώιμη Έποχή του Χαλκού** ανήκουν 5 θέσεις (Βασιλικός, Γέρακας, Καλαμάκι, Ἀρκαδιανή καί Κάστρο;), πού ἐρευνήθηκαν ἐπιφανειακά ἀπό τοὺς Zarfe καί Σορδίνα καί βρίσκονται ὅλες στά ΝΔ τοῦ νησιού καί κοντά στά παράλιά της.

Τά εύρηματα εἶναι λίγα λίθινα ἐργαλεῖα (λεπίδες), ὄψιανός καί χειροποίητη κεραμική τῆς ΠΕΠ-III περιόδου, ὅμοια μέ ἐκείνη ἀπό τήν Ἰθάκη, Λευκάδα καί τήν γειτονική της Ἡλεία, περιοχές μέ τίς ὁποῖες φαίνεται ὅτι διατηροῦσε σχέσεις ἡ Ζάκυνθος.

β) ἡ **Μέση Έποχή του Χαλκού** εἶναι, ὡς τώρα, ἄγνωστη,

γ) **στήν Ὑστερη Έποχή του Χαλκού** ανήκουν 5 θέσεις, ἀπό τίς ὁποῖες δύο (Καλόγερος, Καταστάρι) εἶναι οἰκισμοί, δύο ἄλλες (Κερί καί Καμπί) εἶναι γνωστές ἀπό νεκροταφεῖα καί μία (Ἀλικανιάς) εἶναι οἰκισμός μέ τάφο.

Δυστυχῶς, ἡ μὴ δημοσίευση τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν τῶν Benton-Logimer, δυσκολεύουν τήν γνώση μας γιά τήν κατοίκηση τοῦ νησιού κατά τήν μυκηναϊκή ἐποχή.

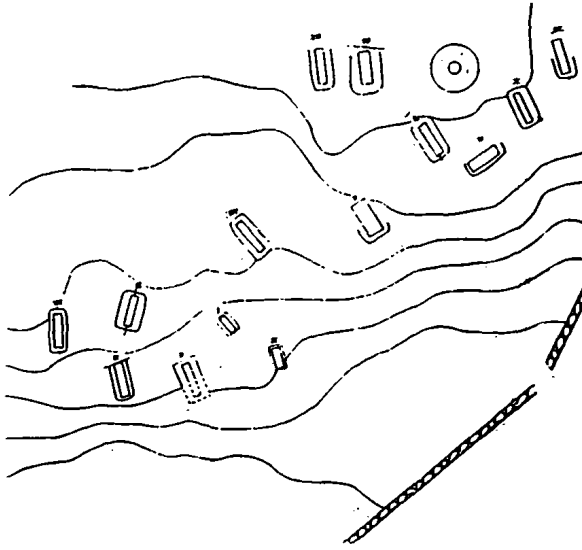
Ἀπό τα λίγα στοιχεῖα πού ὑπάρχουν, κυρίως ἀπό νεότερες ἐπιφανειακές ἐρευνες, ἀνασκαφές καί δημοσιεύσεις, φαίνεται ὅτι ἡ Ζάκυνθος κατοικήθηκε (ἀπό τοὺς Ἀρχάδες ἐποίκους;) σ' ὁλόκληρη σχεδόν τήν Ὑστερη Έποχή του Χαλκού (ΥΕΙ-ΠΙΒ), μέ

Εἰκ. 306. Καμπί. Λαξευτός λακκοειδῆς τάφος
(Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες, Ε', 144)

Εικ. 307. Καμπί. Τοπογραφικό σχέδιο νεκροταφείου (Αγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, 200, σχέδ. 1)

Εικ. 308. Καμπί. Τάφοι I, II, IX (Αγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 103α)

μεγαλύτερη πυκνότητα κατά την ΥΕΙΙΑ-B περίοδο. Οί περισσότερες θέσεις είναι παραλιακές.

Τάφοι και ταφικά έθιμα

Οί λίγοι γνωστοί τάφοι τής προϊστορικής Ζακύνθου ανήκουν στην ΥΕ έποχή και παρουσιάζουν τοπικές ιδιορρυθμίες καθώς και συγγενή στοιχεία μέ τάφους τής Κεφαλληνίας και τής Δ. Πελοποννήσου, ιδιαίτερα μέ εκείνους τής Ήλειας και Μεσσηνίας.

Διακρίνονται σέ δύο κύριους τύπους: α) τόν **θολωτό** και β) τόν **λαξευτό λακκοειδή τετράπλευρο (pit-grave)**.

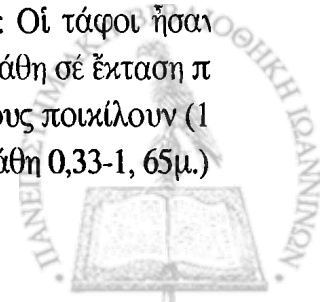
Ό α' τύπος αντιπροσωπεύεται από μικρούς-έπαρχιακούς θολωτούς τάφους στίς θέσεις Κερί (εικ. 305) και Άλικανάς, πού θυμίζουν ανάλογους τής Μεσσηνίας και Τριφυλίας, και χρονολογούνται στίς ΥΕΙΙ και ΥΕΙΙ-ΙΙΙΒ περιόδους αντίστοιχα.

Οί δύο ταφές τού θολωτού στό Κερί

ήσαν κτερισμένες μέ δύο άγγεία (προχοϊδιον και άρτόςχημο άλάβαστρο) ένω τά πίο σημαντικά κτερίσματα τού τάφου στόν Άλικανά ήσαν ένα περιδέραιο μέ χάντρες άπό ήλεκτρο και φαγεντιανή και μία βιολόσχημη χάλκινη πόρπη, ένω ό τάφος είχε πιθανώς χρησιμοποιηθεί για περισσότερες ταφές και για μεγαλύτερο διάστημα χρόνου.

Χαρακτηριστικό στοιχείο, σχετικό μέ τά **ταφικά έθιμα**, είναι ή ταφή τών νεκρών μέσα σέ λάκκους τού δαπέδου τής θόλου, ανάλογο μέ τό γνωστό έθιμο άπό τήν Κεφαλληνία και τήν Άχαΐα, Ήλεία-Τριφυλία.

Στόν β' τύπο ανήκει τό ιδιότυπο νεκροταφείο στό Καμπί μέ τούς 14 λαξευτούς λακκοειδείς τετράπλευρους πλακοσκεπέις τάφους (εικ. 306-310). Ή δημοσίευση τού νεκροταφείου άπό τήν Άγαλλοπούλου έπιτρέπει όρισμένες παρατηρήσεις: Οί τάφοι ήσαν λαξευμένοι σέ διαφορετικά βάθη σέ έκταση π 30Χ20μ. και οί διαστάσεις τους ποικίλουν (1 07Χ0,33 - 1, 93Χ0,40μ. και βάθη 0,33-1, 65μ.)

Εἰκ. 309. Καμπί. Τάφος IV ἀπό ΝΔ (Αγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 104β)

Εἰκ. 310. Καμπί. Τάφος I (Αγαλλοπούλου, ΑΑΑ V:1, 1972, 63, εἰκ. 1)

Σέ 3 τάφους (II, IX, XIῦ) ὁ λάκκος εἶχε λαξευτεῖ στό βάθος μεγαλύτερου τετραπλευρου ὀρύγματος (shaft), τοῦ ὁποίου ὁ πυθμένας ἀποτελοῦσε καί τήν ἐπιφάνεια ἔδραση τῶν καλυπτηρίων λίθων.

Γύρω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν ἄλλων τάφων εἶχε λαξευτεῖ ἓνα πλαίσιο (πατούρα) πλάτους 0,17-0,46μ. γιά τήν ὑποδογή καί καλύτερη στερέωση καί ἐφαρμογή τῶν καλυπτήριων πλακῶν.

Κάθε τάφος προοριζόταν γιά πολλαπλές ταφές, καμιά ὅμως ἀπ' αὐτές δέν θρέθηκε κατά χώραν, ἐξαιτίας τῶν λαθροανασκαφῶν. Δύο ἀσύλητοι τάφοι (IX, XIV) περιεῖχαν 8 καί 6 κρανία ἀντίστοιχα καί μερικά ὄστᾶ.

Οἱ νεκροί ἦσαν κτερισμένοι μέ 24 ἀγγεῖα (ἀρτόσχημα, ἀλάβαστρα, ψευδ. ἀμφορεῖς, ἄωτα πιθάρια, κύλικες κ.ἄ.), ἓνα πήλινο καί δύο στεάτινα κομβία, ἓνα χάλκινο μαχαίρι καί ἀπότμημα "ἀδιάγνωστου χάλκινου ἀντικειμένου". Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν μυκηναϊκῶν εὐρημάτων δηλώνει τόν πλήρη ἐκμυκηναϊσμό τῶν κατοίκων τῆς Ζακύνθου, ἐνῶ τά λίγα ὄστρακα χειροποίητης κεραμεικῆς καί ἡ κατασκευή τῶν λακκοειδῶν τάφων, πού εἶναι περίπου ὅμοιοι μέ αὐτούς πού ἔχουν λαξευτεῖ στό δάπεδο τῶν Κεφαλληνιακῶν θαλαμοειδῶν τάφων, σχέσεις καί ἐπίδραση ἀπό τήν Κεφαλληνία καί τήν Δ. Πελοπόννησο.

Ἡ χρησιμοποίηση τῶν λακκοειδῶν τάφων ὡς οἰκογενειακῶν στό Καμπί, ἀντί τῶν συνήθων θαλαμοειδῶν, ἀποδίδεται ἀπό τήν ἀνασκαφέα στήν σκληρότητα τοῦ ἀσβεστόλιθου τῆς περιοχῆς πού ἐμπόδισε τήν κατασκευή θαλαμοειδῶν τάφων καί στήν φτώχεια τῶν κατοίκων αὐτοῦ τοῦ μικροῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ. Τό νεκροταφεῖο χρονολογεῖται στήν ΥΕΙΙΑ1-Β περίοδο.

Εικ. 311. Καμπί. Μυκηναϊκή κεραμική (Αγαλλοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν.106, 108, 110α)

Κεραμική:

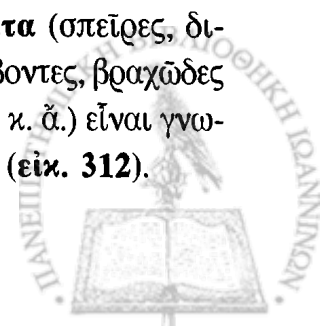
Διακρίνεται σε δύο κατηγορίες:

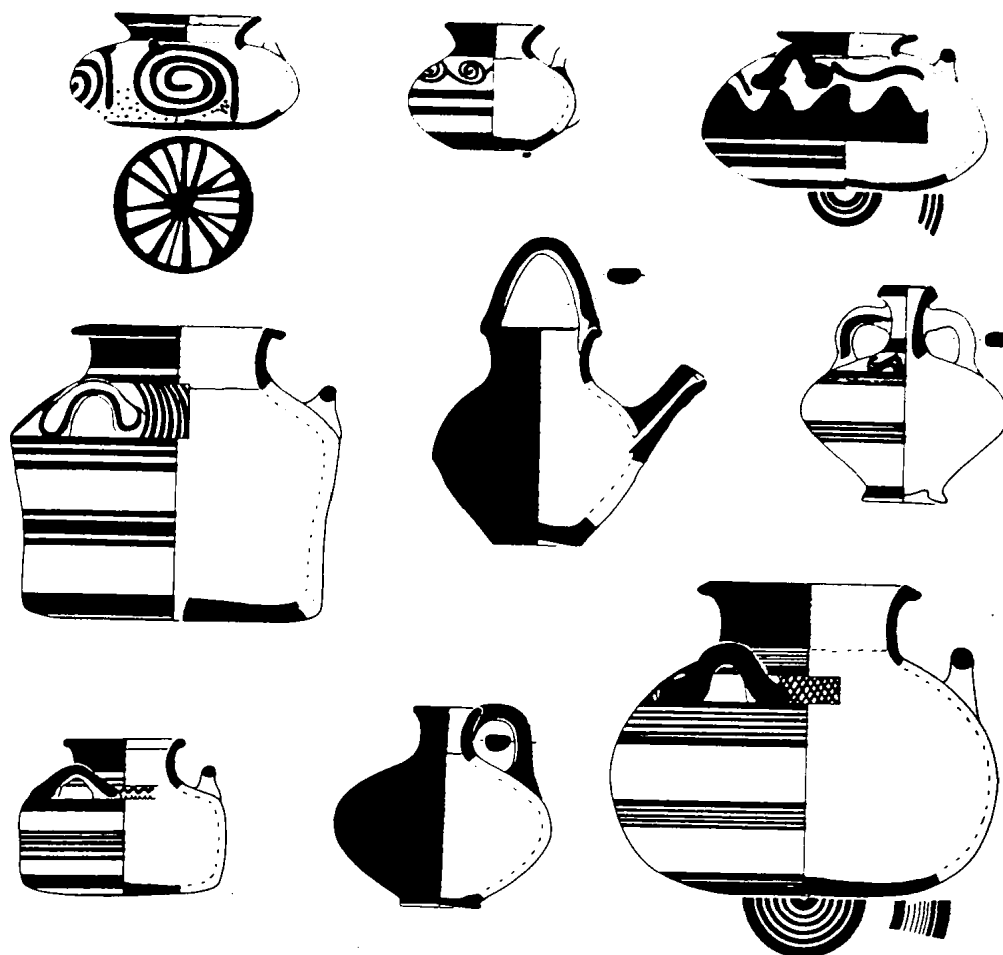
α) τροχήλατη και β) χειροποίητη. Η πρώτη περιλαμβάνει τα πλείστα δείγματα, ενώ ελάχιστα ανήκουν στη δεύτερη.

Έχουν αναγνωρισθεί ως τώρα περίπου **12 σχήματα** της τροχήλατης-μυκηναϊκής κεραμικής (εικ. 311), με επικρατέστερα τό αλάβαστρο (αρότσχημο ή κυλινδρικό), τόν ψευδόστομο αμφορέα, τήν πρόχου και τήν

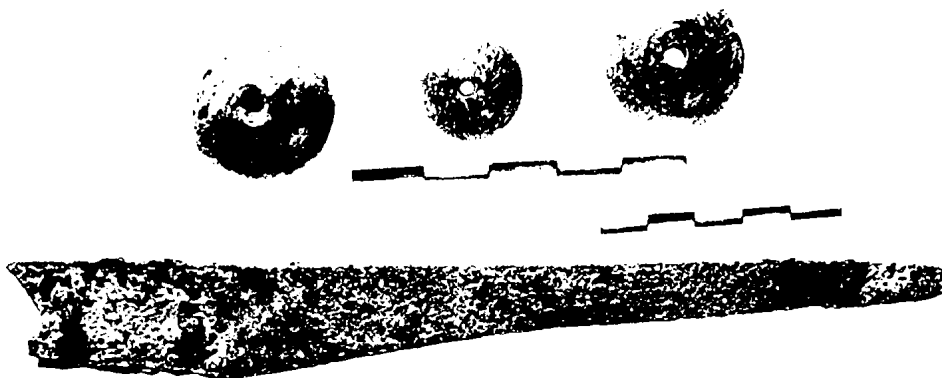
κύλικα, ενώ ο πιθαμοφορίσκος, ή φλάσκη, τό θήλαστρο, ο αμφορέας, τό άωτο άλαβαστροειδές και ο σκύφος (μέ ή χωρίς στέλεχος) είναι σπανιότερα (εικ. 312). Ο Taylor αναφέρει και οστρακα κύπελλων Βαφειού από τίς παλιές ανασκαφές στόν Καλόγερο, πού έχουν πιά χαθεί.

Τά διακοσμητικά θέματα (σπειρες, δικτυωτό, καρδιόσχημο, αμείβοντες, βραχώδες κόσμημα, πολλαπλοί μίσχοι κ. ά.) είναι γνωστά και από άλλες περιοχές (εικ. 312).

Εἰκ. 312. Καμπί. Μυκηναϊκή κεραμεική (Mountjoy, RMDP, 481, fig. 176)

Εἰκ. 313. Καμπί. Πήλινο καί στεάτινα σφονδύλια καί χάλκινο μαχαίρι (Ἀγαλ-λοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 111α-β)

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ συχνότητα μονόχρωμων ἀγγείων στό ὑλικό ἀπό τό Καμπί.

Ἄν καί ἡ μυκηναϊκή κεραμική τῆς Ζακύνθου χαρακτηρίζεται ὡς “ἐπαρχιακή”, ὁμως στό σύνολό της ἀκολουθεῖ τήν τεχνική καί τό σχηματολόγιο-θεματολόγιο τῶν μεγάλων καί κεντρικῶν ἐργαστηρίων.

Χειροποίητη κεραμική βρέθηκε στούς τρεῖς οἰκισμούς καί στόν θολωτό τοῦ Ἄλικανᾶ καί εἶναι ὁμοια μέ ἐκεῖνη ἀπό τήν Κεφαλονιά, Ἰθάκη καί Ἥπειρο.

Τά γνωστά δείγματα προϊστορικῆς κεραμικῆς τῆς Ζακύνθου καλύπτουν τό διάστημα ΥΕΙ-ΙΙΒ, μέ μεγαλύτερη συχνότητα στίς ΥΕΙΙΑ-Β περιόδους, ἐνῶ ἀπουσιάζει τελείως ἡ ΥΕΙΙΓ. Ἄν αὐτή ἡ ἀπουσία δέν εἶναι συμπτωματική, ὀφειλόμενη στήν ἑλλιπή ἔρευνα, τότε ἴσως μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μέ τήν καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων τῆς Δ. Πελοποννήσου καί ιδιαίτερα τῶν ἀνακτόρων τῆς Πύλου, πού εἶχε πιθανότατα δυσμενῆ ἀντίκτυπο καί συνέπειες καί στήν γειτονική Ζάκυνθο.

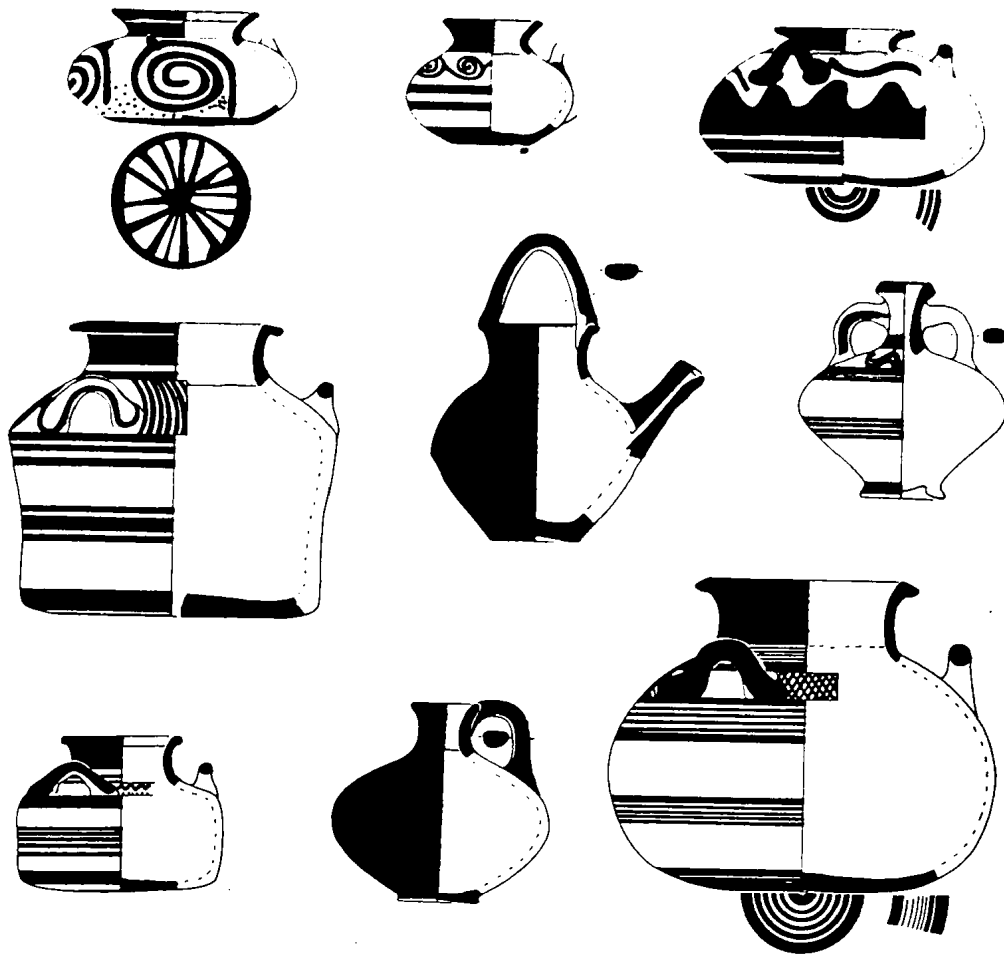
Τέλος, ἐλάχιστα εἶναι τά **μεταλλικά ἀντικείμενα καί κοσμήματα** (εἰκ. 313) [ἓνα χάλκινο μαχαίρι (τύπου Ια τῆς Sandars), μία χάλκινη βιολόσχημη πόρπη, ἓνα πῆλινο καί δύο στεάτινα σφονδύλια, ἓνας φακόσχημος στεάτινος σφραγιδόλιθος μέ παράσταση τετράφυλλου καί μερικές χάντρες περιδεραιίου ἀπό ἤλεκτρο καί φαγεντιανή]. Ὅλα προέρχονται ἀπό τάφους καί συνόδευαν ὡς κτερίσματα τούς νεκρούς.

Λ.Κ.-Π.

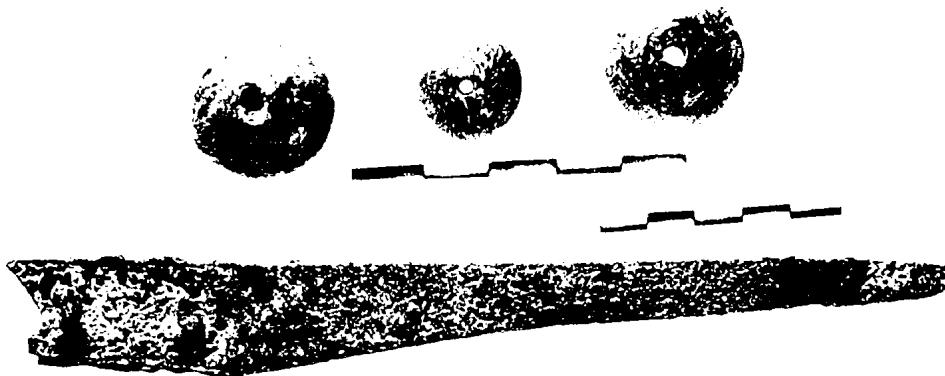
Βασική Βιβλιογραφία:

- Benton S., “The Ionian Islands”, *BSA* 32 (1931-2) 213-18, 33 (1933-5) 5, *JHS* 54 (1934)192, *AA A* 9 (1934)161-62
- Hope - Simpson R. - Dickinson O. T. P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (1979) 192-194 (E 35-40)
- Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., “Ἡ προϊστορική κατοίκηση τῆς Ζακύνθου”, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Ἐταιρείας Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν* (1993) 33-43
- Κουρτέση - Φιλιππάκη Γ. - Sorel D., “Aghios Nikolaos Vassilikos: un nouveau site préhistorique dans l’île de Zakynthos (iles ioniennes, Grèce) στό *La vie préhistorique*. Dijon, Faton (1996) 240-243
- Σορδίνας Α., “Λίθινα ἐργαλεῖα ἀπό τήν προϊστορική Ζάκυνθο”, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15 (1970)122-130
- _____, “Λίθινα ἐργαλεῖα πρωϊμοτάτης τυπολογίας στή Ζάκυνθο”, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου: “Οἱ οἰκισμοί τῆς Ζακύνθου ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι τό 1953”*, Ἐταιρεία Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν (1993) 23-32
- Sorel D., *L’ évolution structurale de la Grèce nord-occidentale depuis le miocene dans le cadre géodynamique de l’arc égéen*, “These d’ État, Univrsite de Paris-sud, Centre d’Orsay (1989).
- Souyoudzoglou-Haywood C., *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age: 3000 - 800 BC* (Ph.D. Thesis, Liverpool University Press 1999)122- 130
- Taylor W.D., *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas* (1958) 21, 187
- Zapfe H., “Spuren neolithischer Besiedlung auf Zante”, *WPZ* 24(1937)158-63

Εἰκ. 312. Καμπί. Μυκηναϊκή κεραμεική (Mountjoy, RMDP, 481, fig. 176)

Εἰκ. 313. Καμπί. Πήλινο καί στεάτινα σφονδύλια καί χάλκινο μαχαίρι (Ἀγαλ-λοπούλου, ΑΔ 28Α, 1973, πίν. 111α-β)

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ συχνότητα μονόχρωμων ἀγγείων στό ὕλικό ἀπό τό Καμπί.

Ἄν καί ἡ μυκηναϊκή κεραμική τῆς Ζακύνθου χαρακτηρίζεται ὡς “ἐπαρχιακή”, ὁμως στό σύνολό της ἀκολουθεῖ τήν τεχνική καί τό σχηματολόγιο-θεματολόγιο τῶν μεγάλων καί κεντρικῶν ἐργαστηρίων.

Χειροποίητη κεραμική βρέθηκε στούς τρεῖς οἰκισμούς καί στόν θολωτό τοῦ Ἄλικανᾶ καί εἶναι ὁμοια μέ ἐκεῖνη ἀπό τήν Κεφαλονιά, Ἰθάκη καί Ἠπειρο.

Τά γνωστά δείγματα προϊστορικής κεραμικῆς τῆς Ζακύνθου καλύπτουν τό διάστημα ΥΕΙ-ΙΙΒ, μέ μεγαλύτερη συχνότητα στίς ΥΕΙΙΑ-Β περιόδους, ἐνῶ ἀπουσιάζει τελείως ἡ ΥΕΙΙΓ. Ἄν αὐτή ἡ ἀπουσία δέν εἶναι συμπτωματική, ὀφειλόμενη στήν ἑλλιπῆ ἔρευνα, τότε ἴσως μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μέ τήν καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων τῆς Δ. Πελοποννήσου καί ιδιαίτερα τῶν ἀνακτόρων τῆς Πύλου, πού εἶχε πιθανότατα δυσμενῆ ἀντίκτυπο καί συνέπειες καί στήν γειτονική Ζάκυνθο.

Τέλος, ἐλάχιστα εἶναι τά **μεταλλικά ἀντικείμενα καί κοσμήματα (εἰκ. 313)** [ἓνα χάλκινο μαχαίρι (τύπου Ια τῆς Sandars), μία χάλκινη βιολόσχημη πόρπη, ἓνα πήλινο καί δύο στεάτινα σφονδύλια, ἓνας φακόσχημος στεάτινος σφραγιδόλιθος μέ παράσταση τετράφυλλου καί μερικές χάντρες περιδεραίου ἀπό ἤλεκτρο καί φαγεντιανή]. Ὅλα προέρχονται ἀπό τάφους καί συνόδευαν ὡς κτερίσματα τούς νεκρούς.

Α.Κ.-Π.

Βασική Βιβλιογραφία:

- Benton S., “The Ionian Islands”, *BSA* 32 (1931-2) 213-18, 33 (1933-5) 5, *JHS* 54 (1934)192, *AA A* 9 (1934)161-62
- Hope - Simpson R. - Dickinson O. T. P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands* (1979) 192-194 (E 35-40)
- Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., “Ἡ προϊστορική κατοίκηση τῆς Ζακύνθου”, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Ἐταιρείας Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν* (1993) 33-43
- Κουρτέση - Φιλιππάκη Γ. - Sorel D., “Aghios Nikolaos Vassilikos: un nouveau site préhistorique dans l’île de Zakynthos (iles ioniennes, Grèce) στό *La vie préhistorique*. Dijon, Faton (1996) 240-243
- Σορδίνας Α., “Λίθινα ἐργαλεῖα ἀπό τήν προϊστορική Ζάκυνθο”, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15 (1970)122-130
- _____, “Λίθινα ἐργαλεῖα πρωϊμοτάτης τυπολογίας στή Ζάκυνθο”, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου: “Οἱ οἰκισμοί τῆς Ζακύνθου ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι τό 1953”*, *Ἐταιρεία Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν* (1993) 23-32
- Sorel D., *L’ évolution structurale de la Grèce nord-occidentale depuis le miocene dans le cadre géodynamique de l’arc égéen*, “These d’ État, Univrsite de Paris-sud, Centre d’Orsay (1989).
- Souyouzoglou-Haywood C., *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age: 3000 - 800 BC* (Ph.D. Thesis, Liverpool University Press 1999)122- 130
- Taylor W.D., *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas* (1958) 21, 187
- Zapfe H., “Spuren neolithischer Besiedlung auf Zante”, *WPZ* 24(1937)158-63

THE HISTORY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

The history of the United States of America is a story of a young nation that grew from a small group of colonies on the eastern coast of North America. In 1776, the thirteen colonies declared their independence from Great Britain, and the United States was born. The new nation faced many challenges, including war with Britain in 1775-1781, and the struggle to create a strong central government. The Constitution was adopted in 1787, and the United States has since grown into a powerful and influential nation. The story of the United States is a story of freedom, democracy, and the pursuit of the American dream.

The early years of the United States were marked by a period of westward expansion. Settlers moved westward in search of new land and opportunities. This led to the Louisiana Purchase in 1803, which doubled the size of the United States. The westward expansion also led to the Mexican-American War in 1846-1848, which resulted in the United States gaining territory in the southwest. The Civil War in 1861-1865 was a turning point in the nation's history, as it resolved the issue of slavery and preserved the Union. The Reconstruction period that followed was a time of great change and struggle for the newly freed African Americans.

The late 19th and early 20th centuries were a time of rapid industrialization and growth. The United States emerged as a world power, with its economy and military strength rivaling those of Europe. The Progressive Era was a period of reform and social change, as people sought to address the problems of industrialization and urbanization. The United States played a leading role in World War I, and emerged as a superpower in the aftermath. The Cold War era was a time of tension and competition between the United States and the Soviet Union, as the two superpowers vied for global influence.

The United States has a rich and diverse culture, with a mix of influences from different parts of the world. The American dream is a central theme in the nation's history, representing the idea that anyone can achieve success and prosperity through hard work and determination. The United States has a long and proud history, and continues to play a leading role in the world today.

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τά αρχαιολογικά δεδομένα της προϊστορικής εποχής από τις περιοχές της Δ. Ελλάδας και τὰ Ἴονια νησιά εἶναι, ὅπως φάνηκε ἀπό τήν παραπάνω συζήτηση, σέ σύγκριση μέ ἐκεῖνα ἄλλων περιοχῶν τῆς χώρας μας (Ἀνατολικῆς καί Κεντρικῆς Ἑλλάδας, Κρήτης, Κυκλάδων) λιγότερα, συχνά ἑλλιπῆ καί ἀποσπασματικά. Αὐτό ὀφείλεται κυρίως στήν ἀπουσία ἐνδιαφέροντος, ὡς πρόσφατα, ἀπό τήν πολιτεία ἀλλά καί τούς ἐπιστήμονες γιά συστηματικές ἐρευνες, ἀνασκαφές καί μελέτες σέ αὐτές τῆς περιοχές.

Τῆς τελευταῖες δύο - τρεῖς δεκαετίες νέα στοιχεῖα πλουτίζουν τῆς γνώσεως μας καί συνθέτουν τήν ἀκόλουθη εἰκόνα.

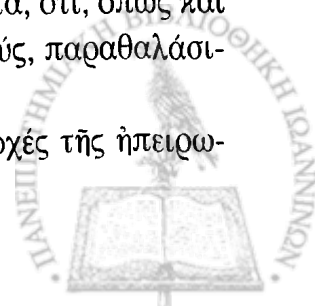
Γιά τήν **Παλαιολιθική** ἐποχή οἱ περισσότερες πληροφορίες παρέχονται ἀπό τήν Ἠπειρο-Κέρκυρα καί τήν ΒΔ. Πελοπόννησο (Ἀχαΐα-Ἠλεία). Ἡ πρώτη κατοίκηση τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀνάγεται στήν Μέση Παλαιολιθική, (περίπου 40. 000 χρόνια πρὶν ἀπό σήμερα), ἀπό ἀνθρώπους τύπου *Neanderthal*, πού τούς διαδέχτηκαν ἐκεῖνοι τοῦ τύπου *Homo sapiens sapiens* κατά τήν Ὑστερη Παλαιολιθική. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, νομάδες κυνηγοί καί τροφοσυλλέκτες, φαίνεται ὅτι ζοῦσαν σέ σπηλιές ἢ βραχοσκεπές σέ μικρές ὁμάδες, μετακινούμενοι κατά ἐποχές σέ διάφορες θέσεις γιά ἀναζήτηση τροφῆς καί θηραμάτων.

Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι κατά τήν Παλαιολιθική ἐποχή, ὅταν ἡ στάθμη τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν χαμηλότερη, ἡ Ἠπειρος καί ἡ Κέρκυρα (καί δυτικότερα ἡ Ἰταλία) ἦσαν ἐνωμένες, ὅπως τοῦτο ἐξάγεται ἀπό τήν στενή ὁμοιότητα τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων μέ ἐρυθρογῆ καί τῶν ἐργαλειακῶν καταλοίπων.

Συνέχεια κατοίκησης ἀπό τήν Νεώτερη Παλαιολιθική στήν **Μεσολιθική**, ἀν καί δύσκολα ἀνιχνεύεται, εἶναι πολύ πιθανή καί ἐλπίζεται νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό μελλοντικές ἐρευνες.

Ἡ εἰκόνα εἶναι πληρέστερη γιά τήν **Νεολιθική** ἐποχή. Στήν Ἠπειρο, κρίνοντας ἀπό τήν κατανομή τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν θέσεων, φαίνεται ὅτι ὀρισμένοι κάτοικοι συνέχισαν νά εἶναι σπηλαιόβιοι, ἄλλοι ζοῦσαν σέ μικρούς, μόνιμους, πεδινούς γεωργοκτηνοτροφικούς οἰκισμούς καί ἄλλοι ἦσαν νομάδες μετακινούμενοι ἀνάλογα μέ τῆς καιρικές συνθήκες καί τῆς ἀνάγκης διαβίωσής τους. Στίς ὑπόλοιπες περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας ἡ κατάσταση δέν εἶναι πολύ διαφορετική. Οἱ κάτοικοι ζοῦσαν εἴτε σέ σπηλιές πού βρίσκονταν κοντά σέ πηγές εἴτε σέ μικρούς οἰκισμούς, ἀσχολούμενοι μέ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, τήν ἀλιεία καί τήν κτηνοτροφία. Ἡ ἀπουσία ἀνασκαμμένων οἰκισμῶν στά Ἴονια νησιά ἐμποδίζει τήν συναγωγή συμπερασμάτων σχετικῶν μέ τήν κατοίκηση, ἀπασχόληση καί τρόπους διαβίωσης τῶν κατοίκων. Ὅμως εἶναι πολύ πιθανό, μέ βάση τά σποραδικά εὐρήματα, ὅτι, ὅπως καί οἱ γείτονές τους στήν Δ. Ἑλλάδα, ζοῦσαν σέ σπηλιές, ὑπαίθριους, μικρούς, παραθαλάσιους οἰκισμούς, καλλιεργῶντας τήν γῆ, τρέφοντας ζῶα καί ψαρεύοντας.

Συγγενῆ στοιχεῖα ὑλικῶν καταλοίπων μέ ἀντίστοιχα ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς ἡπειρω-

τικῆς Ἑλλάδας (Δ. Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά καί Ἄν. Πελοπόννησο) ὑποδηλώνουν σχέσεις καί ἐπικοινωνίες τῆς Δ. Ἑλλάδας καί τῶν Ἰόνιων νησιῶν μέ τόν ὑπόλοιπο ἑλλαδικό χώρο κατά τήν Νεολιθική ἐποχή.

Τά δεδομένα τῆς **Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ**, ἄν καί ὑστεροῦν ἐναντι ἐκείνων τῆς Ἄν. Ἑλλάδας, ὁμως εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα, ἀρκετά ἰδιότυπα καί ἐνίοτε ἐντυπωσιακά καί μοναδικά.

Εἰδικότερα, ἡ **Πρώμη Χαλκοκρατία** ἀντιπροσωπεύεται ἀπό λίγα καί σποραδικά εὐρήματα στίς βόρειες περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας (Ἡπειρο, Αἰτωλοακαρνανία) καί στά Ἴονια νησιά - μέ ἐξαιρέση τήν Λευκάδα καί Ἰθάκη - ἐνῶ στήν Δ.Πελοπόννησο εἶναι πληρέστερα γνωστή. Οἱ κάτοικοι τῶν ὄρεινῶν καί ἄγονων περιοχῶν φαίνεται ὅτι συνέχισαν τόν παραδοσιακό τρόπο ζωῆς, χωρίς σημαντικές ἀλλαγές στίς καθημερινές τους συνήθειες καί ἀσχολίες (μερικοί σπηλαιόβιοι, ἄλλοι φτωχοί γεωργοί καί νομάδες κτηνοτρόφοι). Σημαντικά νέα στοιχεῖα εἶναι ἡ ὑπαρξη ὀργανωμένων καί ἐνίοτε ὄχυρωμένων οἰκισμῶν στήν Αἰτωλοακαρνανία, Ἡλεία, Μεσσηνία καί Ἰθάκη (Πλατυγιαλιῶν, Ἁγίου Δημητρίου, Βοΐδοκοιλιᾶς, Ἀκοβίτικων καί Πηλικάτων), ὁμοίων μέ ἀντίστοιχους τῆς Ἄν. Ἑλλάδας (π.χ. Λέρνας) καί ἡ ἐμφάνιση καί χρήση νεκροταφείων τύμβων στήν Λευκάδα, γιά τήν καταγωγή τῶν ὁποίων δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία. Φαίνεται ὁμως ὅτι ἡ διάδοση καί χρήση τους κατά τήν ἐπόμενη κυρίως Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ στίς περισσότερες περιοχές τῆς Δ. Ἑλλάδας (Ἡπειρο, Αἰτωλοακαρνανία, Δ.Πελοπόννησο, Λευκάδα) δέν εἶναι τυχαῖες καί συμπτωματικές, ἀλλά ἴσως συνδέονται μέ τήν ἔλευση νέων φύλων (Kurgans?) ἀπό τήν Βαλκανική καί τίς ἀκτές τῆς Ἀδριατικῆς.

Κατά τήν **Μέση Χαλκοκρατία** παρατηρεῖται σημαντική αὐξηση τῶν θέσεων, σχετικῶς καλύτερη ποιότητα καί μεγαλύτερη ποσότητα καί ποικιλία εὐρημάτων. Αὐτό πιθανότατα ὀφείλεται ἀφενός μέν στήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς, στήν καλύτερη κοινωνική ὀργάνωση καί στήν ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν πόρων τῶν περιοχῶν τῆς Δ. Ἑλλάδας καί τῶν δυνατοτήτων τῶν κατοίκων, ἀφετέρου δέ στήν ἀφιξη νέων πληθυσμιακῶν φύλων (τῶν πρώτων Ἑλλήνων;) ἀπό τό βορρά. Οἰκιστικά λείψανα στίς βόρειες περιοχές (Ἡπειρο, Κέρκυρα, Λευκάδα) εἶναι ἰσχνά ὡς ἀνῦπαρκα, ἐνῶ στίς νότιες περιοχές, κυρίως στήν Ἡλεία καί Μεσσηνία, ἔχουν ἐντοπισθεῖ καί ἐρευνηθεῖ σημαντικοί, συχνά ὄχυρωμένοι οἰκισμοί μέ μεγάλα ὀρθογώνια ἢ ἀψιδωτά σπίτια (Αγριλίτσες-Καυκανιάς, Νιχώρια, Μάλθη). Οἱ νεκροί θάπτονται σέ νεκροταφεῖα τύμβων ἢ κιβωτιόσχημων τάφων καί συνοδεύονται ἀπό σχετικῶς λίγα καί εὐτελῆ κτερίσματα, χωρίς ἰδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά.

Ὅπως καί στήν ὑπόλοιπη χώρα, ἔτσι καί στήν Δ. Ἑλλάδα ἡ μεγαλύτερη ἀκμή σέ ὄλους τοὺς τομεῖς καί τίς δραστηριότητες τῶν κατοίκων σημειώνεται κατά τήν **Ἐπόμενη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ**.

Ἡ ἐπιβίωση παραδοσιακῶν στοιχείων στήν οἰκιστική καί ταφική ἀρχιτεκτονική, στήν κεραμική καί στόν ἐργαλειοκῶν ἐξοπλισμό εἶναι ἐμφανῆς στήν Ἡπειρο. Αὐτό δηλώνουν τά λείψανα μικρῶν γεωργοκτηνοτροφικῶν οἰκισμῶν, πού τειχίζονται, κατά τά πρότυπα τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων, γιά προστασία ἀπό ἐχθρικές ἐπιδρομές κατά τήν ΥΕ III περίοδο, ἡ χρήση νεκροταφείων τύμβων καί μικρῶν κιβωτιόσχημων τάφων, χειροποίητης "βαρ-

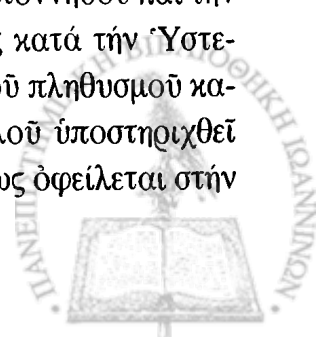
βαρικής” κεραμεικής και διαφόρων εργαλείων και όπλων. Τά παραδοσιακά αυτά στοιχεία, πού ταιριάζουν στον συντηρητικό χαρακτήρα των κατοίκων αλλά και στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσής τους, συνυπάρχουν ένιστε μέ έπέισακτα μυκηναϊκά (π.χ. άκρόπολη Έφύρας, θολωτός τάφος Κίτερης, μυκηναϊκά άγγεία, εργαλεία και όπλα) και κεντροευρωπαϊκά (π.χ. ήλεκτρο, κοσμήματα μέ σπειροειδείς άπολήξεις, φλογόσχημες λόγγες), ύποδηλώνοντας έπαφές και έπικοινωνίες μέ τον Αίγαιακό κόσμο, την Δύση, τά Βαλκάνια και την Κ. Ευρώπη.

Στις νότιες περιοχές, άν και παρατηρούνται διάφορες ιδιοτυπίες και κάποιος συντηρητισμός σέ σύγκριση μέ τον ύπόλοιπο Αίγαιακό κόσμο, τά στοιχεία, πού σαφώς δηλώνουν σημαντικές εξέλιξεις στην διάρθρωση της κοινωνίας και σέ όλους τούς τομείς της καθημερινής ζωής και της οικονομικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας των κατοίκων, πληθαίνουν. Αυτά είναι άκόμη δυσδιάκριτα στην Αίτωλοακαρνανία και στα Ίονια νησιά, λόγω άνεπαρκών και άποσπασματικών άνασκαφικών πληροφοριών. Φαίνεται όμως ότι, μαζί μέ την γειτονική Φωκίδα, συμμετείχαν στην ευρύτερη “Δυτική Μυκηναϊκή Κοινή” των Ύστερομυκηναϊκών χρόνων, όπου άνήκαν ή Άχαΐα, Ήλεία, Μεσσηνία και ή Δ. Άρκαδία.

Γιά την πρώιμη μυκηναϊκή έποχή τά περισσότερα στοιχεία προέρχονται από την Μεσσηνία, ή όποία είχε άναδειχθεί σέ δεύτερο μητροπολιτικό κέντρο στην Πελοπόννησο, όμοιο, ισάξιο και ίσοδύναμο μέ εκείνο των Μυκηνών στην Άργολίδα. Ή περιοχή ήταν ήδη πυκνοκατοικημένη από τό τέλος της ΜΕ και την άρχή της ΥΕ έποχής, όποτε άκμάζουν διάφορα τοπικά κέντρα, όπως ή Μάλθη, Περιστεριά, Πύλος και Νιχώρια. Στην άκμή αυτή φαίνεται ότι συνετέλεσαν τόσο ή γεωμορφολογία της περιοχής μέ τά ευφορα έδάφη και τίς γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες των κατοίκων, όσο και ή έπικοινωνία για έμπορικές άνταλλαγές μέ την Μινωική Κρήτη, την Άδριατική και την Δύση. Μάρτυρες αυτής της γενικής ευμάρειας είναι τό μεγάλο ΥΕΙΙ κτηριακό συγκρότημα στα Νιχώρια και οί πολύαριθμες πλούσιες ταφές σέ θολωτούς τάφους. Άντίστοιχη εικόνα άπουσιάζει μέχρι τώρα από τίς άλλες γειτονικές περιοχές της Δ. Έλλάδας.

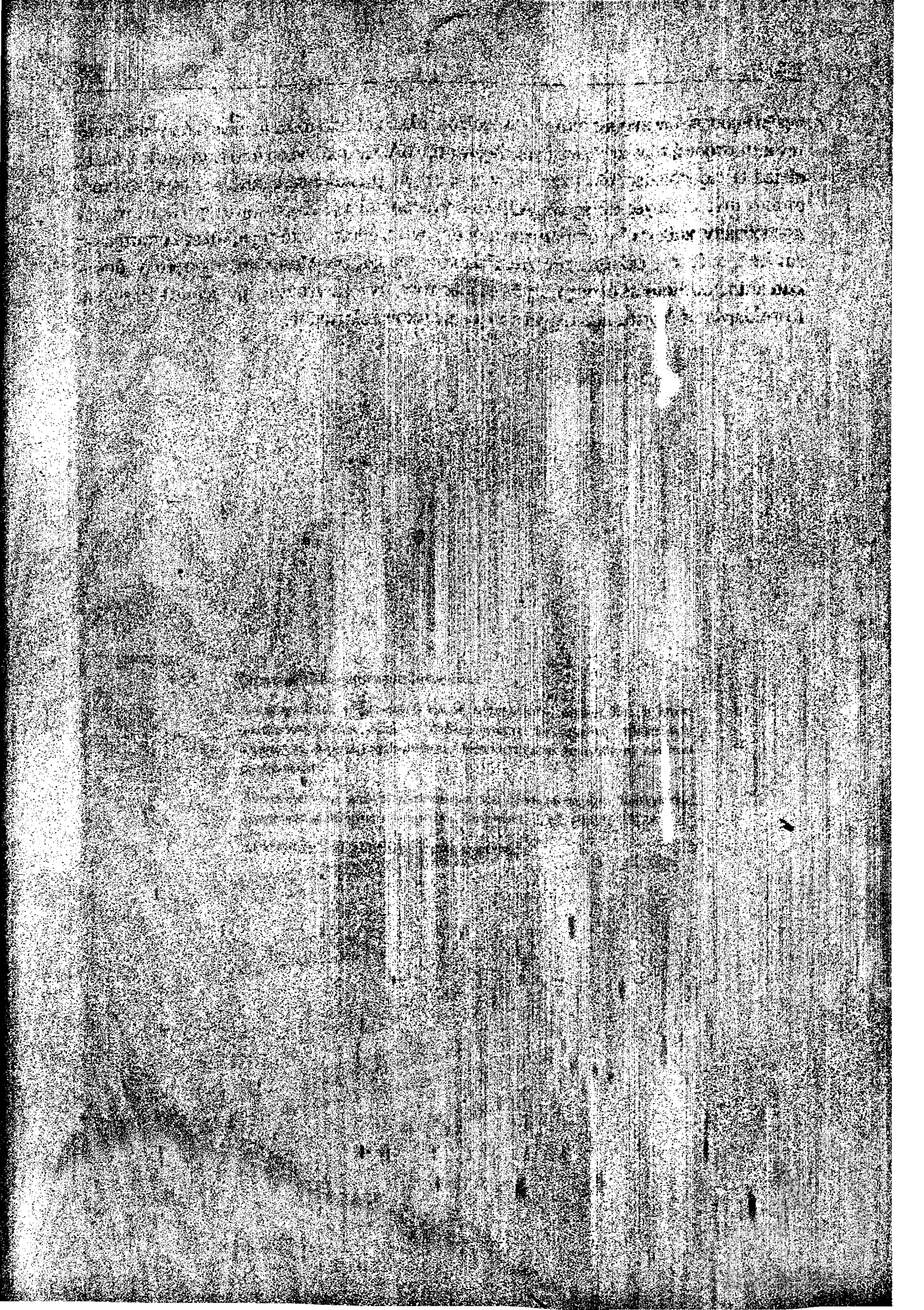
Στην Ύστερομυκηναϊκή έποχή και ιδιαίτερα στους “αΐωνες της Άχαικής κυριαρχίας” (14-13ο αϊ.π.Χ.), ή άκμή συνεχίζεται και μεγάλα και έπιβλητικά συγκροτήματα χτίζονται στα Νιχώρια και στην Πύλο. Ή τελευταία άναδεικνύεται κατά τον 13ο αϊ. π.Χ. σέ ήγεμονική δύναμη της περιοχής μέ κέντρο έξουσίας και έδρα της δυναστείας των Νηλειδών τό λαμπρό άνάκτορο του Νέστορος στον Άνω Έγκλιανό. Ή καταστροφή του άνακτόρου κατά την μεταβατική ΥΕ ΙΙΒ2- πρώιμη ΙΙΙΓ φάση, φαίνεται ότι είχε δυσμενείς έπιπτώσεις στην πορεία εξέλιξης και άνάπτυξης της περιοχής. Έπιφανειακές έρευνες δείχνουν έγκατάλειψη και έρήμωση πολλών σημαντικών κέντρων και συγκέντρωση των κατοίκων σέ περιορισμένο άριθμό θέσεων.

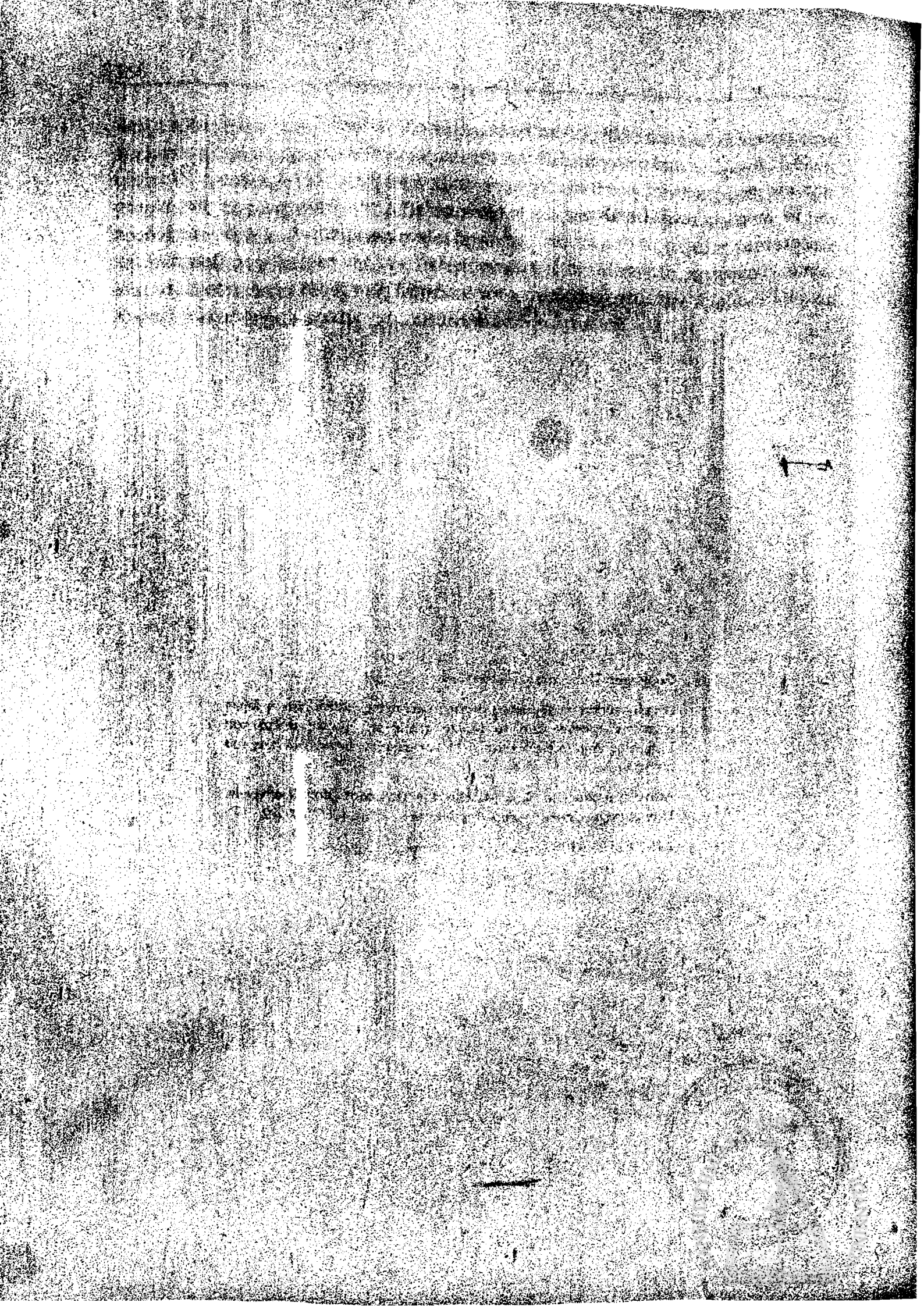
Ή κατάσταση είναι διαφορετική στις γειτονικές περιοχές της ΒΔ. Πελοποννήσου και την Κεφαλληνία, όπου παρατηρείται άδιάκοπη συνέχεια εξέλιξης και άκμης κατά την Ύστερομυκηναϊκή έποχή. Άξιοσημείωτη είναι μάλιστα ή σημαντική αύξηση του πληθυσμού κατά τό τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Όπως έχει και άλλοι ύποστηριχθεί (*Mycenaean Achaea*, 183), ή πληθυσμιακή αύξηση σέ αυτές τίς περιοχές ίσως όφείλεται στην

ἀφιξη προσφύγων κυρίως από τήν Ἄργολίδα, ἀλλά καί ἀπό ἄλλα μυκηναϊκά κέντρα, μετά τήν καταστροφή τῶν μεγάλων ἀνακτόρων στήν ΒΑ. Πελοπόννησο ἀπό ἐπιδρομείς ἢ ἄλλες αἰτίες. Οἱ προσδοκίαι τῶν μυκηναίων προσφύγων γιά καλύτερες συνθήκες ζωῆς καί προστασία στίς περιοχές αὐτές τῆς Δ.Πελοποννήσου καί τήν Κεφαλληνία φαίνεται νά μὴν προδόθηκαν, καθὼς οἱ ντόπιοι μυκηναῖοι ἄρχοντες, ἄθικτοι ἀπό τίς μεγάλες καταστροφές καί ἐπιδρομές που ἐπληξάν τήν Ἄν. Πελοπόννησο καί τήν Μεσσηνία, πρόσφεραν ἀσφάλεια καί προστασία σέ ὄλους τοὺς ὑπηκόους τους, ἀναδεικνύοντας τήν Ἀχαΐα - Ἠλεΐα καί Κεφαλληνία σέ ἔσχατα προπύργια του μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Copyright: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Απαγορεύεται η μερική ή ολική ανατύπωση, καθώς και η λήψη φωτοαντιγράφων από το βιβλίο χωρίς τη γραπτή άδεια του Τμήματος Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του συγγραφέα.

Διατίθεται και στο Βιβλιοπωλείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Πανεπιστημιούπολη - Δουρούτη, Ιωάννινα - Τηλ. (0651) 97122.

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ στους φοιτητές.

